T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Doktora Tezi

VAN GÖLÜ HAVZASI'NDA URARTU İSKÂN POLİTİKASI

Can AVCI
2502020004

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR

İstanbul-2015

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı	:	Can AVCI	**Numarası**	:	2502020004
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	:	Tarih	**Danışmanı**	:	Prof.Dr. Mustafa H.SAYAR
Tez Savunma Tarihi	:	17.12.2015	**Saati**	:	11:00
Tez Başlığı	:	"Van Gölü Havzası'nda Urartu İskan Politikası"			

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin **50. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr.Mustafa H.SAYAR		KABUL
2-Prof.Dr.Oğuz TEKİN		KABUL
3-Doç.Dr.Erkan KONYAR		KABUL
4-Doç.Dr.Özlem ÇEVİK		KABUL
5-Yrd.Doç.Dr.Haluk SAĞLAMTİMUR		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Yrd.Doç.Dr.Hüseyin Sami ÖZTÜRK		
2-Yrd.Doç.Dr.Meltem DOĞAN ALPARSLAN		

ÖZ

VAN GÖLÜ HAVZASI'NDA URARTU İSKÂN POLİTİKASI

Can AVCI

Urartu Krallığı'nın merkezi bölgesi olarak ele aldığımız Van Gölü Havzası krallığın iskân biçimini tanımlayabilmek açısından temel kriterleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu kriterleri tespit edip Urartu iskânın sistematik biçimde bir devlet politikasına dönüşüp dönüşmediğinin irdelendiği bu tez kapsamında ilk önce iskânın temel bileşenleri sorgulanmıştır.

Urartu iskânının coğrafi olarak ne tür şartlara sahip olduğu ele alındıktan sonra iskân ettirilenlerin sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yapıları belirlenmeye çalışılmıştır. Zira ilk bölümün Urartu iskân politikasının temel bileşenlerini belirlemeye yönelik başlıkları irdelediği söylenebilir. İkinci bölümde krallığın iskân politikasının mimaride belirginleştirdiği standart uygulamalar ve bu uygulamaların bölgesel kültür üzerindeki etkisi ele alınmıştır. İkinci bölümde değindiğimiz krali kentlerin öncelikle Doğu Anadolu coğrafyasında kent olabilme kriterleriyle örtüşüp örtüşmediği sorgulanmıştır. Urartu için yeniden bir kent tanımı yapılarak krali bir kentin bölümleri işlevleriyle örneklendirilmeye gayret edilmiştir. Üçüncü bölümde ele aldığımız kırsal yerleşme ölçütlerinin Urartu kırsalını ne derece tanımladığı irdelenirken destekleyici unsur olarak etno-arkeolojik verilere başvurulmuştur. Bölgenin değişmeyen coğrafyası, iklimi, aşiret yapısı ve iktisadi kültürleri günümüzden geriye doğru yapabileceğimiz çıkarımları mümkün kılmıştır.

Urartu iskânı krali ve kırsal olarak ayrıldığı gibi her iki biçimin de mezarlık alanları değerlendirme kapsamında tutulmuştur. İskâncıların tıpkı yaşadıkları dönemde olduğu gibi öldükten sonra da ikametlerine gösterdikleri özen varsıllıkları ile alakalıdır. Bu bağlamda ele alınan mezar yapıları da krali ve kırsal yerleşmeler kapsamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Son olarak Urartu'nun Van Gölü Havzası'ndaki kentleri ile kırsalının arasındaki denge unsurunu oluşturan etmenlere dikkat çekilmek istenmiş ve bu bağlamda Urartu'nun kent- kırsal ilişkisi ifade edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Urartu, İskan, Kent, Kırsal, Aşiret

ABSTRACT

URARTIAN SETTLEMENT POLICY IN THE VAN LAKE BASIN

Can AVCI

Van Lake Basin, which we consider to be the central area of the Urartian Kingdom, incorporates fundamental criteria for defining the realm of the settlement policy. Within the scope of the present dissertation, the identification of such criteria and an examination whether Urartian settlement policy systematically evolved into a state policy are studied. In this regard, the basic components of inhabited Urartu settlements are questioned.

After a discussion on the geographic conditions in relation to Urartian settlements, the sociopolitical and socioeconomic statuses of the settlers are attempted to be identified. In this regard, it can be claimed that the first part of the dissertation examines the settlement policy so as to identify the basic settlement components. In part two, the standard architectural applications of the kingdom, and the influences of such applications on the regional culture are studied. Moreover, whether the royal cities, which is mentioned in the second part, coincide with Eastern Anatolian city criteria is examined. By offering a redefinition of the city model for Urartu, sections and functions of a royal city is attempted to be illustrated. In part three, the evaluation of the influence area of the rural settlement criteria on Urartian countryside is supported by ethno-archeological data. In light of the unchanging geography of the region, its climate, economic culture, and tribal structure, it has been possible to make retrospective observations, and deduce certain implications from the present to the past.

Urartu settlement is divided in two forms: rural and royal. The cemetery areas of these two forms have been kept within the scope of the current evaluation. The care shown by the settlers for their settlements, as during their lifetime and after their death, can be related to their respective affluence. In this regard, the tomb structures, studied in this dissertation, are evaluated in relation to royal and rural settlement models. In part four, the present study attempts to draw attention to the components which establish a balance between Urartu cities in Van Lake Basin and Urartu countryside, and concordantly seeks to address Urartu's city – rural relationship.

Key Words: Urartu, Settlement, City, Rural, Tribe

ÖNSÖZ

İskânın Urartu merkezi bölgesinde her ne kadar krallığa bağlı yerleşik bir kültür oluşturmak anlamı ön plana çıksa da asıl mühimi bu eylemi sistemli bir politik olguya dönüştürebilmektir. İskân ettirilecek nüfusun temininden önce iskân alanlarının hazır hale getirilmesi başlı başına organize olmuş bir devletin varlığını işaret etmektedir. Van Gölü Havzası merkezli kurulan devletin iskân politikasının varlığından bahsedebilmek için de iskân alanlarının tanımlanabilmesi gerekmektedir.

"Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası" başlıklı doktora tez çalışmam bir anlamda gözlem ve deneyimlerimi kısmen de olsa satırlara dökebilmemi sağlamıştır. Verimli ve keyifli bir inceleme ve değerlendirme evresi geçirdiğime inanıyorum. Bölgede yaptığım arkeolojik kazılar, yüzey araştırmaları ve incelemeler neticesinde literatürle karşılaştırma imkânı bulduğum edinimlerim bu inancımı daha da kuvvetlendirmektedir. Öyle ki iskânın Urartu için Van Gölü Havzası'nda var olabilme ile eşdeğer tutulması gerektiğini bu çalışmalarıma borçlu olduğumu ifade etmek isterim. Bu nedenle gerek bölgedeki akademik çalışmalarımda ve gerekse tez aşamasında katkısı olan kıymetli isimlere teşekkür etmek benim için önemli bir vazifedir.

Doktora tez danışmanım sayın Prof Dr. Mustafa H. SAYAR'a sabrı, hoşgörüsü ve yol gösterici fikirleri için teşekkür etmek bu keyifli vazifenin en önemli adımıdır. Ayrıca her zaman desteğini gördüğüm sayın Prof. Dr. Oğuz TEKİN vaktini esirgemeyen ve çözüm üreten akademik tavrı ile çalışmalarımı mümkün kılmıştır. Değerli Hocalarıma teşekkür ediyorum.

Tezimin her aşamasında yanımda hissettiğim değerli büyüğüm, hocam sayın Doç. Dr. Erkan KONYAR'a teşekkür etmek benim için bir onurdur. Kendisine şükranlarımı sunuyorum.

Tez konumun belirlenmesinde ve konuya getirdiği farklı yaklaşımlarla çalışmamda önemli katkısını gördüğüm sayın Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU'na, değerli fikirlerinden faydalanma imkanı bulduğum sayın Doç. Dr. Özlem ÇEVİK'e ve

yapıcı eleştirileriyle desteğini esirgemeyen sayın Yrd. Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR'a ayrıca teşekkür ediyorum.

Tezimin konusu bağlamıyla beşeri coğrafya ile yakın ilgisi kent ve kırsal unsurlarını tekrar sorgulamayı gerektirmiştir. Kent ve kentlileşme konusunda sayın Doç. Dr. Mehmet BAYARTAN ve kırsal yerleşmelerin sınıflandırılması hususunda sayın Doç. Dr. Muzaffer BAKIRCI ile çok faydalı görüşmeler yapmış olmak beni ziyadesiyle memnun etmiştir. Kendilerine ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Ayrıca Osmanlı tarihi ile alakalı yaklaşımlarımın değerlemesinde fikirlerini esirgemeyen, tezimi okuyarak beni yönlendiren sayın Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ'e kıymetli vakitlerini ayırdığı için teşekkür ediyorum.

Arazi çalışmalarımda, tezimin okumalarında, görsellerin temininde mühim katkılar sunan kıymetli meslektaşlarım sayın Araştırma Görevlisi Armağan TAN (MA), sayın Öğretim Görevlisi Rıza Gürler AKGÜN (MA), sayın Doç. Dr. Anıl YILMAZ, sayın Yrd. Doç. Dr. Banu KONYAR, sayın Sabahattin ERDOĞAN (MA), sayın Hale TÜMER, sayın Dr. Bülent GENÇ, sayın Dr. Kenan IŞIK, sayın Rıfat KUVANÇ (MA) ve sayın Ali İhsan ÖZTÜRK müteşekkir olduğum kişiliklerdir. Sevgili arkadaşlarıma teşekkür ediyorum. Ayrıca bu çalışma **T-403/08032004** Proje No'su ile İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir. Kurum çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Kıymetli Anne ve Babama, sevgili kardeşlerim Özkan, Suna, Ahmet ve Mustafa'ya teşekkür etmek en sona kalsa da benim için çok mühim. Teşekkür ediyorum.

Can AVCI
Fatih

İÇİNDEKİLER

ÖZ iii

ABSTRACT iv

ÖNSÖZ v

HARİTALAR LİSTESİ ix

ÇİZİMLER LİSTESİ x

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ xii

KISALTMALAR LİSTESİ xxiii

GİRİŞ 1

A-Tezin Amacı ve Önemi 3
B- Yöntem 5
C- Urartu İskân Politikası Hakkında Başlıca Görüşler 10

BİRİNCİ BÖLÜM 21

URARTU İSKÂN POLİTİKASINI BELİRLEYEN UNSURLAR 21

A- Coğrafya 21
B- Sosyo-Politik Örgütlenme 34
1- Aşiret Sistemi 34
2- Göçebe ve Yarı Göçebe Yaşam Biçimi 40
3- Toplu Nüfus Aktarımları 50
C- Sosyo-Ekonomik Yapı 62
1- Tarım 64
a- Zirai Tarım 65
b- Hayvancılık 79
c- Yaylacılık 84
2- Sulama Sistemleri 87
3- Maden Yatakları ve İşlemeciliği 105

İKİNCİ BÖLÜM 111

URARTU KRALİ İSKÂN BİÇİMLERİ 111

A- Krali Kentler 119
1- Sitadeller 136

a- Savunma Sistemleri 146
b- Saray Kompleksi 165
(1) Yönetsel Birimler 166
(2) Krali Depolar 182
(3) Hizmet Birimleri 192
c- Tapınak Kompleksi 199
(1) Tapınak Cellası 200
(2) Tapınak Avlusu 206
(3) Tapınak Depoları 211
(4) Tapınak Salonları 220
d- Krali Mezarlar 222
2- Aşağı Yerleşmeler 233
a- Konutlar 239
b- Mezarlar 245
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 255
URARTU KIRSAL İSKÂN BİÇİMLERİ 255
A- Aşiret Merkezleri 261
B- Köyler 273
C- Yaylalar 285
D- Konutlar 290
E- Mezarlar 299
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 316
URARTU KIRSAL-KENT DENGESİ 316
SONUÇ 326
KAYNAKÇA 343
EKLER 383
EK I- HARİTALAR 383
EK II- ÇİZİMLER 386
EK III- FOTOĞRAFLAR 412

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1 **:** Van Gölü Havzası ve çevresi (Google Earth arazi görüntüsünden işlenerek Rıza Gürler Akgün tarafından oluşturulmuştur.).

Harita 2 **:** Van Gölü Havzası'ndaki Urartu dönemi yerleşmeleri (Armağan Tan-Rıza Gürler Akgün- Can Avcı).

Harita 3 **:** Altıntepe mezarlık alanının başkent Tuşpa'ya göre konumu (Sevin 2012:10, resim 11).

Harita 4 **:** Mezraların Türkiye'de dağılım durumu (Gümüş 1998: 103).

ÇİZİMLER LİSTESİ

Çizim 1: Menua Çeşmesi yazıtlı panoların cepheden görünümü (VANTAM arşivi).

Çizim 2: Körzüt ve Norgüh yerleşmeleri (Tarhan-Sevin 1977:278, 288).

Çizim 3: Sardurihinili planı (Erzen 1978'de yayınlanmış plana eklemeler yapılarak yeniden çizilmiştir. Can AVCI- Rıza Gürler Akgün).

Çizim 4: Kef/ Ḫaldiei URU Kur Ziuquni Sarayı (Öğün 1984:50'deki planın yeniden çizimi- Armağan Tan).

Çizim 5: Anzaf Genel Plan (Belli 2008: 186, Çizim 1'den Rıza Gürler Akgün).

Çizim 6: Anzaf Topografik Plan (Belli 2008: 186, Çizim 1'e eklemeler yapılmıştır. Can Avcı- Armağan Tan).

Çizim 7: Tuşpa Sitadeli (Sevin 2012:10, Resim 11).

Çizim 8: Anzaf saray bölümleri (Belli 2008: 187'de Çizim 2'ye eklemeler yapılarak yeniden çizilmiştir. Can Avcı- Rıza Gürler Akgün- Armağan Tan).

Çizim 9: Anzaf saray bölümlerinin üç boyutlu modelleme denemesi. (Belli 2008: 186, Çizim 1'den Rıza Gürler Akgün).

Çizim 10: Anzaf 14 nolu depo odası- Belli 2008: 188, çizim 4).

Çizim 11: Rusahinili Eiduru kai hizmet mekanları -evsel-mekanlar- (Batmaz 2013:68, figür 6).

Çizim 12: Körzüt Tapınağı çizimi (Bülent Genç- Armağan Tan- Can Avcı).

Çizim 13: Rusahinili Eiduru kai Haldi Tapınağı ve avlusunun planı (Çilingiroğlu 2001: fig. 26).

Çizim 14: Anzaf tapınak alanı (Belli 2008: 186, Çizim 1'den Rıza Gürler Akgün).

Çizim 15: Rusahinili Eiuduru kai sitadeli çalışılan alanları gösteren topografik plan (Çilingiroğlu vd. 2009:44, Resim 50).

Çizim 16: I. Argişti mezarı planı (VANTAM arşivi).

Çizim 17: Meşale tutamağı (Çilingiroğlu 2013:162, resim 8).

Çizim 18: Neft Kuyu Mezarı planı (VANTAM arşivi).

Çizim 19: Kurucular (İçkale) Mezarı- Plan (VANTAM arşivi).

Çizim 20: Kurucular ve Neft Kuyu mezarları vaziyet planı (VANTAM arşivi).

Çizim 21: Doğu Mezarı/ Doğu Odaları Plan (VANTAM arşivi).

Çizim 22: Kremasyon Mezarı planı (VANTAM arşivi).

Çizim 23: Panz topografik plan (Özfırat 2010:159).
Çizim 24: Panz surlu yapı (Özfırat 2010 159).
Çizim 25: Ernis surlu yapı (Özfırat 2010 153).
Çizim 26: Tatvan Kaya Mezarı (Çizim: Sabahattin Erdoğan- Dijital ortama aktaran: Armağan Tan).
Çizim 27: Yoncatepe aşağı yerleşme (Belli 2010: 120'den yeniden çizen Armağan Tan).
Çizim 28: Yoncatepe ana yapısının planı (Akgün 2009: levha 43).
Çizim 29: Çermik yapısı (Erzen 1978:28, Res.13).
Çizim 30: Gövelek, Giyimli ve Ağaçlık evleri temel planları (Tarhan-Sevin 1977:349, 350, 351)
Çizim 31: Dilkaya yuvarlak avlulu ev (Çilingiroğlu 1993: 480,Resim 1).

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1: Zernakitepe'den Erciş Ovası (VANTAM arşivi)

Fotoğraf 2: Tuşpa, kuzeybatıdan ve Van Ovası (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 3: Tuşpa güneyindeki ova (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 4: Tuşpa'dan Toprakkale (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 5: Van Gölü doğusunda yapılan hayvancılık daha çok koyun yetiştiriciliği olarak adlandırılabilir. Yaylaya çıkan koyun sürüsü (Ali İhsan Öztürk).

Fotoğraf 6: Ortig Köyü küçükbaş sürülerinin yayla ile köy arasında belirlenmiş komlarda günlük süt sağımı.

Fotoğraf 7: Kışlakta küçükbaş hayvanlar (Ali İhsan Öztürk).

Fotoğraf 8: Yaylada kara çadır, hayvan sürüleri ve su kaynağı (Ali İhsan Öztürk).

Fotoğraf 9: Keşişgöl yaylasında yarı göçebeler kara çadır (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 10: Ardahan'da günümüze ayak uydurmuş yaylacı çadırı (Anıl Yılmaz).

Fotoğraf 11: Ardahan yaylasında yayla çadırı ve eklentileri (Anıl Yılmaz).

Fotoğraf 12: Zernakitepe'de ızgara planlı yapılar.(Google Earth Pro).

Fotoğraf 13: Zernakitepe'de ızgara planlı yapılar detay (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 14: Karataş Yazıtları (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 15: Karataş Yazıtları, detay (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 16: Karataş Yazıtları (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 17: Karataş yazıtları detay (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 18: Anzaf Sitadeli doğusundaki gölet (Can Avcı).

Fotoğraf 19: Anzaf doğusundaki araziler. Sol taraftaki yeşil arazi sazlık ve bataklık kısmı göstermektedir (Can Avcı).

Fotoğraf 20: Menua Kanalı destek duvarlarından örnek (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 21: Ḫaldiei URU Kur Ziuquni Kenti kuzeyindeki sulama kanalının destek duvarından örnek (Can Avcı).

Fotoğraf 22: Menua Kanalı etrafındaki köyler (Rıfat Kuvanç).

Fotoğraf 23: Menua Kanalı ve kanal boyunca yer alan köyler (Bülent Genç).

Fotoğraf 24: Menua Kanalı destek duvarı ve yeni kanal (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 25: Van İpekyolu güzergahında yapılan alt geçit çalışması sırasında tahrip edilen bir kerhiz, sağda (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 26: Kerhizin duvar örgüsü (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 27: Menua Çeşmesi, kuzeyden (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 28: Menua Çeşmesi yazıtlı panolar (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 29: Menua Çeşmesi yazıt detayı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 30: Keşişgöl, batıdan (Can Avcı).
Fotoğraf 31: Keşişgöl batı duvarı (Can Avcı).
Fotoğraf 32: Keşişgöl batı duvarı, güneyden (Can Avcı).
Fotoğraf 33: Keşişgöl kuzeybatı savağı (Can Avcı).
Fotoğraf 34: Keşişgöl'de yaylacılar (Can Avcı).
Fotoğraf 35: Keşişgöl'de hayvancılık (Can Avcı).
Fotoğraf 36: Çavuştepe güney eteğinde kayaya oyulmuş saban ve tekerlek kalıbı (Can Avcı).
Fotoğraf 37: Anzaf Kenti ve çevresi (Google Earth).
Fotoğraf 38: Aşağı Anzaf doğu sur duvarları (Can Avcı).
Fotoğraf 39: Aşağı Anzaf Urartulu karakter taşımayan yapıların restorasyon sonrası durumu (Can Avcı).
Fotoğraf 40: Aşağı Anzaf kaya koridoru (Can Avcı).
Fotoğraf 41: Yukarı Anzaf batıdan (Can Avcı).
Fotoğraf 42: Anzaf aşağı yerleşme için işaret edilen bugünkü Dereüstü Köyü (Can Avcı).
Fotoğraf 43: Yukarı Anzaf ile Aşağı Anzaf arasında kalan alandaki yapı izleri (Can Avcı).
Fotoğraf 44: Yukarı Anzaf, beyaz taş tepeden (Rıza Gürler Akgün).
Fotoğraf 45: Çavuştepe doğudan (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 46: Çavuştepe güneyindeki araziler (Can Avcı).
Fotoğraf 47: Sardurihinili aşağı yerleşmesi için önerdiğimiz alan (Can Avcı).
Fotoğraf 48: Anzaf sitadeli ve çevresi (Google Earth).
Fotoğraf 49: Keçikıran Kenti batısındaki araziler (Can Avcı).
Fotoğraf 50: Keçikıran Kenti doğusundaki araziler (Can Avcı).
Fotoğraf 51: Keçikıran'dan Ernis (Can Avcı).
Fotoğraf 52: Körzüt kuzeybatısındaki tarlalar (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 53: Ayanis batısı arazileri (Anıl Yılmaz).

Fotoğraf 54: Ayanis güneyindeki araziler (Can Avcı).
Fotoğraf 55: Ağartı Köyü (Can Avcı).
Fotoğraf 56: Ayanis bahçeleri (Can Avcı).
Fotoğraf 57: Tuşpa kuzeybatıdan (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 58: Sitadel ve aşağı yerleşme (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 59: Van Kalesi kayalığı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 60: Sardur duvarı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 61: Tuşpa sitadeli, kuzeyden (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 62: Tuşpa kayalığı güneyi (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 63: Tuşpa Eski Saray, kuzeyden (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 64: Sardur duvarı taşları (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 65: Osmanlı su kulesi batısındaki doğal oyuntu (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 66: Tuşpa, Eski Van Şehri'nden (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 67: I. Argişti mezarı cephesinde yazıt (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 68: I. Argişti Mezarı cephesindeki yazıttan detay (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 69: I. Argişti Mezarı kapısının batısında yer alan yazıt (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 70: Analı kız kuzeyden (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 71: Analı kız detay (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 72: Analı kız doğudan (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 73: Analı kız doğudan, sekili alan (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 74: Analı kız yazıt, nişin sol tarafı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 75: Toprakkale (Rıfat Kuvanç).
Fotoğraf 76: Toprakkale doğusundaki taş ocağı (Can Avcı).
Fotoğraf 77: Toprakkale ortofoto K50C24D (Kenan Işık).
Fotoğraf 78: Toprakkale sarnıç (Rıfat Kuvanç).
Fotoğraf 79: Toprakkale sarnıç girişi (Rıfat Kuvanç).
Fotoğraf 80: Anzaf-Toprakkale-Tuşpa (Google Earth).
Fotoğraf 81: Toprakkale'den Van Ovası-Tuşpa (Haşim Ölmez- Erkan Koç).
Fotoğraf 82: Adilcevaz Ovası (Can Avcı).
Fotoğraf 83: Ḫaldiei URU Kur Ziuquni sitadeli ve batısındaki dere (Can Avcı).
Fotoğraf 84: Ḫaldiei URU Kur Ziuquni Kenti kuzeydoğusundaki su kaynağı: Keklikbulağı Pınarı (Can Avcı).

Fotoğraf 85: Ḫaldiei URU Kur Ziuquni Aşağı yerleşme surları (Can Avcı).
Fotoğraf 86: Rusahinili Eiduru kai, havadan (Erkan Konyar).
Fotoğraf 87: Rusahinili Eiduru kai aşağı yerleşme alanı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 88: Eski Van Şehri ana yol ve etrafındaki mekanlar (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 89: Eski Van (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 90: Topkapı Sarayı'ndaki Eski Van gravürü (Topkapı Saray Müzesi).
Fotoğraf 91: Tuşpa güneyindeki aşağı yerleşme-Eski Van surları içerden (Can Avcı).
Fotoğraf 92: Eski Van sur kalınlığı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 93: Büyük kule önündeki daraltılan mekan kapıları ve mekanın tabanına serilen hayvan kemikleri (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 94: Anzaf magazinler batıdan (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 95: Körzüt Giriş Kapısından kuzeydoğudaki aşağı yerleşme yapıları (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 96: Körzüt sitadeli kapısı güneyi (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 97: Körzüt sitadeli kapısının kuzeyindeki kuleden kalanlar (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 98: Sardurihinili güneydeki giriş kapısına ulaşan merdivenler (Can Avcı).
Fotoğraf 99: Sitadelin ana girişinden ovaya inen merdivenler (Afif Erzen arşivi).
Fotoğraf 100: Çavuştepe Platform ve kuzeydeki sel alan araziler (Can Avcı).
Fotoğraf 101: Çavuştepe platform (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 102: Çavuştepe Platform, ana kayadan şekillendirilmiş kurtin ve bastiyonlar (Can Avcı).
Fotoğraf 103: Çavuştepe Kör Pencereler (Can Avcı).
Fotoğraf 104: Rusahinili Eiduru kai sitadeli giriş kapısı genişliği ve iki yanındaki kulelerden kalanlar (Can Avcı).
Fotoğraf 105: Rusahinili Eiduru kai ana kapı batısı kapatılmış kısım (Can Avcı).
Fotoğraf 106: Sardur duvarı kuzeyden (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 107: Sardur duvarı batı kısımda kuzey baştaki yazıt (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 108: Sardur duvarı doğu kısımda güney uçtaki yazıt (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 109: Tuşpa teraslar (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 110: Zivistan sur duvarları (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 111: Zivistan Hazine Piri Kapısı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 112: Körzüt surlar havadan (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 113: Körzüt kuzeydoğu surları, kuzeyden (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 114: Körzüt kuzeydoğu surları taş blok sırası (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 115: Körzüt kuzeydoğu surları destek duvarları-bastiyonlar (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 116: Körzüt kuzeydoğu surları duvar örgüsündeki bindirme tekniği (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 117: Körzüt kuzeydoğu surları ve tepeliğin eteğindeki taşlar (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 118: Sardurihinili sitadeli güney surları duvar temel yatakları (Can Avcı).
Fotoğraf 119: Sardurihinili sitadeli güney sur duvarlarındaki ince taş işçiliği (Can Avcı).
Fotoğraf 120: Sardurihinili sitadeli kuzey surları destek duvarları (Can Avcı).
Fotoğraf 121: Rusahinili Eiduru kai güney surları (Anıl Yılmaz).
Fotoğraf 122: Rusahinili Eiduru kai doğu surları kurtin ve bastiyon örneği. Ana kaya üzerinde yükselen duvarların özensiz taş işçiliği (Can Avcı).
Fotoğraf 123: Rusahinili Eiduru kai kuzey surları (Erkan Konyar).
Fotoğraf 124: Rusahinili Eiduru kai doğu ve güney surları (Anıl Yılmaz).
Fotoğraf 125: Rusahinili Eiduru kai doğu surları (Anıl Yılmaz).
Fotoğraf 126: Rusahinili Eiduru kai güney surları taş duvar üzerinde kerpiç bloklar (Can Avcı).
Fotoğraf 127: Keçikıran Kenti güneydoğudan (Can Avcı).
Fotoğraf 128: Keçikıran kuzeyindeki tarlalar ve sitadeldeki duvar örgüsü (Can Avcı).
Fotoğraf 129: Sardurihinili kaya yarıntısı, kuzeyden (Can Avcı).
Fotoğraf 130: Sardurihinili kaya yarıntısının güneyindeki kayaya oyulmuş basamaklar veya duvar temel yatakları (Can Avcı).
Fotoğraf 131: Sardurihinili kaya yarıntısının olduğu yamaç (Can Avcı).
Fotoğraf 132: Sardurihinili doğu hendeği (Can Avcı).
Fotoğraf 133: Anzaf saray kabı (Rıza Gürler Akgün).
Fotoğraf 134: Anzaf 11 nolu salonda sonradan kullanımı gösteren mutfak (Can Avcı).
Fotoğraf 135: Anzaf 11 nolu salon, doğudan (Can Avcı).
Fotoğraf 136: Anzaf 15 nolu salonun son durumu (Can Avcı).
Fotoğraf 137: Sardurihinili sarayı sarnıçlı salonun taban döşemesi (Can Avcı).
Fotoğraf 138: Sardurihinili sarnıçlı salon, doğudan (Can Avcı).
Fotoğraf 139: Sardurihinili sarayı sarnıçlı salonun batı kısmındaki su kullanıldığını düşündüğümüz alan (Can Avcı).

Fotoğraf 140: Sardurihinili sarayı batı kısmında 2. kata çıkan merdivenler (Can Avcı).
Fotoğraf 141: Ḫaldiei URU Kur Ziuquni sarayı Aşağı Salon son durumu (Can Avcı).
Fotoğraf 142: Ḫaldiei URU Kur Ziuquni sarayı Yukarı Salon'dan Adilcevaz Ovası (Can Avcı).
Fotoğraf 143: Tuşpa Yeni Saray ve kuzey yamacındaki teraslar (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 144: Tuşpa Yeni Saray alanı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 145: Tuşpa Yeni Saray duvar temelleri (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 146: Tuşpa Yeni Saray bodrum katından Van Gölü (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 147: Anzaf I nolu Depo Odası (Can Avcı).
Fotoğraf 148: Anzaf II nolu Depo Odası (Can Avcı).
Fotoğraf 149: Anzaf 10 nolu Ana Koridor (Can Avcı).
Fotoğraf 150: Anzaf 14 nolu salon, batıdan (Rıza Gürler Akgün).
Fotoğraf 151: Anzaf 14 nolu salonun son durumu (Can Avcı).
Fotoğraf 152: Anzaf 14 nolu salonda tahrip edilen kerpiç payenin taban dolgusu (Can Avcı).
Fotoğraf 153: Anzaf 12 nolu oda kapısı (Can Avcı).
Fotoğraf 154: Anzaf 12 nolu oda (Rıza Gürler Akgün).
Fotoğraf 155: Sardurihinili depo odası kazı esnasında (Afif Erzen arşivi).
Fotoğraf 156: Sardurihinili depo odası son durumu (Can Avcı).
Fotoğraf 157: Sardurihinili Uçkale doğu duvarları (Can Avcı).
Fotoğraf 158: Rusahinili Eiduru kai batı depo odaları (Erkan Konyar).
Fotoğraf 159: Rusahinili Eiduru kai batı depoları detay (Çilingiroğlu vd. 2009:133).
Fotoğraf 160: Anzaf Mutfak (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 161: Sardurihinili sarayı ana salonun kuzeyindeki hizmet odaları, batıdan (Can Avcı).
Fotoğraf 162: Sardurihinili sarayı mutfağı güney doğusundaki merdivenler (Can Avcı).
Fotoğraf 163: Sardurihinili sarayı ana salonun doğusundaki mutfak (Can Avcı).
Fotoğraf 164: Sardurihinili sarayı ana salonun doğusundaki mutfak ile ilişkili servis alanı (Can Avcı).
Fotoğraf 165: Rusahinili Eiduru kai tapınak avlusu ve hizmet birimleri-evsel mekanlar- (Erkan Konyar).
Fotoğraf 166: Anzaf Haldi Tapınağı doğu duvarı (Can Avcı).

Fotoğraf 167: Sardurihinili Haldi Tapınağı, doğudan (Can Avcı).
Fotoğraf 168: Çavuştepe Haldi Tapınağı, batıdan (Can Avcı).
Fotoğraf 169: Anzaf Haldi Tapınağı (solda) ile saray kısmı (sağda) arasındaki kot farkı (Can Avcı).
Fotoğraf 170: Anzaf Haldi Tapınağı batısındaki kaya koridoru (Can Avcı).
Fotoğraf 171: Körzüt tapınak alanı olduğunu düşündüğümüz alanda yapılmış kaçak kazı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 172: Körzüt tapınağı girişi (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 173: Körzüt tapınağı girişi, zemin altı, üstte zemine döşenmiş kalın sal taş görülmekte (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 174: Körzüt tapınağı zemin altı, temel taş duvarları (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 175: Körzüt tapınağı girişinin sağ tarafı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 176: İrmuşini tapınak yazıtı (Can Avcı).
Fotoğraf 177: İrmuşini Tapınağı doğudan (Can Avcı).
Fotoğraf 178: İrmuşini Tapınağı cellası (Can Avcı).
Fotoğraf 179: Rusahinili Eiduru kai tapınak kompleksi (Erkan Konyar).
Fotoğraf 180: İrmuşini tapınak avlusunun taban döşemesi (Can Avcı).
Fotoğraf 181: İrmuşini Tapınağı, Avlusu ve Sunu Masası (Can Avcı).
Fotoğraf 182: Sardurihinili kuzey sur duvarları altından geçen tahliye kanalı (Can Avcı).
Fotoğraf 183: Anzaf Haldi Tapınağı doğusundaki oda temeli (Can Avcı).
Fotoğraf 184: Rusahinili Eiduru kai Haldi Tapınağı avlusu (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 185: Rusahinili Eiduru kai Haldi Tapınağı avlusu payeler (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 186: Rusahinili Eiduru kai Haldi Tapınağı avlusu yuvarlak alan (Anıl Yılmaz).
Fotoğraf 187: Anzaf tapınak batısındaki kaya koridorunun dik olmayan duvarları (Can Avcı).
Fotoğraf 188: Anzaf tapınak batısındaki odalara açılan kapı açıklığı (Can Avcı).
Fotoğraf 189: İrmuşini Tapınağı kuzeyindeki koridor (Can Avcı).
Fotoğraf 190: İrmuşini Tapınağı batısındaki depo odaları (Can Avcı).
Fotoğraf 191: İrmuşini Tapınağı güneyi, sedirli salonun günümüzdeki hali (Can Avcı).
Fotoğraf 192: İrmuşini Tapınağı güneyindeki sütunlu salon (Can Avcı).
Fotoğraf 193: Rusahinili Eiduru kai Doğu Payeli Salon (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 194: I. Argişti yazıtı (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 195: I. Argişti Mezarı güneybatısındaki duvar temel yatakları (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 196: I. Argişti Mezarı dışındaki duvar temel yatakları (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 197: I. Argişti Mezarı giriş kapısı mil delikleri (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 198: I. Argişti mezar odası, batıdan (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 199: I. Argişti Mezarı doğudan (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 200: I. Argişti Mezarı ana salon, güneyden (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 201: I. Argişti Mezarı salonundaki dikdörtgen sunu alanı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 202: I. Argişti Mezarı aydınlatma aparat delikleri (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 203: I. Argişti Mezarı'nda kaya arızasını gidermek için basamak şeklinde kesilmiş duvar temeli (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 204: I. Argişti Mezarı 4 nolu odada kaya arızasından dolayı kesilen kısım (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 205: I. Argişti Mezarı'nda aydınlatma aparatı deliği ve kesilen duvar (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 206: I. Argişti Mezarı'nda sonradan eklenen çukur oda- Z3 (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 207: I. Argişti Mezarı Z3 çukur oda, içeriden (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 208: I. Argişti Mezarı oda Z2 (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 209: I. Argişti Mezarı oda Z4 (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 210: I. Argişti Mezarı oda Z5 (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 211: I. Argişti Mezarı Z6 (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 212: Karşıda Neft Kuyu Mezarı, solda İç Kale (Kurucular) Mezarı, sol altta İçkale altındaki mezar odası (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 213: Neft Kuyu ve İçkale mezarı önündeki platform (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 214: Neft Kuyu Mezarı girişi, kapı üzerindeki aydınlık, merdivenler ve seki. (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 215: Neft Kuyu mezarı cephe alınlıkları (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 216: Neft Kuyu Mezarı ön salon duvar çatlağı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 217: Neft Kuyu Mezarı Z2, batıdaki oda (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 218: Neft Kuyu Mezarı Z3, kuzeybatıdaki oda (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 219: Neft Kuyu Z4, kuzeydeki platformlu oda (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 220: Neft kuyu Z5, doğudaki yarım bırakılmış oda (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 221: İçkale Mezarı cephe (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 222: İçkale Mezarı giriş (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 223: İçkale Mezarı giriş, batıdan (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 224: İçkale (Kurucular) Mezarı ilk salon (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 225: İçkale Mezarı girişin karşısındaki odalar, en sonda batı odası Z5 (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 226: İçkale Mezarı Z5 odasında basamakla çıkılan platform (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 227: İçkale Mezarı ön salonun güneyindeki sekili oda- Z2 (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 228: İçkale Mezarı ikinci salon güneyindeki odadaki (Z4 odasındaki) seki (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 229: İçkale Mezarı ikinci salon kuzeyindeki odadaki (Z6) platform (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 230: İçkale Z7 oda tabanı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 231: İçkale Mezarı ikinci salon Z3, kuzeyden (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 232: Doğu Mezarı, güneyden (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 233: Doğu Mezarı önündeki platform, batıdan (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 234: Doğu Mezarı'na inen merdiven (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 235: Doğu Mezarı girişi, merdiven ve iki yanda sekiler (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 236: Doğu Mezarı ön salon, batıdan (sağda giriş) (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 237: Doğu Mezarı Z3 odasında basamaklı platform (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 238: Doğu Mezarı Z2 odasında doğudaki uzun alçak niş (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 239: Doğu Mezarı Z2 odasında kare niş (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 240: Küçük Kaya Mezarı (büyük platformun altındaki mezar odası).
Fotoğraf 241: Küçük Kaya Mezarı batı niş (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 242: Küçük Kaya Mezarı doğu niş (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 243: Küçük Kaya Mezarı orta niş (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 244: I. Argişti Mezarı ve altındaki Küçük Horhor Mezarı (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 245: Kserkses yazıtının yeri (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 246: Kserkses Yazıtı (Ali İhsan Öztürk).
Fotoğraf 247: Van Kalesi Höyüğü batı uçtaki Urartu yapıları, yukarıdan (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 248: Van Kalesi Höyüğü Urartu yapıları yukarıdan (VANTAM arşivi).

Fotoğraf 249: Amik kayalıkları (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 250: Amik surları (VANTAM arşivi)
Fotoğraf 251: Amik surları yakından (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 252: Amik surları- kireç harcıyla tutturulmuş bloklar (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 253: Anzaf Haldi Tapınağı güneyinde düzlenmeden bırakılan anakaya (Can Avcı).
Fotoğraf 254: Sardurihinili sitadeli güneyindeki sur önünde düzlenmeden bırakılan anakaya (Can Avcı).
Fotoğraf 255: Rusahinili Eiduru kai sitadeli güney surları önünde düzlenmeden bırakılan anakaya (Can Avcı).
Fotoğraf 256: Van Tekel binasında kullanılan bombeli taş tekniği geleneğin devam ettiğini gösterir (Can Avcı).
Fotoğraf 257: Yukarı Bakraçlı köyünden bir ahır (Can Avcı).
Fotoğraf 258: Van Kalesi Höyüğü Urartu yapıları önündeki taşlık alan, sundurma (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 259: Eski Van dükkanlarının saklama çukurları (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 260: Dereüstü Köyü tandır evi (Can Avcı).
Fotoğraf 261: Dereüstü Köyü'nde tandır (Can Avcı).
Fotoğraf 262: Kremasyon Mezarı'nın bulunduğu yer (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 263: Kremasyon Mezarı önündeki ve aşağısındaki platformlar (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 264: Kremasyon Mezarı girişi (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 265: Kremasyon Mezarı girişi, içerden (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 266: Kremasyon Mezarı urne oyuklarının yer aldığı nişler (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 267: Kremasyon Mezarı urne oyukları (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 268: Kaletepe'den Tatvan İlçesi (Can Avcı).
Fotoğraf 269: Panz, 3 metre kalınlığındaki sur duvar temelleri (Can Avcı).
Fotoğraf 270: Panz, batıdaki sur duvarlarının arazinin yapısına göre şekil almasıyla eğrilen duvarlar (Can Avcı).
Fotoğraf 271: Ernis kayalığı, güneydoğudan (Can Avcı).
Fotoğraf 272: Panz aşağı yerleşme meskenlerin temelleri (Can Avcı).
Fotoğraf 273: Ernis aşağı yerleşmede meskenler (Can Avcı).

Fotoğraf 274: Kalecik kayalığı (Can Avcı).
Fotoğraf 275: Kalecik sur temel yatakları (Can Avcı).
Fotoğraf 276: Kavuncu yerleşmesi, güneybatıdan (Can Avcı).
Fotoğraf 277: Kavuncu yerleşmesi sur temel yatakları (Can Avcı).
Fotoğraf 278: Kavuncu kaya koridoru (Can Avcı).
Fotoğraf 279: Kavuncu batısındaki verimli zirai tarım alanları (Can Avcı).
Fotoğraf 280: Tatvan Kaya Mezarı girişi (Can Avcı).
Fotoğraf 281: Tatvan Mezarı salon (Can Avcı).
Fotoğraf 282: Tatvan Kaya Mezarı kuzey oda (Can Avcı).
Fotoğraf 283: Tatvan Kaya Mezarı nişler sekiler (Sabahattin Erdoğan).
Fotoğraf 284: Yoncatepe yerleşmesi, kuzeydoğudan (Rıza Gürler Akgün).
Fotoğraf 285: Yoncatepe ana yapısı, kuzeydoğudan (Rıza Gürler Akgün).
Fotoğraf 286: Yoncatepe sivil yerleşmesi olarak adlandırılan yapılar (Can Avcı).
Fotoğraf 287: Yoncatepe sivil yerleşmesi olarak adlandırılan yapıların kuzey duvarı (Can Avcı).
Fotoğraf 288: Doni Vadisi'nden Yoncatepe (Can Avcı).
Fotoğraf 289: Yoncatepe-Yukarı Bakraçlı Köyü'nden taş duvar örgülü ev (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 290: Giyimli Köyü'ne bağlı, bahçe duvarı tezekle yapılmış bir kom örneği (Can Avcı).
Fotoğraf 291: Giyimli Köyü'ne bağlı, hem zirai tarım hem de hayvancılık yapılan bir kom yerleşmesi (Can Avcı).
Fotoğraf 292: Giyimli Hırkanis Köyü'ne ait mezra yerleşmesi (Can Avcı).
Fotoğraf 293: Baltutan Mevkii'ndeki yayla meskeninden örnek (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 294: Baltutan Mevkii'ndeki yayla evi temel kalıntısı. (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 295: Çatak Beşbudak arasındaki yayla evleri (VANTAM arşivi).
Fotoğraf 296: Ardahan yayla evleri (Anıl Yılmaz).
Fotoğraf 297: Eski Van Şehri, önünde üçgen avlusu olan mesken (VANTAM arşivi).

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Eds.	: Editörler
Haz.	: Hazırlayan
Lev.	: Levha
S.	: Sayfa/Sayfalar
VANTAM	: Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi
Vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

İskân; sakin etme, oturtma, yer, yurt, ev sahibi etme veya yerleştirme anlamlarına denk düşse de kelime, Arapça "sekene" "sükûn" yani bir yerde sâkin olma, yerleşme kökünden gelir (Kanar 2003:661) Dolayısıyla felsefi olarak hareket özelliği olanın yerinde durması şeklinde algılayabiliriz. Etimolojik anlamıyla beraber hareket halindekini toprağa bağlamak olarak tanımlarsak "iskân etmenin" de merkezi erkin elinde felsefi bir nitelik kazandığını söyleyebiliriz.

Yerleşme olgusunu, insan topluluklarının barınaklarını, kurdukları çevreyi, insan yaşam ve eylemlerinin oluştuğu alanı içeren çok geniş bir kavram olarak ele almak mümkündür. Doloyısıyla erken topluluklar, çadır yaşamı sürdüren göçebe, yarı göçebe toplulukların barındıkları geçici yerleşmeler yanında kent, kasaba ve köy gibi sürekli yerleşmeleri de bu kavrama dahil etmek durumundayız (Geray 1978: 803-804). Bu bakış açısıyla insanın çevresinde inşa ettiği ve bozduğu her unsuru dahil ettiğimiz kültürel birikimlerin biribirleriyle olan uzak ve yakın ilişkileri iskânın yorumlama biçimleri ile alakalıdır.

İskânın gerçekleştirildiği topraklar için Urartu merkezi erkinin hakimiyetinin hissedildiği alanlar tanımlaması yapmak belli bir sınır çizmekten daha doğrudur. Zira sınır kavramı devletin yetkilerini meşru olarak kullanabildiği, özellikle de tabiiyetindekileri denetleyip yönetebildiği, hareketlerini kontrol ederek düzenleyebildiği alanın kapsamını ifade eder (Kasaba 2012:49). Surlarla çevrili iyi korunmuş kentler dışında, belirli bir bölgede yaşayan insanların oraya ait olduğu, bu aidiyet temelinde ayrı bir topluluk oluşturduğu ve yasal olarak o bölgenin dışına çıkamadığı düşüncesi, 18. yüzyılın ikinci yarısından önce yaşamın gerçeklerinden tümüyle kopuktu. Yakın yüzyıllara kadar surlarla çevrili yerleşmeler dışında yaşayan insanların yaşadıkları alana veya topluluğa koşulsuz bağlılığı ya da bu alanları olumsuzluklar karşısında terketmesi gayet sıradan bir davranış idi (Kasaba 2012:49). Sınırların belirgin hale gelerek keskin hatlar oluşturması ne kadar Sanayi Devrimi'nin netleştirdiği ifadeler ise de sınırların her an değiştiği ve her yıl yapılan seferlerle korunduğu da eskiçağ toplumlarının kaçınamadıkları bir gerçekliktir. Urartu'nun kimi

sebeplerle her yıl yapmak zorunda olduğu yağmayı da amaçlayan seferlerin tekrarındaki gereklilik elbette ki ordu geri döndükten sonra zaptedilmiş yerlerin el değiştirmesi ile ilgilidir.

Urartu yazıtlarındaki yer adları, kent kuruluşunu ifade eden ibareler, yaptırılan kaleler ve saraylar sınırların saptanmasında yeterli değildir demek çok iddialı olmayacaktır. Bu yazıtlarda genellikle kentlerin, kalelerin ve diğer yerleşmelerin adları iskân haricindeki ifadelerle beraber kullanılmış ise Urartu'nun sınırlarını bu yerleşmelere göre çizmek yanlış olacaktır. İskânı gerçekleştirmek için bahsi geçen bölgelerin güvenliğinin sağlanması esas alınmalıdır; fakat güvenliğin de tek başına yerleşim kurmak ve halkı iskân ettirmek açısından yeterli olmadığı unutulmamalıdır.

Kuşkusuz iskân faaliyetleri iktisadi hayatla paralel gitmek zorundadır. Ekonomik olarak yeterli olgunluğa erişememiş bir merkezi erkin, sistem sahibi olmasından bahsedilemez. Planlanmış, hinterlandıyla destekli ve ekonomisini nüfusuyla sürekli artırabilen Urartu iskânı için mütemadiyen genişleme gösteren kentleri örnekleyebiliriz. İskânın başarılı olması merkezi idarenin gücüyle doğru orantılıdır. Merkezi erkin inşa ettiği krali kentlerde de bu gücü etüd edebiliyoruz. Krali kentler başlığı altında ele alacağımız Urartu kentlerinin özelliklerinden önce bölgesel farklılıklara göre şekillenen kent tanımının idari sınıf, nüfus, iktisadi ve sosyolojik kıstaslar ölçüsünde başarılı olduğunu ifade etmek gerekir (Keleş 1961:16-21). Özellikle iktisadi faaliyetler çerçevesinde hayat bulan kentlerin Urartu krali kentlerinde de baskın unsur olduğu kabul edilebilir. Kentlere yerleştirilen nüfusun idamesi, Urartu'nun Van Gölü Havzası'nda hakimiyetinin güçlü ve etkin oluşu, uygulanan iskân faaliyetinin başarısını getirmiştir. Merkezi erkin gücünün ne derece baskın olduğunu, iskân ettirilen halklar arasındaki sürgün ve esir topluluklara baktığımızda görürüz. İskân ettirilen halklar arasında yer alan aşiretler ile göçebe ve yarı-göçebe halkların iskânındaki başarı da yine Urartu'nun askeri gücüne işaret etmektedir.

A-Tezin Amacı ve Önemi

Urartu Devleti'nin ana yayılım alanını oluşturan Van Gölü Havzası'nda 19. yüzyıldan günümüze değin yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarıyla bu uygarlığa ait çok sayıda yerleşme alanı ve nekropol saptanmış ve belgelenmiştir. Bu çalışmalarla Urartu yerleşme coğrafyası ana hatlarıyla tanımlanmış gibidir. Buna karşın son yıllarda bazı çalışmalarda vurgulanan yeni düşünceler tanımlanan hatların sorgulanmasını gerektirmektedir. Öncelikle "Urartu" kavramını belirleyen unsurlar sorgulanmalıdır. Bunun yanında Urartu için önerilen fiziki sınırlarla kültürel sınırlarının örtüşmesi ve fiziki sınır yerine kullanılan "ulusal sınır" kavramının yeniden irdelenmesi gerekmektedir. Bunun için merkezi Urartu bölgesinde oluşan, hemen her alandaki maddi kültür kalıntılarının tekrar ele alınıp, homojen bir karakterin var olup olmadığı ve bu homojenliğin yayılım alanı ile kimliğinin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

Tezimizin konusunu oluşturan "Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası" da bu çerçevede sorgulanmış; yeni veriler ışığında değerlendirilmeye çalışılmış ve Urartu kimliğini belirleyen yerleşme özellikleri ile bu yerleşmelerin merkezi yönetimle ilişkileri tez kapsamında irdelenmiştir. Kuşkusuz iskân, krali yönetim merkezleri, bu merkezler etrafında konumlanan sivil yerleşmeler ve kırsal-köy yerleşmelerinden müteşekkil olmalıydı. Urartu yerleşme yerlerinden bugün tanıdığımız saray, tapınak, mezar vb. unsurlar diğer kamu binalarıyla anıtsal bir bütünlük oluşturan yerleşim alanlarıdır. Oysa Urartu devletine bağlı aşiret örgütlerinin ve halkın yaşam alanları bugün açıkça ortaya konulamamakta veya primitif kabul edilen bu kültürler bazen kronolojik olarak daha erken bir tarihe çekilerek teorik varsayımlarla sorun çözülmeye çalışılmaktadır.

Van Gölü Havzası'nda gerek Urartu öncesini ve gerekse sonrasını karakterize eden birçok maddi kültür unsurunun varlığı tartışmasızdır. Ancak bugüne kadar yapılan çalışmalarda tespit edilen yerleşim birimleri ve bileşenlerinin kale, mezar ve su inşaatları gibi adlandırmalardan ibaret oluşu bu coğrafyanın iskân anlayışını sorgulamayı eksik bırakmıştır. Olaya bu çerçeveden bakıldığında ve yukarıdaki

kuşkularımız da göz önüne alındığında, bugüne değin saptanmış olan yerleşme alanlarının kronolojisinin ve yapım amacının sorgulanması gerekmiştir.

Yerleşme biçimlerini sorgulamak salt tanımlama yapmak amacı taşımaz. Bilakis tanımlanabilen unsurun iskân içerisinde aldığı rol önemlidir. Havza sınırları coğrafi bir kültür çizgisi oluşturmuş ve bu çizgi ile Van Gölü arasında kalan alanlar, iskânın temel alışkanlıklarını parametreler halinde sergiler niteliktedir. Bu alanların kazısı ve yüzey araştırması ne kadar özenli yapılmış ise elde edilen verilerin değerlendirilmesi ve yorumlanabilmesi de o denli özenli olmaktadır. Ele alınan örneklerin, çizilen sınırlar dahilinde, verilerin netliği bakımından tekrar kritize edilmesi karşılaştırmalara ihtiyaç duysa da bu karşılaştırmaları çizdiğimiz sınırlar dahilinde yapabilmeyi sağlayacak bir süreklilik olduğu görülmüştür. Bu sürekliliğin, krallığın kuruluşundan Argişti oğlu Rusa (MÖ 685-645) dönemine kadar takibini sağlayan yerleşmelerin, Urartu'nun çekirdek bölgesinde güttüğü siyasetin günümüze alışkanlıklar halinde yansıdığı açıktır. Mühim olan iskânın bileşenlerini tespit ettikten sonra bu yansımanın izlerini sunabilmektir.

Kazılar ve çalışmalar belli bir ekol çerçevesinde daha çok maddi kültür kalıntılarını değerlendirme adına yapılmış, mimari tanımlamalarla yetinilerek yerleşmelerin iskân politikası sorgulanmamıştır. Tüm bileşenleri ile iskânın tam bir tanımını yapabilecek verileri ete kemiğe büründüren elbetteki kazılardan elde edilen verilerdir. Bu nedenle yazılı kaynakların sunduğu verilerin Tuşpa, Anzaf, Çavuştepe, Kef ve Toprakkale gibi kentlerdeki arkeolojik verilerle örtüşmesi önemlidir. Yorumlayabildiğimiz verilerin sistematik ve sorgulanabilir olmasına özen göstermek adına yapılan çalışmaların tespit edebildiğimiz aksaklıklarını belirtmek yapılacak çalışmalara katkı sağlayacaktır. Sağlanan katkının bilimsellikten uzaklaşmaması ve bilimsel etiğin önemsenmesi adına sorgulamaktan imtina etmemek gerekir. Bu sorgulayış bazen çok detaylı da olsa iskânın temel unsurlarının bu ayrıntılarla hayat bulduğunu belirtmek isteriz[1].

[1] Sorgulamadan kasıt kazısı yapılan alanların iskân birimlerini tanımlarken girdiğimiz detaylı anlatımlardır.

B- Yöntem

"Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası" başlıklı doktora tez çalışmasında öncelikle genel hatları ile coğrafi olarak çizilmiş Van Gölü Havzası sınırları, Urartu dönemi kültür geçişleri ve yayılım alanları da dikkate alınarak yeniden belirlenmiştir. Tez kapsamında ele alınan yerleşmelerin bu coğrafi sınırlar dâhilinde olmasına özen gösterilmiş ve Van Gölü Havzası'nın coğrafi sınırları kesin olarak belirlenirken coğrafya kitapları ve haritalardan hareketle elde edilen veriler yanında Urartu yerleşmelerinin konumları da dikkate alınmıştır.

Urartu ile ilgili tüm yayınlar gözden geçirilerek etüd edilmiş ve kaynak sorgulaması yapılarak faydalanacak kaynakların bibliyografyası oluşturulmuştur. Urartu mimari üslubu ve sanatsal kimliği ana hatlarıyla belirlenerek değerlendirmesi yapılan kaynakların konu için yeterli olup olmadığı sorgulanmış ve devletin yurtlandırma politikaları hususunda elde edilen veriler ile yerleşmelerin yeniden tanımlamaları yapılmıştır.

Tanımlamalar yapılırken öncelikle kent olgusu ele alınmıştır. Kent tanımlaması yapan kent bilimcilerin, antik kenti tanımlamaya dair ele aldıkları kıstasların ya Yakındoğu kültürleriyle yoğrulmuş örnekler olduğu ya da Yunan kent anlayışının gelişkin örneklerini temel aldığı görülmüştür. Oysaki kenti tanımlarken bulunduğu coğrafyanın dinamiklerini dikkate almak gerekir. Genel kent tanımı için gerekli özelliklerin Urartu kentlerinde varlığı sorgulanmadan önce Doğu Anadolu coğrafyasının baskın unsurları dile getirilmiştir. Her coğrafi bölgenin yapısına göre şekillenebilen kent olgusunun bölgenin iktisadi olanaklarına göre şekillendiğini de söyleyebiliriz. Tarım, ticaret ve temelde coğrafi unsurların şekillendirdiği iktisadi büyümeyi kent tanımı için etkin belirleyiciler olarak ele alırsak bu başat faktörlerin de tamamen yerel unsurlara bağlı olduğunu ifade etmek gerekir. Çalışmamızın kent olgusuna ilişkin yaklaşımlarından biri de budur.

Ele alınan yerleşme birimi her ne olarak adlandırılmış olursa olsun bu yerleşim alanının dahil olduğu bütün içerisinde ne anlam ifade ettiği ve özellikle işlevsel

özellikleri bilinmeden çalışmaya dahil etmek değerlendirmelerimizi eksik bırakacaktı. Bu nedenle arkeolojik olarak anlamlandıramadığımız yerleşmeleri değerlendirmekten kaçındık. Özellikle kazı ve yüzey araştırmaları neticesinde elde edilen verilerin tekrardan gözden geçirilerek yeni cümlelerin kurulduğu günümüz akademik hayatında bilhassa güvenemediğimiz yorumlardan uzak durmaya özen gösterdik. Kazısı tamamlanmamış örneklerimiz her ne kadar kesin sonuçlar içermese de eldeki verilerle benzerlikler ve çıkarımlar için yerleşmeleri yerinde etüt ettik. Bu bağlamda Urartu kent oluşumunu sorgulamadan evvel bu coğrafyada kent kurulabilir mi sorusu öncelikli hareket noktamız oldu.

Karmir Blur, Bastam ve Ayanis kentlerinde yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkarılan sitadel ve aşağı yerleşme örnekleri haricinde tam bir tanımlama yapabileceğimiz Urartu kent modelinin olmayışı çalışmamızı zorlaştırmaktadır. Havza'da yapılan kazılardaki iskânı tanımlamaya yardımcı olabilecek arkeolojik verilerin azlığı bu zorluğu artırsa da kent olabilmenin koşulları sorgulanmaya çalışılmıştır.

Kırsaldan aldığı destek olmadan varlığını sürdürebilmesi mümkün olmayan kentin ayrıca çevresindeki diğer yerleşmelere de hizmet anlamında faydası dokunmalıdır. Bu nedenle kentin tek başına var olamayacağı fikrini destekleyecek verilerin kırsalda tespiti ve karşılaştırmalı çıkarımları yapılmaya çalışılmıştır.

Kazısı ve yüzey araştırması yapılmış ve yapılmakta olan, Urartu Dönemi'ne tarihlendirilmiş yerleşim birimleri, mezarlıklar ve tarımsal yatırımlar yayınlardan taranarak haritalar üzerinde etüt edilmiştir. Her yerleşme alanı için bir bilgi fişi oluşturularak bu fiş ve eklentiler (plan, kesit, kroki, harita, fotoğraf) klasörler halinde arşivlenmiştir.

Birçok yerleşim yerinin tanımlanması için elde olan veriler ve tarafımızdan yapılan incelemeler neticesinde -her ne kadar da kazısı yapılmadan iskân birimlerinin detayları eksik kalmış olsa da- yerleşmelerin tanımlarının yapılabilmesi için gerekli verilerin yeterli olduğuna kanaat getirilmiştir. Van Gölü Havzası'ndaki yerleşim

birimlerinin bizzat ziyaret edilip değerlendirilmesi neticesinde elde ettiğimiz verilerle birçok iskân unsurunun yeniden tanımlanması gerektiği anlaşılmıştır.

Havza'daki ova yerleşim birimleri tek tek lokalize edilip sınırları belirlenmiş ve GPS verileri, 25.000'lik haritalardan elde edilen veriler ve Google Earth Plus programından elde edilen görseller üzerinde iskâna uygunlukları topografyaya bağlı olarak irdelenmiştir. Böylece özellikle topografik haritalara bu yerleşme alanları işlenerek her ovada köy yerleşmesinin olup olmadığı ve krali bir kentin kurulup kurulmadığı araştırılırken aşiret reisleri olarak adlandırabileceğimiz yerel yöneticilerin varlığı ve oturdukları yerler sorgulanmıştır. Bu yerleşim yerlerinin her birinde kaç tür Urartulu yerleşme şekli olduğu tespit edilerek iskânın sistematiğine katkısı sorgulanmıştır.

Bu yerleşim birimlerinin yeri, tarihlemesi, kuruluş ve yapılış amacı, kim tarafından yaptırıldığı, fonksiyonları ve çevreye etkisi, krallık içindeki önemi araştırılarak iskânın niteliği sorgulanmıştır.

Urartu'nun imar faaliyetini ifade eden her bir öğe için Urartu yapısı olduğu kesin olanlardan hareketle Urartu mimari üslubuna ve sanatsal kimliğine uygunluğu araştırılmış ve bu yerleşmelerin yapımında yerel unsurların etkisi sorgulanarak bu yerel kültürlerin Urartu öncesinden süregelip gelmedikleri irdelenmiştir.

Değerlendirilen yerleşim birimlerinden elde edilen veriler neticesinde bu birimlerin imarı konusunda bir devlet politikasının güdülüp güdülmediği sorgulanmaya çalışılmıştır.

Etnoarkeolojik verilerin dikkate alınarak en az arkeolojik veriler kadar hareket alanı sağladığı kabul edilirse kültürün takibi ve yorumlanması açısından bugünden geçmişe ve geçmişten günümüze yapılması gereken yolculuklar olduğunun farkındayız. Bu anlamda etnoarkeolojinin yerleşimi ve çevresini ifadede gözden uzak tutulmaması gereken bir potansiyele sahip olduğu kabul görmelidir. Bu kabulden hareketle özellikle aynı coğrafi bölgede varolmuş kültürlerin benzer konular

hakkındaki tutum ve bakış açıları dikkate alınarak karşılaştırmalara gidilmiştir. Bu mukayeseler daha çok Urartu ile aynı coğrafyada uzun süre hakimiyet kurmuş olan Osmanlı Devleti'nin göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin iskânı, esir nakli, toprak işletim sistemi ve yaylacılık hususlarında takındığı tavırlar, benzerlikler ve ayrımlar dahilinde yapılmıştır. Bu karşılaştırmalar arkeolojik verilerin yetersiz kaldığı noktalarda başvurduğumuz yöntemlerden biridir. Bu nedenle değişmeyen yapı elemanları ve bu elemanları çeşitleyen çevresel faktörleri algılayabilmek için günümüzden geriye doğru yapmaya gayret ettiğimiz yolculuk için medeniyetler arası betimlemlere yer vermekte bir sakınca görmedik.

Coğrafi verilerin bir kısım etnografik ve antropolojik çalışmalara kaynaklık eden tarafı etnoarkeolojik çalışmalara da referans olmuştur. Özellikle yerleşim coğrafyası hususunda eserler sunmuş değerli bilim insanlarımızın çalışmaları dipnot verilmeden referans alınmış ve bu coğrafyacılar Anadolu'yu tanımaktan uzak araştırmacıların başarılı yayınlarında sözü edilmeyen değerler olarak kalmışlardır. Bu noktada coğrafyanın iskân ile ilgili değerlendirmelerini mümkün olduğunca yorumlamaya gayret ettik.

İskân alışkanlıkları kapsamında etnoarkeolojik verileri değerlendirirken kültürü sosyolojik altyapıdan ayırmak mümkün olmadığı gibi iskân kültürünü şekillendiren öğeleri de sosyolojinin kapsamından uzaklaştıramayız. Bu nedenle bölge hakkında yapılmış detaylı sosyolojik çalışmaları referans almaktan kaçınmadık.

Kırsal ve kent hususunda arkeolojik çalışmalar temel alınarak oluşturulmuş tanımlar ötesinde yerleşim unsurlarının iskân içerisindeki yerini iktisadi olarak irdeleyen iktisatçıların, iktisat tarihçilerinin eserleri de incelenmiştir. İskânın birimlerini tanıyabilmek ve bölgesel unsurları tanımlayabilmek için yerleşim alışkanlıklarının tarihsel gelişim süreçlerini algılamak bu eserlerle mümkün olmuştur.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız disiplinlerden bilim insanlarının eserleri arkeolojik kaynakların verileriyle örtüştüğünde ortaya çıkan cümlelerin konuyu daha da anlaşılır kıldığı görülmüştür. Bu sebeple İbn-i Haldun, Fernand Braduel, İsmail

Beşikçi, Sırrı Erinç, Nejdet Tunçdilek, Erol Tümertekin, Cevat Geray, Bedriye Tolun, Lewis Mumford ve Ruşen Keleş, referans almakta sakınca görmediğimiz bilim insanları olmuştur.

Ayrıca yıllarca Doğu Anadolu ve özellikle Van Gölü Havzası köy ve yaylalarında yapmış olduğumuz araştırma ve mülakatlarda edindiğimiz veri ve değerlendirmeleri ilgili yerlerde ifade etmeye gayret ettik. Dahası 1998 yılından itibaren bölgede yapmış olduğumuz arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının edinimleri ile tercübelerini ve yerinde tetkiklerin neticelerini yazılı literatürle karşılaştırma imkanı bulabilmek bakış açımızı genişletmiştir. Urartu'nun Van Gölü Havzası'ndaki iskânını tanımlamaya yönelik birincil verileri arkeolojik ve yazılı kaynaklar oluşturur. Arkeolojik ve yazılı kaynakları destekleyecek karşılaştırmalı yaşam alışkanlıklarını sunan yardımcı disiplinleri ise coğrafya, tarih, sosyoloji ve etnoarkeoloji olarak sıralayabiliriz. Denilebilir ki, Urartu iskân anlayışı ile alakalı birincil verilerin yardımcı disiplinler ve tecrübi olarak sunmaya çalıştığımız anlatımlarla desteklenmesi yöntemin kısa tarifine denk düşer.

C- Urartu İskân Politikası Hakkında Başlıca Görüşler

Urartu Krallığının merkezi bir erk olarak tek elden yürütmüş olduğu iskân politikası kapsamında hayata geçirdiği yerleşme çeşitliliğindeki ayrımlar, mimari standartlar ve uygulanan mimari kurallar hakkında yapılan çalışma ve tespitlerin belli bir noktaya kadar biribirlerinden çok da farklı olmadığı görülmektedir. Van Gölü Havzası merkez olmak üzere Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya'yı içine alan geniş ve homojen olmayan bir coğrafyada yaşatılmaya çalışılmış olan krallığın böyle bir coğrafyada tutunabilmiş olması planlı bir çaba gerektirmiştir. Yüksek ve dağlık alanlar ile dağlar arasındaki nehirlerin açtığı geniş vadi yataklarından müteşekkil bu topografyada alüvyal ovaların oluşturduğu verimli topraklar ve yüksek platoların zengin otlak ve mevsimsel yaşam alanları binlerce yıldır yaşayan topluluklara yaptığı gibi Urartu'ya da var olabilme şansını sunmuştur. Nehir vadileri, dağların çevrelediği alüvyal ovalar ve yüksek platolar, tarım ve hayvancılık için iklimsel koşulların elverdiği ölçüde bölgede var olmayı seçmiş halk toplulukları tarafından birer yaşam alanı olarak kullanılmışsa da merkezi bir erke hizmet edecek halkları her ne şekilde olursa olsun bir araya getiren ilk güç Urartu adıyla anılmaya başlanmıştır.

İklimsel şartlar ve topografyanın daha da zor yaşanılır kıldığı bu coğrafyada var olabilmenin ötesinde planlı iskânlar uygulayarak kurulan krali kentlerin varlığını artık tespit edebilmekte ve anlamlandırabilecek yeni bakış açıları geliştirmekteyiz. Yerleşmelerin değerlendirilmesinden önce adlandırılması yapılırken gözden kaçırılan işlevsel özellikler yeniden ele alınmalıdır ki şimdiye dek varılan sonuçların yarattığı terminolojik sıkıntılar ortadan kaldırılabilsin. Elbetteki bu sıkıntının büyük bir kısmı arkeolojik malzemenin yetersiz olmasından kaynaklansa da bir kısmı da ortaya çıkarılan yerleşmelerin tipolojik tanımının doğru yapılamamasıyla ilişkilidir.

Yerleşmelerin tespitinden önce vurgu yapmak istediğimiz husus krallığın kuruluşu ile alakalı bilgilerin bir yüksek lisans tezine (Tan 2010) kadar değişmeden ifade edilişi ile alakalıdır. "Uruatri ve Nairi Konfederasyonları Birliği" kavramı (Burney-Lang 1971:17; Tarhan 1982:69; Salvini 2011:78) sorgulanmadan tüm Urartu

tarihi anlatan eserlerin giriş cümlesinde yer almaktadır. Tamamen aşiret yapısından müteşekkil bir oluşumu en son haliyle ele almak sorgulamaktan daha kolay geldiyse bile gözden kaçanların farkında olmak gerekir. Farklı etnik yapılarıyla bir araya gelmelerini tehlike karşısında birleşmeleriyle açıklayabileceğimiz aşiretlerin bir araya geldikten sonra merkezi bir güç/devlet kurma olasılıkları sorgulanmalıdır. Asur karşısında var olabilmeyi seçen aşiretlerin birleşerek bir devlet kurmaları en doğal anlatım olsa da aynı coğrafyada şekillenerek birbirleriyle olan bağlarının aynı amaca hizmet eder vaziyette merkezi bir güç altında devletleşmeye gidişini kabul etmek zor görünmektedir.

Mesafeler azaldıkça birbirlerine tutunacağını kabul ettiğimiz aşiret yapılarının aslında, yakınlaşmadan doğan hareket alanlarının daralmasıyla, birlikte hareket etmelerini sağlayacak siyasi gücün inşasına ne kadar uzak olduklarını kabul etmek gerekir. Çünkü yakınlaşmanın sonucu olarak beklenen kültürel birlikteliğin yerine daha sıkı korunan geleneklerin yol açtığı çatışma iklimini bölgede var olabilmenin şartıdır. Güçlü olanın ayakta kalabildiği bir zaman diliminde çetin coğrafi neticelerin uzlaşmadan çok mücadeleyi gerektirdiği açık ise Urartu'nun kuruluşu da en güçlü olanın diğerlerine boyun eğdirdiği bir mekanizmayı işaret eder.

Karşılaşılan sorunlardan biri de "kale" tanımlamasının her tahkimatlı yapı için kolay kullanılır ifade olduğudur. Kale, kelime anlamı itibariyle korugan, müstahkem mevki anlamlarına gelen bir yerleşim şeklidir ki kalenin inşası coğrafi noktanın hakimiyet altına alınışını işaret eder (Baykara 1999:663; Eyice 2001:234-242). Merkezi bölge içerisinde, yol ve geçit boylarında ve sınır noktalarına yakın yerlerde olabilen kalelerin varlığı tamamen güvenlik unsuru ile açıklanmalıdır.[2] Surlarla çevrili kale içerisinde, bir komutana bağlı askerlerin varlığı aniden saldıracak düşman ordusunu durduracak güçte değildir. Kalenin ve içerisindeki az sayıdaki askeri kuvvetin amacı merkezi erkin varlığını hissettirmektir. Yıllık tarımsal mahsulün

[2] Düşmandan korunmak ve düşman saldırısına engel olmak için kalın duvarlarla çevrili, düşmana ok atmak için tasarlanmış mazgal delikleri olan ve içerisinde askerlerin barınma mekanları bulunan yapılara kale denir. Kalenin ilk ortaya çıkışından beri aldığı kimi anlamlar için bkz. (Mumford 2007:52-53).

konulduğu depoların korunma işlevinin surlu yapılarda sağlandığı gerçeği her surlu yapıyı kale olarak algılamanın ötesine çıkarır (Mumford 2007:52). Kalede yönetim birimleri ve tapınak olması beklenemez.

Taner Tarhan, krallığın kuruluşu, inşa ettiği yerleşmeler ve işlevleri üzerine yaptığı tespitlerde gerek savunma amaçlı ve gerekse idari anlamda Urartu ülkesini saran yollarla devletin gücünü tüm eyalet ve uç noktalarda hissettiren birimleri kale olarak tanımlamıştır (Tarhan 1986: 295). Bu tanımlama ardından başkent Tuşpa'nın da kale olarak adlandırılması mevcut idari birimleri ve aşağı yerleşmesi olan bir kalenin yeni bir tanımlamaya ihtiyaç duyduğunu düşündürür. Kaleden ziyade kompleks bir yerleşmeyi yani bir kenti dahası yönetim unsurlarıyla bir başkenti ifade eden Tuşpa'nın terminolojik açıdan yeniden adlandırılması için tüm unsurlarıyla baştan ele alınması gerekse de alışkanlığın Urartu sonrası kullanımlar neticesinde oluştuğu görülmektedir. Özellikle yakın tarihte Van Kalesi'nin "askeri envanter"den düşmesine kadar Osmanlı tarafından kullanılan tabir, yer etmiş literatürün değişmeden günümüzde de devam etmesine sebep olmuştur. Bu nedenle kentleri kale olarak tanımlamanın bir kolaylık olduğunu ve tüm Urartu yazınında araştırmacıların kullanmış olduğu bu yerleşmiş alışkanlığın eleştirilmesinin bir fayda getirmeyeceğini düşünmekteyiz.

Urartu yerleşme birimlerinin tespitinde geniş bir coğrafyada yaptığı çalışmalar Veli Sevin'in literatüre kattığı değerli betimlemelerdir. Yerleşme birimlerinin anlamlandırılmasında öncül faktörlerin de dikkate alındığı görülmektedir. Göçebe unsurların yerleşik hayata geçirilişiyle ilişkili bir sistematiğin krallığın kent ve kaleler kurmasıyla sağlandığını ifade eden Sevin; kentlileşme olgusunun Urartu coğrafyasında ilk kez Urartulu krallarca gerçekleştirildiğini belirtmiştir. Menua ile başyan bir kentlileşme hareketinin Menua'yı mimar kral olarak tanımlayacak kadar mühim olduğunu belirten Sevin'in "Bir anlamda Menua dönemi Krallığın yerleşim politikasının, anlayışının, inşa çalışmalarındaki mimari standartların ana hatlarıyla oluştuğu dönemdir" (Sevin 1979: 126-128), iddiasına "standartların oluştuğu" noktasında katılmıyoruz. İleriki bölümlerde ele alacağımız gibi standartların oluşması sadece mimari anlayışın gelişmesi ve bilgi birikimine bağlı değildir. İskân

alışkanlıklarının değişmesi ve mimari anlayışın gelişmesi ekonomik şartların belirlediği ve çizdiği sınırlar dahilinde kalmıştır. Uygulama alanında iskânı idare eden merkezi erk olduğu için yapı stoklarının oluşturulmasında konfor ve göz alıcı unsurlar her zaman ekonomik engellere bağlı kalmıştır.

Coğrafi zeminin dikkate alınmasıyla değerlendirdiği yerleşim birimlerinde hâsıl olan tipolojik ayrımların yerleşmelerin adlandırmasındaki etkisi Paul Zimansky tarafından sorgulanmış ve hemen her makalesinde "çevresiyle varolabilen" iskân unsurlarından bahsetmiştir[3]. Kentlileşme olgusu içerisinde kentlerin kurulması için esir nüfusun kullanıldığını kabul etmiş, krallığın yürüttüğü imar işlerinin merkezi erkin gücünü sergilediğini belirtmiştir (Zimansky 1995b:103 vd). Daha alçak yükseltilerde ve ova düzeyine yakın alanlarda kurulan yerleşmeler ile daha yüksek tepe sırtlarında kurulmuş etrafı surlarla çevrili kalelerin tipolojik olarak ayrımlara sahip olduğunu ifade eden Zimansky bu ayrımları; kalelerin değişken askeri önemi, iskân işlevi, ölçeği ve devletle bağlantısı şeklinde sıralamıştır. Kalelerin askeri amaca hizmet eden mimari yapıları barındırdığını ifade ederken yerleşme yeri ovaya daha yakın olan ve belli bir nüfusu besleyebilecek kadar tarım alanları bulunan ve bu alanları işleyebilecek nüfusu idare eden yerleşim merkezlerinin kalelerden farklı olan noktalarını tespit için yerleşmelerde büyük idari yapıların ve kaya mezar odalarının varlığına bakmak gerektiğini vurgulamıştır (Zimansky 1985:35-36).

Altan Çilingiroğlu bu alanda en çok verinin işlenebilir halde steril tespiti dolayısıyla ayrı bir yere konulmalıdır. Sistemli kazıların verileri bugün de değerlendirmeye tabi tutulacak kadar teferruatlıdır. Özellikle aşağı yerleşmesi ile birlikte ele alınabilen sitadelinin kent modeli oluşturmadaki önemi Ayanis'i Havza için özel kılmaktadır. Kentin iskân birimlerinin tanımlanmasında çok büyük önem arzeden verilerin gün yüzüne çıkarılması Ayanis kazılarının sürekliliği ile sağlanmıştır.

[3] Coğrafyanın yerleşim tiplerini direkt etkilediği kabul edilirse etkileşimin temelinde insan-coğrafya ilişkisi yatar ki işin felsefi boyutu İbn Haldun'un yalın anlatımlarında gizlidir. Bkz. **Mukaddime** Cilt I

Ayanis örneğinden hareketle Çilingiroğlu'nun ifadesinde hayat bulan bir tanımlama, kelime anlamı itibariyle bahsedilen olayın nitelenmesinde eksiklik arzeder. Savaş neticesinde, yurtlarından zorla koparılarak esir statüsünde Urartu Ülkesi'nde çalışmaya zorlanan ve Urartu'nun iskân politikası kapsamında hayatlarını Urartu'ya adamak zorunda bırakılan insanlar için kullanılan ifade "Toplu Nüfus Aktarımı" olmamalıdır. İfade **İ**ngilizceden çeviri olup kendi dilinde bile nakledilenlerin esir olduğu gerçeğini saklamamaktadır. "Deportasyon" sözcüğü ile ifade bulan esir nüfusun taşınmasını tehcir ibaresi de karşılayamaz. Eskiçağda meydana gelen olayların günümüz terminolojisi ile açıklanamayacağı ve dilimize çevrilen her ibarenin gerçekte vakayı tanımlayamaması ihtimali hep göz ardı edilmiştir. Tıpkı Urartu araştırmacılarının Urartucadan günümüz dillerine çevrilen *É.GAL* ve *KUR* ideogramı gibi. *É.GAL' in* saray, büyük ev ya da kale anlamlarından hangisini veya KUR'un kenti ya da ülkeyi mi ifade ettiğine günümüz filologları gibi zamanın Urartulu yazmanları da dikkat etmemiş iseler... *É.GAL* 'in Urartuca'da "saray","kale" ya da "kent" (Salvini 2006a: 144)anlamlarından kesin olarak hangisi için kullanıldığı Mirjo Salvini için bile muamma ise..[4]

Wolfram Kleiss'ı her ne kadar Van Gölü Havzası dışında yaptığı çalışmalarla tanısak da yukarıda bahsettiğimiz filolojik soruna örnek olması bakımından çalışmalarına değinmek istiyoruz. Yayınlarında krali yapıları tanımlayan Kleiss sitadelin aşağısında yaşayan halkın mesekenlerine ilişkin verileri de sunmuştur. Ele aldığı yerleşmeleri tanımlamakta işlevsel özelliklerini birincil tutmuş ve araştırmacılara karşılaştırma imkanı sunmuştur. Sadece Türkçe literatürde karşılaşılan bir sorun olmadığına dikkat çekmek için Kleiss'ın da krali yapıları tanımladıktan sonra yerleşmenin geneli için kale (Kleiss 1978:401) ifadesini kullanmaktan kaçınmadığını söylemek isteriz.

Adam Smith, Urartu coğrafyasını sorgulayarak yerleşme tiplerini belirli kriterlere göre sınıflandırmıştır. Yerleşim alanının seçiminde iskân edilecek topografyanın hem ulaşılır hem de savunulabilir oluşuna dikkat çekmiş ve yönetici kesim ile tebaa

[4] Detaylı inceleme için bkz. Işık 2015.

arasındaki politik ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır. Erken Demir Çağ yerleşmelerinin Urartu yerleşmelerine oranla daha yüksek rakımlarda inşa edildiğini ifade eden Smith, Urartu'nun emperyal döneminde yönetici kesim ile halkın birbirine daha yakın olduğunu belirtmiştir. Öyle ki halk artık yöneticisini görebilir durumdadır çünkü yöneticinin ikamet ettiği yer alçak dağ yamaçlarına kurulmaktadır(Smith 1999: 57, 58). Güvenlik olgusunun ovalara hakim olduğu dönemlerde kurulan yerleşmeler daha düz alanlarda ve daha alçak rakımlarda inşa edilmeye başlamıştır ki bu kabul gören bir olgudur. Smith'in belirttiği emperyal dönem Urartu'nun 9.yy sonu ile 8.yy ortalarına denk gelen ve Urartu'nun Sevan Havzası'nı ve güney Shirak yaylasını kontrol altına aldıkları dönemi kapsar (Smith 1999:47). Bu dönemde I. Rusa'nın II. Sargon'a yenilgisine kadar geçen süre zarfında, Urartu gerek ana merkezi bölgesi olan Van Gölü Havzası'nda ve gerekse hakimiyeti altındaki Sevan, Urmiye, Aras ve Fırat havzalarında emperyal bir güç olarak siyasi ve askeri varlığını sürdürmekteydi. İç güvenliğini ve sınırlarındaki kontrolü sağlamış olmasından dolayı yerleşmelerini daha alçak düzlüklere inşa etmiştir. Burada unutulmaması gereken bir önemli nokta, Urartu'nun ovaya kurduğu yerleşmeler bile tarım alanlarını sınırlayacak nitelikte olmamıştır. Tarım alanlarına yerleşmeler inşa etmeyen Urartu teraslar halinde şekillendirdiği yamaçları aşağı yerleşmeler halinde inşa ederek sitadellerin varlığını devam ettirmiştir.

Tespitleri sistematik bir işleyişin evreleri olarak kabul edilebilir ve bu durum karşılaştırma yapmayı kolaylaştırır. Adlandırma ve karşılaştırma yaparken yerleşmelerin lokalizasyonları için yazıtların öneminden bahseden Smith (Smith 1999:50) ile düştüğümüz fikir ayrılığı diğer araştırmacılarda geldiğimiz nokta ile aynıdır. "Erebuni kenti" ibaresini taşıyan nesnelerin Karmir Blur'da bulunduğunu ifade eden Smith'in kentin büyük ölçekli bir kale (Smith 1999:557-59) olduğundan bahsetmesi ilginçtir. Aslıda ilginç olan fortress'in istihkâm, tahkimatlı yapı, etrafı sur ile çevrili yapı olarak değil de direkt kale olarak çevrilmesidir. Bu durumda Smith, Zimansky ve Kleiss'ın tanımladıkları yerleşmelerin tahkimatlandırılmış yapılar olduğunu varsaymalı mıyız?

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu bir kafa karışıklığı yaratmakta ve çıkış noktası olarak yanlış tanımlamaları işaret etmektedir. Asıl dikkate alınması gereken bu araştırmacıların yapıları kuruldukları yerlere, büyüklüklerine, yüksekliklerine, mimari öğelerinin inşa şekillerine göre sınıflandırmaya gayret edişleri olmalıdır. Yine de bu ayrımı dikkate alacak çalışmalar için krali kentleri, aşiret merkezlerini ve etrafı tahkimatlandırılmış yerleşim alanlarını askeri bir yapı olan kalelerden işlevsel olarak ayrı tutmak gerekir. Geniş alanlara yayılmış nüfusu, mimarisi ve üretim birimleriyle kent statüsündeki yerleşmelere büyük kale demektense etrafı tahkimatlı bu yerleşmenin inşa amaçları sorgulanmalıdır. Kaldı ki büyüklük tek başına bir yerleşmeyi tanımlamak için yeterli bir kriter olamaz.[5]

Van Gölü Havzası dahilindeki yerleşmeleri büyüklüklerine göre sınıflamaya gayret eden Krzysztof Jakubiak'ın bu çabasından (Jakubiak 2003) çok savunma sistemlerini oluşturma da belli bir standart yerine fayda esaslı gereken inşatın yapıldığını ifade edişi genellemeye gidemese de Urartu iskânındaki öze değinmesi açısından mühimdir. Öyle ki iskânın birimleri nasıl ve nereye yapıldıklarından çok iskânın gereklerinden olduğu için önemlidir. En azından Jakubiak'ın çalışmalarından çıkardığımız öz budur. Elbette ki bu çalışmaların dayanağı 1950'lerin ortalarında hayat bulan tespitlerdir.

Thomas B. Forbes ve Charles Burney, araştırmaları neticesinde tespit ettikleri ve tanımladıkları yerleşmeler ile halen bölgede çalışan araştırmacılara rehberlik edecek boyuttatır. Özellikle Burney'in tespit ettiği Urartu yerleşmelerinin bazılarında yapılan arkeolojik kazılar bile Urartu'nun anlaşılabilmesi için önemli adımları da beraberinde getirmiştir. Burney ve G.R.J, Lawson, Urartu surlu yapılarının tespit ve tanımlarını

[5] Hovhannes Sanamyan'ın yerleşimlerin yüzey alanlarını (Sanamyan 2002:326) ve kuruldukları yükseltileri (Sanamyan 2002:327) baz alarak yaptığı adlandırmalar genelleme yapmak için yetersiz aynı zamanda zoraki bir sınıflamadır. Sanamyan tahkimatlı yapıların yüzey alanlarına göre 5 gruba ayrılabileceğinden bahseder: çok büyük (10 hektar ve fazlası), büyük (9-3 hektar), orta (2.5-0.5 hektar), küçük (0.4-0.2 hektar), çok küçük (0.2 hektardan az)
Ayrıca tahkimatlı yapıları kuruldukları yükseltiye göre sınıflamış ve 4 gruba ayırmıştır: 1.Hillforts yani Tepelerde kurulmuş tahkimatlı yapılar 2. Promontroy Forts yani dağlık burun üzerine kurulmuş tahkimatlı yapılar 3. Fortifications on plateau yani plato üzerindeki daha düz alanlara inşa edilmiş tahkimatlı yapılar 4. Fortifications on Slopes yani eğimli yamaçlara inşa edilmiş tahkimatlı yapılar

yapmaya başlayınca lokalizasyonların topografik kriterleri dikkat çekmeye başlamıştır (Burney-Lawson 1960). Burney, tespit ettiği yerleşmelerin bazen sitadel kısımlarını sitadel, bazen de Türkçe isimlerinden dolayı (Van Kale, Toprakkale, Lower Anzaf Kale, Asbaşın Kale, Körzüt Kale gibi) (Burney 1957) direkt kale olarak da ifadelendirmiştir. Aşağı yerleşmelerini ise "lower town", "Urartian town", "town area", "outer town" ifadelerini kullanarak adlandırmıştır. Özellikle Lawson ile yaptığı çalışmada ayrı ayrı belirttiği sitadelin ve aşağı yerleşmenin tümüne fortress derken aşağı yerleşmesi olmayan sitadellere de fortress demiştir. Kent olarak ifade ettiği bir yerleşim bulunmazken aşağı yerleşmesi köy niteliğinde olan yerleşmeleri town olarak adlandırmıştır. Anlaşılan odur ki Burney, sitadel ile aşağı yerleşmenin ilişki içerisinde olduğunu ifade etmişse de Kef örneğinde olduğu gibi surların dışındaki alanı "out world" (Burney- Lawson 1960:188) olarak tanmlamaktan geri durmamıştır. Tanımlamalar kent bölümlemesini ihmal etse de yerleşim yerlerini tipolojik olarak ayırma amacı gütmediğinden başarılı çalışmalardır ki tespitler araştırmaların hızını arttırmıştır.

Belirtmek zorunluluğu hissettiğimiz nokta Urartu iskân politikası hakkında devletin iskânı nasıl planladığı ve ne denli idare ettiği hususunda en açık ifadeleri, günümüz bilim insanlarının değil de Urartu'nun kendisinin kullanmış olduğudur. Yazıtlarında çok açık bir şekilde iskânı tasarladığını, tek elden yürüttüğünü ve hayata geçirdiğini ifade eden Urartu merkezi erki "krali yazıtların" sorgulanması noktasında günümüz bilim insanlarını harekete geçirmiştir. Yazıtlarda ifade edilen tanımlamaların kullanılmayışı bu duruma örnek teşkil edebilir. Öyle ki I. Sarduri'nin (MÖ 840-830) krallığın kuruluşunu ilan ettiği "Sardur Duvarı" halen "Sardurburcu", "Sardursburg" veya "Madırburç" olarak anılmaktadır.

Bunun yanında yazıtların gerçeği tam anlamıyla yansıtmadığını, yazdıranın ihtişamını ve üstünlüğünü ifade eden yanlı bakış açısını dikkate alarak kabul etmek gerekir. Doğu Anadolu coğrafyasında 60 krallığın ele geçirildiğini ifade eden Asur yazıtlarının güvenilirliği elbette sorgulanmalı, Urartu'nun başka coğrafyalardan esir olarak getirdiği insanların sayıları mutlak yorumlanmalıdır. Paradigmanın İflası'nda 2. Bölüm'ün başında Başkaya'nın kullandığı Afrika atasözü "arslanlar kendi

tarihçilerine sahip olana kadar avcılık öyküleri her zaman avcıyı yüceltecektir" (Başkaya 1991:13) bu sorgulama işini meşru kılar.

Bizim ayrıca dikkat çekmeye çalıştığımız, yazıtlardaki tanımların Urartuca'dan transkripsiyonunda dilimizde tam ifadesini bulamamış olmasıdır. Anzaf Kenti Haldi Tapınağı yazıtı transkripsiyonunda (Payne 2006:98) Menua'nın "efendi tanrı Haldi'ye bir susi ve bu kaleyi yaptırdığı" ifadesi daha sonraları "susi" ve "saray" yaptırdı şeklinde yeniden tercüme edilmiştir.

İskânı ilgilendiren konu yelpazesinin geniş oluşu, Urartu ile alakalı birçok veriyi işleme fırsatı doğurmaktadır. İskânın temel karakterini hazırlayan ekonomik yapı ve iskânı görünür kılan kentlerin kurulumu hakkında yapılmış çalışmalar konuya farklı perpektiflerden bakma imkanı sunacak veri ve değerlendirmeleri sağlamıştır. Haluk Sağlamtimur'un krallığın ekonomik yapısı hakkındaki doktora çalışması iskânı hazırlayan faktörlere ışık tutacak niteliktedir. Özlem Çevik'in Anadolulu kent modellerini tanımlarken izlediği karşılaştırmalı bakış açısını sunduğu doktora çalışması da iskânın gelişim aşamasını sergileyen çıkarımları içermektedir. Kaldı ki Çevik, Urartu kent iskânını sorgulamaya, Ayanis örneği üzerinden yer seçimi ve iskân birimlerini ele aldığı makaleler ile irdelemeye devam etmektedir. Ayrıca Özlem Çevik'in iskân yeri seçiminde arkeologların tamamiyle vakıf olamayacağı ve göz ardı ettikleri bileşenleri önemsediği ifadeler disiplinler arası topyekün bir uzlaşmayı gözler önüne sermiştir[6].

İskânın bir diğer bileşeni olarak ele aldığımız mezarlık alanları ve mezar yapılarının anlaşılması konusunda Havza'da yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının katkısı şüphesiz çok büyüktür. Sevin'in Urartu mezar mimarisi hakkında yaptığı araştırma ve çalışmaların yayınları belki de şimdiye kadar Van Gölü Havzası'nın en külliyatlı örnekleri olduğunu kabul etmek gerekir. Karagündüz ve Altıntepe mezarlık alanlarında gerçekleştirdiği kazılar haricinde Tuşpa'nın anıtsal

[6] Bkz. Çevik 2009:195 vd.

kaya mezarları, Ernis mezarlık alanı ve bölgedeki diğer mezarlıkların sınıflandırılması hususunda öncül tanımlamalarda bulunmuştur. İskânın diğer yüzü olan mezarlık alanlarının planlaması hususunda ileri sürdüğü fikirler mezarlık alanının gelişigüzel bir tercihle kurulmadığını göstermektedir. Aynı şekilde Çilingiroğlu'nun Dilkaya mezarlık alanı ile ilişkili çalışmaları mezarlık iskânının detaylarını vermeye başlamıştır.

Baki Öğün'ün Adilcevaz halk mezarlarına ilişkin tanımlamaları Havza'nın kuzeyindeki iskânla ilişki mezarlık kültürünü sergilemekle kalmamış gömü çeşitlemesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca Zafer Derin'in makalelerinde bahsini ettiği mezar hediyeleri ve kremasyon gömünün tanımlanmasına yönelik gözlemler doksanlı yılların ortalarından itibaren konuyu daha geniş bir perspektifle ele alma gereği doğurmuştur. Aslında Nevzat Çevik'in "Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri" başlıklı eserinde geniş bir yelpazede yerini bulan örnekler ilk kez derli toplu bir kaynak ile konu hakkında çalışanlara referans olmuştur.

Sunulan örneklerin detaylı incelemeleri defalarca yapılmaya başlanmış ve her inceleme mezar yapılarının karşılaştırmalı örneklerle farklı yorumlanmasına zemin hazırlamıştır. Mezar inşaatının Urartu coğrafyasında olması inşaatın Urartulu olmasına yetmeyeceği özellikle Tarhan, Sevin, Çilingiroğlu, Zimansky, Köroğlu ve Konyar tarafından yapılan yayınlarla irdelenmiştir. Mezar yapılarının karakteristik özellikleri dikkate alınarak yapılan yeni değerlendirmeler ile, özellikle Köroğlu, tek odalı mezarları Urartu inşa kültüründen ayırmıştır (Köroğlu 2007: 450).

Zimansky tarafından kaleme alınan Ecology and Empire adlı eserin temel yerleşme problemlerine ışık tutan özgün yapısı her ne kadar var olan örnekler üzerinden değerlendirmeleri içerse de özellikle kaya mezarlarının sınıflandırılması hususunda temel alınabilecek sıçrama noktaları içermektedir. Bu sıçrama noktalarından biri de Kemalettin Köroğlu'nun temel aldığı krali mezar yapılarının varsıl aşiret reislerinin mezarlarından ayrılması gerektiğidir. Köroğlu, Tuşpa haricinde krali mezar olamayacağını ifade ettiğinde Zimansky'nin satırları yerini bulmuş görünmektedir. Yine defalarca ölçüleri verilen ve çizimleri yapılan alanların farklı

yorumlarla karşımıza çıkışı bu sorgulamanın ne kadar gerekli olduğunu anlamamıza sebep olmuştur. Erkan Konyar'ın krali mezar yapıları üzerinde yaptığı çalışmalar yıllarca gözden kaçan verileri bilim dünyasına sunmakla kalmamış yaptığı yorumlar kronolojik anlamda yenilikler içermektedir.

Son yapılan çalışmalardan hareketle denilebilirki yazılmış olanı yeniden sorgulayabilmek için yeni sebepler arayabilmek, ölçme ve değerlendirmesi yapılmış olsa bile mimari unsurları günün şartlarıyla yeniden ele alabilmek ve şimdiye kadar sorgulanmış olsa da farklı bakış açılarıyla da yerleşmelerin var olabileceğini ifade edebilmek, iskânın Urartu için diğer toplumlardan farklı bir anlam ifade etmediğiyle alakalıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

URARTU İSKÂN POLİTİKASINI BELİRLEYEN UNSURLAR

A- Coğrafya

Kapalı bir havza olan Van Havzası, eski Muş-Van çukurluğunun bir parçasıdır. Kuzey ve güneyinden faylarla sınırlanmış bir çöküntü alanı olan eski Muş-Van çukurluğu, Miosen sonlarında başlayıp Pleistosen'de devam eden volkanik faaliyet sonucunda meydana gelen Nemrut Volkanı'nın oluşturduğu setle iki kısma ayrılmıştır (Gürbüz 1994:16). Nemrut Dağı'nın doğusunda kalan ve eskiden Fırat akarsu sistemine bağlı olan akarsuların dışa akışı kesilmiştir. Suların Nemrut Dağı'nın oluşturduğu setin arkasında birikmesiyle Van Gölü ve dolayısıyla Van Kapalı Havzası meydana gelmiştir (Saraçoğlu 1989: 435)(Harita 1).

Van Gölü Havzası; güneyden Bitlis Masifi'nin yüksek dağları (İhtiyar Şahap dağları) tarafından çevrelenir. Batıdan Nemrut ve Süphan volkan sistemlerinden kuzeyde yer alan Taşlıçay (Pani) Platosu'nun güney kesimlerine doğru ilerleyen hattın Yukarı Murat Havzası'nın güneyi ile sınırlayabileceğimiz Havza, kuzeyden Meydan Dağı, Bozdağ, Muratbaşı (Hüdavendigar) Dağları, Aladağ ve Tendürek dağlarıyla çevrelenir (Saraçoğlu 1989:436). Havza, doğuda Van Doğusu Dağları'nın batısında kalan alanları da içine alarak aslında Van Gölü'nün ekolojik ve iklimsel etkilerinin görüldüğü yerler olarak değerlendirilebilir.

Van Gölü Havzası, Doğu Anadolu'nun beşeri ve iktisadi açıdan elverişli şartlar gösteren kesimlerinden biridir. Bütünüyle yüksek bir bölge olan Doğu Anadolu'da rölyefin ana hatlarını doğu-batı doğrultulu sıradağlar ve bunlar arasındaki çukur alanlar oluşturur (Saraçoğlu 1989:13) ki alanlar ve havza tabanlarındaki ovalar Doğu Anadolu'nun başlıca yerleşme sahalarıdır. Bu kesimler iklim, toprak, eğim şartları ve diğer coğrafi özellikler bakımından çevrelerindeki yüksek sahalara göre, beşeri ve iktisadi açıdan çok daha elverişlidirler. Doğu Anadolu'yu doğu-batı doğrultusunda kat eden ana yollar da buralardan geçer. Böylece, sıradağlar arasındaki havzalar ve çukur alanlar, ulaşım bakımından da elverişli şartlar arz eder. Dolayısıyla yerleşimin

toplandığı bir diğer kesimi de bu alanlar oluşturur. Van Gölü Havzası özellikle tabanda yer alan ovalarıyla Doğu Anadolu'nun yerleşmeye elverişli, nispeten kalabalık nüfus barındıran kesimleri arasındadır. (Saraçoğlu 1989:497)

Van Gölü Havzası'ndan Hizan ve Çatak ilçelerine geçit veren gedikler çok yüksektir ki zaten senenin yarısından fazla karla kapalıdırlar. Aynı zamanda çok engebeli yerlere -Botan Suyu Vadisi'ne doğru- geçit verdiklerinden, taşıt rolleri azdır. Bunlar ve esasen Hakkari gedikleri tarih boyunca, Cumhuriyet'e kadar belki de hiçbir tekerlekli taşıt yüzü görmemişlerdir (Saraçoğlu 1989:95). Bitlis, konumuyla geçit noktasında yer alır ve bu rolü çok önemlidir ki Diyarbakır havzasından yüksek Doğu Anadolu yaylalarına çıkmak için kullanılan tek tekerlekli taşıt yolu da Bitlis'ten geçer. Tatvan'dan Gevaş'a ve buradan da Van'a kadar, Göl boyunca ilerleyen yol, sıradağlar üzerinden geçer ve çok dardır.

16096 km^2 genişliğindeki Havza'nın tabanına Van Gölü yerleşmiştir. % 2,6 tuzluluk oranıyla bir soda gölü olan Van Gölü 3626 km^2 yüzey alanı, 607 km^3 hacmi, 12470 km^2 drenaj alanı ve maksimum 451 m derinliği (Kempe vd. 1978, 30) ile Türkiye'nin kara içerisindeki en büyük su kütlesidir. Su yüzeyinin denizden yüksekliği son yıllarda 1650 m. yi bulmuştur. Bu geniş su kitlesi, yakın çevresinin iklimi üzerinde karasallığı azaltıcı bir etki yapmaktadır. Göl'ün sıcaklığı yazın yüzeyde 20-23 derece, kışın ise zaman zaman 0 (sıfır) derecenin altına düşer.

Van Gölü her dönemde birleştirici bir rol oynamıştır. Van Gölü kıyısını izleyen yolların kışın kar yüzünden kapanması söz konusu değildir. Motorlu araçların sağladığı teknolojik kolaylıkları bir kenara bırakırsak, kışın kar örtüsünün kara ulaşımını engellemesi, Van Gölü'nü, çevresindeki yerleşmeler arasında teması sağlayan tek yol durumuna getirmekteydi. Günümüzdeki teknolojik şartların ulaşımda sağladığı kolaylıklar neticesinde Göl'ün ulaşımdaki önemi eskiçağlara göre azalmıştır.

Başkent Tuşpa'nın güneyinde yer alan Eski Van Şehri nasıl doğuya doğru uzanan ovaya yayılmak için yüzlerce yıl şartların oluşmasını beklediyse Tatvan ve Erciş kentleri de merkezlerinin lokalizasyonunu değiştirmek için yüzlerce yıllık bir

sosyolojik hikayeyi barındıran arkeolojik verilere hayat vermiştir. Ayrıca Van Gölü kıyısı ve kıyı yakınındaki sahalar gerek morfolojik olarak gerekse iklimsel açıdan bölgedeki ulaşıma en elverişli kısımlardır. Şehirlerin içinden ve önünden geçen kara yolları en eski devirlerden beri Van Gölü kıyılarını izlemektedir. Göl üzerinde yapıldığı muhtemel taşımacılığın izlerini süremesek de etrafı kentlerle çevrili bir antik dönem iç denizi sayılabilecek Van Gölü'nün, kara ulaşımını kısaltacak nimetlere sahip olduğunu düşünebilmeliyiz. Göl ulaşımı akla yatkın gelse de herhangi bir Urartu yazıtında veya kabartmasında bu taşımacılığın izlerini neden süremiyoruz sormak gerekir[7]. Sardurburcu'nun 47mX13m ölçülerindeki yapısı her ne kadar liman olmaya müsait ise de ve her ne kadar da 14. yüzyılda Timur'un Van Kalesi'ni kuşatması sırasında, Van Kalesi'nin batı ucunun sularla kaplı olduğu ifade edilse bile (Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi: IV. Kitap 528) burasının bir liman olarak yapıldığını kesin kılan kanıtlardan uzağız.

Van Gölü Havzası'nın en elverişli yerleşim ve ziraat alanları Van Gölü kıyı kesiminde bulunur. Bu yüzden, Van Gölü Havzası'nda nüfus ve iktisadi faaliyetler Van Gölü kıyı kesiminde yoğunlaşır. Başta Van, Tatvan ve Erciş olmak üzere başlıca kentler bu kesimde yer alır. Van Gölü kıyı kesiminden çevreye doğru yükseklik, kısa mesafelerde artar ve 2000 m'nin üzerine çıkar ki bu yükseltinin üzerindeki alanlarda hayvan yetiştiriciliği başlıca iktisadi faaliyettir (Gürbüz 1994:5). Yüksek kesimlerin hakim iklim şartları Van Gölü kıyı kesimine göre daha sert ve karasal olduğundan yüksek kesimlerde nüfus yoğunluğunun azaldığı görülür.

Yerleşmenin nüfus sayısı doğrudan doğruya o yerleşmenin adlandırılmasını sağlayamıyorsa bile, bu sayı ile kentleşmenin arasında bir bağıntı olduğu açıktır. Nüfus arttıkça iş bölümünün geliştiği ve tarımsal fonksiyonun gerilediği görülmektedir (Darkot 1967:7) ki bu durum güncel kent tanımlamaları için mühim bir noktadır.

[7] Bizans, doğu sınırlarındaki şehir ve kaleleri askeri valiler tayin ederek güçlendirmişlerdir. Bunların içerisinde Van Gölü çevresindeki şehir ve kalelerle birlikte Van Şehri de yer almaktaydı**.** Van'daki Selçuklu hakimiyeti sırasında MÖ. 1064 yılından itibaren Van Gölü çevresini denetim noktası olarak Bizans'a karşı kullanan Selçuklular bölgede hakimiyeti sağlamayı başarmışlardır. Ticaret hayatı canlanmış ve bu canlılık Van Gölü'nde işleyen gemilerle tüm Van Gölü çevresini etkisi altına almıştır. Böylece kıyı kentleri ile Van arasında iletişim, alışveriş ve ilişkiler artmıştır.

Dahası artan nüfusun değişen uğraş alanı, iktisadi bir değişimi de beraberinde getirmek zorundadır (Yavuz vd. 1978:22 vd.) öyle ki kenti tanımlayan kriterler içerisinde ekonomik veriler etkin rol oynar (Bayartan 2014:96). Yine de ekonomik kriterlere göre Urartu kentlerinin kent olabilmelerini açıklayabilecek verilere sahip değiliz. Çünkü ekonomi kriterine göre, yerleşmenin iktisadi kültüründe tarımın yeri fazlaysa adlandırma için kullanılan "kırsal yerleşme" kıstası Urartu kentlerinde geçerli değildir. Tarımsal uğraşı, nüfusun geçim kaynakları arasında etkin oran değilse, geçim daha ziyade endüstri, ticaret ve hizmetlerle sağlanıyorsa yerleşme için kent, şehir veya kasaba adlandırması yapmak da (Darkot 1967:4) ancak güncel verilerin baskın olduğu tanımlarda mümkündür. Van Gölü Havzası için düşünürsek, tarımın halen daha başat etkisi sürmektedir. Tarımsal uğraşının nüfus içerisindeki yoğunluğu ve tarımdaki üretim fazlası, teknik alet edevat gelişimi gibi faktörler (Keleş 1961:71) Urartu'nun Havza'da kurduğu krali kentlerin ayakta kalabilmesi için önceliklidir.

Urartu Krallığı, kurduğu krali kentlerde iktisadi, toplumsal ve fiziki olarak hedeflediği amaçlarını[8] destekleyen altyapıyı yerleşme yerlerinin seçimiyle öncülsüz olarak gerçekleştirmiş olsa da iskânın baskın unsurları Van Gölü Havzası'na özgü bir geçmişi barındırır. Havza'ya özgü yerleşme şartları (Erinç 1973:15 vd.), günümüzde de iskân alanlarını küçük ölçekli revizyonlar dışında çok fazla değiştirmemiştir. Braudel'in eserinde bahsi geçen kent tanımı için ortaya sürülen başat noktalar aslında bir yerleşmenin modern adlandırmadan kaçınıldığında kent olabilmek için taşıdığı kriterleri ifade eder[9]. Bu durumda Van Gölü Havzası'nda yer alan kentlerin bugünün idari bölümlemesinden bağımsız düşünülmesi icap eder**.**

[8] Ruşen Keleş bu amaçları söyle açıklar: İktisadi amaç: mekandan verimli bir şekilde faydalanmak, kentin iktisadi temelini korumak ve kuvvetlendirmek; Toplumsal amaç: ihtiyaçların sağlanması; Fiziki amaç: mekandan faydalanmanın rasyonel bir biçimde planlanması, nüfus yoğunluğunun elverişli bir şekilde dağıtımı, verimli bir ulaştırma ve hizmet fonksiyonu yaratmak (Keleş 1961:160).

[9] Bir şehir –nerede olursa olsun – her zaman şehirdir. Hepsi benzer olmamakla beraber ortak bir dil kullanır. Küçük veya büyük bir iletişim ağının merkezinde bulunurlar ve çevrelerindeki kırsal alanla sürekli bir diyalog içindedirler. Kentte işbölümü vardır ve pazar yeri olmayan kent yoktur. Kentin bulunduğu her yerde bir çeşit –koruyucu ve zorlayıcı- iktidar vardır. Ayrıca Braudel'e göre kentlerin alt nüfus sınır 1000 kişinin de altına indirebilir. Çünkü önemli bir nokta vardır ki Braudel bunu net cümlelerle ifade etmiştir. Küçük kasabalar sonuçta etraflarındaki kırsal alanı hakimiyeti altına alır, kentli bir bilinç ile kırsala nüfuz eder, öte yandan bu kentler de daha kalabalık ve daha faal yığınlar tarafından yutulur ve boyun eğdirilirler(Braudel 1986: 479-482).

Günümüz koşulları dikkate alındığında Van Gölü Havzası'nda nüfus, idari yapılanma, iktisadi kaynakların kullanımı ve sosyal hayattaki kültürel çeşitlilik bakımından kent olarak nitelendirilebilecek yerleşmeler bulunmaktadır. Bu kentler içerisinde Van merkez İlçe, Tatvan, ve Erciş kentleri nüfuslarının nispeten fazla oluşu, fonksiyonel özellikleri, ekonomik ve sosyal hayatın canlılığı bakımından diğerlerinden farklıdırlar ki bu durumda genel kent tanımına daha uygun özellikler gösterirler.[10] Birer kasaba görünümünde olan Adilcevaz, Muradiye, Gürpınar ve Edremit (Gürbüz 1994:119) ise halen Urartu kentleri gölgesi altında kalmış gibidir.

Van Gölü Havzası'nın güney kesiminde Bitlis ile Gevaş arasındaki araziler yoğun ve çok büyük kalkerli kütlelerden müteşekkildir. Kalker genellikle siyah, sert, ince ve kalın tabakalıdır. Kalkerli alanlar üzerinde, kalkerin sert ve geçirimli olması nedeniyle bitki örtüsü daha seyrek, bazı yerlerde adeta çıplak görünümdedir. Permiyen kalkeri adı verilen bu 1000 metreden kalın masifin derin vadilerle yarılmış olması masif üzerinde geniş düzlüklerin yer almasını engellemiştir. Toprak örtüsünün çok az olması ve hatta olmamasına arazideki eğimin fazlalığı da eklenince ziraat faaliyetleri ancak

[10] 2000 nüfus sayımına göre Van 284.464, Tatvan 65.901, Erciş 70.881 nüfusa sahiptir. Van'ın nüfusu hakkında Van İl Sallanamesi'nden edindiğimiz bilgiye göre; tahmini olarak ifade edilen rakamlar şunlardır**:**1805'de 15–20 bin arası,1893 yılında 119.860, 1894 yılında 119.860, 1895'de 161.970, 1896'da 262.660, 1897'de 132.116, 1906'de 113.964, 1914 yılında 259.141 kişi olarak gözükmektedir (Karpat 2003: 228.). 19. yüzyılda 30-35 bin arası olan nüfus 1927'de 9000 kişidir(Erinç 1953:85). 1950'de göl kıyısından 7 km uzakta bulunan Van'ın nüfusu 13.500'dür. (Erinç 1953:86).
Nüfus sayıları hakkında teferruatlı bilgi için Van'a gelen seyyahların notları incelenebilir.

1- 1805 yılında Napoleon'un elçisi olarak İran'a giden Amédée Jaubert
2- 1827 yılında Fransız Asya Cemiyeti'nin gönderdiği Arkeolog F.E. Schulz
3- 1835 yılında Van'da İngiliz Konsolosu olarak bulunan I. Brant
4- 1839 yılında Van'ı ziyaret eden Charles Texier
5- 1850 yılında A.H.Layard
6- 1855 yılında Türkiye ve İran'a seyahat eden Xavier Hommaire De Hell
7- 1859 yılında Kostchy
8- 1868 yılında G. Taylor
9- 1869 yılında T.Deyrolle
10- 1879 yılına Arkeolojik kazılar yapmak üzere gelen A.H. Sayce
11- 1879 yılında Hormuzd Rassam-Emilius Clayton-Dr.Reynolds
12- 1888 yılında Muller Simonis
13- 1889 yılında diplomatik görevle gelen Mayevsky
14- 1892 yılında Vital Cuinet
15- 1898 yılında F.B.Lynch
16- 1898 yılında Arkeolog C.F.Lehmann-Haupt-Waldemar Belk
17- 1911 yılında Walther Bachmann (Mangaltepe 2005: 26-27)

vadi tabanlarında yapılabilmiştir. Az da olsa görülen zirai faaliyetler çok az yer kapladığı gibi dar ve parçalıdır. Geri kalan geniş alanlarda hayvancılık, özellikle keçi yetiştiriciliği yapılır çünkü şiddetli kıvrımlı ve eğimin fazla olduğu araziye en iyi uyum gösteren hayvan keçidir (Gürbüz 1994:8-9).

Van Gölü hidrolojik havzasının güney sınırını oluşturan su bölümü çizgisi, Bitlis Masifi arızalı dağlık sahasının batı kesiminde, Van Gölü'ne çok yakındır. Bu nedenle bu kesimde Göl'e doğru büyük akarsu şebekeleri gelişememiştir ki zaten var olan akarsular hem kısa hem de çoğunlukla mevsimliktir. Büyük akarsuların gelişememesi ve Van Gölü kıyılarının bu kesimlerinin yüksek ve derinliğinin fazla olması nedeniyle geniş kıyı ovaları gelişimi yoktur (Gürbüz 1994:19). Bu yüzden yerleşme ünitelerinin hemen hemen tamamı, gerek yükseltinin nispi azlığı ve gerekse dar alanlarda da olsa kullanıma uygun toprakların bulunduğu vadi boyları ile küçük kıyı ovaları kenarlarında yer alır. Geri kalan geniş alanlar yerleşmeden yoksun yerlerdir.

Vadi tabanlarında bile 2000 metreyi geçen yükseklik nedeniyle Gevaş ve Gürpınar ovalarının güneyinde kalan alanlarda yerleşmeler vadi tabanlarında seyrek olarak kurulabilmiştir. Geniş alanların yerleşmeden yoksun olmasının yanı sıra akarsuların süreklilik arz ettiği ve kuzeye doğru akarak Van Gölü'ne dökülen birçok derenin varlığı gözlenir. Bu akarsuların, Van Gölü'ne dökülen aşağı vadilerinde sıcaklık ve nem şartları elverişli olduğundan bitki örtüsü zengin olup özellikle çeşitli tarla ürünleri ile meyve ziraatı yoğun bir şekilde yapılmaktadır (Saraçoğlu 1989:467-468).

Erciş Ovası ve Ilıca Çayı'nın doğusunda kalan plato sahası, akarsular tarafından derin yarılamamış bir bazalt platosudur. Toprak örtüsünün çok zayıf olduğu platonun birçok yerinde (Saraçoğlu 1989:462 vd.) otlak hayvancılığı yapılmaktadır. Toprak örtüsünün daha elverişli olduğu kesimler ile vadi boylarında tahıl ve yem bitkileri ziraatı yapılır. Deliçay aşağı vadi yatağı boyunca ziraat yapılmakta ve buna bağlı olarak bu alanlarda yerleşmelerin yoğunlaştığı görülse de Deliçay Vadisi haricindeki alanlarda yerleşmeler seyrektir (Gürbüz 1994:19). Yerleşmeler vadi boyları ile Van Gölü kıyısına doğru nispeten yoğunlaşır. Bugün de Havza'daki önemli kentlerden olan Erciş, Van Gölü'nün kuzey doğusunda, Zilan Çayı'nın Van Gölü'ne döküldüğü ağız

kısmında oluşturduğu Erciş Ovası'nda[11], Van- Ağrı- Adilcevaz modern karayolu üzerinde kurulmuştur. Yeri değişen Eski Erciş'in güneydoğusunda Süphan Dağı, kuzeyinde Aladağ ve doğusunda yeni Erciş İlçesi yer almaktadır. Göl'den 5 km kadar içerde kurulmuş olan Erciş çok yayvan bir vadide yer alsa da Eski Erciş Kenti[12] Göl kenarında yer almaktadır ve sular yükselince varlığını devam ettirememiştir (Saraçoğlu 1989:463). 1842'de Van Gölü'nün 4 metre kadar yükselmiş olması Erciş'in bir ada haline gelmesine sebep olmuş ve Erciş boşaltılarak şimdiki yeni yerleşim yeri kurulmuştur (Loftus 1855: 318). Van Gölü'nün sık sık taşması, kıyıya yakın alçak irtifalı köy ve kasabaların su altında kalması ve tarlaların da bataklık haline gelmesinin sonucu olarak Erciş'in eski yerleşim yerinin değiştirilmesi verilebilir (Yakar 2007:338).

Zilan Çayı[13] ve kollarının meydana getirdiği alüvyonların[14] Erciş Ovası'ndaki kalınlığı 50-240 metre arasında değişmektedir[15]. Ovanın orta kesimi Çatakdibi Köyü'nde, alüvyal malzeme kalınlığı diğer alanlara göre daha fazladır. Ovanın doğusunda yer alan ve günümüz Erciş Şehrini kuzey ve kuzeydoğudan çevreleyen Zernaki Tepe (1889 metre) Alt Miosen kalkerlerinden ibaret olup ovadaki en mukavemetli sahaları oluşturur. Lynch'in ifadeleri (Lynch 1901), 1899 tarihli Van Vilayet Salnamesi[16] 19. yüzyılın sonlarında Erciş'in önemli bir şehir olduğunu açıkça göstermektedir. Kent, kuruluşundan bugüne bulunduğu yer itibariyle geçiş noktası özelliğini yitirmemiş, bereketli ovası önemini korumuş, yok olmaya varan hasarlar

[11] Erciş Ovası'nın kapladığı alan 114 km^2 olup nisbi yükseklik farkı 1649 metre ile 1750 metre arasındadır.

[12] Van Şehir merkezine 109 km. uzaklıkta olan Kent, uzun bir süre Roma ve daha sonra da Bizans hakimiyetinde bir sınır kasabası ve kalesi olarak kalmıştır. Bir çok kez el değiştirdikten sonra İlhanlılar zamanında merkez olarak kullanılan Erciş, Tebriz-Erzurum yolu ile Diyarbakır'dan Ahlat- Adilcevaz'a oradan da İran'a ulaşan yol üzerinde kavşak noktada bulunur. 1554 yılında Osmanlı topraklarına katılarak Van Vilayetine bağlı bir Sancak merkezi olmuştur.

[13] Zilan Çayı Aladağlar'dan doğar, Erciş Kalesi içerisinden (Çelebibağı-Eski Erciş) Van Gölü'ne dökülür.

[14] Zilan Çayı ve kollarının taşıdığı alüvyonların (silt, kum ve çakıl) altı bazalttır.

[15] Erciş Ovası 150 km^2'dir. Ova, batıda Pani Yaylası(1000 metre), Şikeftigan Dağı (2000 metre), Meydan Dağı (2750 metre), Dirik Yaylası (2500 metre) ve Golla Yaylası (2100 metre); Avros Dağı (2900 metre), Akserik Dağı (2814 metre) ve Deliçay Vadisi, güneyde Van Gölü ile çevrili ve volkanik orijinli tepelerle (Karakol Tepesi 1885 metre, Tavşan Tepe 1838 metre, Cancakpur Tepe 1877 metre, Kenge Tepe 1880 metre, Mağara Tepe 1922 metre ve Zernaki Tepe 1889 metre) çevrili bir neojen arazisidir.

[16] **Van Vilayet Salnamesi 1315(1899)**, Van Belediye Başkanlığı Yayını, No.1, Van.

alsa da ticari anlamda sahip olduğu artılarıyla çok çabuk ve daha da genişleyerek toparlanmıştır. Ova, yolların kavşak noktasında olması nedeniyle sürekli bir yerleşime sahne olmuştur (Fotoğraf 1). Vadi oluklarının kıyı ovalarına kavuştukları yerlerde kurulan kentlere örnek olarak Zilan Çayı'nın taşıdığı alüvyonların Van Gölü'ne kavuştuğu yerde kurulan Erciş gösterilebilir.

Ulaşım bakımından elverişli bir konumda bulunan Tuşpa da, Van Gölü kıyılarını izleyen yollar vasıtasıyla diğer kıyı kentlerine bağlanabiliyor ve hatta doğal geçitleri izleyen yollar vasıtasıyla erişebilirliğini artırıyor olmalıydı. Konumu itibariyle Van Gölü'nün doğusuyla-batısı ve kuzeyiyle-güneyi arasında merkezi bir noktada yer alan Tuşpa Kenti, Urartu topraklarının dört bir yana, doğal geçitlerin elverdiği ölçüde, genişlemesine de topografik bir hediyedir.

Tuşpa Kenti Aşağı Yerleşmesi'ni de içine alan Van Ovası; yükseltisi az, tarım yapmaya elverişli toprakları olan, zirai faaliyetlerin ve yerleşimlerin sürekliliğinde çevreye göre iklim koşulları daha uygun bir konumdadır (Fotoğraf 2). 100 km^2 yaklaşık ölçüye sahip bu alüvyal ova 100.000 dönümün üzerindeki ekilebilir arazisiyle hem zirai tarım hem de hayvancılık yapılabilmesi için imkan sunmuştur. Van bir bahçeler şehridir. Özellikle kenar mahallelerdeki evlerin bahçe içerisinde kurulmuş oldukları ve bu bahçelerde sebze ve meyve tarımının çok sınırlı ölçeklerde de olsa yapıldığı gözlenebilmektedir (Fotoğraf 3 ve 4).

Van Gölü'nün batı kıyıları ile Erçek Gölü yakınlarına kadar uzanan plato, Karasu Çayı ve kolları ve Van Gölü'ne akan küçük dereler tarafından parçalanmıştır (Saraçoğlu 1989:446). Eğimi fazla olmayan, tabanı geniş alüvyal vadilerin oluşması Karasu Vadisi'ni önemli bir ziraat alanı haline getirmiştir. Vadi tabanında genellikle yonca ve korunga gibi yem bitkileri, buğday ve diğer tahılların ziraatının yapıldığı görülmektedir (Gürbüz 1994:19).

Van Gölü'nün batı kıyısından Nemrut Dağı eteklerine kadar uzanan düz bir arazi üzerinde kurulan bugünkü Tatvan[17], Van Gölü Havzası'nın batısı ile doğusu arasındaki doğal yolların birbirine bağlandığı bir noktada oluşu dolayısıyla önemi azımsanmayacak değerdedir.[18] Kaldı ki eskiçağlardan beri günümüze kadar önemini yitirmeyişini bu stratejik konumundan başka bir özelliğine bağlayamadığımız Tatvan, kır yerleşmelerinin sahip olduğu konum itibariyle, hakimiyet altında tuttuğu yollar nedeniyle kentlileşen yerleşmelere (Tümertekin 1987:65) örnek olarak verilebilir.

Ahlat-Adilcevaz arasındaki Süte(y) Yaylası'nı oluşturan Alt Miosen kalker sahasında su kaynakları epey boldur. Yüksek kesimlerindeki düzlüklerde yer alan zengin ot örtüsü burasını her yıl binlerce küçükbaş hayvanın otlatıldığı bir yayla alanına dönüştürmüştür (Gürbüz 1994:20; Saraçoğlu 1989:285). Korunan bazı kısımlarda otlar biçilerek kışın kullanılmak üzere kurutularak saklanır. Özellikle vadilerin genişlediği kesimlerinde ise, buğday ve yem bitkileri ziraatı yapılmaktadır (Gürbüz 1994:12,174). Süphan Dağı doğusunda yer alan ve ortalama yüksekliği 2000 metreden fazla olan Batak Çayırlığı (çevrede 'Süte Sazlığı' adı verilir) da ot örtüsü sık ve tür bakımından zengin bir otlaktır. Süte(y) platosu üzerindeki yerleşmeler kenar kısımlarda ve vadi boylarında toplanmıştır. Bu vadi boylarında tahıl üretiminin yanında bostancılık faaliyetleri de yapılmaktadır.

Yüksek sahalardan sellerle ve küçük derelerle taşınarak biriken alüvyal dolgular en geniş olarak Van Gölü kıyılarında görülür (Yıldız-Deniz 2005:17). Çevreden göle katılan küçük dereler ve nispeten büyük akarsuların ağız kısımları ile aşağı vadileri boyunca birikmiş olan alüvyal dolguların meydana getirdiği alüvyal ovalar arasında Gürpınar Ovası (Gürbüz 1994:24), Gevaş Ovası, Van Ovası (Saraçoğlu 1989:454),

[17] İlçe merkezi 1936 yılında ancak idari şeklini alabilmiştir (Uluçam, 2002:294).

[18] Evliya Çelebi Seyahatnamesi Cilt IV, sayfa 1191'de geçtiği üzere; 17. yy.'da Tatvan, Bitlis ve Van arasında bir konaklama yeridir. İskelesi ve tersanesi dolayısıyla önem arzeder. Eyalet merkezi olan Van'a herhangi bir saldırı olduğunda Bitlis ve Ahlat'tan yardım gönderiliyordu. Özellikle Bitlis'ten gönderilen yardım Tatvan İskelesinden gemilerle Van'a ulaştırılıyordu. Nitekim Şah Tahmasb zamanında Adilcevaz ve Ahlat kalelerini istila eden Safeviler Van'a yardım gitmesini önlemek için Tatvan Kalesi'ni harap etmişler. Tatvan Kalesi Kanuni Sultan Süleyman tarafından Zal Paşa'ya yaptırılmıştır. Van Beylerbeyi (Van Paşası)'nin Hassı olan Kale'nin liman ağzında bir handan ibaret olduğu, Van Paşası'nın bir ağası ve 200 adamı tarafından korunduğu ve bu ağanın gümrüğü idare edip gelen gemilerden onda bir oranında gümrük vergisi aldığı Evliya Çelebi'nin verdiği bilgidir.

Muradiye Ovası (Saraçoğlu 1989:460), Erciş Ovası ve Arin Ovası (Saraçoğlu 1989:463) en genişleridir. Bu ovalar gerek eğim şartlarının uygunluğu ve nispi yükseklikllerinin az olması ve gerekse elverişli toprak koşullarıyla Van Gölü Havzası'ndaki en verimli alüvyal ovalardır. Buralarda, sıcaklık şartlarının yetişmesine izin verdiği bütün ürünlerin ziraatı yapılabilmektedir. Bu nedenle de eski çağlarda bile Van Gölü Havzası'nın diğer bölümlerine oranla bu alanlarda daha kalabalık bir nüfusun yaşadığını söyleyebiliriz.

Van Gölü Havzası'nın doğusunda yer alan Erek Dağı volkanik bir formasyondur. Dağın zirvesindeki bazaltik ve andezitik intrüsif kayaçlar dağın %50'den fazla bir kısmını oluştururlar (Gürbüz 1994:21). Erek Dağı ile Hoşap (Güzelsu) Çayı arasında kalan alanlarda arazi yer yer tatlı meyilli, dalgalı bir rölyefe sahiptir. Vadiler nispeten geniş ve yamaç eğimleri fazla değildir. Vadi tabanlarındaki alüvyal birikimler başlıca ziraat alanlarını oluştursa da az meyilli yamaçlarda buğday ve arpa ziraatı yapılır. Ot örtüsü bakımından fazla zengin olmasa da otlak hayvancılığı yaygındır.

Havza'daki volkanik biçimlenme içinde en geniş yeri andezit, bazalt, volkan külü, tüf ve piroklastik maddeler kaplar. Bazalt ve andezit Nemrut, Süphan, Aladağ ve Tendürek Dağı gibi büyük volkanların ürünü olarak bol miktarda çevreye yayılmışlardır. Bu volkanların esas konileri çevresinde bazaltik ve andezitik lavların oluşturduğu platolar bulunmaktadır Erciş ve Muradiye çevresindeki platolar üzerinde ziraat yapmak, toprak oluşumunun çoğu yerde yetersiz olması ve yükselti sebebiyle oldukça güç hatta imkansızdır. Ancak, yayla ve otlak sahaları olarak hayvancılık faaliyeti için önem kazanan bu alanların 3000 metreye kadar yükseltileri üzerinde yaz aylarında binlerce küçükbaş özellikle koyun otlatılmaktadır (Gürbüz 1994:13-14).

Ziraat için elverişli olan volkan külü, tüf ve piroklastik maddelerin yayıldığı alanlar içerisinde Nemrut Dağı'nın doğu, kuzeydoğu ve kuzey tarafları sayılabilir. Volkanik tüf ve küllerin yoğun bir şekilde kalın örtüler şeklinde biriktiği Nazik Gölü ve Ahlat çevresinde çoğu yerde işlenmesi kolay kahverengi kayaçlar oluşmuştur. Kaynaklı tüf olarak literatürde yer alan bu kayaçlar kolay işlendiğinden mimaride duvar inşasında kullanılmış, günümüzde de adına Ahlat Taşı denmiştir (Uluçam

2000:4). Tatvan'ın güney batısındaki Rahva düzlüğünde de var olan bu kayaçlar Bitlis ve Tatvan'da günümüz inşa faaliyetlerinde halen kullanılmaktadır (Gürbüz 1994:14).

Adilcevaz'ın kuzeybatısı ve Erciş Ovası'nın batısı da volkanik kül ve tüf sahalarıdır. Su tutma kapasitesi az olan kül tüfler üzerindeki topraklarda ancak nadas uygulanarak buğday başta olmak üzere tahıl ziraatı yapılabilmektedir. Sulama yapılabilen alanlarda yetişen tarım ürünleri Ahlat'ın batısındaki Nazik Gölü ve Adilcevaz'ın kuzey doğusundaki Aygır Gölü'nün sulama imkanları ile çeşitlenmektedir (Gürbüz 1994:14).

Muradiye Ovası'nın kuzeyinde ve güneydoğusunda yer alan platolarda yerleşmeler akarsu boylarında ve platonun kenar kısımlarında yer alırken zirai faaliyetlerin çok az yapıldığı ve hayvancılığın önem kazandığını görmek mümkündür.

Van Gölü Havzası'ndaki kalabalık nüfuslu yerleşmelerin toplandığı önemli alüvyal ovaları genel itibariyle ele alacak olursak daha önce bahsi geçen beş adet alüvyal ovayı incelemeliyiz. Arin Ovası, ortalama yükseltisi 1665–1670 metre olan bir ovadır. Tüf alanları ve alüvyal birikimleri ile verimli ziraat alanlarına sahip ovanın tamamı sulama imkânlarından yoksundur. Ova çevresinde, ovayı sulayabilecek kapasitede akarsu ve kaynak bulunmaz. Yeraltı suyu bakımından da verimsiz olan ova ve çevresinde 33.500 hektarlık ekilebilir arazinin yarısı her yıl nadasa bırakılmak zorundadır. Ekilen diğer yarısında ise buğday ve arpa ziraatı yapılmaktadır (Gürbüz 1994:22).

Ilıca Çayı'nın taşıdığı alüvyonlarla oluşmuş Erciş Ovası oldukça geniş bir alüvyal ovadır. Yaklaşık olarak 115 $km^{2'}$lik bir alana yayılmış olan alüvyonlar meydana getirdiği ovanın doğu batı doğrultusunda en geniş yeri 13 km, kuzey güney doğrultusundaki uzunluğu ise 14 km'dir (Gürbüz 1994:22). Verimli bir ziraat sahası oluşturan ovada tahıl ürünlerinin yanı sıra sebze ve meyve üretimi yapılmaktadır.

Van Gölü'nün kuzeydoğu ucunda bulunan Muradiye Ovası yaklaşık 100 km^2 genişliğindedir. Ovanın Van Gölü'ne açılan kısmı dar olsa da doğuya doğru

genişlemekte ve kabaca bir üçgeni anımsatmaktadır. Ovanın tabanının yüksekliği yaklaşık olarak 1655-1660 metre iken kenar kısımlarda bu yükseklik 1700-1750 metre civarındadır. Ovanın bulunduğu saha, jeolojik devirlerin başlangıcında Van Gölü'nün bir uzantısı iken daha sonra Bendimahi Vadisi yolunu izleyerek akan Tendürek Volkanı'nın lavları bu kısmı doldurmuştur. Bazalt lavlarından oluşan temelin üzerini Bendimahi Çayı ile çevredeki küçük derelerin getirdiği alüvyonlar kaplamıştır. Devam eden alüvyal birikim sırasında Van Gölü su seviyesindeki alçalma nedeniyle sular çekilmiş ve ova meydana çıkmıştır. Alüvyal dolgunun gölden saha kazanmaya devam ettiği bugün dahi gözlenebilmektedir (Yıldız-Deniz 2005:17). Ova tabanını oluşturan bazalt kütleler, Bendimahi Çayı'nın kuzeyinde basık, küçük tepeler halinde yer yer yüzeyde görülürler. Bu kısımlardan başlayan bir eğim ova tabanına doğru devam etse de ziraat için engel teşkil etmez. Bendimahi Çayı'ndan yararlanılarak sulanan ovada buğday, yonca, meyve ziraatı yoğun olarak yapılabilmektedir (Gürbüz 1994:23).

Yaklaşık olarak 140 km^2 genişliğinde olan Van Ovası'nın ortalama yüksekliği 1700 metre civarındadır. Ova içindeki belirgin tepeler olan Van Kalesi ve Toprakkale'yi oluşturan kalkerler eosendir. Van alüvyal ovasının doğudan batıya yani Göl'e doğru hafif eğimlerle alçalması doğal drenaj açısından olumlu bir durum arz eder (Saraçoğlu 1989:13).

Kuaterner'deki iklim değişiklikleri esnasında ve daha sonraki dönemlerde, Van Gölü'nün seviyesinde önemli değişikliklerin meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu değişiklikler taraçalar halinde tespit edilmişlerdir (Atalay 1987: 59-60)[19]. Degens[20], Lyinch[21] ve yöre halkının yaşlılarının tanıklık ve anlatımları ile göl seviyesinin sürekli alçalıp yükseldiği ve kıyının içerilere doğru gitgide sokulduğu anlaşılmaktadır (Batur ve diğerleri 2008:13 vd.). Van Gölü su seviyesi, Göl'ün oluşumundan bu yana yükselme ve alçalmalarla sürekli değişiklikler arzetse de su seviyesinde devamlı bir

[19] Yapılan araştırmalarda günümüz su seviyesinin üzerinde 1720, 1701, 1670 ve 1658 metrelerde ve su altında -30, -40, -70, -250 ve -340 metre derinliklerde göldeki seviye değişimlerini gösteren taraçalar tespit edilmiştir (Atalay 1987: 60).
[20] Carbon14 metoduyla yapılan analiz sonucunda, göl seviyesinin günümüzden 1900 yıl önce -70 metre, 1500 yıl önce -400 metre, 1300 yıl önce -250 metre, 7000 yıl önce -100 metre ve 1800 yıl önce -30, -40 metre olduğu tahmin edilmektedir (Degens vd. 1978, 155-157).
[21] Lynch 1901

yükselme görülmektedir[22]. En çarpıcı örnekler 19. yüzyılın ortalarına kadar bir yarımada, 1860'larda meydana gelen seviye yükselmesi sonucunda kıyı ile bağlantısı ile kesilerek ada haline gelen Çarpanak Adası[23] (Yıldız-Deniz 2005:22) ve boşaltılarak şimdiki yerine taşınan Erciş İlçesi'dir. Ayrıca bu yükselmeler neticesinde Adilcevaz'ın burun kısmı hatta Van Şehri'nin bir kısmı, özellikle İskele Köy, sular altında kalmıştır (Lynch 1901: 30).

Uzun yıllardan beri Van Gölü'ndeki su seviyesi farklılıkları (Özdemir vd. 2013) özellikle birkaç yıl art arda devam eden hızlı yükselmeler, göl çevresindeki yerleşmelere (Çevik 2004:212)[24], yollara, tarım alanlarına büyük zararlar vermektedir. 1944- 2002 yılları arasında göl seviyesinin yükselmesi sonucu kıyılarda 14,1 km²'si kentsel alanlar olmak üzere, toplam 52 km²'lik bir alan göl suları tarafından işgal edilmiştir. Su altında kalan arazilerin büyük bir kısmı Erciş, Muradiye, Van ve Gevaş kıyı ovaları üzerinde bulunmaktadır. Buralarda eğim ve yükselti az olduğundan, göldeki 1 metrelik bir yükselme kıyı çizgisinin onlarca metre karaya doğru ilerlemesine neden olabilmektedir (Yıldız-Deniz 2005:22). Kıyı ovaları üzerinde binlerce meyve ağacı ve on binlerce dekar tarım arazisi tuzlu ve sodalı olan göl suyuna maruz kalmıştır (Yıldız-Deniz 2005:25).[25]

Doğal çevre ve bu çevrenin sunmuş olduğu olanaklar yerleşme yerinin kuruluşunda, gelişiminde ve tarihsel süreç içerisinde sürekliliğine etki edecek denli önemlidir. İklimi, jeolojik yapısı, ulaşım ağı, bitki örtüsü, su kaynaklarının yapısı, tarımsal alanların durumu dikkate alınarak irdelendiğinde günümüz Van Gölü Havzası kent örneklerinin kaderi değişemeyecek kadar net çizilmiştir.

[22] Van Gölü'nde su seviye yükselmesi için bkz. Sinclair 1999; Erinç 1953; Kadıoğlu 1995.
[23] Detaylı bilgi için bkz. (Mehmed Cemal 1920: 198)
[24] Çevik'in ifade ettiğine göre Van Gölü Havzası'nın doğusu ve kuzeydoğusundaki bazı höyüklerin Van Gölü ve Erçek Gölü suları altında kaldığı düşünülmelidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız Çevik 2004: 212 vd.
[25] Van merkezdeki Kriz Komisyonu'nun 29.04.1994 tarihli raporuna göre, sadece Van ili sınırları içerisinde 2087 dekarı tarla, 11413 dekarı çayır, 7275 dekarı mera ve 43 dekarı da yoncalık olmak üzere 20818 dekar (2081,8 ha) tarım alanı ve 3590 adet ağaç sular altında kalmıştır.

B- Sosyo-Politik Örgütlenme

1- Aşiret Sistemi

İskânı oluşturan unsurların içerisinde bölgede yaşayan aşiretlerin varlığı yadsınamaz. Aşiretlerin iskâna tabi tutuldukları ve dahası iskânı temellendiren iktisadi hayata katkı sundukları dikkate alınırsa bu toplulukların özelliklerini açıklamak gerekmektedir. Krallığın kuruluşundan önce Asur yazıtlarında geçen aşiretlerin, günümüz araştırmacıları arasında genel kabul gören konfederasyon üst çatısında birleşmeleri görüşü irdelenmeden tekrarlanmış gibidir. Urartu Devleti'nin Uruatri ve Nairi olarak adlandırılan aşiret konfederasyonlarından müteşekkil yapısından bahseden onlarca yayının[26] müellifleri eserlerinde aşiret olgusunun anlamına değinmeden Urartu'nun kuruluş kurgusunu kabul etmiş görünmektedirler. Kurgunun kabulü ve hatta doğruluğu noktasında konuyu irdelemek[27] yerine ilk önce konfederasyonların temel birimleri olarak bahsi geçen aşiret olgusunu anlamaya çalışmakta fayda vardır. Zira Urartu merkezi erkinin kontrol altında tutmaya çalıştığı halklardan bir kısmının göçebe ve yarı göçebe aşiretler olduğu ve bu aşiretlerin bir araya gelerek krallığı oluşturduğu vurgulanmaktadır. Bu noktada aşiret olgusunun geniş bir perspektifle sorgulanması merkezi erkin yapısını ve iskân politikalarını anlamada kuşkusuz yararlı olacaktır.

Yalın haliyle; aynı bölgede ortak bir toplumsal düzen içinde yaşayan ve aynı soydan gelen aileler topluluğu[28] olarak ele alabileceğimiz aşiret olgusunun tanımını yaparken terimi bahsi geçen bölge dahilinde değerlendirmek icap eder. Türkçe literatürde[29] göçebe ve göçer[30] unsurları ifade etmek için kullanılmış olan aşiret terimi özellikle Osmanlı döneminde "boy"dan küçük, "cemaat"den kalabalık bir topluluğu tanımlamaktadır. Arapça bir kelime olan aşiret Halaçoğlu'na göre "kabile"nin karşılığı

[26] Salvini 1967; Tarhan 1978; Barnet 1982; Erzen 1984b; Çilingiroğlu 1994; Sevin–Kavaklı 1996; Sevin 1999; Sevin 2003; Sevin 2004.
[27] Keza kuruluş hakkında yapılan bir yüksek lisans tezi konuya farklı yaklaşımlar getirmektedir (Tan 2010).
[28] Bkz. **Büyük Larousse** 1992: 934; Halaçoğlu 1991:9)
[29] Kamus-i Türki'de aşiret; bir asıldan çıkmış, birlikte yaşayan ve birlikte konup göçen topluluk veya oymak biçiminde tanımlanmıştır (**Kamus-i Türki**: 939).
[30] Göçebe ve göçer kavramları ayrımı için bkz. (Yılmaz-Telci 2010).

olarak kullanıldığı gibi kabilenin altındaki daha küçük bir topluluğu da ifade etmektedir[31]. Topluluğun liderine aşiret beyi denilmekte ve reisin seçiminde kan bağının (Özer 1990:80) önemli olduğu gözlenmektedir (Halaçoğlu 1991:9).

Aşireti oluşturan etken, genelde aşiret içinde meydana gelen evlenmeler yoluyla sağlanan akrabalık olgusudur. Bu nedenle aşiret aynı zamanda bir idari ve siyasi birlik olarak da görülebilir; bu açıdan iskân politikasının da temel taşlarından biridir. Aşiretin tanımı konusunda Yakar, tek bir kurucu atadan geldiklerine inanılan kabile gruplarından oluşan en büyük sosyal yapıyı işaret eder ve bu haliyle aşiretin alt gruplara ayrıldığı noktasında birçok bilim insanıyla aynı fikirdedir (Yakar 2007:177). Bu durumda en doğru tanım "soy-sop birliğine dayanan, genelde kendi soyundan olmayana kapalı, "bizlik" duygusu ve değerlerinin ve anonim işlerin önemli rol oynadığı, daima bir reisin liderliğinde hareket eden toplumsal bir topluluk" (Beşikçi 1992:381) ifadesiyle Beşikçi'ye aittir. Birkaç aşiretin birleşmesinden ortaya çıkan yapıyı kontrol eden kişi, baskın aşiretin reisi ve diğer aşiretlerin ulu kişisi olarak artık bir birliği idare etmekle yükümlüdür (Türkdoğan 1987:23).

Van Gölü Havzası'nda yer alan aşiretlerin ortak bir amaç etrafında uzlaşmaları her ne kadar mümkün görünmese de birleşerek federasyon oluşturduklarını varsayalım. Ururatri birliğinin Nairi birliğiyle anlaşarak konfederasyon çatısı altında bir birlik kurmuş olduklarına dair arkeolojik kanıtlardan yoksun olduğumuzu bir süre unutalım. Parçalı bir coğrafyada aralarındaki organik bağın zayıflığını örtemeyecek derecede ekonomik uğraşlar içerisinde olan aşiretlerin ortak hareket edebilmelerinin devamlılığını sorgulayalım.

Bölgedeki yaşam tarzını benimsemek zorunda kalan toplulukların Sanayi Devrimi'nden Demir Çağı'na değin geriye giden süreçte yaşama alışkanlıklarında önemli bir sıçrama yaşanmamıştır. İklimin ve topografyanın değişimine neden olacak kısmi coğrafi hareketlilikler Van Gölü Havzası'ndaki göçerlerin sürdürmek zorunda

[31] Türkdoğan'a göre ise kabile ve aşiret kavramları, henüz sosyolojik anlamda açıklığa kavuşmuş değildir. Ona göre aşiret, kabilelerin birleşmesinden meydana gelmektedir (Türkdoğan 1987:19).

olduğu hayat tarzını evriltecek düzeyde değildir. Şüphesiz ki demirin ergitilmeye başlandığı andan itibaren Havza'da yaşayan toplulukların doğaya hüküm noktasında kabiliyetleri artmış, ekonomilerinin temelini oluşturan tarım için kolaylıklar edinmişler ve meskenlerini daha sağlam yapmaya başlamışlardır. Teknik kolaylıklar ve sağlam mimari unsurlar, kültüre alınmış yeni tohum türleri ve çeşitlenen zirai tarım ve etrafıyla etkileşim halinde olmanın getirdiği avantajları yaşamına adapte edebilen ova yerleşimcileri ile yaylacılar arasında belirgin "var olma" kriterleri her zaman olagelmiştir. Son Tunç Çağı Doğu Anadolu yaylacıları ile günümüz yaylacıları arasında belirgin farklar olmadığı gibi Urartu döneminde de -her ne kadar arkeolojik verilerden yoksun olsak da- göçebe aşiretlerin Havza'daki yaşayabilme kriterlerini sorgulayabiliyoruz.

Yarı göçebe hayatın bir gereği olarak daha çok hayvancılıkla uğraşan aşiretler, sosyo ekonomik varlıklarını yerleşik olarak devam ettiren halkla iktisadi bakımdan bir bütünlük oluşturdukları gibi (Aladağ 1976:146; Beşikçi 1992:500) bu bütünlüğün ayrı fiziksel ortamlarda şekillenen bir kültürel sınır çizdiği de aşikardır. Yarı göçebelerin ovada yaşayan çiftçi topluluklarla birlikte yaşayabilmeleri kültürlerini şekillendiren üretim alışkanlıklarından vazgeçmeleri ile mümkündür. Yarı göçebelerin yaylak ve kışlakları arasındaki hareketleri, biraz da hayvanlarına otlak bulma düşüncesinden doğmuştur. Bu nedenle yaylaklarda olacakları zamanı ovada geçirebilecek tabii ortamdan yoksun olan yarı göcece çobanların, çiftçilerin zirai arazilerinden uzak durması hayati bir gerekliliktir.

Dahası ovadaki yerleşik düzen her an bir göçebe tehdidiyle karşı karşıyadır ki sürekli hareket halindeki göçebelerin zamansız yer değiştirmesi kontrol altına almayı gerektirir. Merkezi erkin bir anlık otorite kaybı göçebe hayatlara kontrolden çıkacak kadar hareket serbestisi sunar. Göçerlerin karşısına cebren çıkmak hem zorlu bir mücadeleyi göze almak hem de yerleşik birimlerin ekonomik dengesini bozmak demektir. Tercih edilen, yeniden kontrol altına alınmalarıdır. Topyekün iskâna yönelik politikalar göçebe aşiretlerin ıslahından çok idari mekanizmalarının bozulmasına sebep olur ki bu durum yerleşik ahalide de karışıklığa ve güvenlik problemlerine sebep olur.

Aşiretlerin bozulan idari yapılarını tekrar merkezi erk kontrolüne almak için çoğu kez belli bölgelerde hareketlerine izin verilmiştir. Sürekli bir kontrol olmasa da merkezi erke nefes aldıran bu yöntem siyasi bir çözümden uzaktır. Kompartımanlar halinde parçalı bir coğrafyanın alan taksimi de parçalı ama birbirine çok yakın otlaklarda gerçekleşir ki her an sınır ihlali yaşamak olasıdır. Güçlü olan aşiretin alan ihlali otlaklarının ve sürülerinin sayısını artırırken küçük aşiretlerin varlığı her halükarda sona erer. Savaş ya da güçlü olana itaat, küçük ve zayıf topluluğu ismen yok eder. Güçlü bir aşiretin daha da büyümesi gibi küçük aşiretlerin ortaya çıkışı da bu parçalı yapının dinamikleriyle alakalıdır. Güç karşısında tutunamayan küçük aşiretin büyüğe tabii oluşu gibi fırsatını bulduğunda bağımsızlığını ilan etmesi ne kadar olağan ise aşiretlerin uzlaşarak idari bir teşekkül oluşturmaları da o denli sıradışıdır.

Van Gölü Havzası'nda halen devam eden üçlü bir aşiretleşme (Bruinessen 2003:196, 197) yapısı söz konusuyken bu yapının Urartu dönemi için benzer nitelikler taşıdığı söylenebilir. Soylu aşiretler, aşireti olmayan köylü halklar ve bunların ikisi arasında yer alan yanaşma aşiretlerin oluşturduğu yapının bir amaç altında toparlanabilmesi güçlü bir merkezi erk gerektirir ki bu nokta soylu aşiretlerden baskın olanının kurduğu bir yapı olabilir. Bölgedeki diğer güçlü aşiretlerin tabi olmak zorunda bırakıldıkları bir merkezi güç..

Sarduri'nin hanedanını bu baskın merkezi güç olarak ele alırsak, dahil olan aşiretleri de yerel yönetimlerinde özerk, sınırları dışında Urartu'ya vergi ve asker vermekle yükümlü aşiretler olarak düşünebiliriz. Bu iki topluluk arasında yer alan yanaşma aşiretler tanımına uyan en uygun örnek yaşayabilmek için gücün tarafında olan topluluklardır. Bu aşiretleri oluşturan her kabilenin bir reisi ve dahil olduğu aşiretin reisine bağlı hiyerarşik yapısı vardır. Bu tasnif, her ne kadar bölgedeki ekonomik temelli bir çıkarım ise de aşiretlerin hiyerarşik düzenini ifade etmesi bakımından göz ardı edilmemelidir.[32]

[32] 1995'de Van'a bağlı Buruki, Ertuşi, Livili, Alan, Küresin ve Pinyanişi aşiretleri üzerinde yapılmış olan saha arastırmalarında bu yapısal oluşum hakkında ayrıntılı bilgileri bulmak mümkündür. Ayrıca bkz. Türkdoğan 1987:246.

Aşiret içerisinde önemli bir rol oynayan kabilelerin tanımı yapılırken kullanılacak kriterler belirli değildir (Türkdoğan 1987:19). Belirli bir coğrafi lokalizasyon, yerleşimin fiziksel bir tasviri yapılamamakla birlikte kabilelerin kan bağıyla ayakta duran ilişkileri temel aldığı söylenebilir. Kabileleri meydana getiren çadır/hane birimleri genelde kalabalık değillerdir. Evlenmelerle ve doğumlarla dengelenen orta ölçekli bir yarı göçebe ailenin 5-6 kişiden oluşan nüfusu yerleşik tarım yapan bir çiftçi ailesine göre sayıca azdır, kaldı ki yerleşik kültürün devamı için 8-10 kişiden oluşan hanelere ihtiyaç duyulması normaldir. Yakar'a göre aşireti meydana getiren unsurlar geleneksel toplumlardaki politik, sosyal ve ekonomik örgütlenmelerdir (Yakar, 2007:176). Bu sosyo-politik ve sosyo-ekonomik örgütlenmenin neticesinde ortaya çıkan gelenekselci kültürel mirası en özgün haliyle muhafaza eden toplulukların göçebe ve yarı göçebe aşiretler olduğuna işaret edilmesi bu noktada önemli bir özelliktir.

Göçebe aşiretler için hayvanlarını her an suya kolayca ulaştırabilme imkanı hayati bir önem arzeder. Dağlık arazi koşulları ve özellikle su kaynaklarının yakınlarında bulunma zorunluluğu göçebe aşiretlerin hareket alanını kısıtlar. Yaşayabilmek için her küçük göçebe aşiret, aşiretler üstü bir konfederasyona ihtiyaç duyar ki bu konfederasyonun etki alanı çok daha geniş ve seçenekleri fazladır. Gerek su ihtiyacı gerekse otlak gereksinimi rahatlıkla bu daha geniş alanlardan giderilebilir. Konfederasyonların daha geniş alanlarda hareket edebilmek ve gereksinimlerini daha zahmetsiz sağlayabilmek için devletlere, imparatorluklara dahil olarak varlıklarını devam ettirmeleri gerekmektedir (Barfield 1993:17).

Osmanlı'nın özellikle sınır bölgelerindeki aşiretlere tanıdığı özel haklar ve yaptığı düzenlemeler neticesinde aşiretlerin merkezin yönetsel yapısına dahil olmaları sağlanmakla kalınmamış, devletin doğudaki sınırlarının güvenliğini de sağlanmıştır (Kasaba 2012:34). Urartu'daki göçebe aşiretlerin Osmanlı'da örnekleri (Kasaba 2012:35) olduğu gibi merkezi idareye vergi verdikleri kaçınılmaz bir durum olmalıdır. Yine de yerleşik çiftçi köylülerin ödemekle yükümlü oldukları birçok vergiden muaf olmalıydılar. Aksi durumda bulundukları meraları terk ederek yeni otlaklar aradıkları görülmektedir.

Yerleşik hayata adapte olan ve ova düzeyinde merkezi idare ile ilişkilerini geliştiren aşiretlerde, ekonomik yapının değişmesiyle sosyal ve politik örgütlenmelerin de değiştiği, merkezi güce daha yakın normların oluştuğu gözlenmiştir. Aşiretlerin Urartu içerisindeki yerine değinirken Sarduri'nin bölgedeki aşiretleri baskı altına alarak bünyesinde toparlaması hususuna bu noktadan hareketle bakabilirsek Urartu Devleti'nin kuruluş sürecinin anlaşılmasına katkıda bulunabiliriz. Birlikte hareket eden aşiretlerin hepsinin aynı etnik kökenden gelme zorunluluğunun olamayacağını ve bunun da mümkün olmadığını kabul edersek bölgede hakim güç olabilmenin temel şartlarından birinin kalabalık bir nüfusa hükmetmek olduğunu söyleyebiliriz. Kalabalık aşiretlerde özellikle uzun süreyle aşiretin ilk kuruluş yapısının muhafazası zor olduğu gibi aşiret reisinin idaresi sırasında ve sonrasında hasıl olan uyuşmazlıklardan dolayı bölünmeler olabilmektedir. Bu ayrılmalar neticesinde güçsüz kalan aşiretler daha büyük aşiretlerle idari ve ekonomik anlamda işbirliği ve hatta kader birliği yapabilmektedirler. Bu birleşme ve ayrılma hadiseleri daha zayıf ve diğer taraftan daha güçlü birliktelikler olarak karşımıza çıkarken özellikle nüfuzu zayıflayan aşiret topraklarının ve mülklerinin daha baskın güce sahip aşiretlerce talan edildiği ve kontrol altına alındığı görülmektedir. Van Gölü Havzası'nda gücü elinde tutan Sarduri hanedanı krali güç olmadan önce nüfuzunu ve ekonomik gücünü kullanarak, gerek savaşarak ve gerekse karşısındaki aşiretlerin yaşama alanlarını kontrol edebilecek kadar gücü muhafaza ederek, devletleşmesi için gerekli gönüllü-gönülsüz nüfusu bir araya toplamış ve aynı merkezi idareye itaat eder konuma getirmiş olmalıdır.

Kendi aralarında her ne kadar da sürekli bir çekişme ve üstünlük mücadelesi yaşasalar da aşiretler, mualif bir güç karşısında birleşebilen ve hatta varlığını idame ettirmek için daha güçlü olanın idaresi alına girebilen bir yapıyı barındırmak zorundadırlar. Kaldı ki çetin doğa olaylarında, uzun ve tehlikeli yolculuklarda aşiret içerisindeki uyuşmazlıklar ve sıkıntılar rafa kalkacak kadar iç dengeler önemlidir. Yıl içerisindeki mevsimlik hareketliliğe bağlı olarak ortaya çıkan huzursuzlukların sürekli olmaması ve aşiret yapısını bozacak kadar güçlü değişimleri barındırmaması aşiret yapısının geleneksel kültürünün sürekliliğine işaret eder.

Nüfus olarak küçük boyutlu aşiretlerin varlıklarını idame ettirmek ve geçinebilmek için Yakar'a göre yarı göçebe çobanlığı benimsemiş olmaları daha akılcıdır. Yarı göçebe çobanlığın tam göçebeliğe oranla daha etkili bir geçim sistemi olduğunu belirten Yakar, olası kriz durumlarında yarı göçebelerin yarı yerleşik duruma geçerek geçim ekonomilerindeki ağırlığı hayvancılıktan zirai tarıma verebileceğini ifade etmiştir (Yakar 2007:190 vd.) Bu durumda ekonomik alışkanlıklarında hareketli olabilen küçük nüfuslu aşiretlerin büyük aşiretlere kıyasla daha kolay ittifak kararları alabilmesi şaşırtıcı gelmemektedir.

Olası hareket alanı tahmin edilemeyecek denli değişken yapıların bir araya gelerek federasyon üst yapısıyla hareket etmeleri, federasyonların bir araya gelerek konfederasyon kurmaları ve konfederasyonun tüm geleneksel kültüründen vazgeçerek devlet mekanizmasına evrilmesi ne kadar mümkünse kurulacak krallığın devamı da o kadar olasıdır. Bu olasılığın yerine güç karşısında itaat eden ve hakim güce hizmet eden aşiretlerden bahsetmek daha doğrudur. Geleneklerinden vazgeçmeyerek hakim gücün kontrolü zayıfladığında eski hayatlarına dönen ve bir sonraki hakim gücün de hayatlarında değişiklik yapamadığı aşiretlerin iskâna dahli sadece merkezi erkin sorunudur.

2- Göçebe ve Yarı Göçebe Yaşam Biçimi

Urartu iskânı dahilinde ele aldığımız aşiretlerin yaşama alışkanlıkları, iktisadi faktörlerin etkisiyle şekillenmiştir. Bununla birlikte tarımın iktisadi bir faktör olarak sundukları coğrafyanın elverdiği ölçüde kalmıştır. Tarımın baskın ekonomik kaynak olduğu Van Gölü Havzası'nda özellikle topografyanın engebelerle oluştuğu alanların fazlalığı ziraat hayatını olumsuz etkilemektedir. Zirai tarımın yerini alması icap eden faaliyet bölgede yüzlerce yıldır süregelen bir kültür yaratmıştır.

Van Gölü Havzası yüksek yaylalarında hakim yaşam biçimini tayin eden unsurların başında bölgenin ekolojik yapısı gelir. Bu ekolojik yapıya bağlı olarak geniş yer kaplayan mevsimlik meraların çeşitliliği de tesadüf değildir. Yüksek yaylalardaki yaz meraları ve alçak ve çukur yerlerdeki kış meraları esas itibari ile

bölgenin iktisadi ve sosyal hayatını şekillendiren kuvvetli bir tabii sistem olarak anılabilir (Öngör 1964: 158). Mevsimsel olarak en çok kış aylarında meydana gelen yağışlar dağların yüksek kısımlarını kar altında bırakır. Yaz sıcakları bu yüksek yerlerde fazla olmamakla birlikte ilkbaharda eriyen karlar sebebiyle de zemin nemlidir. Yüksek yaylalardaki bu şartların ürünü olarak gür bir ot topluluğu geniş alanlar kaplar. Daha alçak alanlardaki meralar ise çukurda yer alan ovaların barındırdığı şartlardan dolayı kış mevsimlerinde yeşil ve gür otlaklardır. Daha yaz başlarında sararıp kurumaya başlayan alçaklardaki meralar çok sayıdaki hayvan sürülerine besin sağlayamadığı gibi daha çok tahıl ziraatı için kullanılması elzem olan tarlalara dönüşmüşlerdir. Havza'daki sistemin etki alanındaki klimatolojik unsurlar, kışın ve yazın binlerce küçükbaş ve büyükbaş hayvanın beslenmesini farklı yüksekliklerde sunduğu avantajlarla sağlamaktadır.

İlk Tunç Çağı'ndan günümüze Doğu Anadolu'da süregelen göçebelik, alçak ovalarla, çevresindeki dağlar arasında, yaz ve kış mevsimlerine bağlı olarak yapılan bir dağ göçebeliği şeklindedir. Bölgede göçebe aşiret hayatının devam etmediği yerlerde bile kültürün kalıntılarının yani aşiret hayatından kalan zihniyetin yaşamı etkilediği gözlemlenebilmektedir ki göçebe hayatı bir tür yerleşme şeklidir (Selen 1945:97).

Van Gölü Havzası'nda yoğun bir şekilde sürdürülen göçebe yaşam biçimi teknolojik unsurları bir kenara bırakırsak, yüzlerce yıldır alışkanlıklarından eksiltmemiştir. Sabit bir konuta ve toprak mülkiyetine sahip olmayan aşiretler daha çok küçükbaş hayvancılığı ile uğraşırlar. Dolayısıyla hayvanlarına daima verimli otlaklar bulabilmek kaygısı ile mevsim ve bitki örtüsünün durumuna göre, yaylalardan bozkırlara, bozkırlardan yaylalara göçüp çadır hayatı yaşarlar. Böylelikle, bu coğrafyada hakim olan iklimsel koşullar ve iklime bağlı olarak karakterize olan bitkisel dokunun, yıl içerisinde yüksekliğe bağlı olarak değişebilen önem sırasıyla oluşmuş ekonomik sistemlerden biri zirai tarım diğeri hayvancılıktır demek yanlış olmayacaktır.

Yerleşik tarımsal ekonominin getirisi ile kıyasa izin vermeyen yarı göçebe hayvancılık ekonomisi birbirine her ne kadar da ilintili ise de iki farklı yaşam tarzı

seçmiş insanlar tarafından icra edilir. Günümüzde yapılabilecek bir gözlemle ifade ettiğimiz gibi iki farklı yaşam anlayışının algılanamayacak oluşu tamamen yarı göçebe yaşam tarzının önemini yitirmesinden kaynaklanmaktadır. 21. yüzyıl Doğu Anadolu'sunda bile birbiriyle ayrışık ekonomik üretimler olduğunu belirttiğimiz yarı-göçebe hayvancılık ve yerleşik zirai tarım, karma (Tunçdilek 1967:80) bir ekonomik uğraş haline gelmiştir.

Doğu Anadolu yeryüzü şekilleri iklimin ve toprak şartlarının da etkisiyle, tarım arazilerini hayvancılık lehine tehdit etmektedir. Bu tehdit bölge coğrafyasında hayvancılık için çok verimli bir ortam teşkil eden çayır ve mera arazilerinin geniş alanları kapladığıyla ifade edileblir (Sözer 1972:28). Bölgedeki tarımın temel unsuru olan hayvancılık kır nüfusunun beslenme, giyim ve yakıt ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir yer edinmiştir. Bu durumda Beşikçi'nin ifade ettiği gibi göçebe aşiret düzenine temel şeklini veren yegane iş- güç ve geçim kaynağı hayvancılık ve bunun gereği olan göçtür (Beşikçi 1969:32). Her aşiretin binlerce, onbinlerce koyunu vardır[33]. Böyle geniş sürüler daima belli bir arazi kesiminde beslenemeyeceği için mevsim, iklim ve bitki örtüsünün koşullarına göre göç edip yaylalardaki ve ovalardaki gerekli yaşamsal olanaklardan yararlanmak zorunluluğu vardır. Dolayısıyla yer şekilleri, iklim, bitki örtüsü gibi coğrafi koşullarla göçebeliğin çok yakın ilgisi vardır (Beşikçi 1969:32). Bölgede özellikle günümüzde de görülen köyden küçük yerleşmelerin zirai ve hayvancılık temelli tarımın yapılması için kuruldukları açıktır. Yayla ve mezralar bu yerleşmelerin daha çok hayvancılık yapmak için kurulduklarını gösterir. İlkbahar sonu ve sonbahar başlarına denk gelecek süre zarfında daha çok hayvan otlatmak ve günlük tüketim için ziraat yapmak, kışa hazırlık için hayvansal ürünleri depolayacak faaliyetleri arttırmak için gidilen, köyün hayat

[33] Koyunculuk aslında ekonomik değer ve önem bakımından sığır yetiştiriciliğinden sonra gelir. Koyunculukta günümüzdeki esas hedef, canlı olarak satılmasıdır. Koyun süt ve yapağısından çok eti için beslense bile bu durumun Urartu zamanında bölgede ne şekilde cereyan ettiği hakkında bilgi sahibi değiliz. Yalnız şunu da unutmamak gerekir ki her yağma seferi neticesinde Bian Ülkesine getirildiği zikredilen koyunların var olan nüfusa yetmediği açıktır. Getirilen koyunların üretimi devam etmiş ise birkaç senede sürekli artan koyun sürülerinin varlığından bahsetmek icap eder. Anzaf, Çavuştepe ve Ayanis kentlerinde çokça tespit edilen küçükbaş hayvan kemiklerinden de yola çıkarak koyunların büyükbaş hayvan gibi uzun süreli beslenmediklerini ve et tüketimi için kesildiklerini rahatlıkla söyleyebiliriz.

sahasının dışında kalan yüksek alanlar yayla olarak adlandırılabilir (Tunçdilek 1967:138; 1964:16).

Yaylalar, köyden ayrı ve çoğu zaman köye uzak olmakla beraber sosyo-ekonomik bağlarla tamamen veya kısmen köye bağlı olması hasebiyle yerleşik düzenin her zaman destekleyicisi ve tamamlayıcısı olmuştur. Bu durumda bir yerleşim ve kültürel birim olarak yayla; göçebelik ve yarı göçebelik kavramları için ve dolayısıyla da aşiret sisteminin değerlendirilebilmesi için temel bir gereklilik olarak ele alınmalıdır. Çünkü göçebelik geniş hayvan sürüleri beslemeyi gerektirir ve bunun gereği olarak da çok geniş alanlara, yaylalara yayılarak yaz ve kış mevsiminin her türlü olanaklarından faydalanmak icap eder (Tunçdilek 1967:141). Yarı göçebelik ise yine köy dışındaki otlakları yani yaylaları kullanmayı gerektirmektedir. Bölgede, yaylak, yazlak ve yazlık şeklinde nitelemeler de bahsettiğimiz sistemin farklı adlandırmalarıdır (Beşikçi 1969: 39-40; Tunçdilek 1964:16; 1967:138; Yakar 2007:139).

Her aşiretin yaylak ve kışlak bölgeleri vardır. Nüfus artışı yaşanan yıllarda bu artışa paralel olarak köylerin yayla, mera gibi ortak kullanılan arazilere olan ihtiyacı artmış ve böylelikle göçebelerin hareket alanları daralmıştır.[34] Daralan hareket alanlarına zirai tarımın yapıldığı tarlalarda mahsulü tehdit edecek kadar çok olan hayvanların bakımı da eklenince kademeli bir şekilde yaylalara göç (Alagöz 1938:18) başlar (Fotoğraf 5). İlk önce çobanların başlarında olduğu sürülerin yaylaya doğru hareket ettiği ve aşiretin yaylada ortalama 4-5 ay kaldığı görülür (Fotoğraf 6). Soğukların, kar ve yağmurların başlamasıyla katır ve eşeklere yüklenen yüklerle bozkırlara doğru yaklaşık bir ay süren ikinci bir göç başlar (Beşikçi 1969:34). Göç, elverişli rölyef ve iklim şartları sayesinde kışın kar tutmayan ve dolayısıyla soğuk mevsimde hayvan otlatılabilen yer anlamına gelen kışlaklarda (Fotoğraf 7) son bulur (Sözer 1972:51).

[34] Kış mevsimini Urfa, Mardin, Beşiri, Silvan, Batman gibi Güney Doğu Anadolu ovalarında geçiren aşiretler ilkbahar başlarında kuzey yaylalarına doğru göçerler. Bu kuzey yaylaları arasında Van Gölü çevresinde yer alan Nemrut (Bitlis), Süphan (Bitlis), Aveberhan (Bitlis), Van'da Çatak yaylaları sayılabilir (Beşikçi 1969:33-34).

Yaylak ve kışlak arasındaki gidiş gelişler, yarı göçebelerin yazlık ve kışlık yaşamının kaçınılmaz iki bölümünü oluşturur. Bunlardan biri olmadan diğerinin anlamı olmazdı. Kışlak teriminin bir köy ya da kent yerleşmesini tanımlamaktan öte, kışın barınılabilen ve soğuk almayan, rüzgardan korunmuş yerleri de kapsayan geniş bir anlamı vardır. Yaz ve kış arasındaki bu denli canlı yaşam süreci içerisinde olan toplulukların evlerinin, barınma sorunlarına en uygun çözümü getirebilen niteliklerde olması gerekmektedir. Kışlaklarda çevre ve iklim koşullarına göre korunmuş evler, yaylalarda ise hafif ve taşınabilir barınakların kullanılması kaçınılmaz olmuştur (Sözen-Eruzun 1996:20)**.** Barınaklardan geriye maddi kültür kalıntılarının kalmayışı yerleşimcilerin izlerini sürmeyi zorlaştırmaktadır. Göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin toplumsal özelliklerini yansıtan konut tipi olan çadır, dokuması kolay ve az masraflıdır(Gürbüz 1997:186) (Fotoğraf 8, 9 ve 10). Ayrıca çadırın, taşınması[35], kurulup sökülmesinin de kolay olması, sağlamlığı, gerektiği zaman genişletilip daraltılabilmesi gibi fiziki özelliklerinin de kolaylıklar içermesi tercih edilmesinde öncelikli unsurlardır (Beşikçi 1969:36).

Her ne kadar çadır kullanımı göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin yaylacılık faaliyetlerinde ortak bir nokta olarak kendini gösterse de göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin yaylacılık faaliyetleri farklılık arzeder (Alagöz 1938:15). Göçebelerin kışlaklarda olduğu gibi yaylalarda da meskenleri yoktur (Tunçdilek 1967:141). Onların hayatı yaz-kış çadır içinde geçer (Yakar 2007:184) oysa yarı göçebelerin meskenleri bulunabilir. Öte yandan, göçebelerin çeşitli koşullara göre değişebilen sabit ve belirli olmayan yaylalarına karşın yarı göçebelerin ve yerleşik olanların sabit yaylaları (Fotoğraf 11) vardır (Beşikçi 1969:40).

Sabit yaylaları olan yarı göçebelerin bile sınırlı zamanlarda kullandıkları yaylalarında hayat yazın yaylalardaki bütün karın erimesinden sonra başlar. Bu geçici yerleşmelerde yerleşme süresi boyunca sadece hayvancılıkla ilgili tarımsal faaliyetler yapılır. Genel bir ifadeyle 2000 ile 3500 metre rakımlı yaylalarda ot, çayır ve su kaynakları zengindir. Van Gölü çevresinde zorunlu bir iktisadi geçim yöntemi olarak

[35] Normal bir kara çadırın malzemeleri ile birlikte ağırlığı 100 kilogramdır (Denker Tolun 1977:86).

belirtebileceğimiz hayvancılık faaliyetleri için Süphan ve Nemrut yaylaları otu ve suyu kıt fakat ekolojik koşulların zorlamasıyla yayla olarak kullanılan yerlerdir[36].

Bugün Van Gölü havzası'nda kırsalda yer alan yerleşimciler de göçebe ve yarı göçebe bir hayatın getirdiği kültürle evrilmişlerdir. Denilebilir ki yerleşik olmayan halkların birbirine benzemesi doğal iken yerleşikliğin getirdikleri ile sabit meskenlerindeki insanlar arasında statü farklılıkları oluşagelmiştir. Yarı-göçebelik ve yaylacılık olarak bilinen bu olay, göçebeliğin bir kalıntısı olup, toprağa bağlanmakla ortadan kalkacak bir hayat biçimidir. Yarı–göçebelik ve yaylacılıkta her köy, yaz aylarında, kendine çok yakın yaylalara çıkar. Özellikle kara çadırda yaşayan ve bu çadır (Alagöz 1938:19; Tunçdilek 1967:146) hayatını değişmez kurallarla taşıyan kırsal yerleşimciler yayla döneminde süt, yağ, peynir ve yün üretimi için ideal şartlara kavuşmanın yanında çadırları için besledikleri hayvanları da ayrı tutarlar[37]. Kara çadırın üst örtüsü keçi kılından yapılan iplikle imal edilir. Koyunyününden daha sağlam olan keçi kılından yapılma kalın ipliklerin dokunduktan sonra dönüştüğü kara örtü nispeten gevşek dokunmuş olmasına rağmen yağmur suyunu sızdırmayacak kadar kullanışlıdır (Gürbüz 1997:188). Van Gölü Havzası'nda yarı-göçebelik hayatı çok gelişmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki göçebe aşiretlerin tarihsel gelişimleri bölgenin tarihsel süreç içerisindeki hareketliliği ile yakından ilgilidir. Öyle ki aşiretlerin toplumsal ekolojileri ile bütünleşip sosyal organizasyonların gelişmesi, çevrenin sosyal yapısı ile de direkt bağlantılıdır. Bu bakımdan aşiretlerin hareket alanını çizerken mevcut nüfus yapısı, ekonomik durumu, dil, din, öğretim ve eğitim durumu, yol, haberleşme ve sağlık koşulları, bu bütünleşme ve gelişmede çok büyük rol oynarlar.

[36] Düav, Aveberhan, ve Çatak yaylaları ise otu ve suyu bol olan alanlar olup gerçekten yayla karakterini gösteren yerlerdir (Beşikçi 1969:40).

[37] Çadır imalatında kullanılan keçi kılı üretimi için ya her yaylacının sürüler halinde keçi yetiştirmesi icap eder ya da özellikle keçi sürüleri yetiştiren aşiretlerden keçi kılı satın almaları gerekmektedir. Bitlis-Gevaş arasındaki arazilerde bol miktarda yetiştirilen keçilerin önemi de bu noktada artmaktadır.

Yazları Doğu Anadolu yüksek yaylasına çıkan aşiretler kışın güneye Suriye düzlüklerine, sahraya inebiliyordu. 1000 km kadar yol alabildiğini varsayarsak organizasyonun ne denli önemli olduğunu anlayabiliriz. Üstelik bu aşiretlerin kalabalık nüfuslarının yanında sahip oldukları büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarının çokluğu da kışlak ve yaylaklar arasındaki yolculuğun önemini artırmaktadır (Kasaba 2012:28).

Sınır boylarındaki yüksek yaylalar ekonomik kullanıma katkı sağlayacak ölçüde ulaşılabilir değildi ki halen de öyledir. Buraların güvenliği de yerleşik halkları idaresi altında tutan erk için ayrıca problemli bir durumdur. Bu durumda hem yaylaları-sınır boylarındaki yüksek platoları- hem de yaylacıları korumak her ne kadar devletin görevi içinde yer alsa da bunu başarabilmek ovada kurulmuş devlet erki için oldukça külfetli bir iştir. Bu külfetten kurtulmak ve dahi yüksek platoların ekonomik katkısından faydalanabilmek adına göçebe ve yarı göçebe aşiret topluluklarına sınırlar halinde var olabilmeleri için kolaylıklar sağlanmış, yolculukları boyunca ve dahi kışlaklarında güvenlikleri garanti altına alınmış olmalıdır.

Belli bir süre kontrol altında tutulmaları bu savaşçı yağmacı göçebe toplulukların tamamen alışkanlıklarından vazgeçerek yerleşik bir barışçı hayat tarzı edinmelerini sağlayamamıştır. Aslında sınır boylarında sağladıkları güvenliğin temelinde de hareketli yaşam gelenekleri yer almaktadır. Yerleşik hayata geçtikleri noktadan itibaren oluşturdukları tehdit ortadan kalkacağı için yağmacı tavırları her zaman topraklarına girerek tehdit ettikleri bir başka krallık veya topluluk ile batıya doğru yeni ittifakları zorunlu kılacaktır (Tansuğ 1949:537).

Kontrol altına alınmaları çok uzun uğraşlar gerektiren Osmanlı topraklarındaki göçebelerin durumu ile Urartu'nun Van Gölü Havzası'nın yüksek yaylalarındaki göçebelerin kontrolü arasında harcanan çabanın büyüklüğü bakımından benzerlik vardır. Urartu dönemi göçebe aşiretlerin büyüklüklerini bilemesek de krallık bu aşiretleri kontrol altına almak için Osmanlı'dan daha az çaba harcamış olamaz.

Aşiretler her dönemde sınırlı alanlara mecbur bırakılmaya karşı direnmişlerdir. Sırf bu yüzden bile yerleşik hayata geçmek konusunda isteksiz olmuşlardır. Hareket alanı sınırlandırılan, vergi ödemek zorunda bırakılan ve askerlik hizmeti istenen göçebelerin iskâna direnmeleri doğaldır. İskâna direnen göçebe aşiretlerin iskâna direnme sebepleri arasında yer alan konular arasında askerlik, vergiler, yetersiz topraklar ve kaynak darlığı her dönem güncelliğini korumuştur (Kasaba 2012:100 vd.). Urartu krallığına vergi verdiğini, asker temin ettiğini ve bunun karşılığında da hayvanları için otlaklar ve yaşayabileceği suyu yeterli geniş alanlar istediğini düşündüğümüz göçebe aşiretlerin bağlılığı istediklerini aldıkları müddetçedir. Zira suyun ve otlakların yetersizliği başlı başına göç sebebidir. Örneğin Van Gölü Havzası'ndan bu sebeplerle göçe başlayan aşiretin sürüleri batıya doğru her yerleşik kültürün yaşam alanına, tarım arazilerine ve otlaklarına karşı tehdit oluşturur. Yerleşik güçlerin göçebelere direnmeleri kimi zaman faydadan çok zarar getirir ki savaş çok tercih edilen bir yöntem değildir. Tercih edilen yöntem fayda esaslıdır ki çoğu zaman ittifaklar yapılmış, yüksek yaylaların oluşturduğu sınırlarda adeta bir tampon vazifesi görsün diye göçebelere geniş hareket serbestisi tanınmıştır (Barnet 1975:426).

Bahsi geçen tampon unsurlar arasında yer yer serbest bırakılmış yer yer de kontrol altına alınmaya çalışılmış göçebe savaşçılardan İskitlere değinecek olursak konuyu örnekleyebiliriz. Her ne kadar da arkeolojik veriler kesin bir İskit varlığını tanımlamaya yetmiyorsa da yazılı kaynaklarda geçen halklar arasında İskitlerin de iskân ettirildiği anlaşılmaktadır.

I. Argişti (MÖ 786-764), yazıtlarında İşgigulu ülkesine kadar ilerlediğinden ve buradan Biainili Ülkesi'ne kadın ve erkekleri götürdüğünden bahsetmektedir (Payne 2006:172). Bu anlatım ile İskitler'in ifade edildiği ve bu tarihten sonra (MÖ 774'ten sonra) Urartu'nun İskitlerle temas ettiği bilinmektedir. Nitekim Kanlıca Yazıtı'nda (Payne 2006:183,8.1.7.), I.Argişti, İşgigulu ülkesinden tekrar bahseder ki bu, dönemin Urartu merkezi bölgesine uzak seferlerini anlatan bir işarettir. Merkezi bölgesi olan Van Gölü Havzası'nda Urartu zaten bir savaşçı göçebe toplulukla –İskitler'in yerinden oynattığı Kimmerler'le- uğraş halindeydi. Osmanlı'nın bazı durumlarda göçebe

aşiretleri kontrol etmesine bile gerek olmadığı gibi[38] Urartu da sınırlarındaki aşiretleri yönlendirmek yerine sadece o bölgedeki faaliyetlerine izin vermiş ve Asur'a karşı sınırlarını güvence altına almaya çalışmıştır.

Toprakkale kil tableti, Argişti oğlu Rusa yazıtında, İşgigulu ülkesi yöneticileri isimleri ile anılmaya başlanmıştır (Çilingiroğlu 1997:45; Payne 2006:299) ki bu durum bir kez daha savaşçı göçebe topluluklarla siyasi ilişkilerin kurulduğuna işaret etmektedir. Kimmerler'den sonra Urartu'nun tehdit olarak karşılaştığı bir topluluk olan İskitler tehlikenin sürekliliğini ifadesi bakımından mühimdir. Bu denli tehditkar bir topluluk karşısında alınabilecek geçici çözümlerden belki de en zararsızı İskitler'i Asur ile arasına tampon güç olarak yerleştirmek olacağını düşünen Argişti oğlu Rusa, en az zararla en yüksek faydayı sağlamayı hedeflemiş olmalıdır (Çilingiroğlu 1994: 105).

Urartu'nun sınırdaki askeri noktalarında ya da yol üstü kalelerinde sürekli çok sayıda asker bulundurmasının gerekli olmadığı ve bunun zor olduğunu düşünmekteyiz. Özellikle bu konuda Osmanlı'ya bakacak olursak Osmanlı'nın Balkanlar'daki sınır kalelerinde 1460'larda görevli profesyonel asker sayısının 10'u geçmediğini görmekteyiz (İnalcık 1954:182). Genel bir değerlendirme yapacak olursak kale inşası, var olan sınırları korumak ve daha iyi tanımlamak anlamı taşıyorsa (Kasaba 2012:113) Urartu'nun kolaylıkla erişemediği yüksek yaylalar ve dağ geçitlerinin kontrolünü sağlamak için, sürekli lojistik sağlayamadığı yerlere kaleler yapması pek anlamlı olmayacaktır. Buraların kontrolü için göçebe ve yarı göçebelerden faydalanmaktan veya sürekli sefer yapmaktan başka seçeneği yok gibi görünmektedir. Bu durumda her yere kale yapmaktansa her yeri kontrol altında tutan göçebelere ihtimam göstermek daha zahmetsiz bir politika olarak düşünülebilir.

[38] 14. yüzyılda kuzeybatı Anadolu'dan Balkanlara kendiliğinden göç eden 10 bin göçebe orada yerleşerek yarı göçebe Ulah ve Arnavut topluluklarıyla bağlantı kurmuşlardır. Kurdukları ilişkiler Osmanlı ordularının bölgedeki zaferlerine zemin hazırlamıştır (Barkan 1949-50:524-569; 1952: 61,72).

Asur, savaşçı göçebelerle mücadelenin, politik imtiyazlarla daha kolay sağlandığının[39] farkına varsa bile Urartu ile olan sınırlarındaki tehditin hareketliliğinden dolayı kontrolü elden bırakmamıştır. Kırsalı kontrol etmenin zorluğunu anlayan Asur ile Urartu'nun sınırlardaki tutumu (Radner 2012:263-264) Osmanlı'nın kırsaldaki göçebe ve yarı göçebe aşiretlere daha fazla yetki ve özerklik vermesiyle bir tutulabilir.

Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında çetin doğa koşullarının yarattığı kültürün temsilcileri olan göçer aşiretler geniş alanlarda hissettirdikleri gücü elde edecek ve kullanacak iktisadi birikimi ve nüfusu bulsalar bile gözden kaçırılmaması gereken unsur bu aşiretlerin temel yapısıyla alakalıdır. Dikkat çekmeye çalıştığımız bu unsur aslında göçebeliğin en can alıcı ve temel prensibini kabul etmemizi gerektirir. Bu, göçebelerin her ne şekilde olursa olsun yaşam biçimlerinden kopamadıkları hususudur. Sürekli yer değiştiren ve belli sınır kaygıları olmayan savaşçı göçebelerin hakimiyet alanları hareket kabiliyetlerinden dolayı değiştikçe tehdit ettikleri halklar ve devletler de değişmiştir[40]. Asur'un imtiyaz verip savuşturmaya çalıştığı İskitler Asur'a karşı kurulan ittifak içerisinde yer almaktan geri durmamış, savaşçı göçebe karakterinin ilerleme ve yer değiştirme arzusunun başat kamçılayıcısı olan yağma her halükarda gerçekleşmiştir.

Tahkimatlı aşiret merkezleri kurmuş, topraklarına hükmedecek ve tehditkar güçlere sefer yapabilecek ordular oluşturmuş bu aşiretler yarı göçebelikten asla tümüyle vazgeçmemişlerdir. Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarından alçak düzlüklere gidip gelmekten ve yeni bölgelere ilerlemekten geri durmamışlardır. Belki de en mühimi varlıklarının teminatı olan aşiretlerinin bağlı bulunduğu kültürü kaybetmemek için gerek kendi aralarında gerekse düşmanlarıyla savaşmaktan kaçınmamışlardır. Her ne kadar merkezi gücün iskân politikalarına itaat etmiş olsalar da üzerlerindeki kontrolün zayıflaması ve siyasi koşulların değişmesi halinde her zaman göçer kültürlerine geri dönmüşlerdir (Kasaba 2012:113-114). Urartu her ne

[39] Politik evlilikler bile yapılsa da uzun süreli olmamıştır. Asur kralı Esarhaddon kızını İskit Kralı Bartatua'yla evlendirmiş (Grayson 1991:129) yine de ittifakı garantileyememiştir.

[40] Savaşçı göçebelerin hareket kabiliyetleri artıkça tehdit ettikleri topraklar ve devletler de değişmiş, MÖ 612'de Ninive'nin ele geçirilmesinin ardından İskitlerin çok kısa bir süre önce ittifak yaptıkları Medlere karşı savaşmaları bu durumu özetlemektedir (**Heredot** 1.104).

kadar göçer aşiretleri yerleşik düzene geçirerek iskân ettirdiyse de Urartu bölgeden çekilince aşiretler tutundukları kültürleri sayesinde ayakta kalabilmişlerdir. Özellikle Urartu aşiret merkezi olarak adlandırdığımız yerleşim birimlerinde ve köylerde tespit edilen yivli çanak çömleklerin Urartu bölgeden ayrıldıktan sonra da kullanımı devam ederken krallığın kırmızı astarlı malları üretilmez olmuştur. Denilebilir ki Urartu bölgeye hakim olmadan önce de Havza'da var olan kültürler krallık sonrası da varlıklarını sürdürmüşlerdir.

3- Toplu Nüfus Aktarımları

Eskiçağ toplumlarında büyük inşa faaliyetlerinde verimli olabilmenin harcanan emeğin çokluğu ile direkt bağlantısı vardır. Teknik imkanların henüz ilkellikten kurtulamayışı işgücünün artırılmasıyla dengelenmiştir. Verimin arttırılması için harcanan emeğin fazlalığı ön plana çıktığından iş gücüne duyulan ihtiyacın köleler aracılığı ile telafisi yoluna gidilmiştir. Mısır, Hitit ve Asur'un savaş ganimeti olarak değerlendirdiği kölelerin öncelikle merkezi erkin tasarrufunda ardından da ayrıcalıklı kimselerin ve varsılların hizmetinde kullanılmaları yakın dönemlere kadar geçerliliğini sürdürmüş bir olgudur.

Özellikle Yeni Asur (MÖ 934-627?) döneminde esir kullanımının politik olarak sisteme bağlanmış oluşu Asur'un yayılmacı politikasının gereği olan asker ve işgücünü karşılamıştır. III. Adad Nirari (MÖ 911-891) döneminde yazıtlarda[41] geçen esirler için yeni yerleşim yerlerinin kurulması savaş ganimeti olarak değerlendirilen nüfusun ekonomiye direkt katılımını gösterir. III. Tiglat Pileser (MÖ 744-727) döneminde artan esir sayısı bir anlamda Asur'un yeni topraklarda yeni kentlere ve yeni topraklar için askere ihtiyacı olduğunu anlatır (Oded 1979:5).

Asur'un esir olarak sürüp getirdiği kişiler arasında soylu, bürokrat, asker, zengin, zanaatkar ve kölelerin dahi bulunması (Oded 1979:21 vd) Asur'un düşmanını

[41] Tell al Rimah yazıtı (Page 1968)

toplumsal olarak çökertmeyi amaçladığını gösterir. Diğer taraftan mesleklerine göre seçilen esirlerin ilgili uğraşlarda kullanıldığı bilinmektedir (Oded 1979:25).

Asur'un nüfus aktarımı nitelik olarak çeşitlilik gösterir: Esir olarak Asur ülkesine aktarılan nüfus (İşgücü olarak aileleri ile birlikte aktarılan esirler, askerler, zanaatkarlar vs.) (Oded 1979:23 vd) ile yeni zaptedilen yere Asur ülkesi içerisinden aktarılan Asurlu nüfus (Oded 1979:29). Niteliği farklı olmasına karşın her iki olay için de "toplu nüfus aktarımı" ibaresi kullanılmıştır. Aktarımın nedenleri arasında yer alan ülke içerisindeki tehditlerin giderilmesi ve sınırlardaki güvenliğin sağlanması amacına yönelik aktarımlar Asur ülkesi içindeki halkların yine ülke içerisinde yerlerinin değiştirilmesidir (Oded 1979:41-48). "Tehcir" bu ifadeyi karşılayacak yeterliliktedir. Oysaki savaş ganimeti olarak alınan halkların ülke içerisine aktarılması farklı bir durumdur.

Esir alınarak köleleştirilen ve sayıları binlerle ifade edilen insanların adlandırılması nicelik olarak büyüklüğünden dolayı, İngilizce yazılmış literatürde, mass deportation olarak ifade bulmuştur. Türkçeye çevrildiğinde toplu sürgün ifadesiyle kullanabileceğimiz mass deportation tabiri ne kadar zorlasak da esir alınmış kalabalıkların ülke içerisinde iskânını karşılar boyutta değildir. Toplulukların nakli sırasında merkezi erkin ne niyetle naklettiğini, nakledilenlerin niteliğini ve akıbetini bir kenara bırakmaya zorlanırsak bu işleme toplu nüfus aktarımı demekte bir beis yoktur lakin yeniden yerleştirmek, nüfus aktarımı, iç yerleştirmeler, büyük nüfus kütlelerinin başka yerlere kaydırılması (Geray 1968:24) gibi göç ettirme anlamı taşıyan ifadelerin hepsi merkezi erkin hakimiyetindeki sınırlar dahilinde yapılan eylemlerdir. Bir başka devletin, halkın, topluluğun insanlarını topraklarından zorla getirip kendi sınırları dahilinde bir yere yerleştirmek elbette ki esir alınan halkın aktarımıdır.

Toplu nüfus aktarımı, mass deportation, sürgün, tehcir ifadeleri Urartu için kullanıldığında bu duruma maruz kalan toplulukların zorla iskâna tabi tutulmak için yerlerinden hareket ettirildiği bilinmeli ve statüleri bakımından esir oldukları kabul edilmelidir. Sonrasında çeşitli vazifelerde görev almış olmaları eskiçağ toplumlarının

kölelik anlayışını (Lewis 2006:12) değiştiremez. Urartu'nun ele geçirdiği yerlerden kendi ülkesine getirdiği nüfus kitlelerine esir demek icap eder. Getirilenlerin Urartu ülkesinde nasıl çalıştırılacağı ve nereye iskân ettirileceği, kavramın adlandırılmasında önemli değildir. Kendi istekleriyle Urartu'ya dahil olmadıkları, Urartu hakimiyetine girmemek için savaştıkları düşünülürse hayatta kalabilmek için boyun eğen ve Urartu ülkesinde kale, yol, su bendi gibi büyük inşa faaliyetlerinde çalıştırılan, tarlada çiftçilik yaptırılan, savaşçı olarak Urartu ordusunda görev alan insanların her ne konuda olursa olsun uzmanlıkları ve ustalıkları onların savaş esiri olarak Urartu ülkesine getirilişini değiştirmemiştir. İskân politikası kapsamında sürgün, tehcir gibi ifadeler devletlerin lügatında, ister cezalandırsın isterse ödüllendirsin, ancak kendi toprakları kapsamında yaptıkları uygulamalar için geçerlidir. Bu nedenle "Toplu Nüfus Aktarımı" ibaresi bu insanların esir alınıp yurtlarından koparılmaları hususunu karşılayamaz.

Asur'un esir olarak getirdiği topluluklardan kimilerine vatandaşlık hakları tanıdığı (Oded 1979:77) ve hatta yüksek mevkilerde görevler verdiği (Oded 1979:23; Parpola 1972: 34), kimilerini serbest bıraktığı (Oded 1979:63), kimilerini ise köle olarak kullandığı ifade edilmişken Urartu için bu denli detaylı verilere sahip değiliz. Asur kayıtlarında savaş esiri, tutsak veya sürgün anlamında kullanıldığı ifade edilen "šallatu", "kišittu" ve "ḫubātu" terimlerinin kişinin Asur ülkesine girdikten sonraki ahvalini karşılayıp karşılamadığı da bilinmemektedir (Oded 1979:79).

Esir yağması eskiçağ devletleri için savaş ekonomisi bakımından önemli bir gelir kaynağıdır. Dünya savaş tarihinde saldırıların büyük çoğunluğunda aynı ekonomik amaç farklı gizlenmiş niyetlerle karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nde de savaş esirleri köle olarak kullanılmıştır[42]. Osmanlı'nın iskân politikası çerçevesinde sürgünlerin önemli bir yeri olduğu açıktır kaldı ki Barkan konuyla ilgili eserlerinde[43]

[42] "Osmanlı Devleti'nde savaş esirlerini köleleştirme Orhan Bey döneminde başlamıştır. Osman Bey döneminde savaş esirleri zaman zaman öldürülür, fidye karşılığı serbest bırakılır ya da hür insanlara verilen ücretin yarısı kadar ücret verilerek tarlalarda çalıştırılırlardı. Orhan Bey'in son dönemlerine doğru savaş esirleri köle olarak kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde köleliğin en büyük kaynağı savaş esirleriydi" (Engin 2002: 246-248).
[43] Barkan 1949-50; 1951-52.

sürgün ve tehcir ifadelerini farklı anlatımlar için kullanmıştır[44]. Ele geçirilen topraklardaki Hristiyan ahalinin sürülmesi hadisesi insan nakli ve tehcir olarak adlandırılırken (Barkan 1951-52: 57 vd, 62), başka bir örnekte Osmanlı'da savaşlardan sürülüp getirilen insanların padişaha ait koyun ve inek yetiştirilen merkezlerin kuruluşunda çalıştırıldığı ve bu kişilerin esir olduğu (Barkan 1951-52:63; 1939:398) hatta harp esiri sürgünü (Barkan 1939: 422) olduğu ifade edilmiştir. Görülen odur ki Osmanlı savaş sonucu aldığı yerlerin halkını nitelerken imparatorluk içerisinde göreceği muameleyi baz almıştır. Asur'un benzer uygulamalar yaptığı dikkate alınsa da yazıtlarında tutsak ve esir olarak yaptığı nitelemenin Asur ülkesinde nasıl şekillendiği açık değildir. Yine de her iki imparatorluk da esir halkların sistematik bir devlet politikası çerçevesinde değerlendirilmesine benzer çözümler getirmişlerdir.

Çoğu örnekte görüleceği üzere hem düşmanı zayıflatmak hem de hatırı sayılır bir iş gücü elde etmek (Piotrovsky 1969:69)[45] amacı güden savaş esirlerinin aktarımının ilk örneklerini güney Mezopotamya'dan bilmekteyiz. Akad krallı I. Sargon'un halkların çobanı (Mumford 2007:37 vd.) ve evrenin hakimi olma düşüncesiyle şekillenen kent devletlerinden imparatorluğa evrilmeyi zorunlu kılan yayılmacı iktisadi anlayış, büyük ve sürekli bir iş gücü olmadan var olamazdı. Bu iş gücünün elbette ki güçlü bir ekonomi ile işler hale getirilmesi ve ekonominin de iş gücü ile artışının sağlanması gerekliydi. Birbirine bağlı bu iki unsurun sorunsuz işleyişini sağlamak için de askeri güç üçüncü bir bağ olarak yerini almalıdır; zira bu bağı ayakta tutabilmenin temeli ekonominin sağlam ve yeterli olmasıyla alakalıdır. Sarmal varolabilen bu dengeyi kuramayan merkezi güçler en basit anlatımla yok olana dek yerlerinde saymış olmalılar. Oysaki Hitit'in askerlerine dağıttığı, Asur'un koyunlar gibi memurları ve soyluları arasında bölüştürdüğü (Oded 1979:78) esir alınan halklar, savaş ganimeti olarak önemli bir iktisadi getiri unsuru idi. Asur'un sistematik bir

[44] Rumeli'nin fethi sırasında Süleyman Paşa, ele geçirilen iki hisardaki Hristiyan sipahileri, bunlardan gelebilecek tehlikeye karşı Karesi vilayetine sürdürmüş ve onlardan boş kalan yerlere Aydıncık'tan gemi ile gelen kalabalık bir zümreyi ve Anadolu'dan gelen gönüllü yiğitleri yerleştirmiştir. Yine bir kısım Hristiyan halkın Akkerman'ın fethinden sonra Biga'ya sürüldüğü ifade edilmiştir (Barkan 1951-52:63).

[45] Tutsakların dikkat çekici uzaklıklarda nakledilmesi antik Doğu'daki yöneticilerin normal bir uygulamasıydı, bu uygulamanın iki amacı bulunmaktaydı: düşmanı zayıflatmak ve büyük bir iş gücü elde etmek. Bu durumda tutsaklar 450 millik bir yolu kaplayan zorlu ülkeleri geçmek zorundaydı ve böylece ana yurtları ile olan bağları tamamıyla kesilmişti. (Piotrovsky 1969:69)

şekilde hayata geçirdiği esir yağması politik olarak Urartu için kuralları konulmuş bir rehber niteliğindedir.

İşpuini-Menua dönemi ile başlayan savaş esirlerinin Urartu merkezi idaresi altındaki yerlere taşınarak imar ve tarım işlerinde kullanılması (Çilingiroğlu 1983b:314), dönemin gelişme ivmesini arttırmış ve günümüze değin Urartu araştırmacıları arasında özellikle Menua'nın mimar kral olarak anılmasına neden olmuştur. Gözden kaçırılmış husus aslında Menua döneminin inşa faaliyetlerindeki sivil yerleşme konutlarının standartlara ulaşamayan plan ve konfor anlayışıdır. Menua dönemi yerleşmesi olduğu kesin olan Körzüt'ün (Başgelen- Payne 2009:16-127) sivil yerleşme konutları ele alındığında birbirine girmiş, büyüklükleri farklı, oda sayısı değişen, dar sokakların ayırmaya yetmediği meskenler yığınının devletin önemsediği vatandaşlardan çok esir olarak getirilen halklar için inşa edildiği düşünülmelidir. İktisadi hayata direkt etki eden iş gücünün temininde birincil unsur, getirilen bu esir halklar olmalıdır[46].

Esir edilerek getirilen halkların yaşadığı coğrafya ve iskâna açılan Urartu topraklarının durumu iskân politikasının güttüğü amacı şekillendirmiştir. Mevcut kültürel doku iskânın biçimlenmesine tesir etse de göç ettrilen halkların, merkezi erkin istediği yerde ve şartlarda iskânı, hem halkların krallığa dahil edilmesi hem de iskân alanlarının içtimai ve iktisadi olarak krallık bünyesine katılımını amaçlamış olmalıdır. Bu amacın sistematik bir alt yapısının oluşturulduğu iskâncıların kimliklerine bakılarak söylenebilir. İskân ettirilecek halkın içerisinde yer alan esirlerin özelliklerine göre seçilmeleri söz konusudur ve esir alınan zanaatkarlar yazıtlarda meslek dallarıyla anılmaktadır. Ayrıca getirilen halklar farklı yerlerde hatta birbirinden uzak kentlere yerleştirilmiş olmalıdır ki aynı aşiretin veya yerin halkının isyanı engellenmiş olsun (Çilingiroğlu 1983b:313). Urartu'nun karma nüfuslu kentler kurmasının temelinde topluluklar arasındaki bağların kırılması yatmaktadır kaldı ki bu durum aynı zamanda bir handikap olarak da düşünülebilir.

[46] İmar faaliyetlerinde sürekli çalıştırılan, asker olarak hizmet etmesi beklenen, popülasyonun artışı için sürülüp getirilen vasıflı, vasıfsız, erkek, kadın ve çocuklardan oluşan esir halkların tek gayesi hayatta kalabilmek olmalıdır.

Urartu yazıtlarında geçen esir halkların Urartu'ya entegresi hakkında bilginin tamamını yazıtlardan elde etsek de ifadeleri arkeolojik verilerle desteklemek şu an için çok zordur. Bu yüzden yazıtların inceledikten sonra yorumlayabilidiğimiz kısımları bulabildiğimiz arkeolojik verilerle örtüştürmeye gayret ettik.

İşpuini ve Menua Dönemine ait Surp Pagos yazıtında[47] bahsi geçen 10820 erkek ve 10670 genç erkek esir *Uiteruhi, Luşa* ve *Katarza boyları* ve *Etiuhu* Ülkesi'nin krallarının takviye birliklerinden alınmış olmalıdır. 10670 genç erkeğin Tuşpa'ya getirildiği ifade edilmektedir. Benzer ifadelerin yer aldığı Karagündüz Kilisesi yazıtında[48], bahsedilen [...]480 erkek, [...]0460 savaşçı, [...]6600 genç savaşçı(kadın

[47] Surp Pagos Kilisesi yazıtı olarak anılan bu yazıtın iki parçası da Van Müzesi'ndedir.

Ön Yüz ve Arka Yüz
"Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu steli diktirdiler.Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı; Uiteruhi yurdunu aradı, Luşa yurdunu aradı, Katarza yurdunu aradı. Tanrı Haldi'nin azametiyle, Tanrı Haldi'nin mızrağının azametiyle, Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua Luşa'ya doğru sefere çıktılar. İşpuini azametliydi (ve) Menua azametliydi, arkalarında 66 araba, 1460 süvari, 15760 piyade vardı.Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua'nın önünden gitti. Luşa ve Katarza boylarını püskürttüler. ...Maqurutarza Kentinin yanındaki Anaşe Kentine doğru ilerlediler. Uiteru, Luşa ve Katarza boylarına ... Etiuhu Ülkesinin krallarından takviye birlikler yardıma geldiler. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla; Uiteru yurduna, Luşa yurduna, Katarza yurduna (ve) Etiu kralına karşı sefere çıktı. Tanrı Haldi'nin azametiyle, Tanrı Haldi'nin mızrağının azametiyle, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua Uiteru, Luşa ve Katarza boylarını [...] Etiu Ülkesinin krallarının takviye birliklerini püskürttüler. Anaşe Kentine bir yazıt diktiler. Orada 10820 erkek, 10670 genç erkek (18-20 yaş arası), 126 at, 13540 büyükbaş hayvan, 20785 küçükbaş hayvan ele geçirdiler. Genç erkekler Tuşpa Kentine getirildi ve onlardan...
(Bu metin arka yüzde de tekrarlanmış ve 4-5 satır boşluktan sonra aşağıdaki metne yer verilmiştir.)
Her kim bu yazıta zarar verirse, her kim (buradan) çalarsa, her kim gömerse, her kim suya atarsa, her kim yerini değiştirirse, her kim güneşten saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "tahrip et!" derse veya her kim "ben yaptım" derse; tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve tanrı Şivini (onu) yok etsin. Ne adını ne de soyunu, yeryüzünde bırakmasın." (Payne 2006: 3.1.2- 35-37; CTU: A 3-4- 132-134)

[48] Ön Yüz
"Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı; Meşta yurdunu aradı, Barşua yurdunu aradı. Tanrı Haldi'nin azametiyle, Tanrı Haldi'nin mızrağının azametiyle, Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua Meşta'ya doğru sefere çıktılar. İşpuini azametliydi (ve) Menua azametliydi, arkalarında 106 araba, 9174 süvari, X2704 piyade vardı. Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua'nın önünden gitti. Meşta, Qua, Şaritu, Nigibi Kentlerini ve Barşua Ülkesini ele geçirdiler. Oradan X480 erkek, X460 savaşçı, X6600 kadın ve çocuk, 1120 at, X2000 sığır, 365?-X065? deve, XX5000 koyun geldi."
Arka Yüz
"Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı; Meşta yurdunu aradı, Barşua yurdunu aradı. Tanrı Haldi'nin azametiyle, Tanrı Haldi'nin mızrağının azametiyle, Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua Meşta'ya doğru sefere çıktılar. İşpuini azametliydi (ve) Menua azametliydi arkalarında 106 araba, 9174 süvari, X2704 piyade vardı. Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini

ve çocuk?) Meşta, Qua, Şaritu, Nigibi Kentleri ve Barşua Ülkesi'nden esir alınmıştır (Payne 2006: 3.1.2- 35-37; CTU: A 3-4- 132-134). Bahsi geçen esirlerin, krallığın asker ve işgücünü karşılamaya yönelik oldukları düşünülebilir ki ilk iskânın Tuşpa'da gerçekleştirildiğine işaret eden verilerin netliği de ayrıca önemlidir.

Menua Dönemi Surp Pogos Kilisesi yazıtının üst kısmında geçen *10 [...] 55* esirin bir kısmı tımarcı olarak, bir kısmı da hizmetli olarak tanımlanmıştır. "Erkekler" olarak ifade edilen esirler ise orduya alınmışlardır. Yapılan iş dağılımı özellikli ve vasıfsız esirlerin hayatlarını Urartu için devam ettirmek zorunda olduklarını ifade eder.

> "*Qalibilia kentini, […], Ususua ülkesinin Arpuia kentini […] Hulmeru kentini, Tuşurehi boyu […] Marma bölgesinden, Eruni kentini […] Qirpununi kentini ve Uliba ülkesini ele geçirdim ve yaktım. Dirgu ülkesini, İşala kentini[…] ele geçirdim ve yaktım. Qumenu bölgesinden Asur ülkesine kadar yolculuk yaptım. bu yıl esir aldım. Kimilerini tımarcı, bir kısmını hizmetli yaptım. Erkekleri ise orduya aldım."*

Aynı yazıtın ön yüzünde ise 2113 kişinin esir alındığından bahsedilmiş ve bu esirlerin de yine vasıflı-vasıfsız işlere sevki sağlanmıştır.

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua der ki: Mana Ülkesi''ne karşı sefere çıktığım zaman, bu ülkeyi yakıp yıktım. Aynı yıl, orduyu çağırdım ve sefere çıktım […]-ehi kentini, Šurišilini kentini, Tarhigama kentini, […]-turani kentini, Šada'alehi boyunu[…] Hati ülkesi tarafındaki Mele Irmağı'nın kıyısındaki garbi taşı […] Alzi Ülkesi'ni […] ele geçirdiler. 2.113 kişiyi bu yıl esir aldım. Kimilerini tımarcı, bir kısmını hizmetli yaptım. […]-leri ise orduya aldım."* (UKN: no. 28; I: no. 44; Payne 2006: 61,62- 5.1.1; CTU: 198-200, A 5-9)

---

oğlu Menua'nın önünden gitti. Meşta, Qua, Şaritu, Nigibi Kentlerini ve Barşua Ülkesini ele geçirdiler. Oradan X480 erkek, X460 savaşçı, X6600 kadın ve çocuk, Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bunları getirdiler. Kaleler düştüğünde bu ülkelere ödünç verdikleri şeyler, [...] genç erkekler [...] Tuşpa Kenti mevcuttu ve ondan [...]"
(Payne 2006: 3.1.5-38-41; Salvini 1984: 57-62; CTU: A 3-9-137-140).

Körzüt Kalesi (Uluşar) yazıtlarında bahsi geçen 50.000, X bin X yüz X esirin hizmetli ve asker olarak kullanıldığını görmekteyiz.

> *"İşpuini oğlu Menua der ki: Tanrı Ḫaldi daha önce hiç kimsenin zapt etmediği Luhiuni kentini, Irekualıların krali kentini, İşpuini oğlu Menua 'ya verdi. Luhiuni kentini ele geçirdim. Luhiuni kentinden haraç aldım. O yılki 50.000, X bin X yüz X kişinin bir kısmını hizmetli olarak bir kısmını da asker olarak aldım."*

Kadın esirlerin alınmaya başlanması Urartu hanedanının ve halkının belirli bir halktan müteşekkil olmadığını ifade eder ki alınan esirlerin -eksik ya da fazla- bazı haklara sahip oldukları fikri de yanlış olmayacaktır.

> "*…Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua der ki: Tuşpa kentinin haremine (?) bu kadar çok kadın götürmemişti. İşpuini oğlu Menua Luhiuni kentinden Tuşpa kentine bir grup kadın ve erkek götürdü. Diruni ülkesinin Aelia kentinden ve Şiadhini ülkesinin Altuquia kentinden kadınlar getirdi."* (Payne 2006: 67, 5.1.6; CTU:185-186, A 5-2A).

Diauehi'ye doğru sefere çıkan Menua oğlu Argişti'nin kendisine bağlı Diauehi kralını tahta çıkardıktan sonra sefer güzergahı üzerindeki kentlerden ve krallıklardan alınan esirlerin ayrıntılı olarak ne sayısı ne de bu esirlerin nerelerden alındığı hususunu tam olarak bilemiyoruz. Ayrıca kent isimleri ifade edilirken ikmal yaptığı ve geçtiği yerlerden de esir almış mı bilemiyoruz.

Yazıtta

> *"...Şeriazi kentini ele geçirdim. Kentleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute kentine kadar ilerledim. Biai ve Huša ülkelerini geride bıraktım. İkmal için Tariu bölgesini kullandım. Zabahae ülkesine sefere çıktım. Zabahae ülkesini ele geçirdim. Uzinabitarna kentine ve Büyük Sirimu dağına kadar ilerledim. İkmal için İgani ülkesinin Maqaltu kentini kullandım ve Eriahililerin ülkesine kadar geldim. Abuni ülkesine sefere çıktım. Uiteruhililerin krallık kenti olan Ureiu kentini ele geçirdim."*

ifadeleri esir olarak alınan 52.675 kişinin bahsi geçen yerlerden nerelere ait olduğunu cevaplamaz. *"19.255 erkek, 10.140 asker ve 23.280 genç erkek olmak üzere toplam 52.675"* kişinin bir kısmı hizmetli bir kısmı da askeri hizmetli olarak kullanılmıştır.

"Erkek" ifadesi askerlikle ilgisi olmayan orta yaşın üzerindeki erkekler için, "Genç erkek" ifadesi askerlik yapamayacak kadar küçük olan çocuk yaştakiler için, "Asker" ifadesi de mesleği askerlik olanlar için kullanılmış ise Urartu'nun karşısındaki idari örgütlenmenin merkezi bir erk ile yönetiminden bahsetmek gerekir. Köy ölçeğindeki bir tarım toplumu ya da göçer aşiretlerin tamamı çiftçi, çoban ve yeri geldiğinde asker olarak hayatlarını idame ettirme gayesindedirler. Çiftçinin ve askerin mesleki olarak varlığı ancak evrimini tamamlamış, kentler kurmuş, yayılmak ve büyümek için dinamiklerini oluşturmuş idari mekanizmaların harcı bir uzmanlaşmadır. Van Gölü Havzası'nda hakimiyetini sürdüren Urartu'nun karşısında benzer coğrafyalardaki kısmen daha alçak ve düz alanlarda devletleşmiş yapılardan bahsetmek doğru olacağı gibi bu yapıların abartılmış olabileceği de unutulmamalıdır ancak toplumdaki uzmanlaşmayı ifade eden daha bir çok yazıtta da abartılanın zanaat değil de zanaatkarların sayısı olduğu düşünülmelidir.

Karşısındaki gücün tamamen yok olmasındansa ertesi yıl yapılacak yağma seferinde zayıf bir mukavemet tercih edilmiş olmalı ki aynı bölgelere düzenli seferler düzenlenmiştir. *"Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları her yıl yaptım"*[49] ibaresi yağma ekonomisinin iskân iktisadındaki önemini açıklar niteliktedir.

I. Argişti aynı yıl içerisinde birden fazla seferden bahsetmektedir (Payne 2006: 150-176). Seferlerin yazıtlara yansıyan ortak tarafı *"…Genç yaşlı herkesi sürdüm*[50]**…"** ifadesidir. Anlaşılan seneye elde edilmesi planlanan ganimet gözden çıkarılmış

[49] Analleri yıllık periyotlarla tutmadıkları akla gelmektedir. Her yıl yaptığını anlatması için en son yazılmış yazıtta bu ifadenin var olması gerekir. 1. Sütunda yer alan ifade ya çok sonradan-I. Argişti ölmeden önce kabuğuna çekildiği dönemde? yazıldı-, ya da bu bir kalıp ifade idi ve gerçeklik payı sorgulanmalıdır. İfadenin gerçek olduğunu varsayarsak yazıtın I. Argişti'den sonra(-ölümünden sonra- ya da ölmeden tahttan indi-) yazdırılmış olabileceği düşünülebilir.

[50] Bazı çevirilerde kadın erkek herkesi sürdüm şeklinde geçer (UKN: 127 2).

olmalıdır ki herkesin esir olarak alındığı vurgulanmıştır. Bu anlatım Urartu için oluşan tehdidin ne denli büyük olduğunu işaret eder. Alınan esirlerin tımarcı ve asker olarak görevlendirilmesi[51] ganimetlerin arasında atın olduğuna ve alınan atlarla ordunun giderek genişlediğine işaret eder.

I. Argişti'nin, Hate Ülkesine yaptığı seferde ele geçirdiği savaşçılardan 6600 kişiyi, kurduğu İrebuni Kenti'ne[52] yerleştirmesi batıdan aldığı esirleri doğudaki en uzak noktaya taşıyarak iskân ettirmesidir.[53] Ayrıca esir alınan halkların yeni kurulacak kentlerin inşasında çalıştırılması ve devletin merkezi bölgesinden uzak bu kentlerin savunmasında kullanılması düşünülmüştür.

İran üzerine yapılan seferler neticesinde esir alınarak Bian/Bianili ülkesine getirilen Mana topraklarındaki halk Van Gölü Havzası'nda çeşitli yerlere iskan edilmiş olabilir. Bu insanlar sayıca o kadar fazladır ki kendi gelenek ve kültürlerini yaşamamalarına olanak yoktur.[54] Kaldı ki Urartu merkezi idaresi de kendi tanrılarıyla beraber halkına dahil ettiği bu insanların geleneksel yaşantılarına bir ölçüde izin vermiş görünmektedir. Bu durumda her türlü sanat anlayışları, dini inanışları ve mimari alışkanlıkları ile Urartu'ya dahil olduğunu varsaydığımız bu halklar yani buradaki bahisle İranlılar -veya Urumiyeliler, her ne denirse densin- Urartu sanatına,

---

[51] "8.656 erkek, 11.623 genç erkek, toplam 20.279kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini tımarcı, bir kısmını ise orduya aldım."

[52] Eski Van Şehri Surp Sahak Kilisesi'nde bulunan yazıtın arka yüzü:
Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Etiu ülkesini ele geçirdi, Qeḫu kentinin topraklarını ele geçirdi ve onları Argişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argişti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argişti der ki: Siluni Ülkesindeki Qeḫu Kenti topraklarını gölün karşı kıyısında bulunan Aliştu Kenti'ne kadar fethettim.……" Kadın ve erkekler sürdüm. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Menua oğlu Argişti der ki: Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için, Erbuni kentini kurdum. Yer çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. Orada büyük işler yaptım. Oraya Hatti ülkesinin ve Şupa bölgesinden 6.600 savaşçısını yerleştirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Menua oğlu Argişti der ki: İlahi büyüklükleriyle efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve bereketli ülkelerin tanrılarına zafer kazanmak için yalvardım. Tanrılar duamı kabul ettiler. Aynı yıl Uburda ülkelerine sefere çıktım. Uburdalhi Kralı İsluburani'den ülkesini aldım.[...](CTU:328, A 8-1 Vo).

[53] Salvini bu işlemi esir alınan savaşçıların nakli olmadığını batıdan kuzeye nakledilen garnizon birlikleri olarak değerlendirmiştir (Salvini 2006a:70)

[54] Bu konuda Çilingiroğlu fildişi işlemeciliğinin Suriye tarafından getirilen esirlerin katkısı olduğunu ifade etmiştir (Çilingiroğlu 1983b:315).

mimarisine, gündelik yaşamına şüphesiz katkı sunmuş olmalılardır[55]. Belki de Zernakitepe'de yer alan ızgara planlı yapılar (Fotoğraf 13 ve 14) Mana bölgesinden getirilen halklar tarafından inşa edilmiş olabilir keza kentin mimarisi geleneksel Urartu alışkanlıklarından uzaktır.

I. Argişti dönemi yazıtlarında sıkça geçen ve transkripsiyonu "genç ve yaşlı" (Payne 2006: 150-176) olarak yapılan tanımlamaların doğru çevrildiğini varsayarsak I.Argişti'nin sefer düzenlediği yerlerdeki tüm nüfusu genç-yaşlı ayırmadan esir aldığını, direnişi kalıcı olarak ortadan kaldırmak istediğini ve Urartu merkezi erkinin artan asker ve çalışan ihtiyacının karşılanmaya çalışıldığını düşünebiliriz. Şayet "kadın ve erkek" (UKN: 155 A) olarak çevirisini doğru kabul edersek I. Argişti'nin hem sefer düzenlediği ülkelerin ve kentlerin nüfusunu yok etmek hem de Urartu Ülkesinin nüfusunu artırmak istediğini söyleyebiliriz.

Argişti Oğlu Sarduri'nin (II. Sarduri) yazıtlarında dikkati çeken esir ganimetinden askerin de pay almaya başlamış olmasıdır (Payne 2006:235)[56]. Şayet transkripsiyonlar doğru ise II. Sarduri döneminde esir alınan kadın sayısı 100 binden fazladır (Payne 2006: 208, 210, 211, 213, 216, 223, 230, 234). Bu sayı öncesinde ve sonrasındaki esir alınan kadın sayılarından çok fazladır. Sarayın haremine alındığını ifade eden anlatımlar yerine "şu kadar kadın sürdüm getirdim" ifadesi kullanılmıştır. Gerek çok büyük ve etkili bir cezalandırma yöntemi uygulanmış gerekse Urartu merkezi erkine hizmet edecek nüfusun arttırılması hızlandırılmıştır. Bu durum Urartu bünyesinde yaşayan özgür bireyin haklarına denk bir hayatı getirir mi bilemiyoruz lakin esir olarak alınan kadınlar bir bakıma Urartu devletinin devamı için bireyler-köleler-işçiler ve askerler doğurmak için kendi yurtlarından sürülüp getirilmiştir.

---

[55] Daha önce büyük bir bölümü egemenlik altına alınmış olan Urmiye Bölgesi'ne tekrar seferler düzenlemiştir. *"Tanrı Haldi kendi silahıyla(?) sefere çıktı. Mana Ülkesi'ni fethetti. Argişti oğlu Sarduri'nin önüne serdi. … … … Sarduri der ki: Babilu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Babilu Ülkesi'ni fethettim. Baruata Ülkesi'ne kadar ilerledim. … … … Bir gün içinde yirmi üç şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim. Şehirleri yaktım. Ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınları sürüp çıkardım. 8135 delikanlı, 25.000 kadın ve 6000 savaşçı götürdüm. 2500 at, 12.300 büyükbaş hayvan ve 32.100 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Bunlar krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman savaşçılarım aldıklarını ayrı aldılar."* (UKN: 155 A).

[56] Surp Pogos stelinde ayrıca dikkati çeken bir husus II. Sarduri, savaşçılarına bıraktığı ganimetin sayısını yazıtta vermemiştir (Payne 2006:235)

Atamhan (bugünkü Vardadzor) yakınında, Gökçay'ın güneybatısında bulunan bir yazıtta bahsi geçtiği üzere Tulihu ülkesinin halkını sürgün ettiğinden bahseden II. Sarduri, halkı nereye sürdüğünü ve neden sürdüğünü belirtmemiştir (Payne 2006:239).

> *"Tanrı Haldi'nin buyruğuyla, Argişti oğlu Sarduri der ki: Luehu oğlu Sinalibi'nin krali şehri Tulihu'yu güç kullanarak ele geçirdim. Kral Sinalibi'yi ve halkını sürgün ettim. Uduru-Eti(u)ni Ülkesi'ne kadar ilerledim"*

Dikkat edilmesi gereken bir husus II. Sarduri'nin Tulihu'ya daha önce de sefer düzenlemiş olmasıdır. Surp Pogos Steli sağ yüzünde yer alan satırlarda (Payne 2006:235) Tulihu'ya yapılan ikinci sefer açıkça görülmektedir.

> *"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Uelikuhi Ülkesi'nin Kralı Murinu'yu yendi, Tulihu Şehri'nin Ülkesi'nin Kralı Luehu oğlu Sinalibi'yi yendi ve Assur Kralı Adadnirari'nin oğlu Assurnirari'yi de yendi. Arme Ülkesi'ni ele geçirdi (ve bu) ülkenin krali şehri Nihiria'yı da ele geçirdi…"*

Böylelikle daha önce ele geçirdiği Tulihu'ya yaptığı müdahaleyi *güç kullanarak ele geçirme* olarak ifade etmiş ve daha önce bünyesine kattığı halkını cezalandırmak için sürmüştür. Sürgün olarak ifade bulan çeviriyi doğru kabul ettiğimizde kendi vatandaşı olarak kabul etsin ya da etmesin Tulihu halkı artık Urartulu olarak değerlendirilmiş olmalı ki yer değiştirme eylemi sürgün olarak ifade edilmiştir.

Sarduri oğlu Rusa (I. Rusa) yazıtlarında rastladığımız sürgün etme ifadesi yeni ele geçirilen yerlerin halkları için kullanılmıştır. Biainili ülkesine sürgün ettiği insanları esir olarak sürdüğünü düşünmek gerekir ki kendi vatandaşını sürmekten farklı bir durum vardır. I. Rusa'nın sürgün kavramında nitelik farkı görülmektedir (Payne 2006:270). Tsovinar yakınlarındaki anakaya yazıtında sürgün edildiği yazan kadın ve erkeklerin sayısı verilmemiştir. I.Rusa'ya ait eldeki yazıtlarda başka sürgün ifadesi yer almadığı gibi Rusa oğlu Argişti (II. Argişti)'nin yazıtlarında da sürgün edilen veya esir alınan halklarla ilgili ibarelere rastlanmaz.

Argişti oğlu Rusa'nın yazıtlarında düşman ülkelerden getirilen erkek ve kadınlardan bahsedilir. Assur, Targuni, Etiuni, Tablani, Qainaru, Hate, Muşki ve Şiluquni ülkelerinden getirilen insanların özellikleri belki de iskân için seçilmiş mesleklerden olmalarıdır (Salvini 2001:253-270; Payne 2006:295-297).

Erimena oğlu Rusa, Rusa oğlu Sarduri (III. Sarduri) ve Sarduri oğlu Sarduri (IV. Sarduri) dönemlerine ait yazıtlarda da sürgün edilmiş halkların bahsi geçmez. Argişti oğlu Rusa'dan sonra Van Gölü Havzası'nı terkeden hanedanın yeni kentler kuramadığı ve iskân faaliyeti yürütmediği anlaşılmaktadır. İskân faaliyetleri içerisinde iskânı oluşturan unsurlardan da yazıtlarda bahis geçmez. Esir olarak getirilen halkların sefer neticesi sürülüp getirildiği düşünülürse yeni iskân faaliyetinin olmayışı da yeni seferlerin yapılmadığına işaret eder.

Sınıfsal ayrımları gösteren yazıtları[57] da dikkate alırsak esir olarak getirilen toplulukların kontrolü iskân politikasında önemli bir rolü olan nüfus temininin başarıyla gerçekleştirildiğini gösterir. Belki de en basit tabirle bu başarının fiziksel baskı ve ideolojik yönlendirme (Zimansky 1995a:178) olmadan sağlanması sadece Urartu için değil kimse için geçerli değildir. Her ne şekilde sağlanmış olursa olsun Urartu nüfusunun yeni iskân hamlelerini gerektirecek kadar arttırıldığı açıktır. Esir alınan halkların da bu artışta önemli bir oranı temsil ettiği düşünülürse iskân siyasetinde aslolanın ayakta kalabilmek olduğu görülecektir. Ayakta kalabilmenin bölgedeki sosyolojik karşılığı ise kalabalık olmaktır.

C- Sosyo-Ekonomik Yapı

Coğrafi yapısı gereği birbirinden ayrılmış, çoğu kez bağımsız kompartımanlardan oluşan bölge, bünyesinde kurulmuş olan devletlerin yönetim sistemlerini de direkt etkilemiştir. Birbirinden bağımsız coğrafyalarda kurulan ve birbirine yakın olsa da iletişimi zor olan aşiretler, feodal beylikler, küçük devletçikler ve nihayetinde Urartu

[57] Bostaniçi Kilisesi'de tespit edilen bir taş parçası üzerinde yer alan satırda bu ayrımı görebiliriz. *"[...] saray adamı, köle [...] ev, 3.551 binici [...] öte kıyıda [...]"*(Payne 2006: 319; CTU: A 18-5). Ayrıca Karataş'da bir yazıtta yine aynı ifadeler yer alır: "[...] saray adamı, köle [...] ev, 2.651 binici [...] öte kıyıda [...]" (Payne 2006: 319; CTU: A 18-5).

Krallığı bu coğrafyada merkezi bir idarenin sürekliliğinde başarılı olamamışlardır[58]. 200 yıllık bir zaman zarfında sürekli kontrol ve sürekli bir askeri hareketlilikle merkezi idareyi ayakta tutmaya çalışan Urartu krallarının başlangıç için gereksinimi olan iş gücünün temini ve sağlam bir ekonomik sistemin kurulması kolay olmamıştır.

Urartu'nun bulunduğu coğrafyadan yararlanmak için ortaya koyduğu prensipler daha sonraki yüzyıllarda ufak değişikliklerle de olsa günümüze kadar gelebilmiştir. Doğu Anadolu'nun potansiyelinden yararlanma ilkeleri temelde değişmediğine göre nasıl ki Urartu'dan gelen birikimi kullanabiliyorsak, Urartu öncesi toplulukların kültürel birikimi de miras olarak Urartu'ya kalmıştır diyebiliriz. Toprağın sundukları ve toprak üzerindeki tarımsal kontrolü bu kalan değerlerden sayarsak merkezi bir erk kurmak için çabalayan Urartu, halkına tarımı öğretmek adına ayrıca üstün bir çaba sarf etmemiştir. Neolitikten beridir yabani buğday ve arpa türlerinin Anadolu toplumları tarafından kültüre alındıkları ve yabani türlerin döllendirilmek suretiyle iyi cins tohumlara dönüştürüldükleri (Tunçdilek, 1986:35) dikkate alınırsa Anadolu'nun tahıl ürünlerindeki çeşitliliğinin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Kaldı ki Hititler ile gerçekleştirilmiş bir zirai devrimden de bahsedersek Urartu'nun bu birikimin potansiyelini çok daha verimli kullandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Doğu Anadolu coğrafyasındaki çetin şartlara rağmen kıraç alanlarda yapılan tarımın sistematik olarak sürekli iyileştirilmesi de bu birikimin doğru kullanılmasıyla mümkün olmuştur.

Merkezi idarenin varlığını sağlayabilmek ve bu gücü sürekli kılabilmek için gerekli unsurlar arasında gösterebileceğimiz maden işleme sanatının, tarımda olduğu gibi Anadolu halklarına bıraktığı mirasın, Asur'un içinden çıkan bir güç olarak tanımlayacağımız Urartu tarafından başarılı bir şekilde hayata aktarılması şaşırtıcı olmamalıdır. Övgü dolu cümlelerin uzağında aramamız gereken maden işleyiciliğinin sürekli yükselişi Doğu Anadolu coğrafyasında var olabilmenin Urartu için başat gereklerinden biridir. Sürekli geliştiğini ifade ettiğimiz maden işleyişinin Urartu'daki

[58] II. Mehmet'in daha sonra da I. Selim'in, Kanuni'nin Osmanlı tahtına geçtikten sonra da tam başarı sağlanamayan bu merkezi birleştirme işi ile meşgul oldukları ve çok büyük bir güç harcadıkları bilinmektedir. Tüm Anadolu genelinde yer alan beylik ve devletciklerin kaderini değiştiren Anadolu'nun tek bir idare altına alınmasını, Urartu krallarının, sınırlı bir süre için, yapmaya çalıştıklarıyla bir tutabiliriz.

vardığı son sınır elbette ki kendi gereksinmelerini karşılayabilecek kadardır. Gerek maden yataklarının dağınık ve rezervlerinin düşük olması ve gerekse madenleri ergitecek yakacağın sağlandığı ormanların azlığı madenciliğin merkezi erki ayakta tutabilecek kadar gelişmesine imkan vermiştir. Lakin dikkati çekmesini istediğimiz bir husus var ki o da bu kadar sınırlı maden cevheri üretiminin yanında sergilenen iyi işçilik ve özenli yapıtlarıyla Urartu'nun devraldığı mirası ileri taşımış olduğudur.

1- Tarım

Bir yörede hem çeşitli iktisadi faaliyetlerin ortaya çıkışında hem de iktisadi faaliyet kollarından birinin veya birkaçının önem kazanmasında doğal çevre özellikleriyle doğal kaynaklar, coğrafi konum ve insanların bilgi ve becerilerinde zaman içinde meydana gelen gelişmeler rol oynar. Paleolitik Çağ Doğu Anadolusunda her ne kadar yaşayan her birey zamanının (Childe 1956:41) çoğunu beslenme ve hayatta kalabilmek adına çabalayarak geçirmiş olsa da toplayıcılık ve avcılık ile bireyler birlikte hareket etmeyi öğrenmiş, organize olmaya başlamış ve dolayısıyla uzmanlaşma kaçınılmaz olmuştur.

Çobanlık ve çiftçiliğin iktisadi hayat içerisinde birer uzmanlık gerektiren yaşama biçimi olduğunu kabul edersek neolitik dönemden Urartu'ya gelen tüm tarımsal bilgi ve teknolojinin de nesiller arasında aktarılarak büyüdüğü açıktır. Urartu krallığı bünyesindeki coğrafi alanların gerek çobanlık ve gerekse zirai tarım yapacak potansiyel altyapı için uygun olduğu bilinmektedir. Kaldı ki yüksek yaylaların ve ovaların tabii şartları hayvancılık ve zirai tarım için uygun özellikler barındırmaktadır. Neolitikten demir çağına değin birikerek artan tarımsal birikim Urartu'nun olumsuz coğrafi koşulları lehine çevirmesindeki etkenlerdendir.

Devletleşmeye giden merkezi erk, ekonomik gereksinmelerini temin ederken mevcut teknolojik imkanları ve lojistik altyapıyı kullanmış olmalıdır. Böylelikle iktisadi hayatını kurarken ihtiyaç duyacağı unsurlar iktisadi hayatın gelişmesinde yetersiz kalacak ve eksik kalan unsurların tedarik edilmesi hem nüfusu arttıracak hem de merkezi idareyi güçlü kılacaktır.

Merkezi erkin varlığı havzadaki olumsuz koşulları alt etmesine bağlı olsa da Van Gölü kıyısındaki ovalarda ortalama 1750 metre olan yükseklik çevredeki sahalarda 2000 metrenin üzerine çıkar. Yükseltinin artması ve karasallığın meydana getirdiği çetin iklim koşulları kıyı ovaları ve ovaların yakın çevresi dışındaki alanlarda yaşamayı zorlaştırmaktadır. Hayvancılığın ön plana çıktığı bu alanlarda zengin ot örtüsü iktisadi hayatın önceliklerinin belirlenmesinde etkili olsa da zirai faaliyetlerin tamamlayıcı unsur olarak devam etmesi kaçınılmazdır.

a- Zirai Tarım

Van Gölü Havzası'nda iklimin etkisi altındaki ziraatın şekillendirdiği kırsal yaşamı kontrol altına almak zordur. İskânın tarımsal üretime bağlı başarısı ziraatın ekimden hasada kadar krallık tarafından denetimini gerektirmiştir. Tarla, bağ ve bahçe arazilerinin ve tohumun ıslahı, ekimde ve hasatta meydana gelen gecikmelerin işgücü sağlanarak bertaraf edilmesi, ürünün oluşması için gereken sulama ihtiyacının düzenli ve kontrollü yapılması, krallığın üstlendiği iskânın gerekleridir. Krallık iskânın bu bileşenlerini yazıtlarında sıkça yinelemiştir. Kullanılan kalıp ifadeler çoğu kez benzer ifadeleri karşılasa da farklılıklar da görülmektedir. İşpuini dönemi yazıtlarından Patnos Ziyarettepe'de bulunan ve Van Müzesi'nde sergilenen bazalt sütun kaidesinin üzerinde yer alan yazıttaki "dikilmemişti" ibaresi birçok eylemi tanımlamış olsa da bu faaliyetlerden çoğu tarımla ilgilidir.

> " *Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bu … yaptırdı. (Burada) bunun gibi kusursuz başka hiçbir şey dikilmemişti. Sarduri oğlu İşpuini bu … yaptırdı."*(Payne 2006:22; CTU:115, A2-10).

Kalecik'te bulunan sütun kaidesi parçasında geçen "*Sarduri oğlu İşpuini bu tarlayı yaptırdı. …*" (Payne 2006:2.1.12-23; CTU: A 2-1-107) cümlesi belki de iskânın iktisadi bileşenlerinin krali olarak ilk kayıtlarıdır. Yine İşpuini dönemine ait Hazine

Piri Kapısı'ndaki yazıtta[59] geçen "*Sarduri oğlu İşpuini bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu…*" (Belli-Dinçol 1982: 173-189; Payne 2006:25; CTU: A 2-5-110) ifadeleri zirai faaliyetlerin anakayaya yazdırılacak kadar önemli faaliyetler olarak değerlendirilmesini gerektirir.

Birçok inşa yazıtında gerçekleştirilen iskânın bileşenleri bulmak mümkündür. Örneğin Çavuştepe İrmuşini Tapınağı kapısının güney yüzünde yer alan "*… Sarduri der ki: Yer çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. …" ve "… orada bahçeler, bağlar ve yeni bir şehir kurdum. …*" ibareleri iktisadi hayatın iskân sistematiğindeki gerekli adımları işaret edecek kadar vazgeçilmezdir (Erzen 1972a:66-68; 1984:34-35,83; Payne 2006:253; CTU: 442, A9-17). İskân planlamasında sıralı ilerleyen adımların başında yerleşim yerinin tanımı ve ardından da yaptırılan tarımsal yatırımlar ifade edilmiştir ki bu durum krallığın sonuna doğru da değişmemiştir.

Rusa oğlu Argişti'nin Çelebibağ Steli'ndeki "*… yer çoraktı, hiçbir şey, yoktu orada: Ne tarla, ne bağ, ne bahçe. …*" (Payne 2006:278; CTU: 535-536, A11-1 Ro) ifadesiyle daha önce ANŠU-ni Şehri'nde tarla, bağ veya bahçe olmadığını anlayabiliyoruz. Lakin stelin ön yüzünün okunabilen son satırlarında "*… Argişti der ki: (Önceden) hiçbir şey olmayan bu gölün yerinde … Hiçbir kanal olmayan o yerde … orada var idi …*" ifadesi tarla, bağ ve bahçe kurulduğuna dair yerlerin kırık ve okunamadığını düşündürmektedir.

Krali kentlerin kurulması ile birlikte ilerleyen tarla açma, bağ ve bahçe kurma işleri her ne kadar krallığın iskân politikasının bir parçası olsa da ekim ve dikim işleri hanedana yakın ve varlıklı ailelerce de yapılıyor olmalıydı. Özel mülkiyetin varlığı elbette ki krallığın kontrolündeki bir imtiyaz olabilir lakin kurulan ve inşa edilen tarım alanlarının kişilere devredilmesi, verilmesi, hediye edilmesi veya kiralanması dikkat çeker. Öyleki bu bağ ve bahçeler kişilerin ve ailelerin isimleri ile anılmış ve yazıtlara

[59] Cura Vadisi'nin doğu yakasındaki bir kayaya oyulmuş dikdörtgen biçimli nişin içinde bulunan 4 satırlık yazıttır. Halk arasında Hazine Piri Kapısı olarak bilinir.

girmiştir. I. Argişti'nin attığı okun gittiği mesafeyi anlatan stelde kullanılan isimler bu durumu açıklar niteliktedir.

"*Rusa oğlu Argişti, bu yerden yani Gilurani'nin ormanı önünden, Batu oğlu İspilini'nin bahçesine kadar, 950 1-Ú ok attı.*" (Payne 2006: 279; CTU: A 11-7). Gilurani'nin ormanı ve İspilini'nin bahçesi ifadeleri bu alanları özel bir mülkiyet dahiline soksa da sahiplerinin kim olduğunu açıklayacak verilerden yoksundur.

Argişti oğlu Rusa'nın yazıtları arasında en kapsamlı olanı Ayanis Haldi Tapınağı yazıtı olsa da yazıttaki tarımsal yatırımların bahsi sınırlıdır[60] (Salvini 2001: 253-270;

[60] *"Argişti oğlu Rusa, bu susi'yi efendisi tanrı Haldi'ye, inşa etti. Aynı zamanda Rusahinili Eiduru-kai'deki mükemmeliyeti tamamlayan bir Haldi Kapısı inşa etti ve tanrı Haldi'ye adadı. Rusa der ki: kaya yabandı, toprak ıssızdı; daha önce oraya hiçbir şey inşa edilmemişti. Tanrı Haldi bana krallığı verdiğinde, kendimi babamın krallıktaki yerine koydum ve bu Haldi Kapısı'nı mükemmel bir şekilde inşa ettim. Tanrı Haldi adına Haldi Kapısı adına orada yaşam, sevinç, ululuk olsun ve Argişti oğlu Rusa için, silahların ülkeleri için kudret, enerji, güç ve Ru-Biai ülkeleri için, Rusa der ki: Haldi Kapısı tarafından orada gerçekten güç/kudret olsun, gerçekten arqauşe orada olsun Yeni binalarda genç bir keçi tanrı Haldi'ye kurban edilsin. Bir öküz ve iki koyun tanrı Haldi'ye kurban edilsin, Fırtına Tanrısı'na (Teişeba) bir koyun, Güneş Tanrısı'na (Şivini) bir koyun, tanrı Arubani'ye bir inek, tanrıça Hutuni'ye bir koyun, Ay Tanrısı'na bir koyun, 30 tanrıya bir koyun, Haldi'nin silahlarına bir koyun, Haldi Kapısı'na bir koyun.*
Tanrı Eiduru'ya bir koyun, Tanrı Baba'ya bir koyun, Tanrı Adia'ya bir koyun, Tanrı Sardi'ye bir koyun, Tanrı Gnuani'ye bir koyun, Tanrı Aia'ya bir koyun, Tanrı Tuşpini'ye bir koyun, Tanrı Gnuani'ye ikinci kez bir koyun, Haldi Kapısı'na iki koyun, Tanrıçalara iki koyun. Rusa der ki: Haldi kendi Haldi Kapısı'nı [...]. Tanrı Haldi kapısı adına suiuli uygulanmalıdır. Bu temeller için mei esimeşi elmuse manuni (ve) inşa etmelidir. Birisi töreni uyguladığı zaman, genç bir keçi Haldi için kesilmelidir, ve bir öküz Haldi'ye ve bir inek Tanrıça Arubani'ye kurban edilmelidir. Pahazuli inşa ettiklerinde genç bir keçi Haldi'ye kesilmelidir, bir öküz Haldi'ye ve bir inek Tanrıça Arubani'ye kurban edilmelidir. Ne zaman birisi Haldi'nin E.BARA'sının (mabet) Gibuli'sine girerse, genç bir keçi Haldi'ye kesilmelidir, Giburdie der ki: buradan kaquli
Rusa der ki: Buradan…
Rusa der ki: Görkemli silahları, Haldi kapısının saf silahlarını her kim alırsa, bir taş yerleştirsinler; kalkanı, silahları, ahşap objeleri veya boynuzları her kim … ederse… yapsınlar, çorak yeri yaksınlar. Saf olan şeyleri … binasına yerleştirsinler.
Rusa der ki: Rusa'nın evine her ne girdiyse … Rusahinili Eidurukai Şehri'nde, Rusa'nın evinde önceden hiç yenmeyen …
Argişti oğlu Rusa der ki: Düşman ülkelerinden erkek, kadın ve büyükbaş hayvan getirdim: Asur Ülkesi'nden, Targuni ülkesi'nden, Etiuni ülkesi'nden, Tablani ülkesi'nden, Qainaru ülkesi'nden, Hate ülkesi'nden, Muşki ülkesi'nden ve Şiluguni ülkesi'nden.
İnsan kullanarak o kaleyi ve yerleşmeyi planladım. Kimse … etmesin. Bu buyrukların hiçbirine karşı koyulmasın.
Argişti oğlu Rusa der ki: tanrı Haldi bana mutluluk, savaşta güç ve erkeklik gücü verdi. Tanrı Haldi sayesinde bu işleri yapabildim. Tanrı Haldi'in büyüklüğü sayesinde Argişti oğlu Rusa güçlü kral, büyük kral, Surili ülkesi'nin kralı, Biainili ülkesi'nin kralı, kralların kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.
Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argişti oğlu Rusa der ki. Bu yerde bulunan(sonradan gelen) bir kral … etmesin. Ben dedim ve yaptım.

Payne 2006: 295-297;CTU: 566-570, A 12-1). Yine de krallığın her döneminde iskânı oluşturan bileşenlerin değişmediğini belirtmek açısından mühimdir.

"*…Rusa der ki: kaya yabandı, toprak ıssızdı; daha önce oraya hiçbir şey inşa edilmemişti.. …*" (Payne 2006:295; Salvini 2001:259) ifadesi de yeni inşa faaliyetlerine sahne olacak alan için kullanılan genel bir ifade olarak burada da karşımıza çıkar.

Karmir-Blur tapınak yazıtında yer alan ibareye bakacak olursak; "*… ve yer çoraktı. Hiçbir şey orada yapılmamıştı. …"* (Payne 2006:286; Salvini 1980: no. A) cümlelerinde ifade edilen çoraklık her ne kadar Argişti oğlu Rusa'dan önceki durumu anlatsa ve kralın gücünü övmeye yönelik olsa da seçilen yerin daha önce iskân edilmediğini ifade eden diğer örnekleri hatırlatır. Mesela Zvartnots steli'nde yer alan *" Argişti oğlu Rusa der ki: Quarli Vadisi'nin yeri ekilmemiş (?) idi. Orada hiçbir şey yoktu. Tanrı Haldi'nin buyurduğuna göre ben bu bağı diktirdim. Ekilecek tarlalar ve yeni bahçeler orada kurdum. …"*(Payne 2006:284; CTU:579-580, A 12-8) cümlelerinde iskânın inşa bileşenlerini görebilmekteyiz..

Hititli çiftçilerin bırakmış olduğu Anadolu tarım kültürünün (Yakar 2007:238-240) yüzlerce yıl sonra felsefi bir birikim olarak Urartulu çiftçilere miras kaldığını ve Urartulu çiftçiler tarafından da geliştirilerek hayata geçirildiğini tekrarlamak zorundayız. Öyleki Anadolu'nun neresinde olursa olsun Neolitik'ten bugüne toprağa hükmetmeye çalışan çiftçilerin deneyimleri, yeni gelene daha kolay anlaşılır bir rehber niteliği taşımıştır. Dolayısıyla toprağa dönüşümlü olarak tahıl ve baklagiller eken ve sonra bir ya da iki yıl tarlayı nadasa bırakan, nadasta olan tarlada hayvanların otlatılması ve yatırılması ile tarlaya zahmetsiz gübre sağlayan çiftçinin hangi dönemde ve nerede yaşadığını söylemeye gerek olmadığını düşünmekteyiz (Childe 1983:45). Van Gölü çevresindeki ekili dikili arazinin %78'inde kuru ziraat yapılmaktadır. Genel

Argişti oğlu Rusa der ki : Haldi kapısındaki bu yazıtı her kim tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa, her kim yerinden sökerse, her kim "ben yaptım" derse, ister Bianili ülkesinden ister düşman ülkesinden olsun veya her kim adımı tahrip ederse ve kendi adını koyarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar, onu, ismini, soyunu ve sopunu güneşin ışığından yoksun etsinler…

olarak bu alanlar; Van Gölü kıyı ovaları, vadi tabanları dışında kalan kesimler, plato yüzeyleri, dalgalı araziler, hafif veya orta derecede eğimli araziler ve tüf platolarının yer aldığı kesimlerdir (Yakar 2007:157 vd.). Van Gölü çevresindeki nadasa bırakılan araziler dahil %22'sinde sulamalı ziraat yapılmakta ve bu alan yaklaşık 60.000 hektarı bulmaktadır. Bu araziler Ilıca, Deliçay, Bendimahi, Karasu, Güzelsu Çayı ve diğer küçük akarsu ve derelerden alınan sularla sulanmaktadır. Bunların yanında yerel kaynak sularından da faydalanılmaktadır.[61]

Sulamalı ziraatın yapıldığı yerlerde görülen zirai hayat sadece buğday ve arpa ziraatı yapılan kuru ziraat alanlarından farklıdır. Her yıl ekilebilen alanlarda yetiştirilebilen yem bitkileri, kurulan bostanlar, bağlar ve meyve bahçelerinden elde edilen ürün, düzenli sulamanın etkisiyle kuru ziraat sistemine göre daha yüksek bir verim tablosuna sahiptir. Ayrıca sulama ihtiyacının karşılanabildiği alanlarda yetiştirilebilen ürünün çeşitliliği de artar. Şeker pancarı, yem bitkileri, patates, fasulye, çeşitli sebze ve meyveler sulamaya ihtiyaç duyan ve Havza'da yetiştirilen zirai ürünlerdir. Ayrıca buğday da sulama yapıldığında verimi artan ve hasat zamanı rekoltesi riske atılmayan bir üründür. Van Gölü Havzası'nda sulamalı ziraat ile elde edilen ürünün ortalama verimi her halükarda Türkiye ortalamasının altındadır.[62]

Günümüz verileri her ne kadar da teknik imkanların gelişkin olduğu şartların sonuçları olsa da ortaya Urartulu çifçilerin aldıkları verimden pek de farklı bir netice çıkmaz. Van Gölü Havzası'nda toprak sahibi ailelerin %41.8'i 0-25 dekar araziye

[61] Günümüzde bu sulamalı ziraat yapılan arazilerin yaklaşık yarısı DSİ bölge müdürlüğünün inşa ettiği sulama tesisleriyle diğer yarısı da Köy Hizmetleri İl müdürlüğünün yardımı ve köylünün kendi imkanlarıyla meydana getirdiği basit tesislerle sulanmaktadır.

[62]Van Gölü Havzası'nda üretilen ürünlerin verim ortalamasına bakacak olursak bu durumu daha net açıklayabiliriz. Buğdayda, Van Gölü Havzası'nda hektar başına 1.475 kg verim alınırken Türkiye ortalaması hektar başına 2.188 kg'dır. Arpadaki verim, Van Gölü Havzası'nda hektar başına 1.346 kg iken Türkiye ortalaması 2.189 kg'dır. Çavdarın verimi, Van Gölü Havzası'nda hektar başına 1.466 kg iken Türkiye ortalaması 1.567 kg'dır. Bir yem bitkisi olan "yonca"nın, Van Gölü Havzası'nda hektar başına verimi 5.997 kg iken Türkiye ortalaması 6.223 kg.'dır. Yine bir yem bitkisi olan "korunga", 4.387 kg'la 2.848 kg'lık Türkiye ortalamasının üstündedir. Korunga, sulanamayan topraklara uyum sağlayan bir bitkidir. Sulanmadan yetiştirildiğinde ürün kalitesi artan korunga, bölgede genellikle sulamalı arazide yetiştirilmektedir. Böylece ürün kalitesi düşük fakat verimi yüksek olmaktadır. Armut, ağaç başına 36.8 kg iken Türkiye ortalaması ağaç başına 35.1 kg'dır. Elma, ağaç başına 49.6 kg iken Türkiye ortalaması ağaç başına 62.5 kg'dır. Kiraz, ağaç başına 14.6 kg iken Türkiye ortalaması ağaç başına 28.7 kg'dır (Gürbüz 1994:137).

sahiptir. Aile başına 13.7 dekar ziraat arazisi düşer ki bu miktar sulamalı ziraat yapılan bir arazi olsa bile bir çiftçi ailesinin geçimini sağlamaktan uzaktır[63], kaldı ki günümüzde de toprağı olmayan çiftçi aileleri vardır[64] (Gürbüz 1994:141). Merkezi erkin oluşturduğu alt yapıyla çiftçilik yapan ve merkezi erkin krali garantörlüğünde kral için üreten halk ile merkezi erk arasındaki ilişki bir nevi ağa-maraba ilişkisine benzetilebilir. Tarla ıslahından ürünün sulanmasına kadar kendini sorumlu hissederek üretimdeki riskleri kontrol altına almaya çalışan merkezi erk yine de hasadın verimini garanti edememiştir.

Hasadın verimini garantilemeyi amaçlayan projelerden biri Keşiş Göl'ün inşasıdır. Keşiş Gölü sulama sistemleri başlığı altında değerlendirecek olsak bile inşasının geçtiği stelde yer alan ormanlık alanlara değinmek gerekir. *"… çorak ve ekilmemiş idi. O halk ki … Rusa der ki: O yerde bağlar, ormanlar ve ekim yapılacak tarlalar kurdum ve orada büyük işler yaptım. …"* (Payne 2006:286; CTU: 621-625, A 14-1). Ormanlık alanlar her ne kadar zirai tarım faaliyetleri içerisinde olmasa da ekim dikim işleri bakımından merkezi erk eliyle yaptırılan bu işler bir nevi tarım alanlarını korumakta ve erezyonu önlemesinin yanısıra hayvanlar için de besin elde edilebilecek alanlar oluşturmaktadır. Bu nedenle ormanları da zirai tarım alanlarıyla ilişkili değerlendirme gereği duyduk.

Ormanların kurulması, hem ekonomik olarak bir güç hem de ormana olan ihtiyacın anlaşılması noktasında politik bir karar olabilir. Erimena oğlu Rusa dönemine

[63] 1980 yılında hektar başına alınan ürün 1070 kg, 1981 yılında 1192 kg, 1982'de 1310 kg'dır. Modern tarım uygulamalarıyla elde edilen bu miktar ilkel şartlarda kaç kg'dır sorusunun cevabı hiç de içi açıcı değildir. Geleneksel kuru tarım yöntemiyle 1 hektardan elde edilebilecek buğday rekoltesi 850 kg'dır. 1 dönüm için ise 85 kg gibi çok az bir miktardır, öyle ki kurak geçen bir mevsimde kullanılan tohumluk tahılın karşılığı bile alınamaz. Hektar başına 1000 kg'lık buğday verimi ortalama bir rekolte miktarı kabul edilirse bu miktar hanenin ihtiyaçlarını karşılamaya yetse dahi artı olarak değerlendirilecek ürünün varlığından söz edilemez (Yakar 2007 :162).

[64] Ortakçı veya yarıcı olarak çalışan bu kişiler ile tarla sahibi arasındaki paylaşıma bakacak olursak tohum, gübre, sulama, ilaçlama masrafları tarla sahibi ile ortakçı arasında eşit olarak üstlenildiğini görürüz. Tarlanın ekime hazırlanması ve tohum ekim işleri ile diğer işlemler (tarlaya gübre atılması, sulama, ilaçlama işlemleri) ortakçı tarafından yapılır ve hasat sonunda elde edilen ürün veya ürünün satışından ele geçen gelir eşit olarak paylaşılır. Zira ekonomik olarak getirisinin az olduğu ve geçinmenin sıkıntılı olduğu kabul edilse bile yaşamak için başka alternatif bulunamayışı ortakçılığı yaygın hale getirmiştir. Aksi durumlarda yani işlenecek tarla bulamayan ve işsiz kalanlar büyük kentlere iş aramak için mevsimlik göçler gerçekleştirmektedirler.

kadar orman kurmaktan bahsedilmemiş olması elbette ki elimizdeki sınırlı sayıdaki yazıta bağlanabilir. Diğer taraftan Erimena oğlu Rusa'nın seleflerinden aldığı güçlü ekonomiyle uzun vadeli iskân politikalarını hedeflemiş olabileceği de düşünülebilir.

Ziraat yapılan Van Gölü Havzası arazilerinin her kesiminde yeterli sulama yapılamamaktadır. Düzenli sulamanın yapılabildiği Van, Erciş, Muradiye, Gevaş-Gürpınar, Tatvan ovalarıyla, Ahlat çevresi ve Adilcevaz-Felistan Ovası'ndaki topraklarda ziraat nispeten diğer alanlardan daha iyi şartlarda ve daha verimli olarak yapılabilmektedir. Bahsi geçen ovalara kurduğu kentleri ayakta tutacak tarımsal verimini hesap eden krallığın bu ovalarda Tuşpa, Körzüt, Zivistan, Çavuştepe ve Kef kentlerini inşası tesadüfi bir seçim değildir. İsabetli yer seçimleri Van Gölü Havzası ile sınırlı kalmamıştır. Ecmiazin'de taş bir blok üzerinde bulunan Menua oğlu Argişti zamanına ait yazıt I. Argişti döneminin zirai yatırımlar içeren bilinen tek yazıtıdır.

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Menua oğlu Argişti der ki: Hükümdarlığım için bir kale yaptırdım. "Argiştihinili" adını verdim. Toprak çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. … Irmağı'ndan dört kanal açtım, bağlar ve bahçeler diktirdim. Bunları buraya yaptım. Menua oğlu Argişti, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa kentinin kahramanıdır."* (Payne 2006: 187; CTU: 354, A 8-16).

Kanallar açarak sulu tarım için altyapı oluşturan krallığın ektiği buğday aslında, yılda ortalama 350–1000 mm yağış alan bölgelerde sulanmadan da yetiştirilir. Gelişme devresinin çeşitli kademelerinde düzenli olarak dağıtıldığı takdirde 600–700 mm'lik yıllık ortalama yağış, maksimum verim için yeterlidir. Van Gölü Havzası'ndaki düzenli olmayan yağışlar verimi oldukça etkilemekte ve sulama gereksinimini artırmaktadır.[65]

[65] Yağış şartları bakımından yarı kurak bir bölge olan Van Gölü Havzası'nda metrekareye düşen yıllık ortalama yağış Van Gölü'nün batı ve güneybatı kesiminde yaklaşık 600 mm, kuzey kesiminde 500 mm, doğu kesiminde ise yaklaşık 350-400 mm'dir (Kalelioğlu 1991:161 vd.). Bitkilerin neme ihtiyaç duyduğu yaz mevsimi yağışın en az olduğu dönemdir. Yağışın tamamı hemen hemen ilkbahar, sonbahar ve kış aylarında düşmektedir. Bu nedenle ziraatta sulama gerekli ve sistemli olmak zorundadır. Kuru tarım yapılan alanlarda nadasa bırakılan tarlaların 2 sene boyunca su tutması amaçlanmaktadır (Yakar 2007:159). Nadasa bırakılan tarlalar yılda 2 veya 3 defa sürülmektedir. Nisan'da anız bozma ile başlayan sürme işlemi ağustos sonu ve eylül başında tarlayı ekime hazırlamayla devam eder. Bazen mayıs ayında da toprak yüzeyinde oluşan kaymak tabakanın kırılması için yapılan sürme işlemleri

Elle serpilerek yapılan buğday ekiminde dönüme 16–20 kg tohum atılır. Van Gölü kıyı kesiminde buğday hasadı temmuz sonuna doğru, yüksek sahalarda ise ağustos başlarında yapılır. Van Gölü çevresinde buğday, sulamalı ziraat alanları dışında kalan kesimlerde başlıca zirai üründür. Kıyı ovalarında ve vadi boylarındaki sulanan alanlar dışında Van Gölü kıyısından 2000 metre yüksekliğe kadar olan sahalarda buğday ziraatı çok yoğundur. Bu kesimlerdeki platolar ve dağ yamaçları, eğimli araziler, ovalar, kısacası ziraata uygun toprakların hemen hemen tamamı (yerel su kaynaklarının olduğu yerler dışında) buğday ziraatına ayrılmıştır. Arpa, çavdar gibi, diğer tahılların ekimi fazla değildir.[66]

Van-Muradiye arasındaki dalgalı araziler (Timar çevresi), Erciş kuzeybatısındaki tüf platoları, Edremit doğusundaki Miosen arazileri, Adilcevaz kuzeydoğusundaki tüf platoları ve Van Gölü kıyısındaki Arin Ovası en geniş buğday ekim sahalarıdır (Gürbüz 1994: 152). Bu arada önemli bir noktaya değinmek gerekir; hayvancılık için gerekli mera ve çayır arazileri buğday ekim sahalarına çevrilmiştir ki bu durum modern tarım sayesinde olmakta ve ilkel şartlarda uygulanan buğday ziraatının daha dar bir alanda yürütüldüğüne işaret etmektedir. Tahılın yetiştirildiği tarlaların azalması iskân ettirilecek halkın sayısını sınırlamakla kalmaz aynı zamanda yerleşmenin devamlılığını da etkiler. Tahılın ekonomik değeri toplumsal yapıya yansımış, tahılla uğraşan meslek dalları yazıtlarda yer bulmuştur.

Erimena yazıtlarından kil bir tablet üzerinde geçen “ekmekçi Aluani” ismi ve ekmekçi Aluani’ye kızını verdiğini ifade eden Erimena’nın mührünün bulunması

neticesinde toprağın tuttuğu su miktarının buharlaşıp yok olması belli ölçülerde engellenmiş olur (Erinç 1973:22). Havza’da iklimsel koşulların etkisinde gerçekleşen zirai faaliyetlerden elde edilen ürünün verimi düşüktür. Bugün bile küçük toprak sahibi aileler geçimlerini sağlamak için zirai faaliyetlerin yanında hayvancılık da yapmak durumundadırlar. Yüksek yaylalarda toprak zirai faaliyet alanlarından çok otlak ve mera olarak değer taşımakta ve zirai faaliyetlerin çoğunluğunu yem bitkileri yetiştiriciliği oluşturmaktadır. Ziraatı yapılan bitkiler için gerekli zirai faaliyetlerin kısa süren yaz devresine sıkıştırıldığı görülür, tıpkı inşaat faaliyetlerinin çok kısa bir süre zarfında kotarılmaya çalışılması gibi..

[66] Yüksek kesimlerde tahıllardan arpa ve çavdar ekim alanları, alçak kesimlere oranla daha geniştir. Özellikle çavdar, yüksek kesimlerin ağır iklim şartlarına buğdaya oranla daha dayanıklıdır öyle ki çavdar, buğday bitkisinin yetişemeyeceği kadar serin olan alanlara ve fakir topraklara iyi uyum sağlayan bir tahıl türüdür (Tümertekin-Özgüç 2005:139-140.). Çavdar, buğday yetiştirmenin zorlaştığı yaklaşık 2100-2300 metre yükseltide yetiştirilmektedir. Çavdar tarım alanları Nemrut volkanının kuzeyinde ve kuzey doğusundaki arazilerde yetiştirilir. Bu yüksek sahalarda yetişebilen arpa ise yazlık olarak ekilir.

(Payne 2006:307) sarayda ekmekçi sıfatıyla görevlilerin olduğu ve kralın kızını vermek isteyeceği kadar önemsendiğini gösterir. Ayrıca Sarduri oğlu Sarduri'nin (IV. Sarduri) Karmir Blur'da bulunan tabletin arka yüzündeki *"… hepsini tekrar bul ve ekici (…)'e geri ver!..."* (Payne 2006: 314) ifadesi ekim dikim işlerini yapan kişilerin de meslekleriyle ön plana çıktıklarını gösterir. Ekici ibaresinin geçtiği ve dönemi belli olmayan bir tablet yine Karmir Blur'da ele geçirilmiştir. Tabletin üst kısmında *ekici Alian* ibaresi okunmaktadır. *"İnussila (bu) buyruğu gönderdi: Vali Urma'ya, ekici Alian ve Urkia'lı Alunata hakkında söyle: Yaşantı(n) tanrıyı hoşlandırsın…"* (Payne 2006:327)

Görünen odur ki; tarımsal ürün hem temel besin kaynağı hem de iktisadi hayatın temel unsurudur. Krallık tarafından dağıtılan istihkaklar içerisinde buğday ve arpanın çokça geçmesi, hayvanlara verilen arpanın bile kaydının tutulması bu durumu daha net anlatır. Rusa oğlu Sarduri'nin (III. Sarduri) Karmir Blur'da bulunan kil tabletinde geçen emmer arpası ve bağ ifadeleri *"… askerler için 1 at, (1 ölçü) emmer arpası ve bağda olan 6 boğayı yolladım, fakat şehre götürülmedi. Ayrıca sunuya … ayırttım…"* (Payne 2006:313) bir anlamda gücünü kaybetse de sistemin işlediğini gösterir.

Arpa, yetişme süresi buğdaya göre kısa olmasına karşın iklimsel gereksinimleri daha fazla olan bir tahıl türüdür. Arpanın nem gereksinimi buğdaydan biraz fazladır. Alçak kesimlerde özellikle Van Gölü kıyılarında kışlık ekimle, yüksek yerlerde yazlık ekimle ziraatı yapılır. Dekara atılan tohum miktarı 18–20 kg'dır. Genellikle buğdayın iyi yetişmediği sığ ve az verimli topraklar arpa ziraatına ayrılmıştır. Hayvan yemi olarak değeri yüksektir[67]. Ayanis'ten çıkarılmış birçok bulla üzerinde yer alan ifadede "arpa" ibaresi okunmaktadır.[68] Ayanis bullaları üzerinde yer alan arpanın atlara verilen

[67] 1980'de hektar başına 1048 kg olan verim 1981'de 1083 kg'dır. 1982'de 1065 kg olarak tespit edilmesi verimin modern yöntemler uygulandığında bile değişkenliğini gösterir .

[68] *"Rusahinili Eidurukai Şehri 6 kapi arpa, ^{m}Bilimaduri… ^{m}ispilipri, hizmetçi*" (Payne 2006:342; Salvini 2001:281).
"Rusahinili Eidurukai Şehri'ne, NA$_4$-sa Şehri'nin atları için 5 LIŠ ½ arpa" (Payne 2006:344; Salvini 2001:285).
"Rusahinili Eidurukai Şehri, at için 6 LIŠ arpa." (Payne 2006:344; Salvini 2001:285).
"Rusahinili Eidurukai Şehri'nden ^{m}Sarduri, at için arpa" (Payne 2006:345; Salvini 2001:286).
"Artar Ülkesi'nden ^{m}Argişti, arpa ve buğday" (Payne 2006:345; Salvini 2001:286).
"Artar Ülkesi'nden ^{m}Argişti … arpa ve buğday" (Payne 2006:345; Salvini 2001:286).

istihkak olduğu düşünülürse *Artar Ülkesi'nden arpa ve buğday* ifadeleri de Ayanis'e gönderilen vergiler olabilir.

Zirai tarımın hayvancılık ile ilintili varlığı Urartu iktisadi hayatını belirleyen coğrafyanın neticesidir. Hayvancılık da iktisadi hayatı, dokumacılık ve deri işlemeciliği alanlarında şekillendirmiş, kazılarda ortaya çıkarılan ağırşaklar, delici ve kazıyıcılar bu durumu desteklemiştir. Ortaya çıkarılan arkeolojik veriler devlet eliyle kurulan ve işletilen atölyeleri akla getirir. Kazıların sınırlı sayıda olması genelleme yapmayı zorlaştırsa da Urartu için iktisadi hayatı kontrol etmek iskânın gereklerinden biri demektir.

Ziraatın yaygın şekilde yapıldığını ifade edebilmemizi kolaylaştıran bahçelerin, bostanların, tarlaların varlığı sınırlı olsa da inşa yazıtlarıyla sabittir. İşpuini ve Menua ortak yazıtı olan ve Zımzım Dağı batı eteklerinde yer alan Meher Kapı Yazıtı'nda geçen bağların hasat zamanında, tanrılar için adanması gereken kurbanlardan da bahsedilmiştir.

> "*… Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, tanrı Haldi'ye bağlar kurdular, yeni bahçeler kurdular. Daha önce hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua böylece yeni tarlalar diktirdiler ve bir ferman çıkardılar: …*"

İşpuini oğlu Menua'nın yaptırdığından bahsettiği bağ, tarla ve bahçelerin geçtiği Karahan Steli yazıtında her ne kadar İşpuini'nin de adı dua cümlelerinde geçse de icrata İşpuini dahil edilmemiştir.

> *" … İşpuini oğlu Menua hem yeni bir kale hem de yeni bir şehir yaptırdı. Yeni bağlar kurdu tarlalar ve yeni bahçeler de kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı Ura tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu*

"at için 1 tirusi 4 LIŠ arpa" (Payne 2006:345; Salvini 2001:287).
"At için 8 LIŠ arpa" (Payne 2006:346; Salvini 2001:287).
"At için 3 LIŠ arpa" (Payne 2006:346; Salvini 2001:288).

"At için 1 LIŠ ½ arpa" (Payne 2006:346; Salvini 2001:288).
"At için arpa" (Payne 2006:346; Salvini 2001:288).

Menua'ya yaşam bağışlansın. …" (Dinçol-Kavaklı 1978: 8-14, no.1; Payne 2006:3.2.3-48-49; CTU: A5-28-219-220)[69].

Yine Menua döneminde "bağlar"dan bahseden bir yazıt Patnos Aznavur Tepe'de tapınak kapısının sağ tarafında, duvarın dış cephesindeki birbirinin kopyası iki bazalt blok üzerinde yer alır. Menua'ya ait bu yazıtın her iki nüshasında da tarla ve bağlarla ilgili kısımlar tam okunamamıştır. Okunamayan yerler iki blokta da aynı yerlerdir.

" … Qutume Şehri'nde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi … tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) dünyanın tanrıları … Ekilecek tarlalar … bağlar … Suruli Ülkesi'nde … Menua'nın …" (Balkan 1960: no 1, res. 31-34; Payne 2006:74).

Kurulan "bağ" ile ilgili en ilgi çekici yazıt şüphesiz Menua'nın karısı Tariria'ya ait bağın adlandırıldığı yazıttır. Yazıt, Kadembastı Mevkii'nde Şamram Kanalı destek duvarı içinde yer alır. *"Bu bağ Menua'nın karısı Tariria'nındır. Adı "Taririahinili" dir."* (Payne 2006: 81, 5.2.10; CTU: A 5A-1). Tariria'nın yönetim üzerindeki etkisi bir tarafa Urartu krali yazıtlarında kral harici kişilerin adıyla anılan mekan isimleri geçmektedir. Diğer taraftan kralın kendi adına kurduğu bağa "Menua Bağı" ismini verdiği bağı kurbanlarla kutsaması[70], kral ismiyle anılan diğer zirai inşaatlardan farklı değildir. Köşk stelinde yer alan satırlara bakacak olursak benzer kutsamayı görebiliriz.

---

[69] Karahan Stelleri için bkz. Dinçol-Kavaklı 1978: 19-22, no.5; 23-24, no.7-8; 15-18, no.2; Payne 2006: 3.2.4-8, 49-54; CTU: 221-222, A 5-30; A 2-9A- 112-113; 220-221, A 5-29; 113-115, A 2-9B; 222-224, A 5-31.)

[70] İcraatların kutsanması için en belirgin örnek belki de Van Şehri'nin hemen kuzey doğusundaki Zımzım Dağı'nın batı eteklerindeki Meher Kapı olarak bilinen, kayaya oyulmuş kapı biçimli anıtsal bir kutsal nişde geçen satırlardır.

"… Ardini Şehri'nin tanrısallığına 1 sığır ve 2 koyun; Qumenu Şehri'nin tanrısallığına 1 sığır ve 2 koyun; Tuşpa Şehri'nin tanrısallığına 1 sığır ve 2 koyun; Haldi Şehri'nin tanrılarına 1 sığır ve 2 koyun; Arşuniu Şehri'nin tanrılarına 1 sığır ve 2 koyun; ….

...verimli ülkelerin tanrısına 1 sığır ve 2 koyun; Dağ meralarının tanrısına 1 sığır ve 2 koyun; Göllerin tanrısına 1 sığır ve 2 koyun; …

…Nišiaduruni kentinin Uai kapısına 1 sığır ve 2 koyun;…

…Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, tanrı Haldi'ye bir bağ kurdular, yeni bir bostan kurdular. Daha önce hiçbir şey kurulmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua böylece yeni bir otlak alanı kurdular. …

Ferman buyurdular ki: Baharda ağaçlar tomurcuklandığında tanrı Haldi"ye 3 koyun ve tanrıların tamamı için 3 koyun kurban edilsin. Bağlar yetiştiğinde tanrı Haldi"ye 3 koyun ve tanrıların tamamı için 3 koyun kurban edilsin. Bağlar hasat edildiğinde tanrı Haldi"ye 3 koyun ve tanrıların tamamı için 3 koyun kurban edilsin. Şarap soğutulsun ve tanrıların şerefine toprağa dökülsün."

(UKN: no. 27; Payne 2006: 3.2.1- 42-46; Salvini: A 3-1- 125-129)

> *"İşpuini oğlu Menua, bu taşı (steli) Tanrı Haldi'ye, kralına diktirdi. Haldi kapısını yaptırdığında, hükümdarlık için bir kale yaptırdığında ve "Haldi Kenti" adını verdiğinde Bu bağı ve bahçeleri kurdu, adı "Menua Bağı'dır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Menua der ki: Bağ (olgunlaştığında ve hasat edildiğinde?) olduğu zaman, tanrı Haldi'ye 1 sığır(boğa?) ve 3 koyun kurban olarak sunulsun. Hem Haldi kapısında hem de yazıtın önünde şarap sunulsun. Yeni bir bağ kurulduğu zaman, Haldi kapısı önünde tanrı Haldi için bir sunu töreni yapılsın. Yazıtın önünde bir sunu töreni de tanrıça Arubani ve tanrı Haldi için düzenlensin.*" (Payne 2006: 94, 5.3.10; CTU: 224-225,A 5-33).

II. Sarduri'nin Armavir Davti Blur'da taş bir blok üzerinde yer alan satırları "*…yeni bağlar ve bahçeler diktirdim ve orada ekilecek yeni tarlalar kurdurdum. …*" (Payne 2006:249-250, 9.3.5; CTU: 441, A 9-16) ifadesiyle zirai inşaatları işaret etmektedir. Ayrıca anakayaya oyulmuş küçük bir pano içinde yer alan Erciş Karataş Yazıtı'nda (Fotoğraf 14 ve 15) II. Sarduri de diktirdiği bağa kendi ismini vermiştir. *"…aynı yıl bağ diktirdim. Adı 'Sarduri Bağı'dır. …* (Payne 2006:250; Salvini 1993: 71-79; CTU: 436, A 9-11). Yazıtta yer alması beklenen kutsama cümleleri Erciş Karataş Yazıtı'nın 200 m doğusundaki kayalığa oyulmuş küçük bir pano üzerinde yer alır (Fotoğraf 16 ve 17). Bu yazıt bir önceki yazıtta geçen 'Sarduri Bağı'nı işaret ederek bağın korunması için dua ve beddua cümlelerini sıralamıştır.

> "*Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti oğlu Sarduri bu bağı yaptırdı. Sarduri der ki: Benden sonra kahraman(?) olan hiçbir kral, … Her kim, Sarduri'nin kurduğu Sarduri Bağı'nın adını kaldırmaya kalkarsa veya kaldırırsa … versin. Sarduri der ki: Her kim çalarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler"*(Payne 2006:251; Salvini 1993: 71-79).

Aynı kralın Molla Beyazıt ve Taliş yazıtı bir diğer zirai inşaatı belgeler:
"… şehirde yeni bağlar ve bahçeler kurdum …" (Payne 2006:252)

I. Rusa'nın Tahran Arkeoloji Müzesi'nde bulunan yazıtı Bastam'a ait kil bir tablet üzerinde yer alır.

> "*… bir fidanlık(?) tartışılır(?). Onu kale başkanı Lubsuiani için ayırtmıştım (ancak) rakib(i) Adiabdi aldı. (İkisi) Aisuapzuni Şehri'nde memurdurlar(?). Şimdi karar(ım şöyledir): Fidanlığı(?) Adiabdi'(den) al, (ve) Lubsuiani'ye (geri) ver Sarduri (oğlu) Rusa, prensin mührü."* (Payne 2006: 273; Salvini 1979a:118-123)

Fidanlık ile bahçenin anlam olarak çok keskin farklılıkları yoktur. Fidanlık, içerisinde yeni dikilmiş fidanların bulunduğu bir bahçe olabilse de bahçenin içerisinde bostan ve çeşitli ağaçlar da bulunabilir. Bir önemli nokta da fidanlıkta yetiştirilen fidanların yeni bahçeler kurmak için kullanılabileceğidir. Ayrıca bir kale yöneticisine verilmesi planlanan fidanlığın başka bir memur taliplisinin bulunması fidanlığın imtiyaz olarak verildiği fikrini akla getirir. Kale yöneticisi fidanlıkta yetiştireceği ağaçlardan kral adına yeni bahçeler de kurabilir. Her iki durumda da bahçe yapımı-kurumu-dikimi işlerinin kraliyet denetiminde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca henüz kral olmamış I. Rusa'nın prens mührü ile bu dağıtım işi hakkında hüküm verebilmesi de dikkate alınması gereken bir noktadır. Ekim-dikim işlerinde yetkileri olan bir prensin iskân bürokrasisine dahil olduğu da söylenebilir.

Yazıtların ötesinde arkeolojik buluntular arasında oraklar, demir kürekler, toprağı yarmak için sabanın ağzına geçirilen demir aparatlar ve yabalar yer almaktadır. İskân birimleri içerisinde belirli bir plan dahilinde yer alan ve zirai ürünlerin depolandığı depo odalarının özenli inşası ve kayda geçirilen ürün ve ürün miktarları Urartu'nun zirai tarıma verdiği önemini açıkça gösterir. Yazıtlarda özellikle Van Gölü Havzası sınırlaması yapmadan zirai tarım ile alakalı verilere bakacak olursak tarla, bağ, bahçe ve ormanlık alanların kurdurulduğunu ve diktirildiğini görmekteyiz. Ayrıca I. Rusa'nın prensliği döneminde bir fidanlığın yazıtlara konu olması ilginçtir.

Yetiştirilen ve depolanan ürünlerden arpa ve buğdayın yazıtlarda geçmesi ve boğalar ile birlikte kullanılan saban ibaresinin yazıtlara konu olması zirai tarımın merkezi erk tarafından oldukça önemsendiğini gösterir. Tarım için gereken arazinin Van Gölü Havzası'ndaki yerleşme alışkanlıklarını temellendirdiği bir gerçekse bölgedeki tüm arazilerin de tarıma uygun olmadığı açıktır. Doğal haliyle topraklar, otlak ya da ot toplamak gibi en ilkel yararlanmadan başka bir şey sağlamaz. Toprakları daha yoğun kullanım için hazırlamak, temizlemek, drene etmek, etrafını çevirmek, sürmek, iyileştirmek ve sulamak için işgücü ve ekonomik yatırımı yapabilmek için gerekli bir merkezi erk olarak krallığın bu işleri önemsemesi kaçınılmazdır.

Ayanis sitadelinde yer alan depolarda tespit edilen buğday, akdarı ve arpa gibi tahılların yanısıra, şeftali, üzüm gibi meyveler ve kişniş otu, ebegümeci gibi bitkiler günümüz zirai ürünleriyle eşleşmektedir[71]. Anzaf, Yoncatepe ve Çavuştepe depolarında da benzer tahılların varlığı bölgedeki zirai ürünlerin günümüze değin kesintisiz yetiştirildiğini gösterir.

Karmir Blur kazılarıyla başlayan, ardından Çavuştepe kazılarında tespit edilen tahıl ürünlerinin raporlara yansıyan ortaya çıkarılış öyküsü yine yıllar sonra Yoncatepe kazı raporlarının esin kaynağı olmuştur. Keyifli anlatımlar konuya ilgi çekmek amaçlı kurgulanmışsa da asıl mühimi günümüz üretimiyle uyuşan tahıl çeşitleridir[72]. Kullanılan ekim ve dikim tekniklerinin hemen hemen aynı olduğu göz önünde

[71] Tahıl ürünleri için bkz. Yoncatepe: Oybak Dönmez-Belli 2007; Ayanis: Cocharro vd. 2001; Çilingiroğlu 2004a; Çilingiroğlu- Erdem 2007; Solmaz- Oybak Dönmez 2013; Çilingiroğlu vd. 2009:145.

[72] Uçkale doğusundaki teraslı yapılardaki 1974 yılı çalışmaları neticesi Erzen'in ifadeleri aynen aktarılmıştır: "Çalışmalarımız sırasında karşılaştığımız ilginç bir durumu da belirtmek isterim; açılan yol zemininin bir kesiminde etrafa dağılmış çok miktarda kömürleşmiş buğday taneleri dikkatimizi çekmiştir. Muhtemeldir ki bunlar, kalenin muhasarası sırasında telaşla kaçırılmaya çalışılan bir buğday çuvalından etrafa saçılan tanelerdir" (Erzen 1976:46).
Yoncatepe Yerleşmesinde yapılan 2003 yılı çalışmalarında Belli'nin ifadelerine göre; "avlunun döşeme taşlarının arasında karbonlaşmış mercimek taneleri bulunmuştur. Çok büyük bir olasılıkla anî düşman saldırısı sırasında saraydan kaçan insanlar yanlarına mercimek almışlar, ancak panik sırasında mercimeklerin bir kısmı avluya dökülmüştür. Benzer durum küçük buğday deposunun önü için de geçerlidir. Deponun hemen batısında ve taban üzerinde birçok depolama kabının kırılarak yüzlerce parçaya ayrıldığı saptanmıştır. Kırılan çanak çömlek parçaları, tabanda sanki keramikten yapılmış döşemeyi andırmaktadır. Çıkan panik sonucunda kaplar kırılmış ve daha sonra yıkılan duvarların altında kalarak, tabana yapışmıştır" (Belli-Tozkoparan 2005:195)

tutulursa engebeli arazilerden elde edilen verimin de çok farklı ölçütlerde olmadığı düşünülebilir. Havza'daki kazı alanlarından elde edilen arkeolojik veriler, Urartu döneminde buğday, arpa gibi tahıl ürünlerinin yanısıra bazı baklagillerin de üretildiği ve bunların gerek günlük, gerekse belirli günlerde sunu olarak kullanıldıkları tespit edilmiştir. Zirai tarım ekonomisinin iskân içerisindeki etkin rolü düşünülürse elde edilen yazılı ve arkeolojik verilerin yerleşmeleri ayakta tutan unsurları doğruladığı görülmüş olur.

b- Hayvancılık

Hayvancılığın neden gerekli olduğu ve coğrafyanın hayvancılığa uygunluğu hakkında göçebe ve yarı göçebe yaşam biçimlerine değinirken verdiğimiz bilgileri tekrarlama yerine sadece iskânın bileşeni olması hasebiyle hayvancılığın yazıtlardaki ifadelerine değinmek istiyoruz. Kaldı ki doğal otlakların bulunduğu alanlar her zaman hayvan yetiştirmeye müsait bölgeler olmuştur. Geçim kaynakları hayvancılık olan aşiretler sürülerine otlak bulabilmek için zamanlarının çoğunu değişik yerlerde geçiririken (Orhonlu 1963:11) bağlı bulundukları merkezi erkin kontrolüne de açık haldeydiler. Çünkü esas iktisadi faaliyetleri çobanlık olan göçebeler (Denker Tolun 1977: 35) sahip oldukları geniş sürüler ile kentlerin et, süt, yağ, peynir, deri, post, tulum, boynuz ihtiyacını karşılarken üretemedikleri ürünlerin hâsıl olan ihtiyaçlarını da kentlerden sağlamaktadırlar.

Hayvanların otlak bulabilmek amacıyla yaylalara çıkarılması ve uzun mesafeler katetmesi otlak azlığından değil de hayvan sayısının çokluğundandır. Özellikle büyükbaş hayvanların tercih ettiği taze ve ezilmemiş otların bulunduğu meralara ulaşabilmek geniş sürüler için çok kolay olmasa gerektir. Verimli otlaklarda 1000 hektar araziye düşmesi gereken büyükbaş hayvan sayısı 150-200'ü, küçükbaş hayvan sayısı ise 1500'ü geçmemelidir (Doğanay 1994:219). Oysa yazıtlarda onbinlerle ifade edilen büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısının yıl içindeki toplamı yüzbinleri bulmaktadır.

Bugün bile Havza'da yapılan hayvancılığın tarım içerisindeki oranı azımsanmayacak kadar değerlidir. Varsıl ağaların zenginlikleri sahip oldukları hayvan sayısı ile ilintilidir. Hayvancılığın dayattığı hareketli ve konforsuz yaşam -ne kadar varlıklı olsa da- aşiret ağalarının meskenlerini de etkilemiştir. Binlerce küçükbaş hayvana sahip bir ağanın hayvan otlatmaya çıkmadığı ama hayvanlarını da kontrol altında tutmak için yılın büyük bölümünde hareketli olduğu kabul edilmelidir. Bu hareketli yaşama bağlı olarak yıl içerisinde kısa bir süre ikamet ettiği meskenin de yerleşik kültürün seçkin örnekleri arasında yer alması beklenemez. Bu durumda zirai tarımın şekillendirdiği toprak ağalığının Van Gölü Havzası'nda hayvancılığa dayalı bir variyetle hayat bulduğunu söylemek gerekir. Elazığ-Malatya Bölgesi, Aras Havzası ve Urmiye Gölü Havzası'nda yer alan zirai tarım potansiyeli ve işlenen topraklar yerleşik kültürün meskenlerini de şekillendirmiştir. Buralardaki toprak ağalarının meskenlerinin konak olarak adlandırılması da tabidir. Hayvancılık yapan Van Gölü Havzası varsılları için benzer konak yapılarının varlığından söz edemiyoruz. Her ne kadar da Yoncatepe yerleşmesi için ileri sürülen "konak yapısı" yerleşik bir kültürün örneği olsa da "köyler" başlığı altında ele alacağımız gibi yapının bey konağı olarak adlandırılması zorlama olacaktır.

Binlerce büyükbaş ve küçükbaş hayvanın kontrolü, otlatılması, barındırılması krallık için zor bir uğraş olsa da çözümü üreten yarı göçebe çobanların yaşam biçimidir. Her sefer sonrası Bian ülkesine getirilen sürülerden arta kalan hayvanların bakımı ve otlatılması da yine krallık adına bu çobanların işi olmalıydı. Yazıtlarda sıkça bahsedilen hayvanların çeşitliliği ve sayıca çokluğu konunun önemine işaret edecek kadar açıktır. Ganimet olarak alınan hayvanların yazıtlardaki çeşit ve sayılarına bakacak olursak; İşpuini döneminde küçük ve büyükbaş hayvanların yanı sıra at ve devenin de sürülüp Bian ülkesine getirildiğini görürüz[73]. Devenin ganimet olarak alınması güneydeki ülkeleri işaret eder (Salvini 2006a:71)

[73] Surp Pagos stelinde 13540 büyükbaş, 20785 küçükbaş, 126 at
Karagündüz stelinde ise X2000 büyükbaş, XX5000, 1120 at, X065 deve ganimet olarak ifade edilmiştir.

Menua döneminde canlı hayvandan oluşan ganimetten pay alan savaşçılardan bahsedildiği görülmektedir[74]. Yeni iskâncıları temin edecek savaşları kazanacak ve iskânın güvenliğini sağlayacak askerlerin arasında ganimetin pay edilmesi bilinen bir uygulamadır. Burada dikkat çekmek istediğimiz husus askerlere dağıtılan canlı hayvanların askerlerin sivil bir hayatının da olduğunu işaret etmesidir. Sadece sefer zamanı anayurtlarından ayrılan ve kışın aileleri ile geçimlerini sağlamak için birer çiftçi ailesi gibi hayvan bakan-besleyen askerlerin geçimini de krallığın sağladığı kuşkuludur. Sadece sefer zamanı krallığın tasarrufunda olan askerlerin harcamaları sefer harici zamanlarda kendi uğraşları ile karşılanıyor olmalıydı. Çiftçilik ve çobanlık yaparak geçimlerini sağladıklarına dair elimizde arkeolojik ve yazılı veriler olmasa da Hitit ve Asur'dan gelen toprak işletim sistemi ve Osmanlı'da yeniçeri ve leventlerin sefer harici zamanlarda ticaret ve küçük mesleklerle uğraştığı örnekler (Çetin 2002:928) ile konuya yorum getirmek olasıdır. Bu durumda aileleri birlikte iskân ettirilmiş Urartu ordusu mensuplarının hayvan besledikleri, hayvanları için yem bitkileri yetiştirdikleri, kendileri için buğday ve arpa hasat ettikleri kabul edilebilir bir öneridir. Her yıl olan seferlerin zamanının ilkbahar ve yaz sonu arasına denk geldiği kabul edilirse askerlerin bu süre dahilinde orduda görev alıp kalan aylarda kendi geçimlerini sağlamak için çiftçilik yaptıkları söylenebilir.

Krallığın tasarrufunda olan hayvanların varlığına dair ifadelerin yer aldığı Menua yazıtında konunun önemini daha açık görebiliriz. Van Kalesi'nin kuzey tarafında, bir kaya odasının giriş kısmında yer alan anakayaya oyulmuş yazıtta kralın kurbanlık hayvanlarından bahsedilir.

> *"İşpuini oğlu Menua bu yeri sirşini(ahır) olarak yaptırdı. Menua der ki: sirşini'ye ait olan ile harnizini'ye ait olanlar belirlensin. […] uzak dursun. Menua der ki: Her kim sığırları/boğaları buradan sürerse, her kim bir yere*

[74] "…İşpuini oğlu Menua der ki: Tanrı Haldi daha önce hiç kimsenin zapt etmediği Luhiuni kentini, İrekualıların krali kentini, İşpuini oğlu Menua 'ya verdi. Luhiuni kentini ele geçirdim. Luhiuni kentinden haraç aldım. O yılki 50.000, X bin X yüz X on X kadın ve erkek kişinin bir kısmını hizmetli olarak bir kısmını da asker olarak aldım. Bunlarla birlikte 1.733 at, 7.616 sığır ve X5.320 küçükbaş hayvan aldım. Krala düşen pay bu kadardı, fakat savaşçıların, ülkeyi terk ettikleri zaman aldıkları, ayrıdır…" (Payne 2006: 67, 5.1.6; CTU:185-186, A 5-2A)

saklarsa, her kim sürüleri oradan çalarsa …" (Payne 2006: 105-106, 5.4.1; CTU: 249-250,A 5-68)

Tuşpa "İçkale" duvarında bulunan bir taş üzerinde yer alan yazıtta yer alan ifadede de sirşiniden bahsediliyor.

"İşpuini oğlu Menua bu yeri sirşini(ahır) olarak yaptırdı. Menua der ki: sirşini'ye ait olan ile harnizini'ye ait olanlar belirlensin. [...] uzak dursun." (Payne 2006: 106,5.4.2; CTU: 250,A 5-69)

Büyükbaş hayvanların tutulduğundan bahseden yazıtta geçen krali ahırın arkeolojik olarak da karşılığının tespit edildiğini düşünürsek ister kurbanlık olarak isterse sarayın ihtiyaçları için saklansın hayvanların iskân ekonomisindeki yerini daha net görebiliriz.

Özellikle I. Argişti yıllıklarında çeşit ve sayı olarak artan hayvanların getirilen esir nüfusla paralel ilerlediğini söyleyebilirz. Toplu nüfus aktarımı başlığı altında ele aldığımız I. Argişti döneminde iskân ettirilen esir halkların ihtiyaçlarını karşılama adına bir ekonomik çözüm olarak getirilen hayvan sayılarında da artış olduğunu söyleyebiliriz. Bu hayvanlardan atın artan sayısı ise yeni seferler için gerekli olan süvari ihtiyacına cevap verecek çözümleri hatırlatmaktadır. Ayrıca artan iskân faaliyetlerinde gerekli olan taşıma işleri de at ve deve sayılarındaki artışla ilişkilendirilebilir.[75]

[75] Horhor Yıllıkları I.sütunda 35.015 büyükbaş, XX.1829 küçükbaş, 1.104 at
II. sütunda 17.962+Xbin 803 büyükbaş, 126.000+11.626 küçükbaş, 1.280+232 at
III. sütunda 987+6257 büyükbaş, 500+33203 küçükbaş, ?+606 at, 184 deve
IV. sütunda 29.689 büyükbaş, 64.585 küçükbaş, 1.366 at, 201 deve
V. sütunda 40.136 büyükbaş, 38.678+6X.305 küçükbaş, 1.678, 62 deve
VI. sütunda X.744+7.566 büyükbaş, 100.703 küçükbaş, 25 deve alınan hayvan ganimetini gösterir.
Surp Sahak Kilisesi stelinde 17.638 büyükbaş, 101.525 küçükbaş, 6.302 at, 101 devenin ganimet olarak alındığı ifade edilmiştir. Ayrıca 400 sığırın, 20500 koyunun ve 100 mandanın sayısı ayrıca belirtilmiştir.
Ortakent anakaya yazıtında ise 72.080 sığırın ganimet olarak alındığı belirtilir.

II. Sarduri dönemi Analıkız[76] ve Surp Pagos[77] yazıtlarında geçen hayvan ganimetleri rutin bir iktisadi gerekliliği göstermektedir. Dikkat çeken husus Analıkız nişinin güney (arka) duvarı'nda herhangi bir seferle ilişkilendirilmeyen listenin çeşitliliğidir. Adeta bir envanter listesini hatırlatan satırlar II. Sarduri'nin tahta çıktığı zaman devraldıklarını içeriyor olabilir.

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti oğlu Sarduri der ki: tanrı Haldi bana krallığı verdiği zaman ve atalarıma ait krallık tahtına çıktığım zaman, bu kurbanı(?) … Şurili Ülkesi için ; 92 savaş arabası, 3.600 binek ve 352.011 savaşçı –hem süvari hem piyade- sunup yok ettim. Bu kurbanı(?) ordular için ; 121 kişi ; 10.408 at, 132 katır; 12.321 inek ve 9.036 boğa –toplam 21.357 büyükbaş hayvan; 35.467 küçükbaş hayvan; 2.114 savaş silahı; 1.332 yay; 47.970 ok; 1.022.133 kapi ölçüsü arpa; 111 aqarqi (hacmi) şarap; 86 aqarqi 7 terusi (hacmi) … tereyağı ve 7.079 mina bakır sunup yok ettim. Her ne … ise (onu) bertaraf ettim. … halkı için 336 esir yok ettim. Argişti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Şurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı, kralların kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır"* [78] (UKN: no. 155G)

Taşımacılık için kullanıldığı kesin olan katırların, tekerlekli aracın giremediği topografyada gerek yaylalara çıkmak için gerekse yerleşmeler arasında ulaşımı sağladığı düşünülebilir. Öyle ki taşımacılık bir saray görevidir ve Argişti oğlu Rusa yazıtlarında da ifade bulur. Yazıtlarda ganimet olarak alınan hayvanlar arasında eşek ve katırın bulunmayışı bu hayvanların Urartu ülkesinde ihtiyaç oluşturmayacak kadar çok olduğunu düşündürür. Toprakkale'de bulunan kil tablet üzerinde yer alan *"… 7*

[76] Analı kız yazıtlarında nişin doğu duvarında 46.698 büyükbaş, 116.200 küçükbaş, 5000 at
stelin ön yüzünde Xbin090+8560 büyükbaş, 36.067 küçükbaş, 565 at
stelin arka yüzünde 16.529 büyükbaş, 37.685 küçükbaş, 1613 at, 115 deve
stelin sol yüzünde 6665 büyükbaş, 25.735 küçükbaş, 412 at
stelin sağ yüzünde 17.300 büyükbaş, 31.600 küçükbaş, 1500 at,
stel kaidesinin ön yüzünde 40.353, 214.700 küçükbaş, 3500 at ganimet olarak ifade bulmuştur.

[77] Surp Pogos steli ve kaidesindesindeki hayvan ganimeti ise şu şekildedir: 40.100 büyükbaş, 233.762 küçükbaş 3852 at.

[78] Aqarqi'nin hacim ölçmek için kullanıldığı Bostankaya yazıtında yer alan sarnıcın ölçüsüne bakılarak da ifade edilebilir. *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu sarnıcı yaptırdı. İçi 900 aqarqi hacmindedir. Hükümdarlığı bir kale yaptırdı. Güçlü kral, Biai ülkelerinin kralı ve Tuşpa kentinin yöneticisi."* (Payne 2006: 100, 5.3.21; CTU: 248-249, A 5-67)

katırcı …" (Payne 2006:300) ibaresi saray görevlileri/çalışanları arasında katır seyislerinin bulunduğunu ve bu görevin önemini gösterir. Ayrıca Anzaf tabletinde geçen Bay Gulili (porter/taşıyıcı?) tanımlaması (Belli-Salvini 2003:147) taşımacılık-ulaşım hizmetlerinin bir uzmanlaşma dahilinde anıldığını da göstermektedir. Karmir Blur'da bir kil tablet üzerinde yer alan baş çoban ibaresi de hayvancılığa verilen önemi işaret eder (Payne 2006:328).

Toprakkale'de bulunan ve Amerika'da yer alan kil tabletin üzerindeki çeşitlilik ilgi çekicidir. İnek ve boğaya önceki yazıtlarda rastlasak da büyük koyun tanımlaması ve fil ibaresi (Payne 2006:325) diğer yazıtlarda geçmez. Fil kelimesi yanlış okunmadıysa kentlerde bulunan hayvanların listesinin yapıldığı söylenebilir. Diğer bir ihtimal ise kurban edilecek hayvanların sıralanmış olabileceğidir. Her halükarda bu hayvanların ekonomik bir değer olduğu açıktır ki Karmir Blur'da bulunan bir kil tablet üzerindeki ifadeler canlı hayvanların (…manda) yanında hayvansal ürünleri sıralamaktadır. İnek postu, yün kumaş, koyun postu, keçi postu şeklinde geçen bu ürünler (Payne 2006:327) dokumacılık ve deri işlemeciliğinde kullanılan hammaddenin kayıt altında olduğunu gösterir.

Genel olarak tarımsal ekonominin önemli bir kısmını oluşturan hayvancılığın, iskân ekonomisini yaratmada etkin bir rol oynadığını tekrarlamak gerekir. Krali yazıtlarda yer alan hayvan sayılarının Urartu için övünülecek kadar önemli oluşu hayvancılığın bölge ekonomisindeki vazgeçilmez yerini ifadeye yeterlidir.

c- Yaylacılık

Göçebe aşiretlerin yaşam alanları olan yaylalar aynı zamanda taşınabilir meskenlerinin de bulunduğu alanlardır. İktisadi olarak tüm faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bu alanların göçebelerin kültürel temelini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Yarı göçebe aşiretlerin, yaz başlamadan çıktıkları ve kışa doğru terkettikleri ve ekonomik faaliyetlerini sürdürdükleri alanlar da yine yaylalardır. Yaylalarda sürdürülen faaliyetin adı ise yaylacılık olarak değerlendirilmektedir. Göçebe aşiretlerin iskânının kalıcı olmadığı ve konargöçer vaziyette gerçekleştiği yer

olan yaylaların yarı göçebe aşiretlere sadece mevsimlik iskân yeri olarak hizmet verdiği söylenebilir.

Genel bir ifadeyle denilebilir ki yaylacılık; büyük ölçüde ve az masrafla hayvan yetiştirebilmek, köylerdeki ziraat işletmelerinin yükünü hafifletmek ve yem tasarrufuyla kış yemlemesinin daha iyi hale getirilmesini sağlamak için gerekli bir ekonomik temel teşkil eder. Ekonomik unsur olmaktan daha farklı yarar sağlanan alanların varlığı da gözden kaçırılmamalı ve kültürel birikimin geleneksel bir yapıya dönüşmesi açısından bu fayda unsurları dikkate alınmalıdır. İklim özellikleri ve özellikle havasının kuru olması, yayla bitkilerinin ihtiva ettiği maddelerin olumlu etkileri ve hayvansal proteinlerin sık tüketilmesi insan sağlığındaki dengeyi kurabilmek açısından önemlidir.

Yaylacılığın, evcil hayvan sağlığını koruma bakımından da taşıdığı önem büyüktür. Tunçdilek'in ifade ettiği üzre "dağ iklimi ve yayla yemi, hayvanların sağlıklı bir şekilde muhafazası ve beslenmesi konusunda çok olumlu etkilere sahiptir. Ayrıca, yüksek irtifalardaki otlaklardan faydalanabilmek ancak yaylacılık ile mümkündür. Bu faydanın sonuçlarından biri de zirai potansiyeldir. Yaylalardaki zirai ekonomik potansiyelin, ovada gerçekleştirilen zirai faaliyetlerin destekleyicisi olduğu düşünülebilir" (Tunçdilek 1967:148). Öyle ki ova tabanlarında, tepe yamaçlarında ve sitadellerin kurulduğu kayalıkların etrafında teraslar halinde oluşturulmuş alanlara inşa edilmiş aşağı yerleşmelerin yerleşimcileri tarafından işlenen düzlüklerdeki tarım arazilerinden beklenen verimin alınamaması durumunda yaylalarda gerçekleştirilen kısıtlı zirai üretim, kentin destekleyicisi hatta kurtarıcısı olabilmektedir. Aynı düşük verimlilik durumunun yaylalarda yaşanması da ovadaki üretimle dengelenebilir. Böylelikle hayati olan depolama işlemi tam kapasite çalışmasa bile zarar yarı yarıya azaltılmış olur.

Yaylaların kontrol altına alınarak kullanılması yaylaların sürekliliğini sağlamak bakımından gereklidir. Su sıkıntısı yüzünden terk edilen yaylaların varlığına, ot kapasitesi hayvan otlatamayacak denli düşen yaylaların durumu da eklenince birçok aşiret yeni otlaklar aramak zorunda kalmaktadırlar. Yeni otlakların bulunması kolay

olmadığı gibi maddi olarak da ek bir külfet oluşturmaktadır. Ayrıca yerlerini değiştiren yaylacıların kontrolü de bu anlamda zorlaşmaktadır. Tamamıyla yönetici kesimin idaresinde olması icap eden yaylaların sürekliliğinin sağlanması hususu kır nüfusunun kontrolü açısından önemlidir. Urartu bünyesindeki aşiretlerin üretiklerinin sürekliliği, devletin ekonomiyi daha rahat kontrol altında almasına yardımcı olur. İskânın başarısı krallık ekonomisindeki dengenin sürekliliğine bağlı olduğundan yaylacılığın merkezi erk tarafından kontrolü şarttır.

Yaylacılık, Osmanlı yönetimince de kurallar ve özel imtiyazlı güvencelerle denetlenmeye çalışılmıştır. Denetlenmeye çalışılan yaylacıların uymak zorunda oldukları bu kurallar aslında yerleşik çiftçi hanelerinin sosyo ekonomik dengesinin de garantisi olarak hazırlanmıştır. Öyle ki Hitit, Asur, Selçuklu ve Osmanlı devletlerindeki toprak sisteminin temeli tarım yapan yerleşik tebaanın, böylece devletin ekonomisinin korunmasına yöneliktir. Urartu için farklı bir durum düşünülmese gerektir.

Urartu dönemi iskân anlayışı içerisinde yolları yapılmış kentlerin ve kentlere ulaşabilen köylerin varlığı ne kadar kesin ise geçici olsun olmasın yaylalardaki yerleşmelere erişimin de garanti altına alındığı söylenebilir. Durum Osmanlı dönemiyle benzerlik gösterir, Ulaşım araçlarının yük hayvanlarından oluştuğu ve tekerlekli araçların yol alabileceği bir topografyanın olmayışı fiziksel yolculuğu yavaşlatsa da bugün bile durum farklı değildir. Değişmeyen diğer bir durum ise yaylalara çıkış ve iniş zamanlarında göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin izlemeleri gereken rotaların belirlenme zorunluluğudur. Bu konuda Osmanlı'nın aldığı önlemlerin yanında çiftçilerin de kendi bağ, bahçe ve tarlalarının yol üstünde olan kısımları için çit çekerek önlem almaları gerekliydi (Kasaba 2012:38). Sınır boylarında güvenliği sağlayan göçebe topluluklarının yerleşik çiftçiler ile girecekleri sürtüşmeler merkezi idare için ekonomik kayıpların yanında güvenlik problemlerini de beraberinde getirmektedir. Bu durum "kır ile kent arasındaki denge" gibi hayati bir unsur olmalıdır. Öyle ki göçebe çobanlarla yerleşik köylüler arasındaki hassas dengenin korunması adına yerleşik köylülerin göçebe, göçebelerin yerleşik olmasını engelleyen Osmanlı kanunları (Gökbilgin 1957:49-51) gibi Urartu merkezi erki benzeri kısıtlamalar

getirmiş midir bilemiyoruz lakin en azından aradaki dengenin korunması gereklidir (Zimansky 1995a: 179).

Dengenin bozulduğu durumların daha çok insan ve hayvan sayısındaki artışlarla ortaya çıktığı kabul edilebilir. Tahıl ziraatı yapılan mezraların yaylaların sınırlarına ve hatta yayla alanlarına doğru ilerlemesi de otlakları azaltmaktaysa da bu durumu nüfus yoğunluğu ve özel mülkiyet unsurlarıyla değerlendirmeliyiz. Günümüzde artan nüfus sebebiyle bölünen arazilerin ve bu arazilerin kullanımları şahısların ve kısmi toplulukların kontrolündedir. Ovalarda yer alan köylerden ayrılarak daha yukarılardaki mezralarda yaşamaya başlayan kırsal yerleşimciler bir müddet sonra tarım ve otlak arazilerini aynı mezra alanlarından kullanmaya başlamaktadırlar. Yaylalara çok yakın bu alanlar hayvancılık için gerekli otlakları daraltmakta ve yaylacılığın sürekliliği engellenmektedir. Daralan otlakların günümüzün büyük sürülerini besleyecek yeterlilikte olmaması sürü sahiplerini olumsuz yönde etkilemektedir. Krallığın yıl içerisinde beslemek durumunda kaldığı binlerce baş hayvanın sürüler halinde yaylalara otlamak için gönderildiği açıktır. İster günümüzdeki hayvancılığa dayalı servet edinmiş ağaların ihtiyacına cevap veren otlakların daralması isterse Urartu krallığına ait sürülerin otlatıldığı yaylaların yetersizliği tarıma dayalı ekonomiyi olumsuz etkiler. Krallığın sürülerini de yaylacılara emanet ettiği düşünülürse yaylacılığın ekonomi içerisinde katkı sağladığı oranın kıymeti artmaktadır. Keza yarı göçebe ve göçebe aşiretlerin birincil ekonomik faaliyeti olan yaylacılığın iskân içerisindeki tartışılmaz etkisi kentleri ayakta tutan gücün de belirgin destekleyicisidir.

2- Sulama Sistemleri

Çokça bahsettiğimiz iskânın istikrarını sağlamak ve bu sistematiği devam ettirebilmek adına iktisadi hayatın garanti altına alınması Urartu için tarımsal üretimin kontrolü ile mümkün olmuştur. Tamamen kontrolü her ne kadar mümkün olamasa da tarımsal üretimin iyileştirilmesi Havza için bir yeniden yapılanma dönemidir. Bugün bile kullanılan etkili çözümlerin devlet eliyle yürütülmesinden başka çare bulunamasa da halkın da var olabilmek için, üretim döngüsüne koruyarak ve sahip çıkarak katıldığı söylenebilir. Urartu için iktisadi döngünün temel unsuru olan tarımın kontrol altına

alınmak istenmesi, uygulanan iskân politikasını da sürekli hale getirmektedir. Gerek zirai tarımın ve gerekse hayvancılığın ihtiyaç duyduğu yegane kontrol mekanizması ise suya hükmetmeye gayret eden krallığın su inşaatlarıyla kendini göstermektedir.

Sulamanın tarımdaki öneminin farkedilmesi belki de MÖ 6. bin yıldan daha öncesine gitmekte lakin elimizdeki veriler, Kuzey Irak'ta Choga Mami'de keşfedilen kanalları ve olması gerekenden 6 kat büyük keten tohumunu işaret ediyor (Helbaek 1972). Aşamaların yansıması çok geniş bir coğrafyada sergilense de gelişmeleri en son duyan en baştan başlamamış (Erinç 1973:22), birikimi kullanacak imkanı bulmuş olmalıdır. Urartu için de gelinen noktadaki son teknolojik çözümleri kullanmak mümkün görünmektedir. Yine de yaptığını yıkan bir doğayla karşı karşıya olan krallığın sistemi kalıcı kılmaktan başka çözüm yolu kalmamıştır. Devlet eliyle yapılmayanın mukavemetinin ne kadar kırılgan olduğunu tespit etmek yaşanılan coğrafyada zor olmamış ve sulama tesislerinin bu zorlu coğrafyada krali sistemin garantisi altına alınmasının gerekliliği anlaşılmıştır. Yağış oynamaları yıldan yıla değişir ve üretim bu duruma bağlı olarak şekillenir. Bugün bile üretimdeki bu oynamaların iktisadi ve sosyal hayatı etkilediği görülür. 1878 ve 1928 yıllarında, yem bitkilerinin yetersizliğine neden olan sulama eksikliğinden dolayı yüzbinlerce hayvanın telef oluşu Doğu Anadolu insanını olumsuz etkilemiştir (Erinç 1973:22). Bu denli yakın dönemlerde bile önlem almak zor iken Urartu zamanında ortaya çıkacak karışıklığı tahmin etmek güç değildir.

İskân sisteminin her aşaması birbiriyle ilintilidir ki verimin sulama ile arttığı göz önüne alınırsa büyük ve verimli ovaların nüfus yoğunluğunu bünyesinde toparlaması tesadüf olamaz (Zimansky 2005:111). Nitekim bugün bile kent ölçeğindeki yerleşmeleri ile Van Gölü Havzası'ndaki ilçelerin kuruldukları alanların seçiminin tesadüfi olmadığı açıktır. Merkezi erkin devamını sağlayan halkın, üretebilmesi ve yarına güvenle bakabilmesi istikrarlı bir tarım politikası gerektirir. Zirai tarımı ve hayvancılığı kontrol altına alarak ürünün verimini tahmin edilebilir kılmak her ne kadar Van Gölü Havzası'nın çetin tabiat şartları dahilinde imkansız olsa da uygulanan tarımsal politikaların standartlara bağlandığı anlaşılmaktadır.

Birçok Urartu yazıtında geçtiği üzere tarımın garantörü olan merkezi erkin yaptırdığı krali projeler temeli sağlam atılmış bir tarım ekonomisini hedeflemektedir. Urartu yazıtlarının yanı sıra Asur yazıtlarında da rastladığımız ifadeler Urartu krali icraatlarının hassasiyetini ve önemini gösterir niteliktedir. Asur kralı II. Sargon'un meşhur 8. seferi sonrası anallere yansıyan anlatım her ne kadar Asur'un kendini yüceltme amacıyla kaleme alınmış olsa da Urartu'yu övmekten ileri gidememiştir.[79]

> *"Ulhu, Kispal dağının eteğinde kurulmuş, ahalisi balık gibi (bataklık, tuzlu suda yaşamaya alışmış)suyu içip hiç doymayan bir müstahkem şehir. Onları idare eden kralları I.Rusa kalbinin sesini dinleyip (Tanrı Haldi'ye yalvardı), Tanrı ona suyun çıkış yerini gösterdi. O akan suyu sevk eden bir esas yol kazdı. Fırat gibi bol su akıttı. İçinden sayısız kollar çıkardı ve … araziyi suladı. Geniş araziyi ektirdi ve bütün toprakları verimli hale getirdi. O zamana kadar çorak olan arazide yağmur gibi meyve yağdırdı. Çınar ağaçları, Sarathu ağaçları. Sarayın medarı iftiharı … bir orman gibi bölgeyi gölgelendirdi. Bundan başka evvelce terkedilmiş tarlalarda ahaliye neşeli şarkılar söyletti. 300 homerlik tohuma yetecek araziyi, arpa ilahesinin medarı iftiharı (ektirdi … akar sulu kanalları) şırıl şırıl aktırdı, ve onlar verimi öyle artırdı ki arpa ucuza satılabiliyordu. Evvelce mahsul vermeyen arazinin çehresini tamamen değiştirerek bir çayırlığa çevirdi. Ve ilkbaharın taze çimenleri, ot ve hayvan yemi yaz kış tükenmez hale geldi. Bütün bölgeyi atlar, sığır ve koyun sürüleri için yaylak haline getirdi. …. Irmağın kenarında kral sarayı olarak kendi zevkine göre bir saray inşa ettirdi. Çatısını ardıç(selvi?) kirişleriyle kapattırdı ve böylece hoş kokular yayılmasını sağladı. …..… Kanalın çıkış yerini, su deposu olan ırmağını tıkadım ve temiz suyu çamur(bataklık) haline getirdim. Su yolunun (?) kollarını ve içinin silittu'sunu tıkadım ve en derin yatağını (?) güneş ışığına çıkardım. Onun şehrini süsleyen meyva ve şarabın(üzümün) taştığı güzel bahçelerine, benim vahşi savaşçılarım şiddetli yağmur gibi hücum ettiler ve demir baltaların gürültüsünü hervtarafa aksettirdiler ve tartılamayacak kadar çok miktarda meyva yere düştü. …*
>
> *Lapis lazuli renginde boyanmış ağaç bir tabak gibi yayılan güzel tarlalarına, - çimen ve habburu yetiştirilen çevredeki ovaya doğru tahripkar savaş arabalarım ve atlarımla birlikte ilerledim. Adad gibi onun atlarını besleyen otlaklarını*

[79] Garyson 1976'dan alınan ifadelerin Öğün 1970 referansıyla verilmesi, yazındaki anlatımı tercih etmemizden kaynaklanmıştır.

sabanla sürülmüş arazi gibi ezdim..”(Grayson 1976: no.160-161; Öğün 1970:21-22)

Özellikle yetiştirilen ürünlerin çeşitli oluşu ve tarımsal yatırımların önemine değinen yazıtta dikkat çeken husus çok zor olanın kolayca başarıldığı ile alakalıdır. Tanrısal bir lütufla başarıldığı ifade edilenlerin bu denli övülmesi aslında Asur'un gerçekleştirdiği yıkımın büyüklüğüne dikkat çekmek içindir. Yine de dikkatimizi yıkımdan çok yıkılanların niteliğine çevirebiliriz. Kispal Dağı eteğinde kurulmuş olan Ulhu Kenti iskân yeri seçimi bakımından isabetli bir yerde inşa edilmiştir. Kentin iskâncılarının ihtiyaçları aynı zamanda iskânın gerekleri olarak da algılanabilir. Bataklık alanların kurutularak yerleşim yerinin fiziksel şartlarının iyileştirilmesi ve iskânı devamlı kılacak unsurların sağlanmasından bahseden yazıtta; su inşaatları, zirai tarım ve hayvancılık birbirine bağlı unsurlar olarak örneklendirilmiştir. Çimenin hayvan yemi olarak yetiştirildiği (yonca?), meyve bahçelerinin ve üzüm bağlarının verimini ifade eden tanımlamaların kullanıldığı dikkate alınırsa sulu tarımın yapıldığı anlaşılmaktadır. Tarlaların tabak gibi uzandığı ifadesi ovalık arazinin ziraat için ayrıldığını anlatır ki bu durum, iskânın yer seçimi konusundaki bilinçli planlamayı işaret eder.

Şimdiye değin bulunmuş yazıtlar arasında sulama tesisi ile alakalı imar işlerinin kral Menua döneminde başladığı düşünülmekteyse de araştırmaların artması bu düşünceleri değiştirecek verileri sunacaktır. Kaldı ki Urartu'nun Menua'dan önce sulama tesisi yapmamış ve bu konuda tarımsal bir yatırımda bulunmamış olduğu varsayılırsa krallığın yatırım yapamayacak denli güçsüz bir ekonomiye sahip olduğu akla gelecektir. Keza İşpuini döneminde tarla, bağ ve bahçeler kurdurduğunu yazıtlarında belirten hanedan, Anzaf kentini inşa etmeye başlamıştır. Bu durumda Menua öncesi kralların yaptırdığı sulama tesislerinden bahseden yazıtlar için yeni arkeolojik kazıları beklemek daha doğru olacaktır.

Tarımın güvence altına alınmış bir iktisadi hayat olarak iskân politikası içerisinde yer alabilmesi sulama sistemlerinin inşası ve işlerliğini sağlamakla mümkündür. Krallık tarafından tasarlanan iskân alanlarının kaynak sularına yakınlığı, sulanabilir

zirai tarlaların oluşturulması, yıl boyu olumsuzluklara karşı durabilecek su tesislerinin inşası zor olsa da başarılmış icraatlardır. Akarsuların önüne yapay bentler kurmak, uzak mesafelerden açılan kanallarla su taşımak, kerhiz[80] ve çeşme inşa etmek başlangıç için yeterli görünse de asıl nokta bu tesisleri iskâna uzun süre hizmet edebilecek biçimde tasarlamaktır. Su inşaatlarının yazıtlarda konu edilmesi icraatın belgelenmesinden çok sistemin sürekliliğini korumayı amaçlamış olmalıdır keza yazıtlardaki yıkımı ve yıkanı lanetleyen ibareler kutsallık arzeden bir dil ile hayat bulmuştur. Su inşaatlarının kuruluşu ve bakımının da sunularla (CTU: 125-129 A3-1; 621-625 A14-1; 625-628 A14-2.) sürekli gündemde tutulması, tesislerin korunmasındaki gayreti sergilemektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde şu ana dek yapılmış araştırmalarda en fazla baraj-gölet ve sulama kanalını tespit eden Oktay Belli 2007 yılına kadar 113 adet su inşaatının yayınını gerçekleştirmiştir (Belli 2009a:307). Su inşaatları, iskânın temel yatırımlarından ve vazgeçilmez bileşenlerinden biridir. Su inşaatlarının iskân içerisindeki önemini pekiştiren bu nicelik yine de yayınları sorgusuz kabul etmeyi gerektirmez. Bölgede yapılan yüzey araştırmalarında onlarca baraj ve gölet tespit edildiği iddiasına şüphe ile yaklaşmamız gerekse bile sulama tesislerinin Urartu için ehemniyeti ortadadır. Yazıtlarda bahsi geçen sulama tesislerinin net bir şekilde tanımlanmış olanları haricinde literatürde külliyatlı bir kirlilik oluşturan bu yüzey araştırması tespitlerinin, arkeolojik verilerden çok araştırmacının kişisel yorumlarına dayandığı bilinmektedir.[81]Artan bilgi kirliliğinin neticesinde kabul edilmesi mümkün olmayan örnekleri tek tek ele almak yerine bilimsel verilerin ışığındaki örnekler ile konuya eğilmek daha doğrudur. Örnek verecek olursak, Anzaf Kenti sitadelinin 1 km kadar doğusunda yer alan barajın (Fotoğraf 18), kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığına dair bir veri yoktur. Kuzeyindeki tarım arazilerini sulayamayacak denli

[80]Kerhiz veya kanat sistemi olarak da adlandırılır. Yer altı su kaynağından faydalanma esasına dayanır. Belli yerlere kuyular kazılır ve bu kuyuların arası tüneller vasıtası ile birleştirlerek bir akış elde edilir. Uygun bir alandan bu yeraltı deresi yüzeye çıkarılarak tarlalara dağıtım yapılır (Erinç 1953:86).

[81]1998-2005 yılları arasında yapılan araştırmalara tanık olmamız, durumu daha net değerlendirebilmemize katkı sağlamaktadır. Arkeolojik verilerden yoksun tespitlerin, günümüze çok yakın dönemlerde civar köylülerce yapılmış tesisleri işaret ettiği görülmüştür. Ayrıca ebat olarak daha büyük ve masraflı su tesislerinin de T.C. Devlet Su İşleri tarafından inşa edildiği gözardı edilerek literatüre dahil edildiği bilinmektedir.

küçük olduğu kabul edilen su toplama alanına, baraj demek yanlış olur. Bu küçük gölet, kuzeyindeki tarım alanlarını kullanan köylülerce oluşturulmuş bir su inşaatı olsa bile kuzeydeki tarlaların tamamını sulamaya yetmez. Kaldı ki Anzaf arazisinin önemli bir kısmı sazlık ve bataklık halindedir. Tepelerden inen yeraltı sularının ova tabanında birikmesiyle oluşmuş bu bataklık alanın haricindeki eğimli alanlarda tarla ve küçük bahçeler vardır (Fotoğraf 19). Olasılıkla bu küçük gölet de bahçe sulamak için yakın dönemde oluşturulmuş bir su toplama çukurudur. Belli'nin ifade ettiği gibi Menua döneminde yapıldığı ve tüm tarım arazilerinin bu küçük baraja ihtiyaç duyduğu sadece yazarın bilimsel kriterleri tartışmadan varılan şahsi fikridir (Belli 1993:443).

Farazi tespitlerden çok yazıtlarda bahsi geçen su inşaatlarının arkeolojik olarak örtüşmesi tercih edilen tarihlendirme yöntemidir. Yine de inşa yazıtının yakınında yer alan güncel bir su inşaatının Urartu iskânı içerisinde değerlendirilmesi kaçınılmaz bir durum olmuştur. Van Gölü Havzası'nda su inşaatlarının binlerce yıldır kullanılır oluşu dönemsel farklılıkları ortadan kaldırmıştır. Öyle ki Menua kanalı destek duvarlarında (Fotoğraf 20) tespit edilen tamir izleri Kef Kenti kuzeyinde yer alan su kanalının destek duvarları (Fotoğraf 21) ile benzerlikler göstermektedir. Bu durumda dönemsel çıkarımı gerçekleyebilecek olan unsur su yapısında kullanılan inşa yazıtıdır. Su yapısında yer alan inşa yazıtı tarihlendirmeyi kolaylaştırmaktadır. Yine de her su yapısında inşa yazıtı tespit edemeyince arkeolojik verilerin özenli sorgulanması gerekmektedir.

Su yapıları ile alakalı yazıtlara bakacak olursak Menua dönemine ait kanal yazıtı elimizdeki en erken örnektir. *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı "Menua Kanalı'dır. …"* (Payne 2006: 80, 5.2.9; CTU:203-204, A 5-12A). Birçok kez tekrarı yapılmış ve tekrarı yapılan bloklar kanal boyunca sıralanmıştır.[82]

[82] Kanal hakkında teferruatlı bilgi için bkz. (Erdoğan 2006).
Kanalın ve yaptıranın isimlerinin geçtiği taş bloklar üzerine yazılmış 3 satırlık ifadenin(Payne 2006:78-79, 82-83) yanında Aşağı Kaymaz'da (Payne 2006:77) ve Edremit İlçe merkezi'nde Baydaş Bahçesi'nde(Payne 2006: 84) de Kadembastı mevkii'ndeki 14 satırlık yazıtın kopyası olan yazıtlar vardır. Ayrıca yine Kadembastı Mevkii'nde kanalın destek duvarında 9 satırlık yazıtta da aynı ifadeler yer alır.

Başet Dağı eteğindeki Şamram Pınarı'ndan çıkan su, günümüzde halen verimli kullanılabilen Menua Kanalı içerisinde akmakta ve Gürpınar İlçesi Yukarı Kaymaz Köyü'nden Akköprü Deresi'ne[83] kadar olan alanlardaki bağ, bahçe, tarla ve otlakları sulamaktadır. Kaynağından itibaren toprağa ve kayalara açılmış olarak ilerleyen kanal, Urartu'nun bu konudaki maharetini gösterir (Öğün 1970:29 vdd.) sıradan örneklerdendir.

Kanal boyunca yazdırttığı yazıtlarla[84] kanalın ismini tekrarlatan Menua, güvenliğini yazdırttığı beddua cümleleriyle sağlamış olabilir mi? Kutsal metinler ekseriyetle tahribi en az kültür varlıkları olsa da Urartu çivi yazısının 20. yüzyıl başlarında okunmaya başlandığı ve yazıtları korumaya yetmediğini biliyoruz. Kanal birçok yerde tamirat görmüş halde günümüzde de işlevini sürdürüyor ise yapılış amacının halen bölgede önemli bir sorunu çözüyor olmasından kaynaklanmaktadır. Modern hiçbir proje, sulama ihtiyacını doğal su kaynaklarını kullanmaktan daha etkili karşılayamaz. Bu hayati ihtiyacı gideren kanalın bakımı, korunması ve işlerliğinin devamı da kanal boyunca kurulan köylerin vazifeleri arasındadır (Fotoğraf 22 köyler ve 23). Yaz-kış akmak zorunda olan, yatağı sürekli tıkanan ve işlevini yitirmeye sebebiyet verecek bir çok çevresel faktörün etkilediği yaklaşık 51 km uzunluğundaki kanalın bakımı elbette ki birkaç kişiye verilemezdi. Kanalın bakımı ve güvenliğini sağlayan köylerin ayakta kalabilmesi kanalın varlığına, kanalın işler halde kalabilmesi de kanal boyunca dizilmiş köylerin ayakta kalmasına bağlı olmalıydı. Zaten kanal boyunca varlığından bahsedilen değirmenlerin çokluğu (Öğün 1970:32 vd.) ve değirmenlerin işletilmesi için kanal boyunca kurulmuş olması gereken köyler akla gelmektedir. Bugün de görüldüğü üzere Yukarı Kaymaz Köyü'nden Edremit'e kadar olan verimli arazilerin teminatı bu köylerdir. Urartu'dan günümüze gelen devamlılık

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı "Menua Kanalı'dır. Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim zarar verirse, her kim bir başkasının yaptığını görürse, her kim bir başkasına "Ben bu kanalı açtım" derse tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu yok etsin. Güneş ışığından mahrum bıraksın. Onun arhisini, inainisini ve yaşamını bitirip, hiçliğe atsınlar."(Payne 2006: 81; CTU:205-206, A 5-13).

[83] 1964-67 yıllarında DSİ tarafından yapılan müdahalelerle -önceleri Kurubaş Çayı'na dökülen- kanal suyu Akköprü Deresi'ne ulaştırılmıştır.

[84] Günümüze 15 adet yazıt kalmıştır.

kanal ve köyler için aynı geçerliliktedir keza kanalın devamlılığını (Fotoğraf 24) belgeleyen onarımlar destek duvarlarındaki izlerle sabittir.

Muradiye'de bulunan bir stelde geçen kanalın tam olarak neresi olduğuna dair veri yoksa bile bölge zirai tarım bakımından verimli ovalardandır.

> "*… Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim zarar verirse, her kim bir başkasının yaptığını görürse, her kim bir başkasına "Ben bu kanalı açtım" derse …"* (Payne 2006: 85, 5.2.16; CTU:208-209, A 5-16).

Menua'nın Erciş'in kuzeybatısında yer aldığı düşünülen Alia Kenti'ne açtırdığı kanalın bahsi Tırmıklı/Salmanağa stelinde[85] geçmektedir (Payne 2006: 85,5.2.17; CTU: 209-210, A 5-17).

Her ne kadar Van Gölü Havzası'na girmese de Muş-Malazgirt çevresinde icra edilen kanal yaptırma işlerine değinmekte fayda görüyoruz. Yerleri tam olarak Muş-Malazgirt (Burney 1972:182) civarına lokalize edilebilen kentlerin (Işık 2015: Harita 1) su ihtiyacını karşılamak üzere Menua tarafından yaptırılan kanalın ismi de Menua Kanalı'dır. Yazıt, bir stelin üst parçasında yer alır ve Hotanlı'da ele geçirilmiştir (Öğün 1970:19).

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua der ki: (Bu) Kanalı Menizai Kenti'ne kadar açtım. Adı Menua Kanalı'dır. Uqu'a Kenti'ne ve Zuguhi İrnuni ve Abasi kentlerine çok faydalı oldu."* (Payne 2006: 86, 5.2.19; CTU: 213, A5-21).

[85] Ön Yüz
"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua, … der ki: bu ülke için bir kanal açtım. Alia kentinin bolluğu için, Quera kentinin bolluğu için. Dainali adlı ırmağa kadar akmasını sağladı. Menua hem bu kanalı açtı, hem de bir kent kurdu."
Arka Yüz (13 Satır eksiktir.)
"Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim zarar verirse, her kim bir başkasının yaptığını görürse, her kim bir başkasına "Ben bu kanalı açtım …"

Muş Adalak anakaya yazıtında yer alan "Menua Kanalı" ifadesi kralın birçok yerde kendi adıyla anılan kanal yaptırdığını gösterir. Kanalın Menua Vadisi ve Uliş(?)ini Kenti boyunca ilerlemesi dışında bu yerlerin nereler olduğunu çözebilmiş değiliz.

> "*Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua bu kanalı açtı. Adı ''Minua Kanalı''dır. Minua Vadisi'ne kadar Uliş[ ]ini Şehri'ne kadar, … Şehri'ne kadar götürdü(?) … Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır*"(Payne 2006:86, 5.2.18; CTU: 212, A5-20).

Yine Malazgirt civarında (Kleiss'a göre kuzeydoğusunda ya da doğusunda) (Kleiss vd. 1976:Türkei 72) yer alan Koçaklar'da bulunan stelin alt parçasında geçen kanal ifadesinde stel tahrip olduğu için herhangi bir kent ismi okunamamıştır. *"… ben bu kanalı açtım derse, …"(*Payne 2006:86). Malazgirt Ovası'nın tarımsal potansiyeli göz önüne alındığında Menua'nın sulamalı tarım için harcadığı çabanın etkili ve akılcı bir iskân politikasıyla alakalı olduğu görülebilir. Çünkü su iskân yerinin olmazsa olmazıdır.

Akdamar yazıtının arka yüzünde yer alan ifadelerde yine Menua tarafından yaptırılmış bir sulama kanalına rastlamaktayız.

> *"[…] Ahiunika kentinin önünden Erinui ülkesine, Menua kentine; … Irmağa kadar götürdüm. Kanalı Aidu ülkesine ait olan her yere götürdüm. Kanalı Uišini ülkesine ait olan her kente götürdüm. Menua der ki:* …."(UKN: no. 62; Payne 2006: 87, 5.2.21; CTU: 214-215, A 5-23).

Edremit ve Gevaş arasına lokalize edebileceğimiz Aidu (Işık 2015:208) ve Erinui (Işık 2015:210) ülkeleri ve Ahiunika (Işık 2015:213), Menuahinili (Işık 2015:220), Uişini (Işık 2015:226) kentleri için açtırılan kanalın uzunluğu ve akıbeti bilinmemektedir. Kanalın Menua Kanalı'na yakınlığı dikkat çekse de bölgede ki kıyı şeridine birikmiş alüvyal toprakların oluşturdukları sınırlı tarım arazileri göz önüne

alındığında bu mesafeler içerisinde iskân yatırımlarının gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Üstelik kanalın sadece bağ ve bahçe sulamak için kullanılmadığı, otlakları da sulama amaçlı inşa edildiği göz önüne alınırsa Menua Kanalı'nın Yukarı Kaymaz Köyü'nden Edremit'e kadar sulamak zorunda olduğu alanların genişliği anlaşılabilir. Akdamar Yazıtında geçen kanalın pekala kıyı şeridindeki yerleşimlere hizmet ettiği de düşünülebilir.

Van Ovası'nı baştan başa kat eden önemli akarsuların olmaması doğal sulama yapılmasını engellemektedir. Van Gölü etrafındaki dağlardan dikey vadiler açarak ilerleyen nehirler taşıdıkları alüvyonlarla birlikte Van Gölü'ne dökülürler. En önemli akarsuyu Keşiş Gölü'nün sularını boşaltan Değirmendere'dir. Ova içindeki yatağı Akköprü Çayı adını alır ve İskele Mahallesi'nden Van Gölü'ne dökülür. Diğer bir akarsu Doni Göleti'nden çıkıp kuzeyindeki Erek Dağı ve güneyindeki Cadıtaşmış Dağları'ndan yan kollar olarak ovaya güneydoğudan giren deredir. Yalnız bu derenin suyu, geçtiği yerlerde sulama için kullanıldığından ovanın aşağı kısımlarında kaybolur (Gürbüz 1994:23). Zamanla taşıdıkları alüvyonlar birikmiş ve Van kayalığını Ova'nın ortasında yükselen bir kayalık gibi bırakmıştır. Nehirler bu kayalığın eteklerinden yer buldukça yüzeye çıkmaya çabalamış ve bu çaba yer altı sularının katılımıyla daha güçlü bir direnç göstermiştir. Kurulan kerhiz (Fotoğraf 25 ve 26) sistemi ile kontrol altına alınmaya çalışılılan bu direnç noktalarının kimilerinin yüzeye çıkışı çeşmelerle faydaya çevrilmiştir.

Menua, Van Kayalığı'nın kuzey eteğine yaptırdığı çeşme için anakayaya açılmış 3 adet pano içerisine birbirinin kopyası olduğu düşünülen satırları yazdırtmıştır (Fotoğraf 27, 28, 29 ve Çizim 1). Yazıtlarda "tarmanili/taramanili" olarak geçen çeşmeyi tespit çalışmaları için 2012 yılında Eski Van Şehri Kalesi ve Höyüğü Kazıları kapsamında çalışmalar yapılmış (Konyar vd 2013:195 vdd.; Konyar vd-1 2013: 362 vd.), yapılan çalışmalarda Van Kayalığının özellikle kuzey ve güney eteklerinde anakayaya oyulmuş birçok çeşmenin toprak altında olduğu tespit edilmiştir. Menua'nın yazıtlarıyla işaret ettiği "tarmanili"nin yeri tam olarak ilerleyen kazı sezonlarındaki çalışmalara kalmıştır. *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua*

bu tarmanili'yi yaptırdı. …" (Payne 2006: 119-122,5.4.17; CTU: 241-242,A 5-58A-C).

I. Argişti'nin Erebuni kenti güneyinde yer alan "*Aza Ülkesi'nde … Nehirden*" açtırdığı kanal (Payne 2006:187), her ne kadar Van Gölü Havzası'nda olmasa da, krallığın su yapılarının iskân politikası içerisinde standart oluşunu göstermesi bakımından bahsi gerekli bir su inşaatıdır. Bir diğer I.Argişti yazıtında, açılan kanalın Šuruli Ülkesi'ne bolluk getirdiğinden bahsedilir. "Šuruli Ülkesi" tanımlamasının UKN: 127, 5'de ^{KUR}šú-ra-ú-e şeklinde okunduğu (UKN 1960:226) ve "benim krallığım" şeklinde çevrildiğini görüyoruz (UKN 1960:253). Salvini veya Payne bir açıklık getirmemiş, Kenan Işık ise Šuruli'nin çoğu yazıtta yanlış okunduğunu aslında "Šurili" olarak okunması gerektiğini ve yazıtların bir kısmında da "Šura ülkesi" ile akalı olabileceğini ifade etmiştir (Işık 2015:233,243). İlk bakışta konumuzu direkt ilgilendirmediği düşünülen "Šuruli Ülkesi" ya da Šurili" ifadelerinin birçok yerde geçtiği görülmüştür. Kent ya da ülke olarak ele alınan birer tanımlama olduğu varsayılarak iskâna tabi olup olmadığı sorgulanmıştır. Yazıtlarda geçen kadarıyla krallık sınırlarının tamamını içine alan bir tanımlama (Zimansky 2011:107,108) ya da Urartu'nun hakimiyet alanını belirten bir isim olarak ele almak gerektiği önerilebilir çünkü Şurili tanımlaması birbirine çok uzak lokalizasyonlar için kullanılmıştır[86].

Her ne kadar çekirdek bölgesinden uzak olsa da tarımsal yatırımlar içerisinde standart uygulamalardan olan sulama tesislerin inşası Urartu iskânı içerisinde bir anlamda iskân yerinin yaşanılabilir hale dönüştürülmesini anlatır. Bu nedenle kanallar açılarak getirilen su hem yerleşim yerinin içme suyu ihtiyacını karşılmakta hem de tarım için birincil önem arzetmektedir. Kent kurduğunu ifade eden her Urartu kralının sulama tesisi yaptırdığından emin olduğumuz gibi bu tesislerin devamlılığını sağlamayı da amaç edinen politikalar izlemişlerdir. Menua, kanallarından anladığımız kadarıyla kendi adını verdiği su inşaatlarının ismen de değişmesini istememiş olmalıdır. Menua'dan farklı olarak oğlu Argişti kanala kendi adını vermemiştir.

[86] (Payne 2006: 74,77 5.1.12 ve 5.1.13; Payne 2006:250 9.3.6; Payne 2006:285 12.2.2).

"*Tanrı Haldi mızrağıyla sefere çıktı. Tuarasi Ülkesi'nin vadisine(?) ve Gurqu Ülkesi'ne kadar ele geçirdi ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. Onları Argişti önünde yere çaldı. Argişti der ki: Tanrı Haldi bana hem… hem de savaş bağışladı(?) … Adı "Dainala" olan kanalı açtım. Şuruli Ülkesi'ne bolluk getirdim. ....*" (Payne 2006:169; CTU:341, A 8-3 V).

Dainala adını verdiği kanalın Şuruli ülkesine bolluk getirdiğini ifade eden I. Argişti'nin, kurduğu kentlerde de iskânın gereklerine uyduğu anlaşılmaktadır. Armavir'in batısında Aras Irmağı kıyısında yer alan Karakale'de bulunan anakayadan kopmuş yazıtta bahsi geçen kanalın tam yeri belli olmasa da I. Argişti'nin Aras Ovası'na yaptığı sulama tesislerinin çok oluşu dikkat çekmektedir.

*"… Menua oğlu Argişti bu kanalı açtırdı. (O) yer çoraktı, hiç kimse orada bulunmuyordu. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argişti bu kanalı açtırdı. …"(*Payne 2006:187).

Sardarabad'da taş bir blok üzerinde yer alan yazıtta Argiştihinili'ye yapılan yatırımın büyüklüğü kentin tarım alanlarının da büyüklüğünü, dolayısıyla kentin nüfusunun ne kadar çok olduğunu gösterir. "*Daha önce hiçbir şey yapılmamıştı*" tanımlaması gerçek olmalı ki tarım alanlarını sulayacak kanalların sayısı sürekli artmaktadır. Çok kurak bir bölge olduğu düşünülse bile Argiştihinili'nin I. Argişti için önemi yatırımın büyüklüğünden anlaşılmaktadır.

"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Menua oğlu Argişti der ki: Kusursuz bir kale yaptırdım. "Argiştihinili" adını verdim. Toprak çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. …. Irmağı'ndan dört kanal açtım, bağlar ve bahçeler diktirdim. Bunları buraya yaptım. Menua oğlu Argişti, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkelesi'nin kralı ve Tuşpa kentinin yöneticisi/kahramanıdır."(Payne 2006: 187; CTU: 354, A 8-16).

II. Sarduri'nin şu ana kadar bulunan en kapsamlı iskân yazıtı Sardurihinili İrmuşini Tapınağı kapısının solundaki bazalt bloklar üzerindedir.

"Argişti oğlu Sarduri, babasının krallık tahtına çıktığı zaman, tanrı İrmuşini'ye bu susi'yi yaptırdı Sarduri der ki: O yer çoraktı ve orada hiçbirşey yapılmamıştı. Ben orada tanrı Haldi'ye bir tapınak ve tanrı İrmuşini'ye… ve ayrıca mükemmel bir kale yaptırdım. Gugunai Irmağı'ndan bir kanal açtım. Orada bahçeler, bağlar ve yeni bir şehir kurdum. Güçlü icraatlar yaptım ve oraya "Sardurihinili" adını verdim. Sarduri der ki: [...] Böylece orada benim için [...] binalar yapılsın [...] edilsin. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı İrmuşini tarafından Argişti oğlu Sarduri'ye yaşam, büyüklük ve yetki verilsin. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri, büyük kral, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa kentinin yöneticisi/kahramanıdır?." (Erzen 1972a: 66-68; 1984: 34-35, 83; Payne 2006: 253; CTU: 442, A 9-17).

Gerek Guguna Çayı'ndan açılan kanal bugün halen aynı istikamette, Çavuştepe Kenti ve tarım arazileri arasında sulama işlevini devam ettirmekte gerekse Gürpınar Ovası'nın Çavuştepe güneyinde kalan 55.000 dönümlük arazisi, etrafındaki köyler tarafından işlenmektedir (Avcı 2013:40).

I. Rusa oğlu Argişti'nin (II. Rusa) Çelebibağ'da bulunan yazıtında daha önce rastlamadığımız bir sulama tesisi ile karşılaşıyoruz. Rusa oğlu Argişti, Airi Dağları'ndan akan ırmakların suyu ile doldurduğu bir yapay gölden bahsetmektedir.

Ön yüz

"…. Argişti der ki: NA_4.ANŠE-ni kenti.. yer çoraktı, hiçbir şey yoktu orada: ne tarla, ne bağ, ne bahçe. Ne de kanal yapılmıştı orada. Bunların hepsini tanrı Haldi bana bildirdi, tanrı Haldi verdi. Bu gölü Airi Dağları'ndan akan ırmakların suyu ile dağlardan yaptım. Bu gölü dolduran dağlar, Amuni, Budua, Nagilia, Şalatara ve Urae dağlarıdır. Argişti der ki: Önceden hiçbir şey olmayan bu gölün yerinde [...] Hiçbir kanal olmayan o yerde [...] orada var idi [...] Argişti [...]"

Arka Yüz

"[...] Argişti kentlerinin tanrısına bir koyun, Argişti Yeri'nin tanrısına bir inek, [...] 6 terusi şarap [...] boş [...] Sular aktığı zaman, tanrı Haldi'ye besili bir

koyun, tanrı Teişeba'ya bir koyun, tanrı Şivini'ye bir koyun, tanrıça Arubaini'ye bir koyun, [...] tanrıları'na bir koyun, İnua tanrıçalarına bir koyun, Argişti kentlerinin tanrısına bir koyun kurban edilsin."(Payne 2006: 277-278; CTU: 535-536, A 11-1).

Rusa oğlu Argişti'nin yaptırdığı yapay gölden kanal açarak yeni kurduğu kentlerin sulanmasını emrettiği Topraklı Steli (Payne 2006: 278-279; CTU: A 11-2), Çelebibağ Stelinin ön yüzünün ilk 35 satırının kopyasıdır. Topraklı stelinde geçtiği üzere sulama tesisinden faydalanması düşünülen kentler Argişthinili ve yakınlarındaki Aliala kentleri olabilir (Işık 2015:308; Payne 2006:279) . Kent kurmak krali bir iş olduğundan krali bir iskânın gerekleri de krallık tarafından yerine getirilmiştir.

Seleflerinin kaydettiği ilerleme ve bıraktıkları ile büyük projeler gerçekleştiren Erimena oğlu Rusa'nın su inşaatları da iskân içerisinde önemli bir yere sahiptir. Erimena oğlu Rusa'nın Argişti oğlu Rusa'dan önce tahta çıktığı Mirjo Salvini ve Rıza Gürler Akgün tarafından ifade edilmiştir. Burada teferruatlı bir şekilde konuyu tartışmak yerine kabul ettiğimiz önerilerin[87] dayanağı olan Gövelek, Keşiş Göl ve Savacık stellerindeki sulama tesisleri ile ilgili inşa işlerine değineceğiz.

Gövelek Yazıtı ön yüzünde ifade edilen Qilbani, Zımzım Dağını işaret eder.

"…Erimena oğlu Rusa der ki: Qilbani toprakları çoraktı, hiç bir şey yapılmamıştı. Ne bir bahçe ne de bir bağ kurulmuştu. Bir kanal bile açılmamıştı. Tanrı Haldi'nin lütfuyla orada çok büyük işler yaptım. Rusa der ki: Uraidi dağında Abulsi bu gölün kenarını ben kazdım. Gerçekten boştu. Hiçbir şey yoktu, bir tohum bile yoktu. pulaue işinaue aributai bir yol vardı. Bir kanal yoktu. Bir çeşme vardı." (CTU: 622-623 A 14-1Ro).

[87] Salvini'nin yayınlamış olduğu Gövelek stelinin ardından Keşiş Göl'e yakın bir bölgede bulmuş olduğu Savacık steli de Erimena oğlu Rusa'ya aittir. Bu stel Gövelek ve Keşiş Göl steliyle aynı içeriğe sahiptir. Bu yüzden Salvini, Gövelek ve Keşiş Göl stellerini "Keşiş Göl 1" (Salvini 2006b: 250; figür 32), Savacık stelini de "Keşiş Göl 2 olarak adlandırmıştır (Akgün 2009:13).

Stelin devamında (Keşiş Göl steli olarak anılan üstü kırık kısım) geçen ifadeler Erimena oğlu Rusa'nın kendi adını verdiği gölden açtırdığı kanalla kendi adını verdiği kent Rusahinili/Toprakkale'ye oradan da başkent Tuşpa'ya akıttığını görüyoruz. Rusahinili'nin iskânı bir anlamda Tuşpa'nın da tarımsal ekonomisini dengelemiş olmalıdır.

> *"…dağlar yüksek. Kanallar ve hendekler için su … ettim. "Rusa Gölü" adını verdim. Oradan çorak yer olan Rusahinili'ye kanal açtım. Bianili Ülkesi…(ve) düşman ülkelerinin ... idi. Rusa der ki: Rusahinili'yi kurduğum ve bu gölü yaptığım zaman buyruk verdim: Tuşpa Şehri'nin halkı … Rusahinili önündeki yeri ve öyle bir göl yerini …çorak (ve) dikilmemiş(?) idi. O halk ki … Rusa der ki: O bağlar, ormanlar ve ekilecek tarlalar kurdum ve orada büyük işler yaptım. Bu göl Rusahinili Şehri'nin sulaması için olsun. … Alaini Irmağı'ndan akan su Rusahinili'ye. Bir miktar su Alaini Irmağı (yolu) ile Tuşpa Şehri için … bir miktar su Rusahinili için … bir miktarı ise fazla …*" (Payne 2006: 285-286; CTU: 623 A14-1Ro).

Savacık Yazıtı'nda geçen ifadeler Gövelek ve Keşişgöl stellerinin aynısıdır. Keşişgöl stelinde kırık olan kısmın da yer aldığı Savacık yazıtında Toprakkale'nin kuruluşu, iskânı için gerekli olan altyapının imarı anlatılmıştır. Ayrıca iskânın devamını garanti altına almaya yönelik önlemler dini ritüeller ile ifade edilmiştir.

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle ben Erimena oğlu Rusa tanrım Haldi'nin hizmetkârıyım. Bana bu toprakları veren tanrı Haldi'nin kralımın gücüyle [...] bana güçlü krallığı bağışladı ve krallık tahtına çıktım. Krallığın hükümdarlık asasını bana verdi. Bana düşman ülkelerini dehşete düşüren ueselase verdi. Tanrı Haldi, kralım, bana hututuhi, savaşma ve zafer kazanma gücü verdi. Tanrı Haldi'nin azametiyle düşman topraklarına ordumu getirdim. Erimena oğlu Rusa der ki: Qilbani toprakları çoraktı, hiçbir şey yapılmamıştı. Ne bir bahçe ne de bir bağ kurulmuştu. Bir kanal bile açılmamıştı. Tanrı Haldi'nin lütfuyla orada çok büyük işler yaptım. Rusa der ki: Uraidi dağında Abulsi bu gölün kenarını ben kazdım. Gerçekten boştu. Hiçbir şey yoktu, bir tohum bile yoktu. pulaue işinaue aributai bir yol vardı. Bir kanal yoktu. Bir çeşme vardı. [...] dağlar yüksek.*

Kanallar ve hendekler için su [...] ettim. "Rusa Gölü" adını verdim. Buradan Rusahinili'ye kanal açtım. Daha önce hiçbir şey yapılmamış olan bu topraklara. Biai Ülkesi [...] ve düşman ülkeleri[...]kullanışsızdı. Rusa der ki: Rusahinili'yi kurduğum ve bu gölü yaptığım zaman buyruk verdim: Tuşpa şehri'nin Halkı [...] Rusahinili önündeki yeri ve öyle bir göl yerini [...] çorak ve ekilmemiş idi. O Halk ki [...] Rusa der ki: O yerde bağlar, ormanlar ve ekim yapılacak tarlalar kurdum ve orada büyük işler yaptım. Bu göl Rusahinili şehri'nin sulanması için olsun. [...] Alaini Irmağı'ndan akan su Rusahinili için (olsun). Bir miktar su Alaini Irmağı (yolu) Tuşpa Şehri için [...] bir miktar su Rusahinili için [...] bir miktarı ise fazla [...]" Diğer krallarla birlikte Rusa der ki: burada bir ritüel oluşturdum. Gölden su geldiğinde tanrı Haldi'ye genç bir keçi kurban edilsin. Tanrı Haldi'ye bir sığır ve 5 koyun kurban edilsin. Fırtına Tanrısı'na (Teişeba) bir yağlı koyun ve bir koyun, Güneş Tanrısı'na (Şivini) bir yağlı koyun ve bir koyun, tanrıça 'Arubani'ye bir yağlı koyun ve bir koyun, tüm tanrılara bir yağlı koyun ve bir koyun, tüm tanrıçalara bir yağlı koyun ve bir koyun, Rusa'nın tanrısı Gi'ye bir sığır, Rusa'nın tanrıçasına bir inek, tanrıça Aniqugi'ye bir inek, gölün üzerindeki tanrılara 3 koyun, tanrı Asur'a bir yağlı koyun ve bir koyun, tanrı Nalaini'ye bir yağlı koyun ve bir koyun, tanrı Quera'ya bir yağlı koyun ve bir koyun ve bir sığır tanrı Ura'ya, 3 koyun kurban dağına kurban edilsin. Bunlar su gelince kesilecek kurbanlardır. Su azaldığında Tanrı Haldi'ye bir yağlı koyun ve bir koyun, Fırtına Tanrısı'na (Teişeba) bir koyun, Güneş Tanrısı'na (Şivini) bir koyun, tanrıça 'Arubani'ye bir koyun, tanrıçalara bir koyun, tanrılara bir koyun, Rusa'nın tanrısı Gi'ye bir koyun, Rusa'nın tanrıçasına bir koyun, tanrı Aniqugi'ye bir koyun, gölün tanrılarına 3 koyun, tanrı Asur'a bir koyun, tanrı Nalaini'ye bir koyun, tanrı Quera'ya bir koyun, tanrı Ura'ya bir koyun, 3 koyun kurban dağına kurban edilsin. Rusahinili için [...] Tanrı Haldi'nin kudretiyle Erimena oğlu Rusa, güçlü kral, biai ülkelerinin kralı, [...]"(CTU: 625 A 14-2).

Erimena oğlu Rusa'nın Van Gölü Havzası'nda yaptırdığı icraatlardan biri olan Keşiş Göl-Rusa Barajı bugün de işlevini sürdüren örneklerdendir (Fotoğraf 30). Keşiş Gölü, Kuh, Kozan ve Erek dağları arasındaki vadide, vadi ağzının kapatılmasıyla oluşturulan yapay bir göldür ve yüzölçümü yaklaşık 4 km²'dir (Başarır 1992:1-2). Batı ve kuzeybatı kısımlarda yer alan duvarlardan batıdaki 7 metre kalınlıkta iki duvar arasındaki 13,40 metre dolgudan oluşur (Fotoğraf 31 ve 32). Kuzeybatıdaki savak

yakın zamanda yenilenmiş ve kullanımı devam etmektedir (Fotoğraf 33). 2544 metre yükseklikteki göl (Elmacı 2010:290) havzasında Bozyiğit, Doni ve Dereüstü (Anzaf) köylerinin yaylaları yer alır (Fotoğraf 34). Büyükbaş ve küçükbaş (Fotoğraf 35) hayvancılığın yapıldığı yaylalara çıkan yol boyunca 2315 metreye kadar arpa ekiminin yapıldığı görülür. 2060 metrede yer alan buğday ve yonca tarlalarının yılda 3 veya 4 kez sulamaya ihtiyaç duyduğu köylüler tarafından ifade edilmiştir. 2290 metrede yer alan yakın köyler adeta buğday ve arpa ekim sınırlarının ortasında bir rakımda yer alırlar. Yol boyunca iç içe geçmiş iktisadi hayatlar izlenebilmektedir. Yaylacıların zirai tarımdan vazgeçmeyişi Göl'ün önemini bir kat daha artırır.

Keşiş Göl, doğusundan debisi düşük bir dere ile beslenirken (Elmacı 2010:293) Göl'de biriken kar ve yağmur suları Erimena oğlu Rusa'nın da anlatımıyla örtüşen kanallarla Tuşpa'ya indirilmektedir (Garbrecht 1980:310-311). İlkbahar ve sonbaharda düşen yağışın toparlanarak hem içme suyu hem de tarım için kullanılması söz konusudur. Ovaya düşen yağış miktarı ne kadar yetersiz olsa da Göl'ün bulunduğu yükseltinin bu yetersizliği kapattığı ifade edilmiştir (Elmacı 2010:295). Var olan yükseltiden Van Ovası'na ulaştırılmaya çalışılan suyun geçeceği kanalların inşasındaki işçilik ve külfet, eğim dolayısıyla asgariye inmiş olmalıdır. İnşaattaki fayda içerikli bu kolaylık Toprakkale Kenti iskânı için ayrıcalık olsa da suyun eğimden kaynaklı artan debisi de ovadaki kontrolünü zorlaştırmıştır. Bu nedenle eğimin oluşturduğu akış şiddeti Sıhke Göleti'nde kontrol altına alındıktan sonra suyun dağıtımı Akköprü deresi yapılarak zorluk ortadan kaldırılmıştır.

Diğer bir zorluk gölet'in bakımı, temiz tutulması ve korunması ile alakalıdır. Bunun için krallığın, gölet yakınlarına kurdurduğu bir köy, köylünün ekip biçecek arazisi, otlatacak hayvanları ve her daim görev başında bulunan bir askeri birliği olmalıdır. Aksi durumda Erek Dağı üzerine bir gölet yapmanın gereği olmazdı. Bu işlevleri karşılayacak şimdiye kadar tespit edilmiş bir yerleşim yeri yoktur. Ama Keşiş Göle giden Doni Vadisi'ni denetleyen bir konumda bulunan Yoncatepe Yerleşmesi hem bir köy olarak hem de askeri bir birim olarak Keşiş Göl'e en yakın derbent köyünü, bir bakıma yarı askeri bir örgütlenmeyi (Faroqhi 1994:73) anımsatır. Kaldı ki

günümüz Yukarı Bakraçlı köylüsü de Erek Dağı'ndan inen su kaynaklarının bakımı ve güvenliği için yıllardır hizmet etmektedirler.

Son olarak Argişti oğlu Rusa'nın su inşaatlarını yaptırırken iskânın tüm gereklerini yerine getirdiğini söyleyebileceğimiz bir örnek verelim. Argişti oğlu Rusa, Eçmiazin'de bulunan bir stelinde Quarli/Quble Vadisi'nin ekilmemiş olduğunu ve burada hiçbir şeyin olmadığını belirtmiştir. Buraya bağ, bahçe ve tarlalar kurduğundan bahseden kral, İldarunia Irmağı'ndan açtığı bir kanala da isim vermiştir. "Umeşini" kanalı'nın kullanımını da ritüellerle güvence altına alan kralın bu icraatları ne zaman yaptığı hakkında bilgi sahibi değiliz.

> "*…Argişti oğlu Rusa der ki: Quarli/Quble Vadisi'nin yeri ekilmemişti. Orada hiçbir şey yoktu. Tanrı Haldi'nin buyurduğuna göre ben bu bağı diktirdim. Ekilecek tarlalar ve yeni bahçeler orada kurdurdum. Orada bir şehrin yapılmasını üzerime aldım. İldarunia Irmağı'ndan bir kanal açtırdım. Adı "Umeşini" idi. Rusa'nın bu vadisinde, bir kimse kanalın suyunu kullandığı zaman, tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir koyun kurban edilsin. …*" (Payne 2006: 284-285).

Denilebilir ki krallığın kuruluş evresinden Argişti oğlu Rusa dönemi sonuna kadar gerçekleştirlen tarımsal yatırımlar içerisinde sulama tesisleri tüm tarımsal faaliyetleri etkileyen bir önceliğe sahiptir. Tarım yapabilecek arazisi ve alt yapısı hazırlanmadan nüfusü iskân ettirmek olası değildir. Urartu krali kentlerini ayakta tutan unsurların arasından su inşaatlarını çıkaramayacağımız gibi tesislerin de krallık kontrolünden uzak kalamayacağı açıktır. Doğanın her yıl bozduğu sulama tesislerini onarmak, yeni kentlerin tarım alanlarını belirleyip yeni göletler inşa etmek ve bu göletlerden tarım alanlarına su akıtmak merkezi bir devletin harcıdır. Bu sorumluluğun üstesinden gelebilecek devlet organizasyonunda da iskânın bileşenleri aynı kıymette olabilmelidir.

3- Maden Yatakları ve İşlemeciliği

İskânın altyapısını oluşturabilmek için yerleşim birimlerinin inşası, Urartu'nun bu inşaatları yapabilmesi için ise demirin yaygın biçimde kullanımı gerekmiştir. Doğu Anadolu coğrafyasında doğaya hükmedebilen Urartu'nun yegane artısı demir madenini kesici, kazıcı ve delici aletlere dönüştürebilmesi olmalıdır. Hitit'in kurduğu sistem tunç yerine demirin gücü ile yoluna devam etmiş olsaydı belki de daha uzun ömürlü olurdu. Her ne kadar doğaya hükmedebilmek kolaylaşmış olsa da demirin kullanımıyla doğanın yok oluşu hızlanmış, insanoğlu çevresine verdiği zararı artırmıştır. Ve şüphe yok ki demir çağındaki başarı addedilenlere Tunç Çağı'nın edinimleri sebep olmuştur (Muhly vd. 1985:67). Demirin kullanımı, askeri alandan tarıma, mimariden gündelik işlere kadar kolaylıklar sağladığı gibi hakim olanı zayıflatmış, hükmedenleri değiştirmiştir. Denilebilir ki demire erişim arttıkça ustalık yayılmış ve erişilen gücün verdiği güven MÖ 1200'lü yıllarda başlayan göçlerin temelini atmıştır (Neil 1982:12vd).

Su verilmiş karbonize demirin elde edilmesine kadar tuncun keskin ve estetik duruşu kuyum ve silah üretiminde tercih sebebi olmuştur. Karbonize demirin dövülerek mukavemetinin artırılması ve çelikleşen demirin önce tarım ve mimaride sonra da silah yapımında aranılır oluşu günlük hayatın gerekleri arasına girmiştir (Muhly vd. 1985:68).

Van Gölü Havzası'nda demirin ergitilmesi Urartu öncesinde başlamıştır. Erken Demir Çağ'a tarihlenen Ernis, Karagündüz ve Yoncatepe mezarlıklarında ortaya çıkarılan demir alet ve silahların orta demir çağında da rastlanan benzerlerinin geleneksel bir kullanımı mı ifade ettiği yoksa mezarlık alanlarının daha geç bir kronolojiyi mi temsil ettiği tartışmalıdır. Her ne kadar tartışmalı olan demir malzemenin tipolojik benzerliği olsa da kesin olan Urartu'nun demirin gücü olmadan gerekli inşa faaliyetlerinde bu denli başarılı olamayacağıdır.

Tunca göre daha dayanıklı, demirden yapılmış silahlar ile Urartu'nun edindiği başarılar bir yana, mimari her adımda karşısına çıkan topografyayı alt edebilmenin demirle mümkün olduğunu söylemekte bir beis görmüyoruz. Sarmal bir ilişki içerisinde olan demir yataklarına ihtiyacın gerektirdiği güçlü ordu, güçlü orduyu ayakta tutacak iktisadi döngü, iktisadi döngüyü sürekli kılacak güvenlik ihtiyacı, iskân politikasının başarısı için gerekli şartları ifade eder.

Taş işçiliğinden tarıma, silahlardan işlik aletlerine değin geniş alanlarda bakır ve tunca oranla daha dayanıklı oluşundan uzun süreli kullanım sağlayan demirin şekillendirdiği Urartu ekonomisi büyüdükçe, iskân anlayışı da sürdürülebilir bir politikaya dönüşmüştür. Politikanın sürdürülebilir bir hal alması ekonominin tahmin edilebilir büyüme hacmi ile alakalı ise Urartu'nun kuracağı kentlere yerleştireceği insanları ve ovanın işlenebilir tarımsal potansiyelini hesap etmesi tesadüfi olamaz. Tarımsal potansiyeli işler hale getirebilecek halkın iskânı ve kentin devamlılığı hükmedilen alanın kontrolü ile mümkün görünmektedir. Kendi kendine yetebilme hususunda Urartu'nun elinde tuttuğu gücü demirden aldığını söylersek mübalağa etmiş olmayız. Zirai hayatın daha kolay ve başarılı sonuçlarıyla tanışmış Urartu'nun, yazıtlarda bahsini ettiği inşaatlarda yani açtığı kanallarda, ıslah ettiği ve sürdüğü tarlalarda, kurduğu bağ ve bahçelerde kullandığı düşünülen demir aletlerin kazılarda tespit edilen buluntularla örtüşmesi önemlidir.

Demir kürekler, ahşap sabanın toprağı kazan ucuna takılan demir kazıcılar[88], demir oraklar, demir yabalar (dirgen-çatal) tarımda, demir murçlar, demirden taşçı kalemleri, demir manivelalar (kaldıraç), demir çiviler taş işlemeciliğinde ve mimaride, demir bızlar, demir deliciler dokuma ve dericilikte, kullanımı arkeolojik olarak

[88] Benzer aletlerin, İsrail'in Akabe Körfezi'ndeki Eliat Şehri'nin 17 km kuzeyinde Timna Vadisi'nde yer alan madenlerde yapılan arkeolojik kazılarda tespit edildiği ve maden çıkarmada kullanıldığı ifade edilmiştir (Drenka 2003:22 vd). Ahşap bir sap takılan aparatın toprağı kazmak için kullanışlı bir alet olduğunu bugün bile gözlemleyebiliyoruz. Anadolu'nun birçok köyünde yakın döneme kadar uygulanan bu yöntem karasabanın kullanımdan kalkmasıyla beraber terkedildi. Biz bu aparatların Havza'da tespit edilen örneklerden hareketle ahşap sabanın ağzına takılarak toprağı sürmekte kullanıldığını ifade etmek istiyoruz.

kanıtlanmış aletlerdir[89]. Ahşap saban[90] (Belli 2001b: 367 fig. 6; 2007:324; 1989:69-70) yapabilmek için kayaları oyarak inşa edilen kalıplar[91] (Fotoğraf 36) dahi demirin gücünü ve yaygın kullanımını işaret etmektedir. Yaygın olarak kullanılan demirin çelikleştirilebildiğine (Belli-Yalçın 1994:56) dair elimizdeki veriler her ne kadar da genele yayılmayacak kadar sınırlı örnekle temsil edilse bile bu sayının azlığı analiz ettirilen eser miktarıyla alakalıdır.

Arkeolojik yüzey araştırmalarında veya kazılarda maden yataklarına dair veri olmamasına karşın bu alanda yapılmış çalışmalar yakın dönem verilerini temel almıştır. Özellikle Malatya-Elazığ-Tunceli-Bingöl, Divriği-Erzincan-Erzurum ve Bitlis-Siirt- Van- Hakkari Bölgeleri (Belli 1985:336;1987:91) şeklinde işaret edilen maden yataklarının en erken Ortaçağ'da bile işletildiklerine dair net veriler bulunmamaktadır. Buna rağmen maden yatakları Urartu döneminde işletilen ocaklar olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmenin dayanağı olarak Asur'un güneydoğu Toroslar'ı aşarak bölgeye yaptığı yağma seferlerini düşünsek bile kanaatlerimiz varsayımdan ileri gitmez. Yine de bölgeye yapılan seferlerin Salmanassar I (MÖ 1274-1245) ve Tukulti Ninurta I (1243-1207) dönemlerinde başladığı ve bu kralların küçük demir stoklarını Asur'a getirdiklerini kabul edebiliriz (Maxwell-Hyslop 1974:140). Hatta Asur krallarının seferleri sonucunda ganimet ve tribut olarak ele geçirdikleri çok miktarda demir Asurlu demirciler tarafından dövülerek çeşitli silahlar, saban demiri, çapa, kazma, bel gibi tarım aletleri, yapı işlerinde çalışan marangozlar için balta, keser, kalem ve bıçaklar farklı büyüklükte murçların yapımında kullanılmıştır (Maxwell-Hyslop: 1974:152).

Van Gölü Havzası'ndaki maden yataklarının işletilmesi ve demir metalürjisinin gelişimine paralel olarak krallığın ulaşım ağı da gelişim göstermek zorundadır. Başkent Tuşpa'ya yollarla bağlanan krali kentler merkeze idari olarak bağlı olsalar da

[89] Demir malzeme için bkz. Belli 2007:dirgen s.226, manivela-kaldıraç s.358, kürek s.359.
[90] Toprakkale'den çıkarılan alt yüzü damgalı bir bullanın yan yüzünde okunan ibarede "saban"dan bahsedilir. "*Ardini Şehri'nden (gelen) saban öküzünün mühürlenmiş fişi*." (Payne 2006:339)
[91] Çavuştepe' de kayaya oyulmuş kalıbın ahşap saban yapımında kullanıldığını düşünmekteyiz. Ayrıca kaya kalıplarının işlevleri hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Konyar 2007;2008;2013.

temelde etrafındaki halka bağımsız olarak hizmet edebilecek bir yerel ekonomik işletim sistemine sahiptir. Söz konusu merkezler arasında süratli ulaşım sağlayan bir yol ağı ekonomik yeterliliği kanıtlanmış merkezi erk tarafından inşa edilmiş olmalıdır (Yavuz vd. :232). Doğal geçitlerin çizdiği rotaların krallık tarafından sistemli bir yol ağına dönüştürüldüğü fikri için arkeolojik verilerden yoksun olsak da Urartu'nun ulaşımı kontrol etmesinin önemi açıktır. Tuşpa- Harami Gediği-Gürpınar Ovası-Sisiyar Gediği- Artos Geçidi- Müküs- Pervari ve Tuşpa- Harami Gediği- Gürpınar Ovası- Sisiyar Geçidi- Çatak- Narlı güzergahları özellikle maden üretiminin yapıldığı güzergahı gösterir biçimde yayınlara konu olmuşsa da bahsi geçen rota doğal geçiş noktaları dikkate alınarak çizilmiştir (Belli 1987:96). Krali kentlerin bu doğal geçiş noktalarının birleştiği rota üzerinde kurulduğunu belirtmek ve dahası gerekli olan hammadde ve iletişim için ulaşımın önemini ifade etmek, merkezi yapının planlı iskânına dikkat çeker.

İskânı planlayanın kente biçimini verecek planı geliştirirken, doğal koşullarla da sınırlı olduğu unutulmamalıdır (Yavuz vd. 1978:230). Maden yataklarına yakın yerleşmelerin kurulabilmesi iskânın alt yapısını hazırlamak ve iskân ekonomisi oluşturabilmek açısından önem taşır. Maden yataklarına uzak yerleşme alanları için çözüm ulaşım ağıyla erişimin sağlanmasıdır. Van Gölü Havzası'ndaki demir yatakları günümüz şartlarında işletilmek için düşük tenörlü ve küçük rezervli kabul edilse bile krallığın ihtiyacını karşılayacak kadar olduğunu söyleyebiliriz. Krali kentlerin yakınlarında bulunan bu demir yatakları büyük ve uzun soluklu işletmeler olamasa da kentlerin ihtiyacını karşılar niteliktedir. Anzaf'ı çevreleyen dağların ovaya inen uzantıları üzerinde ve daha çok güneydoğusuna denk düşen kayalıklarda yer alan rezervi düşük demir damarlarının[92] günümüz işletmeleri için değeri olmasa da Anzaf kentinin inşaatı ve iskânın yatırımları için kıymeti büyüktür.

Doğal geçiş yolları üzerindeki verimli ovaların kenarlarına kurulmuş krali kentlerin özellikle demir ihtiyacını krallığın kurduğu sistemli ulaşım ağıyla karşıladığını söyleyebilecek durumda değiliz. Yine de eksik olan hammaddenin

[92] Hüseyin Turoğlu ve Hasan Özdemir ile arazide yapılan değerlendirmeye istinaden ifade edilmiştir.

transferi yollar vasıtayla sağlandığından, krallığın yüksek rezervli demir yataklarından taşıma yaptığı veya buralara maden ocakları kurduğu düşünülebilir. Özellikle Gevaşın'ın batısında yer alan ve Tuşpa'ya 70 km uzaklıktaki Balaban'da tespit edilen demir yatakları ve işletilen galeriler Van Gölü güneyinden geçen güzergahı üzerinde yer alır. Demir galerilerinin kuzeydoğusunda yer alan dere yatağı içerisinde tespit edildiği ifade edilen Urartu keramikleri galerinin tarihlendirmesi için referans alınmışsa da (Belli 1985:370;1987:100) eldeki veriler çok sınırlıdır. Benzer bir maden ergitme merkezi yine güneye giden yol üzerindeki Müküs-Pürneşe olarak ifade edilmiştir. Müküs Çayı'nın batısındaki tepeler halinde yükselen ve birkaç milyon ton olduğu sanılan cüruf yığınları referans gösterilerek Pürneşe'nin bölgenin en büyük ergitme merkezi olduğu ifade edilmiştir (Belli 1987:102 vd.). Her ne kadar bu tespitler, Urartu'nun bu galerileri kullandığını doğrulayacak arkeolojik verilere sahip değilse bile, Havza'nın güneyindeki doğal yollar üzerinde demir yataklarının olduğu anlaşılmaktadır.

Balaban'ın kuzeyinde Van Gölü kıyısında Altınsaç (Çolakoğlu vd. 2009:234) bölgesinde günümüzde işletilen demir yatakları da Van Gölü güneyinin maden yatakları bakımından işletilmeye değer kaynaklar barındırdığını göstermiştir. Ortaçağda kullanımı duran ergitme ocakları yanında bugün işletilen demir yatakları da yüksek potansiyel barındırmasa da var olan potansiyel Urartu için yeterlidir. Düşük rezervli kaynakların varlığı Urartu'nun ocak kurmasını engellememiştir.

Van Gölü'nün güneyinde demir yataklarının varlığını Asur yazılı kaynaklarının da desteklediği görülmektedir. I. Tiglat Pileser (MÖ 1115-1077) dönemi anallerinde Nairi'den vergi olarak alınanlar arasında "demir" ibaresi geçmektedir (Luckenbill 1926: 405). Nairi olarak bahsedilen topraklara yapılan seferin Van Gölü güneyinde ve güneybatısında gerçekleştiği dikkate alınırsa, vergi olarak alınan demirin de yakın yataklardan çıkarıldığı kabul edilebilir (Sağlamtemir 2001:86).

İskân birimlerinin inşasında, iskân yatırımlarının hazırlanmasında ve dahi iskânın sürekliliğinin sağlanmasında önemli bir yeri olan demir kullanımının krallığa sağladığı avantajlar arkeolojik verilerle sabittir. Taşların, taş ocaklarından çıkarılması ve

işlenmesi, anakaya üzerine duvar temel yataklarının açılması, sitadel kurulacak kayalığın traşlanması, su kanallarının açılması, göletlerin kazılması, bataklık alanların ıslah edilerek tarla haline getirilmesi, toprağın sürülmesi, ekim ve dikim işlerindeki başarı bu uğraşlar için kullanılan aletlerin sağlam ve dayanıklı olmasıyla ilintilidir. Bu nedenle her iskânın Urartu için gerekleri aynıdır. Yapılacak işlerin sırası ve kullanılacak malzemenin kalitesinden ödün vermek demek iskânın istenilen nitelikte olmasını engeller. Ve yine bu nedenle demire erişimdeki kolaylık her yerleşim birimi için kraliyet tarafından garanti edilebilmelidir. Nitekim kentlerin kuruluşundan tarımsal ekonominin alt yapısının oluşturulmasına kadar tüm iskân faaliyetlerini yürüten krallığın maden ergitme ocaklarını da işlettiği düşünülmelidir.

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU KRALİ İSKÂN BİÇİMLERİ

Kelime anlamıyla yurtlandırma ifadesiyle tanımlayabildiğimiz iskân faaliyetleri, Urartu yöneticisi tarafından rasyonel etmenlerin dikkate alınarak hayata aktarıldığı bir devlet politikasıdır. Bu rasyonel etmenlerin arasında coğrafi özelliklerin birinci derecede rol oynadığını kabul etmek gerekmektedir. İskân yerinin seçimi konusunda arazinin verimli olması, su kaynaklarının yeterliliği, doğal kaynaklara erişim kolaylığı, savunma ve ulaşım kolaylıklarının öncelikli kriterler olarak dikkate alındığını söyleyebiliriz ki insan unsuru coğrafi kriterlere bağlı kalarak güvenlik ile hareketlilik, macera ile yerleşiklik arasında tercih yapmak durumunda kalmıştır (Mumford 2007:16). Urartu kentinin Doğu Anadolu'da var olabilme durumunu ve bölgede kentsel bir düzeni işaret eden en alt birimleri dikkatlice ele alıp sorguladığımızda kentten önce mezralar, kutsal yerler ve köyler, köylerden önce obaların varlığı, bir anlamda insan hayatının iki kutuplu oluşu yani hareket ve yerleşme unsurlarının varlığı ile açıklanabilir (Mumford 2007:15,16).

Yarı göçebe aşiretler halinde Doğu Anadolu yaylalarında yaşamlarını sürdürdüğünü düşündüğümüz Erken Demir Çağı toplumlarından farklı kültürde toplulukların Doğu Anadolu'ya gelişiyle başlayan değişimin belli başlı kriterlerinden olan "nüfusun önemli bir bölümünün kentlerde yaşamaya zorlanması", "sulu tarımın teşvik edilmesi", "yerleşik köy toplumu oluşturma çabaları" ve "güçlü bir merkezi yönetimin kurulması" (Köroğlu 2011:21-23.) sarmal bir devletçilik anlayışıdır. Bu bağlamda, Kemalettin Köroğlu'nun "yerleşik köy toplumu oluşturma" fikrinin temelinde bölgenin yapısına uygun bir iktisadi hayatın tanımı yatmaktadır. Urartu'nun getirdiği nüfusun tamamını yerleştirmek gibi bir çaba içerisinde olduğu düşünülürse hükmettiği alanlardaki tüm yarı göçebe ve göçebelerin iskân ettirilmesi gerekmiştir. Oysa yaylacılık yapan yarı-göçebe vaziyette yazın yaylalarda kışın ise ova tabanlarındaki ılıman alanlardaki korunaklı sahalarda kışı geçiren toplulukların tamamen yerleşik hayata zorlanması kurulmaya çalışılan sağlam iktisadi hayatın

bölgedeki gerçekliğine uymaz.[1] Getirilen halkların/toplulukların iskân ettirilmeye çalışıldığı ne kadar açıksa bu nüfusun sağlam bir iktisadi sistemin kurulmasında işgücü olarak kullanıldığı da açıktır ki ilk kentlerin sakinleri için sürekli esaret altında tutulan tarım nüfusu tanımlaması yapılabilir (Mumford 2007:65). Kurulduğu bölge itibariyle tarım toplumu olmaktan başka seçeneği olmayan Urartu'nun kurduğu krali kentlerdeki nüfusu kontrol altında tutmayı başardığı zaman zarfında ortaya koyduğu maddi kültür kalıntılarının tarifi ve tanımlanabilmesi için gerekli unsurları şu şekilde sıralayabiliriz:

Çivi yazılı inşa yazıtları, çivi yazılı metal ve taş eserler, sitadel bünyesinde inşa edilen kompleksler (kule tipi tapınak, saray kompleksi, pithoslu depolama mekanları, çok düzgün kesilmiş bazalt veya kalker bloklardan inşa edilmiş yapılar, surlar, büyük sarnıçlar), kanalizasyon sistemi, sitadelleri sınırlayan hendekler, kralların ve yerel yönetici sınıfının gömülmesi için tasarlanmış çok odalı kaya mezarları, kapı biçiminde yazıtlı kaya anıtları, uzun sulama kanalları ve günlük yaşama ilişkin olarak parlak kırmızı astarlı çanak çömlekler[2]. Bunların yanısıra devletin karakteristik sayılabilecek metal eserleri, mühür ve mühür baskıları da Urartu'nun varlığı konusunda kesin arkeolojik kanıtlar olarak değerlendirilebilir.

Bu kanıtları içeren yerleşmelerin tanımlamalarına geçmeden önce tekrar değinmek istediğimiz husus Urartu yazıtlarında geçen "URU" ve "E.GAL" tanımlayıcı ifadelerinin çoğu zaman nitelik ayrımı gözetmeden birçok farklı iskân birimini belirtmek için kullanılmış olduğudur. İskân biriminin nitelik olarak ayrımına Urartulu yazmanların dikkat etmedikleri varsayılırsa ya da Urartu'nun resmi yazıcıları bu kavramları kullanmakta seçici davranmayarak devletin yerel inşa ve iskân uygulamalarını da önemli imar faaliyetleri içerisinde değerlendirmiş iseler, Urartu araştırmacılarının URU'yu kent, E.GAL'i ise saray veya kale isimlerinden önce kullanılmış tanımlamalar olarak algılamaları, yerleşmenin yapısını değiştirmese de, literatürdeki adlandırmasını devam ettirmiştir.

[1] Her ne kadar da bu konuda arkeolojik verilerden yoksun olsak da göçerleri toprağa bağlamanın Urartu'nun lehine sonuçlar doğurmayacağını belirtmiştik.

[2] Aslında bildiğimiz üzere kırmızı astarlı çanak ve çömlekler krali bir endüstrinin varlığını kanıtlasa da Urartu öncesinde var olduğunu bildiğimiz yivli çanak çömleğin de bu dönemde kullanılmış olduğu unutulmamalıdır(Köroğlu 2003; Köroğlu- Konyar 2008; Erdem 2009; Köroğlu 2011:22)

Başkent Tuşpa, Anzaf, Çavuştepe, Toprakkale, Ayanis, Körzüt, Kef gibi Van Gölü Havzası krali kentleri şu ana kadar kale olarak adlandırılmış ve tipolojik ayrımları dikkate alınmamıştır. Bu bağlamda arkeolojik verilerin birincil olarak değerlendirilmesi ile oluşturduğumuz Urartulu olabilme kriterleri ışığında Urartu Devleti bünyesinde sürdürülen inşa faaliyetleriyle kurulmuş planlı iskân birimlerini krali kentler, aşiret merkezleri, kırsal yerleşmeler olarak ele alabiliriz (Harita 2).

Van Gölü kıyısı ve kıyı yakınındaki sahalarda, nispi yükseltinin azlığı sonucu iklim şartları çevreye göre daha uygun koşullar taşır. Böylelikle sürdürülen zirai faaliyetlerin ve yerleşme alışkanlıklarının bu geniş alüvyal ovalarda icrası tesadüfi değildir. Dolayısıyla Havza'daki kentlerin/şehirlerin bu elverişli ovalar üzerinde veya ova kenarlarında kurulduklarını söyleyebiliriz (Yakar, 2007:338 vd.). Şehirlerin kurulmasında etkin rol oynayan güvenlik faktörü yerleşmeleri yamaç ve yüksek düzlüklere kurmayı gerektirmiş olsa da planlı bir iskân anlayışıyla kurulan yerleşmeler, günümüz şehircilik anlayışına ters düşmez. Öyle ki Van Kalesi Höyüğü, Ayanis Aşağı Yerleşmesi, Çavuştepe Aşağı Yerleşmesi?, Anzaf Aşağı Yerleşmesi, Çermik Yerleşmesi, Dilkaya ve Karagündüz gibi birçok iskân merkezi, ovanın düzlüklerine ve yamaçlarına kurulmuştur. Yoncatepe, Kevenli, Keçikıran, Körzüt, Aznavurtepe, Kef gibi iskân örneklemelerine bakarak iskân yeri seçiminde güvenliğin öncelik arzettiğini belirleyebiliriz. Günümüz şehircilik anlayışı, ekonomik ve siyasal şartların, teknolojik öğelerin etkisiyle değişerek sosyolojik parametreleri oluşturmasıyla aynı antik çevrede fakat farklı merkezlerde şekillenmektedir.

Kentlileşmenin gerçekleşebilmesi için nüfus, mimari ve hizmet unsurlarının evrimini tamamlayarak bir arada anılabilmesi gerekmektedir[3]. Childe'a göre[4], kentin varlığından söz edebilmek için dikkate alınması gerektiğine inandığımız birkaç

[3] Kentin; insan gücü seferberliği yaratmada, uzak mesafe taşımacılığına hakim olunmasında, zaman ve mekan bakımından uzak mesafeleri kapsayan bir iletişim yoğunlaşmasında, inşaat mühendisliğindeki büyük çaplı bir gelişimle birlikte yeniliklerin yaşanmasında ve tarımsal üretkenliğin artmasında (Mumford 2007:45) etkili bir kavram olduğu görülmektedir.

[4] Gordon Childe'ın kent kriterlerini şık bir şekilde kaleme alan ve irdeleyerek özetleyen yayın için bkz. Aktüre 1994:11-14.

parametrenin Van Gölü Havzası coğrafyasında Urartu'ya uygunluğunu sorgulamaya çalıştık.

"Yerleşim yerinin boyutları ve nüfus yoğunluğu" ilkesini ele alırsak; ilk kentler, daha önceki yerleşim yerlerinden daha büyük ve daha yoğun bir nüfus tarafından iskân edilmiş olmalıdır. Van Gölü Havzası'nda kazısı yapılmış höyüklerden anlaşıldığı üzere Havza'da Kalkolitik dönemde görülmeye başlayan iskân İlk Tunç Çağı'nda yoğunluk göstermektedir. İlk kentlerin varlığından haberdar olamasak bile planlı bir iskân anlayışının varlığından bahsedebiliriz. Mezopotamya ve Orta Anadolu kentleriyle kıyaslayamayacağımız derecede basit ve ilkel görünen bu yerleşmeler değerlendirilirken Doğu Anadolu'nun coğrafi yapısı ve topolojik özellikleri dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla bölgede kurulan sistemli[5] olsa da ilk yerleşmeler asla birer kent ölçeğinde değillerdir. Bu bakımdan boyutları köy ölçeğinde olan yerleşmelerin demografik yapısını incelerken yönetici bir grubun varlığından söz edebilmekten uzağız ki köy topluluğundan farklı olarak ilk kent kavramı, egemen bir azınlığın ihtiyaçlarını karşılamak üzere örgütlenmiş bir kastın yönettiği bir toplumu açıklar niteliktedir (Mumford 2007:54).

"Tam zamanlı çalışan uzmanların varlığı" açısından kentli nüfus, bileşim ve işlev açısından köylü nüfustan ayrılmaktaysa da Havza'da halkın büyük bir kesimi için geçim kaynağı tarımsal üretimdir. Bununla beraber tüm kentler, kendi yiyeceğini zirai tarım ya da hayvancılık yapmak suretiyle karşılamayanları, tam gün çalışan uzman zanaatkarları, taşımacılıkla uğraşan işçileri, tüccarları, memurları ve rahipleri de bünyesinde barındırmalıdır. Bunların hepsi kuşkusuz kentte ve kente bağlı köylerde yaşayan çiftçilerin ürettiği artı ürünle beslenmekteydi. Ancak kendilerine düşen payı, doğrudan kendi hizmetleri ve ürettikleri şeyler karşılığında tahıl ya da canlı-cansız hayvanla değiştirmek suretiyle köylülerle birebir ilişkiye geçerek elde etmemişler, bu tür ilişkileri düzenleyen bir merkezi erkin varlığına ihtiyaç duymuşlardır. Bu bakımdan

[5] Karagündüz Höyüğü İlk Tunç Çağı tabakasında ortaya çıkarılan mekanların sokağın her iki tarafında dizilmiş odalardan oluştuğu görülmüştür. Sokağın ilerlediği alanın bir meydana ulaştığı düşünülmektedir.

Urartu merkezi erkinin varlığı yerleşmelerin köyden kente evrilmesi noktasında elzemdir.

"Toplumun hiyerarşikleşmesi ve devlet örgütlenmesi" hususunda, artı ürünün merkezi olarak toplanmasını örnek verebiliriz. Her temel üreticinin, henüz sınırlı teknik donanımla topraktan elde ettiği küçük miktardaki ürününün, bir kısmının bir tapınağa sunu, bağış veya krallık idaresine vergi ya da haraç olarak verilmesiyle, merkezi gücün bünyesinde oluşan bir artı ürün depolanmasından bahsedilebilir. Böylelikle hem merkezi idarenin gücü belirginleşir hem de sınırlı üretimlerin hakim erk kontrolünde birikimi sağlanır ve dolayısıyla üretimin kontrolünün getirdiği hiyerarşik tabakalanmadan söz edilebilir.

Üretimle uğraşmakla yükümlü olmayan her bir kentli birey tapınak ya da saray depolarında biriktirilen artı ürünle beslenmekteydi. Merkezi erkin bu depolardan en fazla pay verdikleri şüphesiz görevlendirdiği sivil ve askeri yöneticiler, rahipler ve memurlardı. Urartu yazıtlarında bahsi geçen yöneticiler, saray görevlileri, tarım ve imar alanında çalışan işçiler, usta pozisyonunda olması gereken zanaatkarlar ve esir olarak getirilen halkların Urartu devlet yapısı içerisindeki sınıfsal ayrımları ve sınıflar arasındaki hiyerarşik düzen Urartu kent yapısının oluşabilmesi için merkezi idarenin dayattığı bir gerçekliktir.

"Mimarlık ve tarım alanlarında kamusal veya kolektif çalışmalar" zorunlu bir hal almıştır. Kentin gereklerini yerine getirmesi amacıyla inşa edilmek zorunda olunan yapıların merkezi erk tarafından kollektif çalışmalar neticesinde icra ettirilmesi ve bu tesislerin dahası komplekslerin bu güç tarafından ihtiyaçlarının karşılanarak işlevlerinin sürekli hale getirilmesi planlı ve güçlü bir siyasi organizasyon gerektirir. Hatta bu tesisler, yapılar ve komplekslerin bakımlarının yapılması noktasında ortaya çıkacak ekonomik gereksinimlerin karşılanması hususu bile merkezi gücün organizasyonundaki iyi planlamanın kanıtı olarak gösterilebilir. Bu kollektif çalışmalar neticesinde ortaya çıkan anıtsal kamu yapıları merkezi gücün simgesi olmakla kalmaz kentin varlığının adeta teminatıdır.

Urartu krali faaliyetleri içerisinde değerlendirmemiz gereken merkezi erkin halka sunduğu hizmetler tamamiyle halkın geleneksel yapısını ve yaşama alışkanlıklarını sistematik bir şekilde değiştirmeyi amaçlar. Bu değişimin yaratılması hem uzmanlaşmış iş gücünü, hem çalışan kalabalık toplulukların varlığını, hem de güçlü bir ekonomik yapıyı gerekli kılar. Krali inşa faaliyetlerini sürdürecek, her ne kadar krallığa tabi olanlar olsa da bu organizasyonu yapabilmenin zorluğu tebaa üzerindeki gücün miktarıyla orantılıdır. Bünyesindeki halklara yaptırttığı inşa faaliyetleri ve inşa edilenlerin peryodik bakımları Urartu merkezi idaresinin varlığını ve etkinliğini kolayca idrak etmemizi sağlar.

"Uzun mesafeli değişimlere olan tanıklık", gerek ticari anlamda gerekse uzak mesafe sayılabilecek yabancı coğrafyalarla yapılan değişimleri ifade eder. Bu değişimler yeni kültür alışkanlıklarını temellendirmiş ve neticede hayatın her alanında merkezi erkin de etkisi ve hatta yönlendirmesiyle kozmopolit yaşamlar oluşagelmiştir. Urartu için uzun mesafeli değişimler kuruluş itibariyle başlar. Devletçilik geleneğinin olmadığı Doğu Anadolu coğrafyasında devlet kurabilmek için gerekli unsurları bünyesinde toparlayan Urartu bir anlamda kültürel ticaretini daha kurulmadan yapmıştır. Bunun yanısıra metal (Sağlamtemir 2001: 92 vd.) ve fildişi (Sağlamtimur 2009) eserlerde izlenebilen kültürel farklılıklar Urartu kentlerinin kurulduğu coğrafyada ticari anlamda etkileşimlerin varlığının açık kanıtlarıdır.

"Sosyal düzenin simgelerinin yaygınlaşmasını sağlayan sanatsal ifade biçimlerinde belli bir standartlaşma söz konusudur". Gerek artı ürünle beslenen ve sadece sanatıyla uğraşarak gündelik hayatını neolitikteki çiftçiden ve de avcıdan ayıran metal işlemeciliği yapan bir zanaatkarın gerekse bir taş ustasının incelerek kuvvetlenmiş bakış açısıyla oluşturduğu zevki giderek gelişmiştir. Hele de hakim güç tarafından desteklenen ve korunan sanat ve de zanaat erbabı için mükemmeli üretememek söz konusu edilemezdi.

Mekanların yapımında kullanılan mimari öğelerin standartlaşması hususu bunların belli ustalar tarafından imal edildiğini gösterir. İşlerinde uzmanlaşan grupların varlığı açık bir biçimde yönetim organizasyonuna dahil olduklarını ifade

eder. Duvar inşasında kullanılan taşların ve kerpiçlerin birçok Urartu merkezinde gözlenebildiği üzere belli standart ve ölçülere sahip oluşu, bu yapı elemanlarının kullanıldığı mimari yapıların, örneğin tapınakların, merkezi bir erk tarafından yaptırıldığını ve kontrolünün sağlandığını ortaya koyar.

"Yazının kullanımı" uygarlığın temel tanımı içerisinde yer aldığı gibi devletleşmenin gereklerinden biri olarak da sunulabilir. Kayıt tutmak, tapınak gelirlerini ve envanter listelerini resmileştirmek adına sadece yazı yetmemiş yeni muhasebe sistemleri geliştirilmiştir. Kuruluş yazıtı olarak adlandırılan I. Sarduri'nin Sardur Duvarı'ndaki satırlar[6], sonraki dönemlerde karşımıza sık sık çıkan inşa ve sefer yazıtları, depolardaki kayıtlar ve pithoslar üzerindeki ölçekler, envanter listeleri ve ticari faaliyetlerin belirteçleri bullalar, dini metinler ve aidiyet bildiren cümleler Urartu'nun devlet olabilmenin başat unsurunu kullandığını ve kurduğu kentlerde bu başat unsurla yönetimini tek elden sürdürebildiğini anlatır.

"Bilimin gelişmesi"yle**,** tarım alanında yürütülen faaliyetlerin sürdürülmesi, madencilik alanında teknolojik çalışmaların genel geçer kurallarla yapılması, matematiğin, kimyanın, mimarlığın, metalurjinin, su mühendisliğinin geliştirilerek yeni nesillere aktarılması uygarlığın temel göstergesi olarak kalmamış, tek elde toplanan bilimin gücü, gelişmenin ivmesinin kısa zamanda artmasına da kaynaklık etmiştir. Neolitikten bu yana Anadolu coğrafyasında birikerek toplumlardan toplumlara aktarılan bilimsel gelişmeler, Urartu merkezi idaresini kuranlardan öte halkın da dağarcığında sürekli güncellenmiş olmalıdır. Aksi halde sulu tarım yapabilmek için ya da maden ergitebilmek veya çömlek fırınları kurabilmek için sürecin her oluşumda yeniden başlaması icap ederdi. Böyle olmamış bilakis Urartulu kendinden önceki halkların bilimsel gelişimini temel alarak Doğu Anadolu coğrafyasında bir değişim başlatmıştır. Değişimin ilk göstergeleri olarak kurulan

[6] *''Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi Ülkesi'nin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim), Lutipri oğlu Sraduri şöyle der; Bu taşları Alniunu Şehrin'den getirttim ve bu duvarı yaptırdım.''* (Payne 2006: 1.1.1 – s.17,19; CTU:96-99).

kentlerin coğrafyada daha önceki yerleşim alışkanlıklarından farklı anlayışlarda inşaları dikkate değerdir.

"Merkezi idare ve organizasyon" kentlerin ayakta durabilmesi için elzem konulardır. İhtiyaçları karşılanan ve güvenlikleri sağlanan her devlet görevlisinin birbirini tamamlayan ve birbirine bağlı olan görev ve yetkileri, organik bir yapılanma şeması içerisinde ele alınacak olursa, her bireyin toplumun refahı için çabalamak zorunda olduğu kolayca gözlenebilir. Merkezi erkin planlı denetimi, çarkların dönmesi için görev tanımlarının net yapılmasıyla sistemli bir menfaat birliği oluşturmuştur.

Bu menfaat birliğine kent dersek, kent olgusunu algılayabilmek için ilk önce kalabalık bir nüfus ve bu nüfusu idare edecek bir yönetici kesimin zorunluluğunu kabullenmek gerekir. Ayrıca, nüfusun gerçekleştirdiği iş bölümüne dayalı bir üretim, üreten halkın ve üretilen artı ürünün korunması için gerekli fiziksel önlemlerin alınması, yöneticilerin oturdukları mimari yapıların yönetilen nüfusun yerleşme standartlarından farklılığı ve yönetici kesiminin sunduğu hizmetlerin ayrıcalığından bahsedebilmek gerekir. Hizmetlerdeki ayrıcalıktan kastımız, halkın tek başına örgütlenip gerekli ekonomik gücü oluşturarak başaramayacağı işlerin yönetici sınıf tarafından yine halka yaptırılmasıdır.

İlk Tunç Çağı'nda ortaya çıkan yerleşmeleri yöneten idareci sınıf, yerleşim birimleri itibariyle kırsal ve kent ayrımını başlatmışlardır. Kırsal ve kentsel yerleşmelerin ayrımında dikkate alınması gerektiğini düşündüğümüz dört önemli husus; hizmet, planlama, nüfus ve fonksiyon kriteridir. Yöneticiler tarafından halka sunulan hizmetin sürekliliği kentin var olabilmesi ve yönetilmesi açısından birincil önem taşır. Kent denilince akla gelen planlı yerleşmenin yatayda ve dikeyde kontrollü bir biçimde büyümesidir. Kentin bünyesinde arazinin taksimi bakımından konut bölgeleri, ihtiyaca uygun olarak planlanmış olmalıdır. Kenti ifade eden tanımlamalardan biri de büyümenin planlı oluşudur.

Nüfus, üzerinde çok durulmuş olan bir kırsal-kent ayırımı kriteridir. Nüfus unsuru kolay karşılaştırma olanağı sağladığından çok sık kullanılmaktadır. Yine de ne kadar

nüfusa sahip bir yerleşimin kent sayılabilmesi hususunda genel geçer bir sayı verilememektedir. Kent sayılması olanaksız birçok büyük köy yerleşim biriminin gerek nüfus ve gerekse yayıldığı alan bakımından kentleşmenin kriterlerini yerine getirdiği söylenemez. Buna karşın çok daha gösterişsiz ama siyasi yapılanmasından bahsedilebilen ve kamu yapılarıyla yönetici erkinin varlığını simgeleyen mimari planlamalara sahip yerleşmeleri de kent olarak adlandırmaktan geri duramayız (Huot 2000:14).

Kent kavramının tanımlamasında kenti meydana getiren temel özelliklerin gelişime ve ilerlemeye açık olması fonksiyon kriteri ile değerlendirilmelidir. Bir kentin nüfusunun giderek artması, kentin tarımsal uğraşların haricindeki alanlarda daha fazla mesai harcamasına neden olur. Yine de Urartu'nun kurduğu kentlerde -tüm sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi- iktisadi faaliyetlerde tarım dışı üretim ve kırsaldan farklı uzmanlaşmalar gözlenmesine rağmen tarımsal üretimin vazgeçilemez oluşu kabul edilmelidir (Öz 2005:60). Sonuçta günümüz kentinin genel bir tanımını yapmak gerekirse; "kent, bir plan dahilinde kurulmuş ve gelişen, onbinlerce insanı barındıran ve insanların geçiminde tarım dışı kaynakların hakim olduğu, toplu ve en büyük yerleşme birimidir" denilebilir. Görüldüğü gibi Urartu kent tanımını yapabilmek için gerekli olan kriterleri değiştirebilmeli ve yeni kriterleri kabullenebilmeliyiz (Bayartan 2014:94). Gerek coğrafi unsurların ağır baskısı gerekse bu ağır koşulları yaşama olumlu yansımalar olarak sunan Urartu merkezi idaresinin ortaya koyduğu sistemi tanımlarken kentlileşme ve kentin tanımını yeni parametrelerle ele almak zorunluluğunu hissetmekteyiz.

A- Krali Kentler

Krallığın inşa ettiği öncülsüz mimari bütünlüğün, ilk algılanan örnekleri kentlerdir. Havza'da kurulmuş yerleşmelerden birçok bakımdan ayrılan bu kompleksleri, krali olarak nitelemek elbetteki benzerlerinden ayırmak amacı gütmez. Kaldı ki kent olarak sadece Urartu krali kentlerini anlatacağımız örneklerin amacı, krallığın iskân anlayışını net bir biçimde ortaya koyabilmektir. Urartu kenti bünyesinde ele alınması gereken "sitadel" ve "aşağı yerleşme" kavramaları, tek

başlarına Urartu kentini tanımlayamacağı için bu iki bileşenin birlikte ele alınması gerekmektedir. Aşağı yerleşme dahilinde olmayan kamu binaları sitadelde yer almakta ve bu da aşağı yerleşmeye meskenler topluluğundan başka bir tanımlama getirilmesine engel olmaktadır. Kent algısı için, günümüz köy ölçeğindeki, aşağı yerleşme tek başına anılmamalı yukarıdaki sitadel ile birlikte ele alınmalıdır. Organik olarak birbirini tamamlayan iki alandan birinin eksikliği kent olgusunu belirleyecek kriterleri ortadan kaldırır. Urartu kentlerini belirlemeye yarayacak kriterleri sıralayacak olursak yukarıda bahsi geçen kent tanımlarının Urartu'ya uyarlanmış halini ifade etmiş olacağız.

Urartu kentleri; sitadel ve aşağı yerleşme olmak üzere iki iskân alanından oluşur. Sitadeller, daha önce iskân görmemiş kayalık yüksek alanlarda kurulduğu gibi sitadelin inşa edildiği kayalığın topografyası düzleştirilerek ve teraslar açılarak belirgin bir biçimde değiştirilmiştir. Özellikle kayalığın üst bölümü tamamen kesilerek planlanan mimari kompleksin alt yapısı oluşturulmuş ve binalar kayalık zemin üzerinde yükselmeye başlamıştır. Sitadel surları kayalık arazinin şekline göre değil, mimari öğeler için ihtiyaç duyulan alan ölçüsünde, yamaçlara açılan veya dolgu ile oluşturulan teraslara inşa edilmiş böylece topografyanın mimari planların inşasını engelleyici durumu ortadan kaldırılmıştır.

Sitadellerde yer alan saray kompleksi, tapınak kompleksi ve depo mekanları gibi kontrollü giriş çıkışlara izin verilen alanlar ve bu alanların alt yapı sistemleri de planlanarak inşa edilmişlerdir. Başta tapınak duvarlarında olmak üzere mimariyle ilişkili taş bloklar üzerine yazılmış inşa kitabeleri veya yıllıklar krallığın aidiyet bildiren gerekliliklerindendir. Bu yazıtlarda bahsi geçen inşa faaliyetlerini arkeolojik olarak kanıtlayabildiğimiz gibi karşılaştırma da yapabilmekteyiz.

Birkaç örnek dışında rastlamadığımız lakin güvenlik kaygısının mimarideki şekillenmesi olarak adlandırabileceğimiz, sitadelin kurulduğu kayalığın her iki ucuna yapılan hendeklerin varlığını da krali kentlere has inşaatlar olarak değerlendirmek durumundayız. Zira inşaat için gereken iş gücü ve iktisadi alt yapının bir devlet organizasyonunu işaret ettiği kesindir. Yine bu güçlü organizasyonun üstesinden

gelebileceğini düşündüğümüz çok odalı anıtsal kaya mezarlarının sadece başkentte görülmesi ve diğer krali kentlerde olmayışı söz konusudur. Diğer Urartu kentlerinde görülmeyen çok odalı anıtsal kaya mezarlarının Urartu'ya öykünen örneklerini barındıran yerleşmeleri "krali" nitelemeden uzak tutmak bu şekilde mümkün olabilmiştir (Köroğlu 2011:25).

Van Gölü Havzası'nda krali kent olarak ele alacağımız yerleşmeleri irdelerken kazısı yapılmış alanları dikkate almak durumundayız. Eldeki verilerin yorumlanabilecek ölçüde açık olması her ne kadar da tercih ettiğimiz bir durum ise de kazısı yapılmış alanların sınırlı oluşu ifadelerimizi kısıtlamaktadır. Bu nedenle Tuşpa, Anzaf, Zivistan, Kevenli, Körzüt, Keçikıran, Çavuştepe, Toprakkale, Ayanis ve Kef ile ilgili değerlendirmelerimizi şimdiye kadar edinilen veriler yönlendirecektir. Eldeki verilerden hareketle yerleşmelerin kent olabilirlikleri sorgulandıktan sonra sitadelleri ve aşağı yerleşmeleri başlıklar halinde etraflıca değerlendirilecektir.

Başkent *Tuşpa'*nın (Van Kalesi) 11 km. kuzeydoğusunda yer alan Anzaf Kenti'nde, hafiri Oktay Belli tarafından, aşağı ve yukarı olarak iki ayrı kaleden bahsedilmektedir. Kuruluşları bakımından İşpuini ve Menua dönemi inşa yazıtları temel alınacak olursa Aşağı Anzaf'ın İşpuini (yaklaşık olarak MÖ 830–810) döneminde kurulduğu, Yukarı Anzaf'ın ise İşpuini oğlu Menua (MÖ 810-786) döneminde inşa ettirildiği bilinmektedir (Belli 1993:443). Aşağı Anzaf'ın ve güneyinde yer alan Yukarı Anzaf'ın Urartu dönemindeki adı bilinmemektedir.[7] Kaçak kazılarla gün yüzüne çıkarılan inşa yazıtlarından anlaşıldığı üzere aynı içeriğe sahip aşağıdaki metnin tekrar edildiği görülmektedir.

> *"Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi. Güçlü Kral, Büyük Kral, Biainili Ülkelesi'nin kralıdır."*(Dinçol–Dinçol 1995:28-29,no.5a).

[7] Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazıları'nın 2007 yılında Kültür Bakanlığı tarafından durdurulmuş olması bu bilinmezliği uzatmaktadır.

Yukarı Anzaf'ın inşa yazıtı kuzeye bakan Haldi Tapınağı girişinin doğu yüzünde in-situ olarak yer alır. *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua, efendi tanrı Haldi'ye, bir susi yaptırdı ve bir kale kusursuz bir şekilde yaptırdı."* İfade, aynı blok üzerinde birkaç kez tekrarlanmış hatta in-situ olmayan birkaç kalker blok üzerinde de tespit edilmiştir (Hulin 1960: 205-207, no. 1; Payne 2006: 97-98, 5.3.15-16; CTU:231-233, A 5-42B,43).

.

İşpuini Dönemi yazıtlarında yaptırıldığından bahsedilen kale ve binanın[8], Aşağı Anzaf'la sınırlandırılması sadece yazıtların Aşağı Anzaf yakınlarında bulunmuş olmasından kaynaklanamaz. İşpuini'nin Menua'nın babası olması ve Aşağı Anzaf Kalesi kazıları sırasında Menua ismine rastlanılmaması da Aşağı Anzaf'ın İşpuini döneminde kurulmaya başlanan bir kentin ilk mimari öğelerini barındırdığını düşündürür.

Menua dönemine ait yazıtlar Yukarı Anzaf Haldi Tapınağı'nı Menua'nın inşa ettirdiğini göstermekte böylece de Yukarı Anzaf Kalesi'nin Menua döneminde inşa edilmeye başlandığını işaret etmektedir. Menua oğlu İnuşpua'nın kral olarak hüküm sürdüğüne dair herhangi bir ibare olmadığı gibi 2007 yılına kadar bulunan herhangi bir inşa yazıtı da yoktur.[9] Oysa Yukarı Anzaf Kalesi'nde ve yakınlarında ele geçen

[8] Aşağı Anzaf Kalesi'nin yakınında, kumtaşı sütun kaidesi üzerinde: *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bu binayı kusursuz bir şekilde yaptırdı***."** (Payne 2006:2.1.13-23; Hulin 1960: 205-207, no.2; CTU: 112).
Yukarı Anzaf Köyü'ndeki bir evde, sütun kaidesi üzerinde: *"…Sarduri oğlu…"*
Aşağı Anzaf Kalesi'nin güney suru, kireçtaşı blok üzerinde(Van Müzesi'ndedir): *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Güçlü kral, büyük kral ve Biainili Ülkesi'nin kralıdır."* (Dinçol-Dinçol 1995: 30, no. 5c; Payne 2006: 2.1.18-28; CTU: A 2-6B-111).
Aşağı Anzaf Kalesi'nin güney suru (Dereüstü Köyü'nde bir ev duvarında yer almaktadır) kireçtaşı blok üzerinde: *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Güçlü kral, büyük kral, Surili Ülkesi'nin kralı ve Biainili Ülkesi'nin kralıdır."* (Dinçol-Dinçol 1995: 28-29, no. 5b; Payne 2006: 28; CTU: A 2-6C-111).

[9] İnuşpua'nın ismi Menua ile birlikte geçmektedir. Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı girişinde bulunan, kapı zinciri veya adak halkaları oldukları sanılan sekiz tunç halkanın birindeki üç satırlık yazıda *"Sarduri oğlu İşpuini, İşpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnuşpua, Amuşa Şehri'nin ülkesini ele geçirdikleri zaman, efendi tanrı Haldi'ye sundular."* denilmektedir.

diğer yazıtlar[10] Menua'yı kral olarak işaret etmektedir. Ayrıca kalker bir blok üzerinde dikkat çeken "barzudibidu"[11] tanımlaması kralın evi olarak kabul edilebilir.[12]

Aşağı Anzaf'ta [13] yer aldığı ifade edilen yerleşme bir kale ya da saray olabilir. Bunu çözümleyebilmek için yazıtlarda geçen ifadeler yeterli olmasa da Aşağı Anzaf'ın kentin ilk önce inşa edilen kompleksi olduğunu düşünmekteyiz (Fotoğraf 37). Çok yüksek ve engebeli olmayan kalker kayalık üzerine kurulmuş olan Aşağı Anzaf, kuzey-güney doğrultusunda 62x98 m^2'lik bir alanı kaplar. Yaklaşık 6000 m^2'lik bir alan üzerine kurulan Aşağı Anzaf'ı çevreleyen ve günümüze 3.5- 4 metre yüksekliğiyle kalan sur duvarları, iri kalker taşlardan yapılmıştır (Fotoğraf 38). Duvar kalınlığı ise 3.60 metre ile 3.80 metre arasında değişmektedir. İri kalker taşları arasında birleştirici malzeme olarak kil kullanılmıştır.

Sur duvarlarının inşası ve niteliği bakımından Urartulu bir yapı karakteri arz eden Aşağı Anzaf'ta kaya koridoru ve toprak dolgu ile sıkıştırılmış ve üzeri kerpiç döşemeyle kaplanmış çeşitli mekan tabanları haricinde Urartulu mimari öğeye

---

[10] Yukarı Anzaf Kalesi'nden olduğu şüpheli olan ve British Museum'da bulunan taş levha üzerinde:"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu binayı yaptırdı …"
Yukarı Anzaf Kalesi Susi Tapınağı alanında taş blok parçası üzerinde: "… kusursuz bir şekilde yaptırdı."
Yukarı Anzaf Kalesi Susi Tapınağı alanında taş blok parçası üzerinde ise: "İşpuini oğlu Menua, … kusursuz bir şekilde efendi tanrı Haldi'ye yaptırdı." ibareleri geçmektedir (bkz. Payne 2006:97-98).

[11] Yukarı Anzaf Kalesi'nde büyük kalker bir bloğun iki parçası: "Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu barzudibidu'yu yaptırdı. … kale … barzudibidu … Menua." (Payne 2006: 98,5.3.18; CTU:245-246, A 5-62).

[12] Sarayın tamamı "EGAL" ise "barzudibidu" sarayın harem kısmı olabilir.
Barzudibidu'dan bahseden diğer yazıtlar şunlardır.
Değirmen Yazıtı bir sütun kaidesinde yer alır. *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu barzudibidu'yu yaptırdı. Adı "Menua Barzu-dibidu'su"dur."*(Payne 2006: 116,5.4.14; CTU:247, A 5-64).
Sarmaç Yazıtı bazalt bir bloğun üç yan yüzü ve üst yüzündedir. Ön ve Yan Yüzler: *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu barzudibidu tapınağını yaptırdı. Adı "Menua Barzudibidu Tapınağı"dır. Tanrı Haldi'nin azametiyle, bütün tanrıların azametiyle Menua güçlüdür. Tanrı Haldi için adanan kurbanlar [...] Menua'nın sahip olduğu [...] tanrı Haldi ve tüm tanrılar [...] tüm krallar Menua'nın barzudibidu tapınağına bağışlasın."*
Üst Yüz: *"Her kim tahrip ederse, […] her kim yerinden sökerse veya her kim saklarsa, tanrı Haldi onu yok etsin. Güneş ışığından yoksun bıraksın."*(Hulin 1958: no. 12; Payne 2006: 116-117,5.4.15; CTU:244, A 5-60).
Bakraçlı Yazıtı taş bir blok üzerindedir.*"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu barzudibidu tapınağı yaptırdı. Adı "Menua Barzudibidu Tapınağı"dır. Ben Menua, güçlü kral, büyük kral Biai ülkelerinin kralı Tuşpa kentinin yöneticisi."*(Payne 2006: 119,5.4.16; CTU: 246,A 5-63).

[13] Anzaf Köyü sakinlerinin anlatımlarına istinaden "suyu bol olan yer" anlamı çıkabilir.

rastlanmamıştır. Var olan mekan duvarlarının tamamiyle Urartu sonrası yerleşimcilerin yapılarına ait olduğunu söylemek doğru olacaktır (Fotoğraf 39). Aşağı Anzaf'ın Urartu dönemine ait olduğunu ifade eden çivi yazılı ve yazısız sütun kaideleri dışındaki buluntular ise ağız kenarı yivli birkaç keramik parçası, kemik bir ağırşak[14] ve bir mühür baskısı[15] olarak sıralanabilir.

Yazısız olan sütun kaidesi 43 cm çapındadır. Çivi yazılı olan sütun kaidesi kumtaşından, 70 cm çapında ve 25 cm kalınlığındadır ve "Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi mükemmel bir şekilde Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde yaptırdı." ifadesi okunur. Ayrıca 3 adet dikdörtgen taş blok üzerinde ve 2 adet sütun kaidesinde İşpuini adı okunur (Belli- Ceylan 2000:451). Bunları inşa yazıtları olarak değerlendirmek gerekir.

Sarduri oğlu İşpuini tarafından inşa ettirilen kompleksin inşa yazıtında kale yerine '*Sarduri oğlu İşpuini bu sarayı inşa ettirdi'* ibaresini kullanmak ne derece doğrudur (Belli 1993:442) bilemiyoruz fakat Aşağı Anzaf'ta Urartu mimarisine ilişkin sadece sur duvarları, kaya koridoru (Fotoğraf 40) ve sütun altlıkları yer almaktadır. "Ortaçağ yerleşimcileri tarafından sökülemediği için kullanıldığı" iddia edilen taş taban döşemeleri "şapel" ile aynı düzlemde olduğu halde Urartu'ya mal edilmek istenmiştir. Taş döşemelerin "şapel" ile aynı düzlemde olması ve şapeli yapabilecek kadar mimari bilgiye sahip ortaçağ yerleşimcilerinin, şapelin tabanını da taş ile kaplamış olabileceği düşünülmelidir. Dolayısıyla, Aşağı Anzaf'ın bugünkü sözde restore edilmiş mimari görüntüsünün tamamen Urartu'dan uzak olduğu açıktır.

Giriş kapısının kuzeyinden geçen bugünkü Van-Özalp-İran modern kara yolu, yapımı sırasında, yerleşmenin kuzeyini tahrip ederek Yukarı Anzaf ile olan fiziksel bağını koparmıştır. Aşağı Anzaf yapısı kapısının 5 metre genişliğinde olduğu ve kapı odasının kuzey yönüne doğru 7 metre derinliğinde ilerlediği ifade edilmiş ve tahrip

[14] 1994 yılında ağız kenarı yivli birkaç keramik parçası ve üzerinde konsantrik daireler bulunan kemik ağırşak küçük buluntu olarak değerlendirilmiştir (Belli 1996:384).
[15] 1998 yılında atılan toprağın içerisinden ele geçen mühür baskısı üzerinde bir keçiyi ayaklarından tutan figür yer almaktadır.1998 yılında ele geçen topuzun Urartu'ya ait olup olmadığı kesin değildir. (Belli-Ceylan:451)

edilen güney kısımla beraber bu derinliğin 11 metreye ulaştığı öne sürülmüştür (Belli 1998:15). Çift kanatlı olduğu düşünülen kapının güney kısmında yer alan tahrip edilmiş kısım içerisinde ne tür yapılar olduğu bilinemese de Yukarı Anzaf ile Aşağı Anzaf arasında gözlemlenen yapı kalıntılarından hareketle surlarla çevrili iki kompleksin birbiriyle surların dışından da organik bir ilişkiye sahip olduğu dikkate alınmalıdır.

Yukarı Anzaf'ın (Fotoğraf 41 ve 44) yaklaşık 60.000 m^2'lik alan üzerine kurulu olduğu belirtilmişse de bu ölçüm farazi sur duvarlarının içinde kalan alanları kapsar niteliktedir. Oysa Aşağı Anzaf ile Yukarı Anzaf arasında kalan yapıların kapladıkları alan ile bu ölçüm artmaktadır. Yukarı Anzaf'ın güneybatısına işaret edilen aşağı yerleşmenin boyutları 141.000 m^2 olarak belirtilmiş ve bu alana şimdiki köy yerleşmesinin varlığına istinaden sivil halkın meskenleri yakıştırması uygun görülmüştür (Fotoğraf 42). Meskenlerin doğusunda ve güney doğusunda yer alan sur izleri bu yakıştırmayı desteklemektedir. Lakin gerek erken dönemlerde etrafı sur ile çevrili aşağı yerleşme örneği tespit edilemediğinden gerekse Yukarı Anzaf ile Aşağı Anzaf arasındaki alanda gözlemlenen yapı kalıntıları, kentin aşağı yerleşmesinin sadece Yukarı Anzaf'ın güneybatısına sıkıştırılmaması gerektiğine işaret eder (Fotoğraf 43).

Krali kentin inşası için gerekli olan unsurlar Anzaf Kenti ölçeğinde irdelenecek olursa ilk önce bir şantiyeye ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. Teknik ve ekonomik altyapıyı sağlamak, inşaat işlerinde çalışacak ustaları, işçileri, köleleri temin etmek, işlerin düzenli ilerlemesini kontrol etmek için Aşağı Anzaf adeta bir şantiye vazifesi görmüştür. Yukarı Anzaf'ı da içine alan bir imar planı hazırlanmış olmalı ve inşa edilen yerleşmenin planlanması için gerekli olan teknik alt yapının Aşağı Anzaf'ın yapımından sonra sağlandığı düşünülmelidir. Çünkü adeta bir şantiye ve bu şantiyeyi koruyarak işçilerin çalışması için fiziki baskı unsuru olan askeri gücün barınmasını gerçekleştiren Aşağı Anzaf'ın İşpuini döneminde yapımı bitmiş, Menua ve sonrasında da Aşağı Anzaf, askeri unsurları barındıran tahkimatlı bir yapı olarak Anzaf Kenti içerisinde işlevini sürdürmüştür. İlk önce inşa edildiğini varsaydığımız tapınak, topografya elverdiği ölçüde, yerleşimin en yüksek noktasında planlanırken bile Aşağı

Anzaf'ın tahkimatlı duvarları, yerleşimcilerin kalacakları meskenleri ve işleyecekleri tarım arazileri iskân içerisinde yerini almış olmalıdır. Ekip biçecek arazinin kısıtlı oluşu[16] kentin kendine yetmesini zorlaştırsa da Menua ve sonrasında getirilen esir nüfus ile verimli bir iş gücü sağlanmış ve üretimin artmasını sağlayan yeni tarlalar açılmış olmalıdır.

Kentin güney doğusunda küçük bir gölet, Yukarı Anzaf'ın doğusundaki arazileri sulamaktan acizdir. Kaldı ki göletin, Urartu'ya ait olduğunu gösteren herhangi bir arkeolojik veri de şimdiye kadar bulunamamıştır. Kentin su ihtiyacının karşılanmasında güneydeki tepelerden inen derelerin kullanıldığı söylenebilir. Yukarı Anzaf'ın güneyinde yer alan güney kuzey doğrultusundaki 1 metre kalınlığındaki sur duvarı hizasınca ele geçirilen su künkleri her ne kadar Urartu dönemine ait olmasa da Urartu sonrası yerleşimcilerin tepelerden künklerle su taşıdıkları açıktır.

Kentin inşası için gerekli olan taşların işlenebilmesi demir aletlerle mümkün olmuştur. Anzaf kentinin periferisinde bulunan potansiyel içerisinde civardaki demir yatakları da bulunur[17]. Bu yataklar, günümüz işletmeleri için düşük rezervli kabul edilse bile Anzaf'ın ihtiyaçları karşılayacak kadar önemlidir. Anzaf Kenti'nin inşasında kullanılan kalker taşlarının 300 metre güneyde yer alan kayalıklardan elde edildiği düşünülmektedir. Kayaların yapısında bulunan kirecin fazlalığından dolayı beyaz taş tepe olarak adlandırılan tepenin batısında olduğu ileri sürülen küçük atölyeye (Belli 1992:444) ait en ufak bir iz tespit edilebilmiş olmasa da taşların beyaz taş tepeden getirilerek işlendiği ihtimali akla yatkındır.

Kentin güneyindeki dağlardan inen sular bugün de içme suyu olarak kullanılmaktadır. Birçok noktadan inen suların vadi tabanında, tam olarak Aşağı Anzaf'ın doğusunda, birikerek araziyi bataklık ve sazlık haline getirdiği görülür. Bu

[16] Anzaf Kenti'nin işleyebileceği tarım arazileri içerisinde 1445 dönüm tarla ve 2550 dönüm çayırlık vardır. (Aşağı Anzaf'ın doğusunda 2550 dönüm çayır, Yukarı Anzaf'ın kuzeydoğusunda 760 dönüm tarla, Yukarı Anzaf'ın kuzeybatısında 212,5+ 292,5= 505 dönüm tarla, Yukarı Anzaf'ın kuzeybatısı ile günümüz Van-Saray karayolunun güneyinde 180 dönüm tarla olarak kullanılabilecek tarım arazisi bulunur.)

[17] İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fiziki Coğrafya Profesörü Hüseyin Turoğlu ile Anzaf'ta yaptığımız değerlendirmenin edinimleridir.

alanlardan otlak olarak faydalanmaya çalışan günümüz köylüsü buğday ve arpa ziraatı için yamaçlardaki tarlaları kullanır. Hayvan sürüleri güneydeki yüksek otlaklardadır. Urartu döneminde farklı bir uygulamanın varlığını bilemesek de bataklık olmayan ova tabanları ve yamaçlarda zirai tarım, yaylalarda hayvancılık yapıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Krali bir kentin alt yapısının kurulabilmesi için gerekli doğal çevreyi barındıran Anzaf Kenti, kurulduğu kayalığın yapısını mimari unsurların inşası için değiştirebilecek kadar güçlü bir ekonomik alt yapıya sahip olmalıydı. İnşa işleri İşpuini'den Argişti oğlu Rusa'ya değin devam etmiş, sürekliliği belgeleyen veriler mimaride ve yazıtlarda kendini göstermiştir. İşpuini döneminde kullanılan sütun altlıkları Yukarı Anzaf'ın Menua döneminde inşa edilen mekanlarında da kullanılmıştır. Tapınaktan sonra, tapınağın kuzeyinde inşa edilen salonlarda kullanılan sütun altlıkları İşpuini döneminde kullanılanlarla aynı tarzda yapılmış olup İşpuini dönemi mimari geleneğini yansıttığı düşünülebilir. Sonradan eklenen depo odalarının Argişti oğlu Rusa döneminde inşa edilmiş olabileceği de -şimdilik net yazılı verilerden yoksun olsak da[18]- mimari tarz karşılaştırmaları ve mimari planlamaya uymayan yapılara bakılarak, bahse değer bir noktadır.

Bu tarz mimari üslup karşılaştırmalarını ve sonradan eklemelerle genişletilen mekanları Sardurihinili Kenti bünyesinde de görebiliyoruz. Bugünkü Çavuştepe Köyü'nün doğusunda yer alan Bol Dağı kayalıklarının batısında kurulmuş Kent (Fotoğraf 45), II. Sarduri döneminin (MÖ 764-735) mimari anlayışı bakımından kriterler üretmemize imkan vermese de Urartu'nun iskân anlayışını yansıtan genel uygulamaları içerir görüşündeyiz.

Gürpınar Ovası'nda kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan Bol Dağı kayalıklarının batı uzantısı üzerine kurulmuş Sardurihinili Kenti iskân yeri seçimi bakımından Urartu krali kentleri için önemli bir örnektir. Kalker kayalıklar üzerine

[18] Aslında 2001 ve 2002 yılında Yukarı Anzaf'ta ele geçen tabletlerin Argişti oğlu Rusa dönemini işaret ettiğini düşünürsek eksik olan yazılı verinin sütun kaideleri ile sınırlı kaldığını görürüz (Belli-Salvini 2003; 2006)

kurulu kentin iki parçalı yapısı Erzen tarafından “Aşağı” ve “Yukarı Kale” şeklinde adlandırılmış olup birbirine bağlı yapı kompleksleri olarak karşımıza çıkar. Yukarı Kale olarak adlandırılan, Haldi Tapınağı’nın yer aldığı ve ovadan 110 metre yüksekliğindeki kayalık üzerine inşa edilen mimari birimlerin yapımına ilk önce başlandığı kanaatindeyiz.

Yukarı Kale Haldi Tapınağı’nın kuzeybatı sahasında, kerpiç zemin üzerinde bol miktarda okside olmuş amorf bronz ve demir parçaları ele geçirilmiştir (Erzen 1981b:90). 1981 yılı çalışmalarında bu alanda maden ergitme ocaklarından (Erzen 1983:156) söz edilir ki Yukarı Kale Haldi Tapınağı’nın kuzeybatısında, II nolu mekan olarak adlandırılan mekanın güney duvarından 2,20 metre, doğu duvarından 80 cm mesafede 20X20 cm derinliğinde havalandırma deliği bulunan fırın, maden izabesinde kullanılmıştır (Erzen 1983:156). Ayrıca aynı alanda yine havalandırma kanalı bulunan 2 ocak ile de izabe fırınlarının varlığı kesinleşmiştir.

1980 yılı çalışmalarında ele geçen, madeni cüruf parçaları ve daha sonraki sezonlarda ortaya çıkarılan kuvvetli ve kesif yangın tabakası, bu tabaka arasında belirli bir plan göstermeyen düzensiz altı adet ocak Erzen’in burasını madencilik atölyesi olarak adlandırmasına sebep olmuştur. Ocaklar, Urartu dönemi taban döşemesi içine oyularak yapılmış, biri dışında çapları 20-30 cm arasında ve 20 cm. derinliktedirler. Ocaklara açılan ve döşemenin altından kuzey yönüne doğru giden 20 cm çapında hava kanalları bulunmuştur. Ocakların içinde yanmış tunç parçaları, maden cüruf ve pota parçaları ele geçirilmiştir. Yangın tabakaları içerisinde odun kömürü ile karışık taş kömürü cürufuna da rastlanmıştır (Erzen 1983:157). Ele geçen, madeni cüruf parçaları ve Erzen başkanlığındaki kazının sonraki sezonlarında ortaya çıkarılan kuvvetli ve kesif yangın tabakası ile ilişkili havalandırma kanallı fırın ve ocaklar kentin iskânı için üretilen metal malzemenin iskân yerinde imal edildiğini gösterir. Kanaatimizce II. Sarduri, kenti inşa ettirmeye başladığı zaman “Yukarı Kale”deki maden ergitme ocakları inşa edilmiş ardından sitadelin (Aşağı Kale) imarı için gerekli olan metal malzeme ve teknik donanım karşılanabilmiştir (Avcı 2013:39).

Sardurihinili Kenti Haldi Tapınağı kentin ilk inşa edilen yapı kompleksidir. Kentin ikinci tapınağı İrmuşini Tapınağı'nda Haldi Tapınağı'na kıyasla daha özenli ve ince işçilikli taş malzeme kullanılmış olması Sardurihinili Kenti'ne özgü bir durum değildir. Sardurihinili Kenti Anzaf'tan çok sonra kurulmuş olmasına karşın Haldi tapınaklarının taş işçiliği benzemektedir. Argişti oğlu Rusa dönemine ait Rusahinili Eiduru Kai Haldi Tapınağı da dahil edilerek denilebilir ki Haldi tapınakları krali kentlerin ilk inşa edilen mimari kompleksleri olduğu için ekonomik ve teknik imkanlar bu yapıların seçilen malzemesini, işçiliğini ve estetiğini direkt etkilemiştir. Tapınakların ve diğer yapıların mimarisindeki eksik estetik unsurlar kaplama ve eklemelerle giderilmiştir.

Krallığın kenti inşası için gerekli olan ekonomik dayanak elbette ki tarımsal kökenli bir iktisadi güç ile alakalıydı. Sardurihinili Kenti'nde iskân ettirilecek insanlar her nereden getirilmiş olursa olsun işleyecekleri zirai arazilerin kentin kontrolünde olması gerekmiştir. Getirilen iskâncıların belli bir düzene göre meskenlere yerleştirilmesi güçlü bir ekonomi gerektirdiğinden Argişti oğlu Rusa'ya kadar sivil yerleşimcilerin iskânının standardize edilmediği görülür. Argişti oğlu Rusa'nın kurduğu Ayanis/Rusahinili Eiduru Kai[19] örneğine kadar düzenli bir aşağı yerleşme iskânı örneğine rastlayamamış olmamız tamamen iktisadi hayatın kontrolünde olan iskân politikası ile alakalıdır. Aşağı yerleşmede barınan sakinlerin meskenleri çok araştırılmış bir konu olmamakla beraber önerilerimiz de söz konusudur.

Çavuştepe/Sardurihinili Kenti güneyinde kalan işlenebilecek zirai arazilerin (Fotoğraf 46) kabataslak yüzölçümü 55.000 dönüm kadardır. 5000 dönümü bugünkü tarla tarımında sulanamayan araziler içerisinde değerlendirirsek 50.000 dönümlük düzlük araziyi işleyebilecek çiftçilerin aileleri ile birlikte kurdukları yaşamı idame ettirebilmeleri, alacakları ürünün sürekliliğine bağlıdır. 5 kişilik bir aile, hayvanlarını beslemek için gerekli arpa, çavdar ve yulaf gibi tahılların yanı sıra, yılda en azından yaklaşık 1800 kg buğdaya ihtiyaç duyacaktır. Her yıl yarısının ekildiği ve diğer

[19] "*Eiduru dağı altındaki Rusahinili Kenti*" olarak çevrilen ifadedeki "Eiduru" Işık 2015: 286'da İreni Dağı'nı işaret etmektedir.

yarısının nadasa bırakılarak kısmen otlak olarak kullanıldığı 6 hektarlık kuru tarım toprağı, ortalama bir ailenin ihtiyaçlarına karşılık verebilmektedir. Sulu tarıma elverişli Çavuştepe güneyindeki arazilerde, 2-3 hektarlık bir toprak, ortalama büyüklükteki bir aile için yeterli ürünü sağlayabilir (Yakar 2007: 164). Ortalama bir çitçi ailesinin 6 ile 8 kişiden oluştuğu varsayılırsa kişi başına 3 dönüm işlenecek arazi düşer. Bu durumda, 50.000 dönümü işlemek için ortalama 16.500 kişiden oluşan 2.360 çiftçi ailesine ihtiyaç duyulacaktır[20]. 2360-2400 haneyi planlayarak yerleştirmek için II. Sarduri döneminin iskân hususunda sistemli bir politika izlemiş olması gerektiği açıktır lakin daha önce de belirttiğimiz üzere Argişti oğlu Rusa dönemine kadar sivil halkın iskânı hususunda özenli bir devlet politikası güdülemediğini görebiliyoruz. Bu durumda, ovanın güneyinde ve güneybatısında yer alan başka yerleşmelerin[21]- köylerin- de varlığından bahsetmemiz gerekecektir ki ovada işlenmesi gerekli olan tarımsal arazinin iş gücü karşılanmış olsun[22].

[20] 1 kişinin işleyebileceği arazi miktarını 3 dönüm olarak aldık ve 1 çiftçi ailesinin ortalama fert sayısını da 7 kişi olarak ele aldık. Bu durumda 55.000 dönüm toplam arazinin işlendiğini varsaydığımız 50.000 dönümünü 3 dönüme böldük ve 16.666 kişiyle bu kadar arazinin işlenebileceğini hesapladık. 16.666 kişiyi 16.500'e yuvarladık.16.500 kişi 7 kişilik ailelerden 2.357 aile yaptı. 2.357 aileyi 2.360'a yuvarladık.

[21] Yerleşim boyutu siyasi otoritenin kurumsallaşmasında statik mekansal bir parametredir. Politik mimarinin yapılanmasında bir belirleyici olabilmesi için yerleşim boyutu sadece coğrafi ilişkilerin ölçeksel yayılım potansiyelini açıklamak için değil fakat eylemsel ve pratikteki yayılım alanı özellikleri ile ölçeksel şablon arasındaki ilişkiyi tanımlamak için de kullanılmalıdır. Başka bir değişle yeryüzü şekillerindeki farklılıklar yalnızca yol ağları, topografya veya yerleşimin iç özellikleri ile direkt ilişki içindeyse politik olarak önem kazanır. Bir yerleşimin görece büyük veya küçük olarak tanımlanması politik gücün organizasyonu açısından hiçbir önem taşımamaktadır. Ölçümsel dinamikler siyasi otoritenin taleplerini karşılayan yöneticiler ve tebaa arasında düzenlenmiş yollar olduğu sürece bölgesel politik ekonomi ve tebaa-devlet ilişkisi için belirleyici role sahiptir (Smith 1999:52 vd.).
Bu bağlamda Sardurihinili Kenti nüfusunun Gürpınar Ovası'ndaki tüm tarım alanlarını işleyecek ölçüde çok olması gerekliliği üzerinde ısrar edilmemelidir. Çünkü başkentle veya dahası merkezi idarenin yönetim merkeziyle yollar aracılığı ile bağı sağlanmış olan kentlerin ve bu kentler etrafındaki yerleşmelerin artı ürünlerinin vergilendirilerek toplanması garanti altına alınmış olmaktadır. Kontrol altına alınan bu üretimi gerçekleştiren nüfusun kentin aşağı yerleşmesinde barındırılmasına daolayısıyla ihtiyaç yoktur. Ovanın etrafındaki köyler bu nüfusun yerleştirilmesi için en uygun alanlar olmaktadır.

[22] 2.360-2.400 haneyi Sardurihinili Kenti güneyine yerleştirmek hususunda aşağı yerleşmeyi, Sitadel'in güneydoğusundan başlayarak güneybatısındaki modern Çavuştepe Köyü'nün kurulmuş olduğu alana kadar lokalizeetsek bile 2.360-2.400 haneyi yerleştirebilmemiz olası değildir. Kentin aşağı yerleşmesinde ortalama 1.000 hane olduğu varsayılsa, ovanın etrafındaki köylerde de 1400 hane rahatlıkla yer alabilir. 1.000 haneyi yani 7000 kişiyi Sardurihinili kenti aşağı yerleşmesine yerleştirdik. Geri kalan 1.400 haneyi yani 9.500 kişiyi ovanın etrafındaki 4-5 köye yerleştirdik. Bu durumda bir köyde ortalama 280 hane ve 1.900 kişi yer almaktadır.

Her ne kadar aşağı yerleşmesi tam lokalize edilemese de Belli'nin işaret ettiği Yukarı Anzaf'ın güney batısında yeterli olmayan bir alanda ve Yukarı Anzaf ile Aşağı Anzaf'ın arasındaki yamaçlarda kurulduğunu ileri sürdüğümüz Anzaf Kenti Aşağı Yerleşmesi ile Sevin ve Tarhan'ın işaret ettiği Körzüt Kenti Aşağı yerleşmesi plansız ve yayılarak büyüyen iskâna örnektir. Krali olduğu noktasında veri elde edemediğimiz Norgüh Kalesi ismiyle anılan aşiret yerleşmesinin de kurabildiği sivil meskenler Körzüt örneğinde olduğu gibi gelişigüzel ve iptidai bir anlayışın ürünüdür (Çizim 2). Aşağı yerleşme meskenleri için planlı ve sistematik bir iskân politikasının, güçlü ekonomiye sahip Urartu krallığının kurduğu kentlerde bile gözlenemeyişi, salt bir aşiret merkezi olduğu açık olan Norgüh yerleşmesinde- varlıklı olsa dahi- vücut bulması beklenemez.

Sardurihinili Kenti aşağı yerleşmesi her ne kadar bilinmese de bu bilinmezlik krali bir kentin sivil meskenlerinin olmadığını ifadeye kadar gitmez. Mevcut arazileri işleyebilecek kadar bir nüfusu barındırması zor görünse de aşağı yerleşmenin kentin sitadelinin güneydoğusundaki korunaklı yamaçlarda olabileceğini öneriyoruz (Avcı 2013: 40) (Fotoğraf 47). Planlı bir iskân anlayışı ile düzenli inşa edilmiş konutların varlığından çok üretimin ön planda olduğu bir amaca yönelik inşa edilmiş sivil mesken kümelerinin oluşturduğunu düşündüğümüz Sardurihinili aşağı yerleşmesinin, kent kurulduktan sonra artan nüfusu barındırmak için genişletilmiş olma durumu da göz ardı edilmemelidir. Her ne kadar da genişleyen mesken alanlarının gittikçe standart düzende inşası akla gelse de Argişti oğlu Rusa dönemi aşağı yerleşmelerinin düzenli ve standart meskenleri ile karşılaştırılması yanlış olacaktır. Van Gölü Havzası'ndaki kentlerin, inşasından sonraki dönemlerde, yeniden imarı ile ilgili şuana kadar ele geçen bir yazıt bulunmadığı gibi bunu tespit edebilecek verilerden de yoksunuz.

Sardurihinili Kenti güneyinde kalan tarım arazilerinden elde edilen artı ürünün depolandığı saray depo odalarına ek olarak tapınak depoları da tahıl saklanması için kullanılmış olmalıdır. Ele geçen yazıtlardan edinilen bilgiye göre yaklaşık 90.632 kapi (Dinçol 1979-80:96-102, no 1-7) ölçüsündeki depolama hacminin karşılığı olan

yaklaşık 2700 ton[23] ürünü İrmuşini Tapınağı ile "Uçkale" arasındaki depo odalarına sığdırabilmek mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda sitadelde yer alan depolama birimlerinin eklemelerle arttığını söylemek gerekir. Tıpkı Anzaf sitadelinde Haldi Tapınağı'nın kuzeyindeki sonradan eklenen depo odası gibi. "14 nolu Payeli Salon" olarak adlandırılan bu depo odası, tavanı destekleyen kerpiçten fil ayaklarıyla batı-doğu yönünde bölünmüştür. Depolama kabı olarak kullanılan irili ufaklı pithosların belli standartlarda olmadığı ve bu halleriyle saray mutfağının 16 metre güneydoğusunda yer alan I ve II nolu Pithoslu Depo odasındaki pithoslardan farklı oldukları gözlenmiştir.

İhtiyaca binayen büyümek zorunda kalan sitadellerin kapıları da artmış olmalı ki Sardurihinili örneğinde olduğu gibi Aşağı ve Yukarı Kale arasına bir kuzey kapısı inşa edilmiştir. Aynı durum Yukarı Anzaf'ın "Doğu Kapısı" olarak adlandırılan ve tarlalara gidip gelmek amacıyla halkın kullandığı kapı için de söylenebilir (Fotoğraf 48). Yukarı Anzaf Doğu Kapısı kentin aşağı yerleşmesine doğudan girişi sağlamakta ve aynı zamanda geç dönemde yapıldığını düşündüğümüz güney sur duvarlarının doğu uzantısı üzerinde yer almaktadır keza Sardurihinili Kenti kuzey kapısı da geç dönem yapısı olan "Uç Kale Önü Yapıları" ile çağdaş bir mimari sergilemektedir (Çizim 3).

Eklemelerle sürekli bir devinim içerisinde olan krali kentlerin Havza'daki son temsilcileri şüphesiz ki Argişti oğlu Rusa kentleri olan Ayanis/ Rusahinili Eiduri Kai ve Kef/ Ḫaldiei URU Kur Ziuquni'dir. Gerek Körzüt ve gerekse Keçikıran'da eklemelere dair bilgimiz olmasa da Anzaf ve Çavuştepe örneklerinden hareketle benzerliklerin varlığına değinebiliriz. Öyle ki Tuşpa'da kronolojik bir aşama göstermesi beklenen mimari eklemeler kentin Urartu sonrası iskâncıları tarafından tahrip edildiğinden, mekanlar işlevlerini çoğunlukla yitirmiştir. Yine de açık olan, eklemelerle genişleyen kentlerin sur ve mekan duvarları krali gücün topografyaya ne denli hükmettiğini kanıtlayan mimari örneklerdir.

[23] 1 kapi 30 lt (Salvini 2010:368) ise karşımıza 2.718.960 lt yani 2700 tondan fazla bir miktar çıkmaktadır.

Keçikıran Kenti, kurulduğu yamaç itibari ile Çavuştepe ve Anzaf gibi yol üstü bir kent izlenimi verir. Kuzeyi ve kuzeydoğusunun dağlık olması ve kentin kurulduğu alanda Van Gölü kıyı şeridinin daralıyor oluşu, bu noktadaki geçişlerin rahatlıkla kontrol edilebilmesini sağlamıştır. Bu özelliği ile kent, kuzeybatıya giden yol üzerinde stratejik bir konuma sahiptir. Diğer taraftan, batısında (Fotoğraf 49) ve doğusunda (Fotoğraf 50) bulunan düzlük alanlar dağlardan doğan su kaynakları ile sulanabildiği için bahçecilik ve bostan tarımı bu alanlarda rahatlıkla yapılabilmektedir. Günümüzde de kentin hemen batısında bulunan Ünseli yerleşmesinde sulu tarım ve bostancılık yapılmaktadır. Kentin etrafındaki dalgalı düzlükler, dağ yamaçlarına kadar tahıl tarımına uygun alanlar oluşturur. İktisadi olarak kentin inşasına ve ayakta kalabilmesine yetecek tarımsal arazilerinin varlığının yanında bu arazilerin Urartu öncesinde kullanıldığı da dikkat çekmektedir.

Keçikıran Kenti'nin sitadelinin kurulduğu yüksek tepenin eteklerinde özellikle batı ve güney eteğinde, yer alan mezarların kentin nekropolüne ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu nekropol alanı hemen güneyindeki yolun altında bulunan Evditepe mezarlarıyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca Keçikıran nekropolündeki mezarların kimileri de kromleklidir (Özfırat–Marro 2005:305). Çok yakın bir alan içerisinde bulunan bu iki nekropol alanının tek bir nekropol olduğu düşünülebilir. Bu durumda Evditepe Nekropolü'nü Urartu döneminde, Keçikıran Kenti'nin geniş bir alana yayılmış nekropol alanı olarak değerlendirmek doğru olacaktır (Fotoğraf 51).

Keçikıran ve Körzüt her ne kadar kazısı yapılmamış alanlar olsa da eldeki yüzey verileri Urartu iskân anlayışının yer seçimi ve projenin büyüklüğü konusunda fikir verecek kadar değerlidir.

Muradiye Ovası'nda bulunan ve Van Gölü kıyısına yakın Erciş-Van-Muradiye yollarının kavşağındaki Karahan'da yine Menua tarafından yaptırılan ve bir açıkhava kutsal alanına ait olduğu Salvini tarafından öngörülen stellerin üzerindeki çivi yazılı

metinlerde adı geçen Arşuniuini (Salvini 2006a:135) Kenti'nin Uluşar yakınındaki Körzüt olduğundan bahsedilse de (Salvini 2006a:63,64) kesin değildir[24].

Körzüt'ün kurulduğu tepelik üzerinde yer alan sitadeli yaklaşık 25 dönümdür (Tarhan-Sevin, 1977a: 277). Gerek kurulduğu geniş tepeliğin konumu ve gerekse tepeliğin etrafındaki ovalık tarım alanları, Körzüt'ün iktisadi ve askeri öncelikler taşıdığını ifadeye yeterlidir. Körzüt etrafındaki tarımsal potansiyel bugün de yoğun bir biçimde civardaki köylerin birincil geçim kaynağı durumundadır (Fotoğraf 52). Ekonomik potansiyelinin yanında Aras Vadisi'ne açılan yolun, Van Gölü doğusunda, kontrolllü girişini sağlamak ve batıya uzayan yolun da güvenliğini garantilemek Körzüt'ün kent olarak inşasının stratejik gerekçesi olmalıdır. Kaldı ki Menua dönemi kentleri için bu stratejik kontrollü yayılımın örnekleri kuzeybatı İran'dan Fırat Irmağı'na dek kendini göstermiştir (Kleiss vd.1976:12)

Ayanis/Rusahinili Eiduru kai sitadeli ve aşağı yerleşmesi etrafındaki alanlarda geniş tarım arazileri yer alır. Batısında (Fotoğraf 53), güneyinde (Fotoğraf 54) ve özellikle bugün de tahıl ziraati yapılan güneydoğusunda yaklaşık 600 hektar zirai tarım arazisi vardır. 1900 metreye kadar çıkan yükseklikllerde arpa ekiminin yapıldığı Ağartı Köyü'nün (Fotoğraf 55) doğusundaki arazilerin Urartu zamanında da kullanıldığı düşünülmelidir. Kaldı ki arpanın çeşitli kullanımı üretminin kıymetini artıracak ve ekim alanlarını imkan elverdiği ölçüde genişletecektir. Oldukça büyük bir zirai potansiyel barındıran tarlaların yanında bahçelerin de önemli yer tuttuğu bugün bile görülmektedir (Fotoğraf 56). Kurduğu kentin etrafına "bağlar ve bahçeler" yaptırdığını ifade eden Argişti oğlu Rusa, Haldi tapınağı yazıtında bahsettiği kalabalık esir nüfusu, geniş tarım alanlarında daha güçlü bir ekonomi yaratmak için istihdam etmiş olmalıdır.

[24] Salvini'nin Belli ile yaptığı yayında Kevenli'nin de Arşuniuini olabileceği belirtilmiştir (Belli-Salvini 2004:165).
Kevenli Yazıtı, bazal bir blok üzerindedir. Yazıtın ilk üç satırı Asur dilinde, son üç satırı ise Urartu dilinde yazılmıştır. Yazıt Van Müzesi'ndedir.
Asurca: *"Efendi tanrı Haldi'ye İşpuini oğlu Menua, tanrı Haldi'nin kulesini yaptırdı. Ura Ülkesi karşısındaki Arsuniu kentinde bir Haldi kapısı yaptırdı."*
Urartuca: *"Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından İşpuini oğlu Menua'ya yaşam bağışlansın. İşpuini oğlu Menua'nın görkemi ve kudreti olsun."* (Dinçol-Kavaklı 1979: 24-30; Payne 2006: 92, 5.3.6; CTU: 233,A 5-44)

Ayanis/ Rusahinili Eiduru kai, Argişti oğlu Rusa tarafından yaklaşık MÖ 673'de inşa edilmiştir (Çilingiroğlu 2006a). Ağartı Köyü'nün yaklaşık 500 metre kuzeyinde yer alan Ayanis/ Rusahinili Eiduru kai deniz seviyesinden 1866 metre yüksekte kurulmuştur. Zirai tarım alanlarının dışında kentin doğusunda yer alan ve 2000 metreden artarak yükselen platolarda yer alan otlaklar, kentin kırsaldan beslendiği ekonomisinde hassas bir denge unsurudur. Gerek kırsalı ve gerekse kenti besleyen Yılan Pınarları mevkiinden doğan Yılanbulak Deresi, kente ulaştıktan sonra Van Gölü'ne dökülmektedir. Ayrıca kentin doğusunda kalan alanlarda bulunan yeraltı su kaynakları da kentin su ihtiyacını karşılayacak düzeyde hatta sulu tarım ve bahçe tarımı için yeterli imkanı sunacak potansiyeldedir.

Yer seçimi konusunda Anzaf, Körzüt, Keçikıran, Çavuştepe ve Ayanis gibi örneklerden farklı gibi görünen Tuşpa'nın krali kent modellerinden ayrı değerlendirilmemesi gerekir. Erek, Varak ve Zımzım Dağı'nın doğudan çevrelediği Van Ovası batısında yer alan Tuşpa kenti, su kaynakları, güvenlik, ulaşım, tarımsal potansiyel bakımından elverişli bir konumdadır. Dağlardan Van Gölü'ne doğru akan derelerin sularının getirdiği alüvyonlar ova tabanında birikerek Tuşpa kayalığının Zımzım dağı ile bağlantısını görünmez kılmıştır. Biriken alüvyonlar tarımsal potansiyeli direkt etkileyerek Tuşpa ekonomisi için verimli sonuçlar doğurmuştur. Tarım için kullanılması gereken alanlarda İlk Tunç çağından beri süregelen bir höyükleşmenin varlığı Tuşpa Kenti'nin aşağı yerleşmesine de yön vermiştir (Fotoğraf 57). Kayalığın teraslarında inşa edilen yapıların tamamen krali ihtiyaçlara karşılık geldiğini söylemek Tuşpa Kayalığı'nın sivil yerleşmeden izole idari bir merkez olduğu ile alakalıdır (Fotoğraf 58). Bu bağlamda; krallığın merkezi, hanedanın idari ikameti, ilk kurulan krali Urartu kenti olması belki de Tuşpa'yı başkent olarak kabul etmemiz için yeterli olacaktır.

Gerek sitadellerin yapıları ve sitadeli besleyen aşağı yerleşmelerin işlevleri hakkında ve gerekse merkezi erkin krali projeleri içerisinde kentin bölümlemesine bakış açısını detaylı ele alabilmek için iskân bölümlemelerini örnekler ile işleyeceğiz.

1- Sitadeller

Urartu sitadelini tanımlayan örnek bir yapılanma tespiti yapmak için merkezi erkin kurduğu ilk krali kent Tuşpa'nın yer seçimi bakımından temel örnek alınamayacağı düşünülebilir ama Tuşpa'ya baktığımızda kentin yönetim merkezinin yüksek bir kayalık üzerine kurulduğunu görmekteyiz. Yaklaşık 1.5 km uzunluğundaki doğu batı doğrultulu alüvyal topraklar ile çevrili bu kayalığın (Fotoğraf 59) Urartu yerleşim anlayışı içerisinde farklı bir sınıflamaya dahil olması düşünülemez.

En batı noktasında yer alan ve krallığın kuruluş yazıtı olarak kabul edilmesi gereken Sardur Duvarı (Fotoğraf 60) inşasından sonra doğuya doğru ilerleyen mimari eklentiler, hanedanın Van Gölü Havzası'nı terk edişine değin süreklilik arzeder. Bu noktada krallığın Van Gölü Havzası'nı terk edişi kentin varlığının ve merkezi erkin hakimiyetinin sonunu işaret etmektedir.

Kuzey güney doğrultusundaki ortalama 100 metrelik genişliği ile iskâna elverişsiz topografyası, üzerinde Urartu'nun idari mekanizmasını taşıyacak yapılanmaların kurulmasını engelleyememiştir. Kayalığın iskâna elverişli hale dönüştürülmesi topografyasının tamamen değiştirilmesiyle mümkün olmuş, her alan inşaata uygun hale getirilmiştir. Kuzey tarafının daha az eğimli oluşu teraslandırılan yamaçta yapı stoklarının inşasına imkan sağlamıştır (Fotoğraf 61). Güney kısmının dik ve yüksek yapısı adeta erişilmez ve savunmaya ihtiyaç duymayan bir ihtişamı barındırmaktadır (Fotoğraf 62).

En tepedeki idari kısmın varlığını temsil eden yapılar sadece Urartu'nun yönetim merkezi olmamış, iç kale olarak Urartu'dan sonra da kullanılmıştır.[25] İçkale surları veya duvarları olarak literatüre girmiş olan sitadeli çevreleyen yüksek duvarların üzerinde yer alan tamirat izleri (Salvini 2011:89) Urartu sonrası kullanımı belgeler niteliktedir (Fotoğraf 63). Bu durumda giriş kapısı olarak Sardur Duvarı'nı işaret

[25]2012 yılında Konyar ve ekibinin ortaya çıkardığı anakayaya oturmuş, oldukça iri 4 sıra taştan oluşan ve sitadeldeki en erken yapı kalıntısı olarak tanımlanan, iri traverten bloklardan inşa edilmiş platform yapısı üzerinde iki evreli bir Osmanlı yapısı mevcuttur(Konyar vd 2013:202)

edebilir ve ardından ilk iskânın kayalığın en yüksek yerinde başladığını söyleyebiliriz. İçkale/Eski saray olarak adlandırılan alanın, I. Sarduri hanedanının merkezi/sarayı ve Tuşpa'nın da krallığın ilk kenti ve yönetim merkezi olduğunu kabul edebiliriz. Bu yaklaşımla Tuşpa için başkent kavramının kullanımında daha önce de belirttiğimiz gibi kanaatimizce bir beis yoktur. Başkent tanımlamasının Tuşpa'ya kattığı mimari çeşitlilik diğer Urartu kentlerinden ayrılan yanlarını da ifade eder ki krallığın kuruluş ilanı, kral mezarları ve krali yıllıklar başkent Tuşpa'ya özgüdür.

Kesilerek kayalıktan çıkarılan taşların, sitadelin birçok bölümünde inşa faaliyetleri için kullanılmış olmasının yanı sıra kayalığın yapısına uygun olmayan yekpare ve çok büyük blokların başka taş ocaklarından getirilmiş olması gerekmektedir. Sardur Duvarı'nda kullanılan traverten cinsi taşların işaret ettiği Alnuini Kenti Edremit İlçesi'nin neresindedir bilinmez ama Edremit'te Kadembastı mevkiinin doğusunda yer alan traverten yatakları Sardur Duvarı blokları için uygun adres olabilir. Yapılan petrografik analizler[26] traverten olarak aynı cins kayacı işaret etmekteyse de kesilen blokların tam yerinin tespiti, birçok noktadan alınacak örneklerin kimyasal olarak uyuşmasına bağlı görünüyor.

Fikir vermesi bakımından örneklendirmeye çalıştığımız ve a)300cmX155cmX80cm, b)238cmX195cmX75cm, c)190cmX220cmX87cm, d)140cmX122cmX90cm gibi birbirine yakın ölçülerdeki traverten blokların $1m^3$ ağırlığını 2.4 ton[27] alacak olursak a)3,72 m^3 X 2,4 ton= 8,928 ton, b)3,480X 2,2=8,352 ton, c)8,72784 ton d)3,68928 ton gibi hafife alınmayacak ağırlıkta olduğunu görürüz (Fotoğraf 64). Bu blokların işlenerek ya da ham halde Edremit civarından getirilmesi Sardur Duvarı'nın inşasının ardındaki mimari zorluktan öte bir prestij inşaatına dikkat çekmektedir. Her ne kadar da bataklık bölgelerde oluşabilecek çökme ve oturmalara karşı traverten kullanımı etkili bir mimari önlem olsa da bu denli ağır taş blokların kara

[26] Eski Van Şehri Kalesi ve Höyüğü Kazıları kapsamında 2014 yılında İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez ve Bölge Laboratuvarı Müdürlüğü uzmanlarınca yapılan analizlerin sonucunda Sardur Duvarı'ndan alınan 3 örnekten de aynı sonuç çıkmıştır. Taşlar traverten olup Edremit'ten alınan örnekler ile uyuşmaktadır. Taşların pektografik analizlerini yapan Jeoloji Yüksek Mühendisleri Bengü Başol ve Seda Demirel'e özverili çalışmaları için teşekkür ediyorum.

[27] http://www.imo.org.tr/resimler/dosya_ekler/4acc04c7da3e0b6_ek.pdf

yoluyla 12-13 km mesafeden, göl yoluyla 10-11 km mesafeden getirilmiş olabileceği fikri tartışılması gereken bir konudur. Akla gelen en basit durum bu taş bloklarının Tuşpa Kayalığı'nın kuzey ve güney yamaçlarından sökülmüş olma ihtimalidir lakin özellikle kayalığın kuzey yamaçlarında tespit edilen büyük kaya ceplerinin tamamı doğal oyuklardır.

Herhangi bir taş ocağı işletimine dair izlerin olmayışının yanında kayalığın çoğu kısmı da yekpare taş sökümüne elverişli değildir. Özellikle kuzey kesimde Osmanlı su kulesinin batısındaki büyük kaya cebindeki falez oyuntularında yer alan kayanın dilimli yapısından dolayı ana kayadan blok halinde değil de dilimler halinde taş sökülebilir (Fotoğraf 65). Kuzey yamaçtaki kaya ceplerinden daha çok küçük ölçülerde taşların söküldüğü murç izlerinden anlaşılmaktadır. Benzer murç izleri Osmanlı kapısı güneyinde ve önünde görülmektedir. Osmanlı kapısı sağında ve solunda yükselen duvarlarda kullanılan taşlar arasında traverten bloklar olduğu gibi kullanılan taşların çoğu Tuşpa Kayalığı'ndan sökülmüş olmalıdır. İçkale duvarlarında da görülen traverten bloklar Sardur Duvarı taşlarına benzemekte fakat daha küçük ölçülerdedir. Aynı duvar yapısında Tuşpa Kayalığı'ndan sökülmüş taş blokların da kullanıldığı görülmektedir. Mimari öğeler için hazırlanan kayalık zeminin traşlanması ve biçimlendirilmesi esnasında elde edilen taş, yapı malzemesi olarak kullanılmış olmalıdır ki birçok alanda bu malzemelere rastlamak mümkündür.

Diğer Urartu kentlerinin aksine Tuşpa'nın yoğun kullanımı Urartu malzemesinin günümüze kalmasına engel olmuştur. Ana kaya üzerinde yapılan inşaatlar, yakın dönem ateşli silahlarının tahribatı her ne kadar da in-situ malzemeden mahrum bıraksa ve kullanım amacından dolayı birçok yer tahrip olsa da günümüze kalanlar çoğunluktadır.

Kral mezarlarının oyulduğu alanın, sitadelin hemen altında yer alması ve güney kısımdaki aşağı yerleşmeye bakıyor olması hakkında çeşitli yorumlar olsa da kentin ilk aşağı yerleşmesi elbette ki kayalığın kuzey kısmındaki höyükte gerçekleşmiştir. İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşimin görüldüğü höyüğün bir üst katmanı Urartu dönemine tarihlenir. Urartu'nun tek ve kesintisiz bir evre içerisinde tamiratlar geçirmiş

yerleşimine sahne olan höyük, Tuşpa'nın aşağı yerleşmesinin surlarla çevrili güney kısımdaki kente yayılması sırasında bile varlığını devam ettirmiş görünmektedir.

Mezarların aşağı yerleşmeye yani halka bakar halde inşa edilmesi güney kısmın uygun şartlarıyla alakalıdır (Fotoğraf 66). Yapılar inşa edilirken iskân planlaması ön plandadır. İskân mantığına göre mezarlar için en uygun alan kayalığın güneyidir. Uygun eğimin olduğu kuzey tarafa inşa edilen yapıların da planlama mantığı aynıdır.

Tuşpa'nın kuzey ve güney yamaçlarında yer alan ve kayalık düzlenerek, stel yuvaları açılarak, steller yapılarak ve kaya nişleri oyularak oluşturulmuş panolarda özellikle I. Argişti (Fotoğraf 67, 68 ve 69) ve II. Sarduri'nin analleri (Fotoğraf 70, 71, 72, 73 ve 74) Tuşpa'yı kent olarak farklı bir yere koymaktadır. Birçok tapınak yazıtında bahsi geçen imar ve inşa konuları bir yana özellikle seferlerin yer aldığı steller ve çoğu anakaya yazıtlarından daha kapsamlı, kronolojik sıra ve birbirine bağlı icraatları içeren anlatımların yer aldığı I. Argişti'nin ve II. Sarduri'nin analleri başkent Tuşpa'ya özgüdür. Kayalığın birçok yerinde bulunan yazıtlar içerisinde çeşme, ahır, depo[28] yazıtları da dikkat çekicidir.

Yerleşme yeri, işlenebilecek tarımsal potansiyel ve su kaynaklarının artı fayda sağlamasının yanında güvenlik unsurunun da dikkate alınarak kentin kurulduğu varsayılırsa Tuşpa'nın Urartu kentleri içerisinde öncelikli durumunun tarih boyunca bölgede hüküm sürmüş devletler için de devam ettiği görülür. Şah Tahmasb'ın "sarı kayasının"[29] önemi, salt kayalık alanın mimari ustalıklar sergilenerek görkemli yapılara dönüştürülmesinden ileri gelmemektedir. Tuşpa Kayalığı simgesel anlamlar taşıdığı için değeri artmış olsa da konumu dolayısıyla hakim olduğu tarım alanları ve yakın çevresine konuşlandırılacak krali kentleriyle ekonomisi ve güvenliğini garanti

[28] Van Kalesi Sardur Duvarı'nın doğusunda yer alan ve ana kayaya oyulmuş küçük bir panodaki yazıtta yer alan ifadeye göre; *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 23.190 kapi (kap ölçü) vardır."*(Salvini 1973: 279-280, no. 1; Payne 2006: 115,5.4.13; CTU: 248,A 5-66).

[29] Safevi hükümdarı Şah Tahmasb'ın Van Kalesi için sarfettiği söz ile Tuşpa Kayalığı'nın stratejik önemine vurgu yapmıştır: "Madem ki benim sarı kayam fermanım altındadır Osmanlı sultanlarından ne korkum vardır." (Kılıç 2012:507)

altına almış bir devlet merkezidir. Altenatifi olmayan özellikler barındıran başkentin Toprakkale'ye taşınması tartışmalı olsa da mümkün görünmemektedir. Erimena oğlu Rusa'nın Keşiş Göl I ve II stellerinde, Keşiş Gölü'nden kanallarla getirilen suyun bir bölümünün Tuşpa'yı sulamak için sevkedildiği kayıtlıdır. Bu da Erimena oğlu Rusa döneminde Tuşpa'nın aşağı yerleşmesinin halen kullanıldığını gösterir. Başkentin Toprakkale'ye taşınması söz konusu olmuş ise aşağı yerleşmesinin varlığını devam ettirmesi hangi şartlarda gerçekleştirilmiştir bilemiyoruz (Roaf 2010:72 vd.).

Kalecik, Toprakkale, Kevenli, Yoncatepe, Zivistan birinci yakın yayı oluştururken Ayanis, Anzaf, Çavuştepe ise ikinci yayı oluşturur. Birinci ve ikinci yaylar arasında kalan yerleşmeler genelde tarımsal potansiyelin değerlendirildiği, ekonomik getirisi yüksek alanları iktisadi hayata katkı sağlar vaziyette konumlandırılmışlardır.

Etrafı yüksek duvarlarla/surlarla çevrili sitadellerde yer alan tapınak, depo odaları, tapınak depoları, gündelik yaşam alanları, büyük salonlar, atölye depoları, tapınak ile saray alanını bağlayan koridorlar Anzaf, Çavuştepe, Toprakkale, Ayanis ve Kef kentlerinde standart olarak yer alırken Tuşpa'da tapınak ve tapınak depolarına, atölye ve atölye depolarına, günlük yaşamın sürdüğü yöneticinin mekanlarına rastlamak şu ana kadar olası görünmemiştir. Salt bir yönetim merkezi olarak kullanılmış olma fikrinin tutarsızlığı yanında Urartu sonrası kullanımın da mekanları tahrip edecek denli yoğun olduğunu unutmamak gerekir. Tarhan'ın iddia ettiği çift cellalı Haldi tapınağının varlığını netleştirecek verilerin olmamasının yanında Tanrı Haldi'ye adanmış bir tapınağın tespit edilemediği tek krallık kenti de Tuşpa'dır. Tuşpa'da tapınak olduğuna dair ibare Tebriz Kapı yazıtında[30] yer alsa da bahsi geçen susi'nin tahrip edildiği ihtimal dahilindedir.

[30] *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini der ki; Ben Sarduri oğlu (İşpuini), İşpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnuşpua (ile birlikte) tanrı Haldi'nin susi'sini yaptırdık ve kusursuz bir şekilde Haldi Kapısını… Tuşpa Şehri'nin önünde… yaptırdık. Tanrı Haldi adına, Haldi kapısı adına kurban olsunlar diye büyükbaş ve küçükbaş hayvan (getirdik). Yaşam ve büyüklük Sarduri oğlu İşpuini, İşpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnuşpua'nın olsun.*" (Payne 2006:58, 4.1.1; CTU:177-178, A 4-1).

Genel bir kanı oluşturabilmek açısından tüm Urartu kentlerinin bir idari merkez olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Van Gölü Havzası kentlerinden Anzaf Kenti aşağı ve yukarı olmak üzere iki sitadele mi sahipti sorusunu bertaraf etmek için kentin tek yönetim merkezi yani tek sitadeli olduğuna işaret ediyoruz. İn-situ olmayan İşpuini dönemi inşa yazıtları, her ne kadar İşpuini'nin bir *É.GAL* yaptırdığından bahsetse de Aşağı Anzaf'taki surla çevrili 60X100 m ölçülerindeki yapıyı saray olarak işaret etmediği açıktır. Kabul etmek gerekir ki kazısının veri sunamadığı Aşağı Anzaf, surlu bir yapının işaret edebileceği yoruma açık bir yerleşmedir. Aşağı ve Yukarı Kale şeklindeki adlandırmalara başka yerleşmelerde de rastlıyoruz ki adlandırmalar günümüz araştırmacılarının kolay yoldan isim verme merakıdır. Aşağı kale ve yukarı kale olarak iki kısma ayrılan Çavuştepe'nin aslında yıllar sonra Anzaf için örnek teşkil edeceğini kimse bilemezdi. Bir bütün olarak değerlendirmek yerine aşağı ve yukarı olarak bakıldığında yerleşim yerinin iki parçalı ve birbirinden ayrı olduğunu kabul etmek zorunda kalıyoruz

Çavuştepe ve Anzaf haricindeki sitadeller için yukarı ve aşağı tanımlaması kullanılmamıştır. Adilcevaz-Kef Kalesi 1965 yılı çalışma raporunda benzer bir durum olduğundan bahsedilmişse de doğal olarak Bilgiç ve Öğün yukarı-aşağı tanımlaması yapmamıştır (Bilgiç-Öğün 1965:2). Anzaf örneğinden hareket edecek olursak, İşpuini döneminde yaptırılan "Aşağı Anzaf" yapısının gördüğü sonradan kullanımdan oluşan tahribata rağmen tapınak yaptırılmadan inşa edildiğini varsayamayız. Tapınak etrafında yatayda şekillenen Mezopotamya kent dokusu Urartu için yönetenin ve yönetilenin dikeyde temsil edildiği bir topografik farklılık göstermektedir. Urartu kentleri için tapınağın yaptırılması en azından Menua ile birlikte öncelik arzeder. İşpuini'nin yaptırmış olduğu inşaat, kentin kuruluşuna teknik ve ekonomik hazırlığı ifade eder. Sütun altlıklarında inşa faaliyetlerini belirten İşpuini güneyindeki yüksek kayalık yerine Aşağı Anzaf'a saray yaptırmış olamaz. Topografyayı değiştirecek gücü her kent kendi atölyeleriyle sağlamaya çalışmış olmalıdır kaldı ki bu atölyeler kent kurulduktan sonra da hizmet edecektir. Aşağı Anzaf'ın "Yukarı Anzaf" dan önce inşa edilmiş olması İşpuini dönemi yapısı ile Menua dönemi yapısının tek bir isimle adlandırılmasını engeller nitelikte değildir.

Urartu sitadellerindeki idari yapılanmayı ifade eden saray kısmı tapınak ve depo kompleksleriyle bağlantılı olarak tasarlanmış ve bunlar inşası birincil öncelik arzeden yapılar olmuştur. Her ne kadar birlikte planlanan yapı kompleksleri olsa da her Urartu yerleşmesinde aynı mimari yerleştirme uygulanmamış, tamamen topografyanın azami elverişli durumu baz alınmıştır. Tapınak, krali ikamet, saray depoları yön ve yer kaygısı güdülmeden inşa edilmişlerdir. Sardurihinili/Çavuştepe kentinde İrmuşini tapınak kompleksinin batısında krali ikamet ve kabul salonu olarak ifade edilen bölümler bulunurken Anzaf kentinde bu mekanlar Haldi Tapınağı'nın kuzeyinde yer alır. Girişi batıya bakan Rusahinili Eiduru-kai/Ayanis Haldi Tapınağı'ndan farklı olarak Sardurihinili/Çavuştepe İrmuşini Tapınağı girişi doğuya bakar. Rusahinili Qilbani kai/Toprakkale Haldi Tapınağı girişi ise kuzeydoğuya bakar. Sitadelin kurulduğu kayalık kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanmakta (Fotoğraf 75) ve krali ikamet meskenleri ile saray depoları tapınağın hemen hemen kuzeyine inşa edilmişlerdir. Bir çok kereler farklı ekipler tarafından çok farklı zaman aralıklarında kazılmış olması ve günümüze kadar tahribatının kesintisiz sürmesi (Fotoğraf 76) dolayısıyla Rusahinili Qilbani kai/Toprakkale'yi analiz etmemiz hakkında yazılanlarla sınırlı kalmıştır.

İskân için yer seçimi konusunda Urartu kent modellerinden farklı olmayan Rusahinili Qilbani kai/Toprakkale (Fotoğraf 77), bugüne kadar sitadelinin büyüklüğü ve batısındaki Meher Kapı kaya nişi baz alınarak değerlendirilmiştir. Sitadelinin ölçüleri Erzen tarafından 60X400 metre (Erzen 1977b:18) olarak verilmiştir ki bu da kayalığın üst kısmı traşlanarak oluşturulan inşaat sahasına denk gelir. Kullanılabilecek alanlar her krali kentte olduğu gibi değerlendirilmiş, sitadelin gerekleri olan tapınak, yönetim birimleri ve depo mekanları inşa edilmiştir. Kaya koridorları, kaya odası ve sarnıç olarak (Fotoğraf 78 ve 79) tanımlanan birimlerin ana kaya kesilerek ve işlenerek inşa edildiği göz önüne alınırsa Qilbani kai/Toprakkale sitadelinin aşağı yerleşmesi tespit edilemese de krali bir kent olarak tanımlanması gerekmektedir.

Gerek "küçük oluşu" ve gerekse "Meher Kapı'ya yakınlığı" nedeniyle dinsel bir merkez olarak kabul edilmeye çalışılması biraz da Argişti oğlu Rusa'nın Rusahinili Qilbani kai'de tahta oturtulduğunu ifade etmesinden ileri gelir. Krali bir kent

olabilmesi için gerekli unsurlar içerisinde belli bir kent ölçüsü yer alamaz. Sitadeli tanımlayan birimlerin varlığı Rusahinili Qilbani kai/Toprakkale'yi Urartu krali kentlerinden biri yapsa da ikinci başkent oluşuna dair en ufak bir veri yoktur. Argişti oğlu Rusa'nın burada tahta oturması, sarayda çalışan 5507 görevlinin Rusahinili Qilbani kai sarayına sığıp sığmayacağı, tabletin gerçekten Rusahinili Qilbani kai sarayı için yazılıp yazılmadığı, gibi soruların tartışması elbette ki yapılmalıdır. Dikkat çekmek istediğimiz Erimena oğlu Rusa'nın yaptırdığı Rusahinili Qilbani kai/Toprakkale[31] kent olabilmek için gerekli olan aşağı yerleşmesinin geçimini sağlayacak tarım alanlarına, sulama işleri için Sıhke Göleti'ne ve taş çıkarabilmek için yataklara sahip bir kayalığın üzerinde inşa edilmiştir. Üstelik bu kayalık Tuşpa'yı çeviren ilk grup kentlerin oluşturduğu yayın doğuya kapısıdır (Fotoğraf 80). Van Ovası'nı (Fotoğraf 81) kontrol altında tutmak ve üretimin sürekliliğini sağlamak adına krallığın ovanın etrafında kurduğu kentlerde büyüklük ölçütü aranmamalıdır. Kentin büyüyebileceği alan coğrafyanın elverdiği ölçüdedir ki Mezopotamya ya da batı Anadolu kentleriyle karşılaştırılamayacak bir coğrafyanın varlığından söz ediyoruz.

Ovadan yükseklikleri birbirinden çok farklı kayalıklar üzerine kurulmuş sitadeller içerisinde yer alan Kef/ Ḫaldiei URU Kur Ziuquni, Urartu krali kentlerinin belli yüksekliklere bağlı kalınarak kurulmadığını özetler niteliktedir. Tarım alanlarına Havza'daki diğer kentler kadar yakın değildir. Kurulduğu kayalık Van Gölü'nün kuzeyinde yer alır ve Adilcevaz İlçesi'ne 6 km uzaklıktadır (Fotoğraf 82). Sitadelin 800 metre kuzeybatısından akan küçük dere, debisi çok düşük olsa da bugün bile Adilcevaz İlçesi'nin su ihtiyacında önemli bir açığı kapatmaktadır (Fotoğraf 83). Sitadelin kuzeydoğusunda bulunan Keklikbulağı Pınarı kaynağı her ne kadar da sitadele 1,5 km uzaklıktaysa da güneye doğru ilerleyerek ovanın tarımsal potansiyelini artıracak sulama kapasitesine sahiptir (Fotoğraf 84). İki derenin suladığı ovanın tamamının işlenebildiği varsayılırsa bugünkü Adilcevaz İlçe merkezindeki bahçe ve tarlaların Kef Kenti için yeterli bir zirai tarım potansiyeli oluşturduğunu söyleyebiliriz.

[31] Rusahinili Qilbani kai/Toprakkale ve Erimena oğlu Rusa ilişkisi için bkz. Akgün 2009.

Sitadelin güneyinde kentin aşağı yerleşmesi yer alır. Aşağı yerleşme sur ile çevrelenmiş olup inşa edildiği kayalığın kuzeyi haricinde yerleşmenin üç tarafı çıkılamayacak kadar sarptır. Bilgiç ve Öğün tarafından kazı başkanlığı yürütülen Kef Kalesi kazıları süresince (1964-1972) 40 kadar odanın ortaya çıkarıldığından bahsedilmiş ve hafirlerce 140 odanın olası varlığı ileri sürülmüştür (Çizim 4). Sitadelin kazılan alanının güneydoğusunda yer alan 1 ve 3 nolu odalarda ele geçirilen bazalt blokların üst kısımlarında yer alan çivi yazılı satırda sadece Tanrı Haldi için bir asihuse yapısından (Payne 2006:293) bahsedilmektedir. Argişti oğlu Rusa tarafından inşa ettirilen kentin sitadelinde 4 nolu payeli salonun (Aşağı Salon) 2. katındaki sütunlarda kullanılmış (Öğün 1984:51) olduğu ileri sürülen bazalt blokların kabartmaları eşsiz bir taş işçiliği ürünüdür[32]. 2 katlı salonun yıkılması sonucu yere ters olarak düştüğü (Bilgiç-Öğün, 1965:6) ifade edilen bazalt bloklardaki özen ve dini motifler kentin tapınağına işaret etse de tapınağın varlığı gizemini korur. Tanrı Haldi'nin kenti, Ḫaldiei URU Kur Ziuquni[33] olarak adlandırılan Kef Kenti Haldi Tapınağı belki de kazılamamış 120 odadan biridir..

Ḫaldiei URU Kur Ziuquni sitadeli ve aşağı kenti hemen hemen 3 farklı yükseklikte oluşturulan teras üzerine inşa edilmiştir. Kayalığın topyekün kesilerek en azından sitadel yapılarının aynı düzlem üzerinde olması Urartu iskân anlayışının önceliklerinden olmamış bilakis yapı stokları için gerekli olan yerin hazırlanması ve mimari sağlamlık önem arzetmiştir. Sitadelin kuzeyindeki ana kaya üzerine inşa edilen sur duvarları ve teraslar oluşturularak inşa edilen aşağı yerleşmenin güney surları (Fotoğraf 85) mevcut durumu özetler niteliktedir.

[32]*"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argişti oğlu Rusa bu aşihuşe tapınağını yaptırdı. Kayalık çoraktı ve hiçbir kral asla yaptıramazdı. Tanrı Haldi buyurduğu gibi ben yaptırdım. Rusa der ki: Her kim bu steli tahrip ederse, tanrı Şivini onu yok etsin."*(Payne 2006: 290-293; CTU: A 12-10)

[33]*"[...] bu işleri[...] Ziuquni ülkesinin Haldi kenti Argişti oğlu Rusa der ki: Lului ülkesinden genç erkekleri [...] ülkesine götürdüm. [...]qainaru, Muşkini, Hate, Halitu ülkelerinden [...] bu kale, ayrıca bu kentleri[...] bu kaleye ekledim. Herhangi bir yerde bunların herhangi birine[...]. Argişti oğlu Rusa der ki: Tanrı Haldi bana zafer ve savaşma gücü sundu. Tanrı Haldi için bu güçlü işleri yaptım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti oğlu Rusa, güçlü kral, büyük kral, Šurili ülkelerinin kralı, Biai ülkelerinin kralı, krallar kralı ve Tuşpa kentinin yöneticisi. Argişti oğlu Rusa der ki: her kim yazıta zarar verirse[...]"*(Öğün 1967: 65-71; Payne 2006: 282-283; CTU: A 12-4)

Uzun ve büyük depo odaları ve fil ayaklı büyük salonları ile kentlerinin sitadellerinin ihtişamını sunan Argişti oğlu Rusa bir bakıma güçlü ekonomisini ve geliştirdiği mimari anlayışını sergiler niteliktedir. Bu ihtişamı Ayanis/ Rusahinili Eiduru kai'de de görmekteyiz.

Ayanis Kenti'nde ortaya çıkarılan mekanların işlevsel olarak adlandırılmasına bakıldığında saray yapısının bölümleri olarak ele alabileceğimiz hizmet alanlarının yanında tapınak kompleksi ve depo mekanlarının varlığından söz edebiliriz ki aslında sitadel bünyesinde yer alan bu bölümler aşağı yerleşmenin varlığı ile de kent tanımını tamamlar niteliktedir (Fotoğraf 86).

Urartu kentlerinde kronolojik olarak Tuşpa'dan itibaren gördüğümüz plansız büyümeyi Argişti oğlu Rusa dönemi kentlerinin de ortak özelliği olarak kabul edebiliriz. Yine de Argişti oğlu Rusa döneminde kuruluş aşamasında sitadel ve aşağı yerleşmelerin belli bir plan dahilinde kurulduğu ve özellikle meskenlerin bu iskân planına göre inşa edildiği söylenebilir. Ayanis Kenti sitadelinin kuzeydoğusunda yer alan tepeliğin güney eteklerinde korunaklı bir alandaki sivil meskenlerin sitadelin kurulduğu tepeliğe çok yakın inşa edildiği görülmektedir (Fotoğraf 87). Kazısı yapılan alanlar içerisinde özellikle bu yakınlığın meskenlerin belli bir plan dahilinde tasarlandığına işaret ediyor oluşu dikkate alınmalıdır. Öyle ki kentin kısa sürede büyümesi mimariye yansımış, yapı stoklarının plansız kümelenmesine neden olmuştur.

Sitadellerin planlaması daha özenli olsa da, artan nüfusun gereklerine cevap verebilecek bir idari mimarinin ihtiyaca binayen oluşturulduğu görülse de sitadel bünyesindeki komplekslerin yöneten ve yönetilen ayrımı dikkate alınarak inşa edildiği görüşündeyiz. Krali konutlar, tapınak kompleksi, saray depoları ve hizmet alanlarının birbirinden mesafe olarak mümkün olduğunca ayrı tutulduğu söylenebilir. İşlik veya atölyelerin inşa edildiği alan ile krali konutların inşa edildiği alan arasında bulunan mesafe yönetici ve çalışan arasındaki ayrımın sitadeldeki yansımasıdır. Tapınak kompleksinden saray kısmına geçişin koridorlar ile sağlanması ve hatta bu koridorların uzunluğu; yöneticiye ulaşmanın fiziksel kolaylığının yanında krali mekanların

sıradanlığını da engellemektedir. Tapınak kısmından saray depolarına geçişin krali konutlara ulaşmaktan mesafe olarak daha kolay oluşunu da kralın özel alanlarının bilinçli tasarlandığıyla açıklayabiliriz. Adam Smith'in (Smith 1999:61) ileri sürdüğü gibi düşünürsek gündelik işlerin yapıldığı mekanlara en uzak alanların yönetici için tasarlanmış olduğu kabul edilebilir.

a- Savunma Sistemleri

Yerleşim alanının seçiminde iskân edilecek topografyanın hem ulaşılır hem de savunulabilir oluşu birincil önem taşır ki bu durum Urartu iskân birimleri içerisinde savunmanın, ovadan yüksek kayalık alanların seçilmesiyle, tesadüfi olmadığını gösterir. Son Tunç ve Erken Demir Çağı'nda yerel güçlerin savunulabilir kayalar üzerine kurulmuş ve büyük taşlarla örülen duvarlarla çevrelenmiş surlu yapılarıyla, politik olarak küçük çaplı merkezi bir güç oluşturdukları ifade edilebilir (Smith 1999:48). Urartu öncesi alışkanlıklarını sürdüren aşiret merkezlerinde de durum aynıdır. Urartu'ya bağlı aşiret merkezlerinin kısıtlı ekonomik varlıklarının göstergesi olarak Urartu öncesinden süregelen geleneksel mimari anlayışlarıyla inşa ettikleri surlu merkezler bölgenin özelliklerine bağlıydı; planları bölgenin topografik özelliklerine uygun olarak tasarlanmıştı ve genelde düzensiz bir planda inşa edilmişlerdi. Topografya ve plan arasındaki bu yakın ilişki, kayalık alanda yapılan sur duvarlarının topografyaya göre şekillenmesinde açıkça görülür. Eğimli kısımlarda, standart plana uymayan duvarın eğimi bertaraf etmesi mümkün olamamış, çoğu kez de duvarın doğal kaya yüzeyleriyle şekillendiği gözlemlenebilmiştir (Smith 1999:66). Bu merkezlerin topografyaya yenik düşmüş mimari şekillenişi Urartu krali yerleşmelerindeki gibi düz hatlardan ve 90 derecelik açılardan yoksundur. Urartu krali kentlerinin surlu yapıları, genelde kuruldukları topografyayı alt eden tekniklerle (Smith 1999:67) çok daha estetik ve sağlamdır.

Kentlerin sitadelleri ve aşağı yerleşmeleri etrafına inşa edilmiş sur duvarları, kentlere giriş çıkışların sürekli bir askeri gözetim ve denetim altında olduğu emniyetli bir hayat yaratmıştır (Mumford 2007:373). Dilkaya ve Karagündüz köylerinden örnekle savunma ihtiyacını karşılayan bitişik nizam meskenler, köylerde savunma

amaçlı biraraya gelişi ifade etse de saldırı ve istila eylemleri karşısında savunmanın mimari olarak evrilmesi, kentlerde kendini göstermiştir. Nitelik ve nicelik olarak kırsal yerleşmelerin evrilmiş hali olan kentlerde surlu yapılar bir zorunluluk halini almıştır. Sur, hem askeri bir unsur hem de kent nüfusu üzerinde etkin bir hakimiyetin gereğiydi. Görüntü olarak kırsal alanla kent arasında kesin bir ayrım oluşturan sur, sosyal anlamda da içeridekiyle dışarıda olanın, vahşi hayvanların ve işgalcilerin saldırılarına maruz kalan açık alan ile askeri tehlike karşısında halkını güvende tutabilecek kapalı kentin farkını vurgulamaktadır (Mumford 2007:87). Kentin surlarındaki girişler sulama sistemlerindeki bent kapakları kadar dikkatli kontrol edilirdi. Günlük olarak çevredeki tarlalara gidip gelen çiftçiler dışında kente gelen yolcu sayısı sınırlıdır ki Urartu kentleri gidip geleni bakımından Orta Anadolu kentleriyle kıyaslandığında daha sakin bir trafiğin varlığını düşündürür. Bahsi geçen sakin trafiğin çoğunlukla kentin iskâncıları tarafından oluşturulduğunu düşünürsek aşağı yerleşme sur duvarlarındaki kapıların denetimdeki işlevi sitadel kapıları kadar olmayacaktır.

Anzaf Kenti sitadelinin güneyindeki aşağı yerleşmenin doğusunda yer alan kapı açıklığı, tarlalara ulaşımı sağlayan bir konumda olması nedeniyle önemlidir (Çizim 5). Aşağı yerleşmenin doğusu ve güneyinin bir kısmında temel kalıntıları izlenebilen sur duvarlarının kalınlığı 1 metrenin üzerindedir. Bu sur duvarı kuzeyden gelen sitadelin sur duvarı ile birleşmeştedir. Kentin sur duvarı olarak adlandıracağımız duvar üzerinde yer alan 4.30 metre genişliğindeki Doğu Kapısı, kentin doğu sur duvarının sitadelin güney eteğindeki surlarla birleştiği yere yakın bulunmaktadır. Kapı girişi, iki duvar arasındaki bir boşluktan oluşmaktadır ve genişliğinden ötürü çift kanatlı olduğu düşünülmüştür. Kapıyı hareket ettiren milin, oturduğu girintili alan itibariyle, içe açıldığı da söylenebilir. Kesin verilere sahip olmasak da Doğu Kapısı'nın kent halkı tarafından, kentin doğusundaki tarlalara gitmek için kullanıldığı düşünülebilir. Günümüz köy halkı doğudaki tarlalara ulaşmak için hala bu eski yolu kullanmaktaysa da yolun yapımı ve kullanımıyla ilgili arkeolojik bir veriye rastlanmamıştır. Bizim için asıl önemli nokta kapının doğudaki tarım alanlarına ulaşan yola açılması ile ilişkilidir. Bu ilişki, alt yapısı hazırlanmış yerleşmenin planlı bir iskâna tabi olduğunu göstermektedir.

Tuşpa aşağı yerleşmesinin, surlar içerisindeki Eski Van Şehri (Fotoğraf 88 ve 89) Osmanlı tabakasının altında olduğunu kabul ettikten sonra kente giriş çıkışları denetleyen kapıların da bugün yerleri bilinen açıklıklar olduğu kabul edilebilir. İç ve dış olmak üzere adlandırılan iki sıra sur duvarından dıştakinin üzerinde yer alan 4 kapıdan bahsedilir. Batıda İskele Kapısı, güneybatıda Ali Paşa Kulesi yanında İlk Kapı, güneyde Orta Kapı ve doğuda Tebriz Kapı'nın yer aldığı ifade edilmektedir. İç sur veya ikinci sur olarak adlandırılan surun üzerinde de 4 adet iç kapıdan bahsedilir ki bunlar dış kapıların hizasında yer alır (Fotoğraf 90). Günümüze kalabilmiş surun, surların hemen dibinden başlayan yapı mimarisine bakılarak, içteki sur duvarları olduğu kesindir.

Aşağı yerleşmeyi çevreleyen surların XI. yüzyılda Ahlatşahlar adıyla hüküm süren Selçuklular döneminde yapıldığından bahsedilmektedir. 1111 ve 1133 yıllarında meydana gelen depremde büyük ölçüde zarar gören surların tamirat gördüğü belirtilmiştir (Fotoğraf 91). İç surların doğu duvarının 310 metre, güney ve batı duvarlarının 1075 metre olduğu ifade edilmiş ve bu ölçümün sur temel yatakları takip edilerek yapıldığı belirtilmiştir. Ortalama kalınlığı 4 metre olarak tespit edilen iç surların (Fotoğraf 92), içten ve dıştan harçla tutturulmuş moloz taş örgülü iki duvar arasına killi toprak doldurularak inşa edildiği ve dış yüzleri kesme taştan (Uluçam, 2000:21) örülerek sur bedeni haline getirildiği dikkate alınırsa uygulanan yöntemin Urartu duvar mimarisine uzak olmadığı da görülecektir. Sardurihinili Kenti'nde kayalığın eğimli alanlarında ve hatta uçurumla neticelenen kısımlarında teraslanarak elde edilen platformların inşa tekniği ile yine benzer fiziki şartlardaki topografyadan geçirilen sur duvarlarının inşası da bahsi geçen iki duvar arasına dolgu sistemiyle gerçekleştirilmiştir. Temelden itibaren uygulandığı açık olan bu sistemin kullanıldığı Tuşpa Kenti aşağı yerleşme surlarının Urartu döneminde kerpiç bloklardan oluştuğunu söyleyebilirsek, işlevselliğini tadilat evreleriyle Osmanlı'da da sürdürdüğünü ifade edebiliriz.

Tuşpa aşağı yerleşme kapılarının Urartu döneminde de 4 adet olarak tasarlandığı bilinmezken kentin nüfusu dikkate alındığında aşağı yerleşmenin birkaç girişe ihtiyaç duyacağı düşünülebilir. Bunun yanı sıra, yerleşmenin kontrolü açısından tek kapının

daha işlevsel olduğu da söylenebilir. İlk yerleşim alanın sitadelin kuzeyi olduğundan aşağı yerleşmenin güneye yayılması ilerleyen dönemlerde olmuştur. Dolayısıyla aşağı yerleşme surları geç dönem tasarısı olabilir. Kapıların da geç dönem olduğunu kabul edersek aşağı yerleşmeye girişin mimariyle denetlendiği fikrinden Tuşpa için vazgeçebiliriz.

Kapıların denetimi sağladığı en belirgin yer olarak sitadelleri işaret edebiliriz. Girişi destekleyen kulelerin yer aldığı Anzaf'ın batıdaki Güney Kapısı, Körzüt Kapısı ve Sardurihinili Güney Kapısı, Ayanis Ana Kapısı sitadele girişi sağlayan savunma yapılarıdır.

Anzaf sitadeline batıdaki teraslı yapılardan erişimi sağlayan alandaki kapılar, ana kayaya yaslanmış, 11 X 8 metre ölçülerinde, taş duvar bedeni kısmen ayakta olan, bir kule yapısının kuzey ve güneyinde-yani iki yanında- yer alırlar (Belli 1995:292). Her ne kadar da karşılaştırma yapacak başka kulesi olmasa da Büyük Kule olarak adlandırılmış kulenin, batıdan gelen hafif eğimli yolu kontrol ettiği düşünülebilir. Merdivenlerle çıkılan kulenin güneyindeki (Belli 1995:292) kapı yine merdivenlerle tapınağa ve saray kısmına doğru ilerler (Çizim 6).

Kapıların ikisi de Büyük Kule'nin yapımıyla birlikte planlanmış ve eş zamanlı yapılmış olsa da sadece kuzeydeki kapı sonraki yıllarda daraltılarak 3,80 metre olan genişliği 1,60 metreye düşürülmüştür (Fotoğraf 93). Bu daraltmanın nedenleri arasında işlevini yitiren bir ihtiyacın mı olduğu ya da yıkılış sürecinde kapatılan ve daraltılan kapılar fikrinin mi (Akgün 2009:44-45) kabul edilmesi gerektiğini şimdilik bilemiyoruz.

Kulenin ve kapıların kuzeybatısında yer alan teraslı alanlarda inşa edilmiş ve batı magazinleri olarak adlandırılan mekanlar düz teraslar halinde kademeli olarak batıdan doğuya doğru yükselir. Bu mekanların batıya bakan duvarları, yüksek yekpare duvarlar olarak algılanmış olmalıdır. Temel seviyeleri, dış yüzleri işlenmiş taşlardan oluşan duvarların bedenleri kerpiçten örülmüştür. Tespit edilen mekanların ikinci

katlarının varlığı tespit edilememiş olsa da her bir teraslı yapının duvar yüksekliğinin 3 metreden daha fazla olduğu kesindir[34] (Fotoğraf 94) .

Bir diğer kule ile desteklenen sitadel girişi Körzüt'e aittir. Sitadeline çıkışı kuzeydoğu yamaçta bulunan bir rampalı yol ile sağlanan kentin, aşağı yerleşmesi de sitadelin doğu ve kuzeydoğusundadır (Fotoğraf 95). Aşağı yerleşmesine bakan giriş kapısının her iki yanında yer alan kulelerin savunmayı destekleyen ve giriş çıkışı kontrol eden fonksiyonları planlı bir diğer örneklemedir.

Sitadelin kuzeydoğu köşesinde yer alan giriş, kompleks bir yapıdır (Tarhan-Sevin 1977a:282). Yaklaşık olarak 8X10 metrelik dikdörtgen avlulu bir plan göstermekte olan girişin avlusunun duvarları büyük kesme taş bloklarla örülmüştür (Fotoğraf 96) (Tarhan-Sevin 1977a:284). Girişin kuzeyinde yer alan kule yapısı (Fotoğraf 97), hem savunma amaçlı hem de estetik açıdan, kapı girişini tamamlar niteliktedir[35].

Anıtsal merdivenlerle ulaşılan ve kuzeyindeki kulesi ile Sardurihinili sitadeli ana girişinin de aşağı yerleşmesine bakar vaziyette inşa edilmiş olduğunu düşünüyoruz. Kentin sitadeline girişi sağlayan iki ana kapının varlığından söz edebilsek bile asıl giriş

[34] Doğudan batıya doğru yıkılan kerpiç duvarların yıkıntılarının oluşturduğu batıya meyilli alanların kazısı yapılırken taraçalar şeklinde açılması gereken alanlar, mimari öğe takibi yapılarak kazıldığından, elimizde olması gereken duvar yüksekliği gibi basit verilerden yoksunuz. Hatta kuzey kapısından geçilerek ulaşılan teraslı yapıların ilkinde karşılaşılan durum, her ne kadar dikkate alınmayacak denli nahoş bir vaka olsa da, kanaatimizce bir bilgi yanlışının giderilmesi hususunda belirtmeden geçilmemelidir.
Şöyle ki; Kuzey kapısı'ndan geçilerek ulaşılan ve magazin olarak ifade edilen yapıda yere serilmiş hayvan kemiklerinin 1993 yılında in situ durumda oldukları belirtilmişse de aslında çöp çukurundan çıkarılan hayvan kemikleri olduğu tespit edilmiştir. Kazıya katılan o zamanın öğrencilerinden edinilen bilgiye göre; mekanın içi boşaltılırken doğu duvarında yer alan bir çöp çukuru profilden didiklenmiş ve çıkan kemikler önce atılmış daha sonra fazlaca olduğu fark edilince Belli'nin talimatıyla toplanmıştır. Mekanın kapı ağzına denk gelecek şekilde tabana serilen kemikler fotoğraflanmış ve kapıdan çıkamayan hayvanların dumandan boğuldukları (Belli 1995:295-296) senaryosu önce kazı raporlarına eklenmiş daha sonra da yayımlanan monografide de geniş yer bulmuştur. Yıllar sonra Prof. Dr. Vedat Onar, bu kemiklerin küçükbaş hayvanlara ait olduğunu belirtmiş ve kemiklerdeki gözle görülebilecek kadar belirgin kesim izlerine dikkat çekmiştir. İlginçtir ki boğuldukları iddia edilen hayvanların kafatasları bulunamamıştır. Belli, ihtimalen Piotrovski'nin benzer bir senaryosunu Anzaf'a kurgulamıştır. Anlaşılan odur ki magazin olarak adlandırılan ve teraslar üzerine inşa edilen kuzey güney doğrultulu dikdörtgen yapılar hayvan ağılı olarak da kullanılmamıştır. Kente ait sürülerin tutulduğu yerlerin tespiti henüz yapılamamıştır.

[35] Giriş kompleksinin doğusunda uzanan sur duvarlarının izleri de tespit edilebilmektedir (Burney 1957: 47, fig. 6; Tarhan - Sevin 1977a: 282).

güneyden olmalıdır (Fotoğraf 98 ve 99). Erzen, 1974 yılı çalışmalarında sitadelin girişinin güneyden olduğunu belirtmiş ama daha sonra "Uçkale önü yapıları" ortaya çıkarılınca kuzeydoğudaki "doğu cümle kapısı" olarak adlandırdığı 3,80 metre genişliğindeki kapıyı ana giriş olarak işaret etmiştir (Erzen 1976: 46). Sitadelin kuzeyindeki kapı, Erzen'den sonra Çavuştepe/Sardurihinili hakkındaki yayınlarda, ana giriş olarak ifade edilmişse de bu görüşlere katılmak olası değildir. Kuzey yönünde tespit edilmiş girişin birkaç sebepten ötürü sonradan inşa edildiğini düşünmekteyiz. Öncelikle, Sardurihinili Kenti ile kuzeyindeki tepelerin arasında kalan eğimli arazi, yağışlı havalarda, bugün olduğu gibi Urartu döneminde de, sele maruz kalıyor ve geniş bir alan çamurla kaplanıyor olmalıydı[36](Fotoğraf 100). Kentin kuzey surlarının yükseldiği kayalık yükseltinin eteklerine kadar gelen bu çamur tabakası özellikle kuzeydeki giriş kapısına ulaşımı bugün bile zorlaştırmaktadır. Bu nedenle kentin güneyinde yer alan tarım arazilerine ve sitadelin yükseldiği kayalığın güney eteğindeki teraslara açılan bir kapının ve bu kapıdan ovaya açılan merdivenlerin varlığı sitadelin asıl girişini işaret etmektedir.

Diğer taraftan, "Uçkale önü yapıları" imar planında en son inşa edilen daha da açık bir ifadeyle en son eklenen yapılardır. Erzen'in ifade ettiği "XII nolu mekan", "Uçkale önü yapı grubu" içerisinde değerlendirilmiş olup mimari yapısı, topografyaya göre şekillendirilmiştir. Sitadelin kuzeydeki giriş kapısının arazide uygun eğim ve statikle inşası için "XII nolu mekan" batısındaki yapı grubuyla tam olarak aynı doğrultuda inşa edilmemiş, kuzeye sapma yaptırılarak duvarları örülmüştür. "Kuzey giriş kapısı" ve "XII nolu mekanın" duvarlarındaki ince ve özenli işçilik ve mekanın güney duvarının doğuya doğru 40 cm'lik bir çıkıntı yapması Erzen'e göre bu yapıların ("Kuzey giriş kapısı" ve "XII nolu mekanın) çağdaş ve eş zamanlı planlanarak yapıldığını gösterir (Erzen 1978a: 36). Bu durumda sitadelin ilk ve asıl giriş kapısı, sonradan eklenen "kuzey kapısı" olarak anılmamalıdır. "Kuzey kapısı", sitadelin, II. Sarduri'den sonra da gelişme ve genişleme gösterdiğinin açık delili olarak algılanmalıdır.

[36] Kentin kuzeyindeki yamaçlarda meydana gelen toprak erezyonu gerek sel vasıtasıyla gerekse rüzgârlar sebebiyle yamaçlarda ekim ve dikim yapılabilecek miktarda verimli toprak bırakmamıştır. Ağaçsız ve kayalık olan bu eğimin suyu tutması da beklenemez.

Kuzeydeki kapıdan geçildikten sonra doğuda yer alan ve "Yukarı Kale" olarak adlandırılan kesime çıkmadan önce karşımıza çıkan "Kaya Platformu", "Yukarı Kale" batı bitim noktasında yer almaktadır (Fotoğraf 101). Haldi Tapınağı'nın yer aldığı alanı çevreleyen sur duvarlarının batı kısmı ana kayadan inşa edilmiş olup surun kurtin ve bastiyonlu olduğu gözlenmektedir (Fotoğraf 102). Kaya platformunun sadece ana kayadan sur inşa etmek için açılmadığını düşünecek olursak bütünüyle ana kayanın işlenip düzleştirilmesiyle oluşturulmuş geniş platform üzerinde sitadelin girişini denetleyen kule tipi bir yapının varlığı olasıdır. Kule tipi bu yapı, "Uçkale" olarak adlandırılan kule tipi yapının doğudaki simetrisi olarak da değerlendirilebilir.

Kentin Sitadeli ilk kuruluşundan yıkılışına değin süren türlü eklemelerle zengin bir mimari dokuya sahiptir. "Uçkale önü yerleşme alanı mimarlık eserleri"(Erzen 1978a: 15 vd.), düşük kalitede yapı malzemesi göstermekle birlikte, plan, teknik ve sistem yönlerinden bütünü ile Urartu mimarisi karakteri taşımaktadır. "Uçkale önü yapıları"nın kuzey ve güney duvarları aynı zamanda "Uç kale"den doğuya uzanan çevre duvarı izlenimi vermektedir. Doğuya doğru alçalan teraslara inşa edilmiş mekanların çevre duvarlarının temelleri ana kayadan oyulmuş sağlam taş yuvalarına oturtulmuştur. Sur fonksiyonu taşıyan çevre duvarları batıda "Uçkale" olarak adlandırılan Sitadelin doğu uçtaki görkemli yapısı ile bağlanmaktadır.

Yapı dikdörtgen planlı olup yapının ince işçilikli taş duvarlarının yüksekliği 3,5-4 m civarındadır. Zemin katı oluşturan taş duvarların üzerinde kerpiç bloklarla inşa edilmiş 2 kat daha bulunduğu ifade edilmektedir (Belli 2000: 213)[37]. Kerpiç bir duvarla ayrılmış iki oda şeklindeki yapının, zemin odalarında ortaya çıkarılan 3 adet bronz miğfer, bronz bir sadak, dört satırlık çivi yazılı kitabe, biri üzerinde yürüyen insan motifi bulunan fresk parçaları (Erzen 1965: 141), burasının II. Sarduri'ye ait silah deposu olduğunu düşündürecek kadar kesin veriler değildir. Taş duvarlarda kullanılan kalker blokların özenli işçiliği ve yapının dörtgen planlı oluşunun yanında dikkati çeken bir başka husus ise yapıda kullanılan bazalttan kör pencerelerdir. Kör

[37] Belli, Uç kalenin 20-25 metreyi bulan yüksekliğinden bahsetse de verilerle sunulmamış bu iddia tutarlı değildir.

pencerelerin kule ve bastiyonlar üzerinde yer aldığını gösteren buluntu durumlarına göre, pencereler kerpiç bedenle birlikte yıkılmışlar (Fotoğraf 103) ve 2 tanesi bastiyon çıkıntısının hizasında bulunmuştur (Erzen 1970: 496). Yapı, "Yukarı Kale" ve "Aşağı Kale"nin adeta orta noktasında ve güneyindeki ana girişi kontrol edebilecek bir konumda yer almaktadır. İnşa edildiğinde doğusunda, Haldi Tapınağı'na kadar, herhangi bir yapı olmadığını bildiğimiz ve "Aşağı Kale"nin doğu ucundaki son yapısı olduğunu ifade ettiğimiz, kule tipli olduğu araştırmacılar tarafından da ifade edilen yapı, kanaatimizce tahkimatlı ve görkemli girişi denetleyen bir kule olmalıdır.

Taş döşeli rampalı bir yol ile ulaşılan ve sitadelin güneydoğusunda yer alan Ayanis Giriş Kapısı, güney surları ve doğu surlarının birleştiği alanda inşa edilmiştir (Fotoğraf 104). Kapının genişliği ile kapıya ulaşan rampalı yolun genişliğinin yakın olması (yaklaşık 4 metre) Argişti oğlu Rusa dönemi mimari anlayışın vardığı neticeyi gösterir. Alabaster[38] eşikli, 3 metrelik açıklığın (Çilingiroğlu 2006a:136) 2 kanatlı ve tunç levhalarla kaplı anıtsal bir kapıya ait olduğunu düşünürsek Rusahinili Eiduru kai sitadelinin görkemini tamamlamak için kapının doğusunda ve batısında birer kule olması gerekmektedir. Nitekim doğudaki kulede bulunan yazıtta kenti yaptıran Argişti oğlu Rusa ismi kentin ismiyle birlikte anılmaktadır. Anıtsal kapının, kuzeyinde yer alan kapı odasının sonrasında, kuzeyine örülen duvarla kapatılması (Fotoğraf 105) başka bir giriş kapısı aramaya yöneltse de bu kadar devasa ve ince işçilikli bir kapının kapatılıp girişin başka bir yere yönlendirilmesi akla yatkın değildir. Kaldı ki depremden veya savunma zorluğundan bahsetmek için Argişti oğlu Rusa döneminin ihtişamını unutmak icap eder. Herhangi bir yıkımdan dolayı tamir görmediği ve tamiratının dönemin imkanlarıyla zor olmadığı düşünülürse kapının, bir "terkedişi" anlattığı kabul edilmelidir. Argişti oğlu Rusa dönemi sonrası Van Gölü Havzası'nı terkettiğini düşündüğümüz hanedanın, Rusahinili Eiduru kai sitadelinden (sembolik olsa da) giriş kapısını örerek ayrıldığını söyleyebiliriz.

[38] Parlak ve kolay işlenen bir taş-su mermeri veya kaymak taşı da denir.

“Van Kalesi”nin Urartu sonrası kullanımından dolayı Tuşpa sitadelinin giriş kapısı hakkında her ne kadar da net verilere sahip olmasak da sitadele çıkışın, eğimi az olan kuzey kısımdan olduğu açıktır. Bu konuda, kayalığın kuzeybatı kısmına inşa edilen Sardur Duvarı’nın (Fotoğraf 106) sadece devletin kuruluş ilanının yer aldığı bir prestij yapısı olmayıp sitadele çıkışı başlatan giriş kapısının da buraya inşa edildiğini söyleyebiliriz. Kaldı ki krallığının kuruluşunu ilan eden I. Sarduri, ilan metnini devasa taş bloklarının yer aldığı girişe yazdırmış olmalıdır (Fotoğraf 107 ve 108).

Ele aldığımız örneklerde “sitadel kapılarının” savunma sistemleri içerisindeki planlaması savunmadan çok giriş işlevini tamamladıklarını göstermektedir. Savunma işlevini sağlamlıklarıyla destekleyen kapıların, savunmadaki büyük rolü kulelere terkettiği düşünülebilir. Van Gölü Havzası’nda çok bölmeli ve saldırının etkisini belki de yoğunluğunu azaltacak kapı bölümlerine Anzaf’ın Büyük Kulesi’nin desteklediği batı kapısında rastlayamasak da Ayanis’in kulelerle destekli kapısında görebiliyoruz. Anzaf ve Körzüt’ün gizlenmiş ve kulelerle destekli sitadel girişlerinin benzerlerini, Çavuştepe ve Kef’de kazılan alanların eksikliğinden, Tuşpa’da da tahribattan dolayı göremeyişimiz söz konusu mimariye gerek duyulmayışı ile açıklanamaz. Yine de bu bölmelerin teferruatlı yapılmayışını merkez bölgedeki güvenlik hissinin politik olarak mimariye yansıması olarak değerlendirebiliriz. Sarp yokuşlarla ulaşılabilen sitadellerin çok bölmeli kapılarla saldırıları savuşturabilecek bölümlemelerine ihtiyaç duyulmayan Van Gölü Havzası’nın aksine diğer Urartu merkezlerinde, özellikle Argiştihinili, Erebuni ve Bastam’da çok bölmeli girişler tasarlanmıştır (Jakubiak 2004:172-174). Bu tasarıların sitadelin savunmaya duyduğu ihtiyacın topografik olarak karşılanıp karşılanmamasıyla ilişkilidir.

Topografyayı istedikleri oranda değiştirebilecek imar faaliyetlerinde başarılı örneklerle dolu olan Urartu mimarlığı, arazinin eğimli alanlarını teraslandırarak oluşturdukları platformlarla yapı kompleksleri inşa etmişlerdir. Tuşpa sitadelinin kuzey eteklerinde oluşturduğu teraslara inşa ettiği yapıların duvarlarının oturduğu anakayaya açılmış temel yatakları bugün de çok net izlenebilmektedir. Aynı taraçalama sistemini Osmanlı da uygulamış ve savunma için teraslar üzerindeki duvarları, sur olarak kullanmıştır. Urartu’nun inşa ettiği duvarların kuzeyden güneye

doğru kayalığın eteklerinden sitadele kadar yükseldiği görülmektedir. Güneye doğru basamaklar halinde açılan doğu batı doğrultulu temel yatakları üzerine inşa edilen farklı yükseklikteki, araları mühre ile tutturulmuş duvarların düz ve geniş platformlar oluşturduğu ve bu platformlar üzerine binaların inşa edildiği bilinmektedir. Günümüze kalan surların Osmanlı döneminde tamir görmüş duvarlardan müteşekkil olduğu göz önüne alınırsa, Urartu dönemi sur duvarları ancak temel seviyesinde veya birkaç taş sırasıyla temsil edilmektedir (Fotoğraf 109).

Urartu sonrası, tahrip edilen sur içinde yerleşimcilerini barındıran Aşağı Anzaf yapısı, her ne kadar da erken dönem mimari anlayışıyla beraber anılsa da mimarisinin yer seçimiyle ilişkisi kurulmalıdır. Teraslamaya ve destek duvarına ihtiyaç duymayan bir topografya üzerinde inşa edilen sur duvarlarında, taşların görünen ön yüzleri kabaca düzeltilmiştir. Bazı taşların dörtten fazla köşeye sahip olmaları birleşme yerleri arasında büyük boşlukların bulunmasına neden olmuştur. Yine de mukavemeti artırmak için her taş dizisi en alttan başlayarak 6- 10 cm arasında geriye çekilerek içe doğru bir eğim elde edilmiştir. Böylece taş duvar yüksekliği 6 metre olarak tahmin edilen duvarda 50- 60 cm. arasında değişen bir eğim meydana gelmiştir. Geriye doğru bindirme tekniği ile inşa edilen bu sur duvarlarının yapımı, arazinin eğimi dikkate alınarak planlanmıştır. Kurtin ve bastiyon kullanmaya gerek duymadan yapılan sur duvarlarının sağlamlığı ve dayanıklılığı geriye doğru bindirme tekniği uygulanarak sağlanmıştır. Tuşpa, Körzüt, Sardurihinili ve Ayanis örneklerinde de görüleceği üzere sur duvarlarının sağlamlığı ve dayanıklılığını artırmak amacıyla kullanılan kurtin ve bastiyonlar tamamen arazi eğiminden kaynaklı bir mimari uygulamadır.

Aşağı Anzaf ve Zivistan'ın sur duvarları inşa edilirken uygulanan bindirme tekniği arazinin eğimi az olan kısımlarında görülmektedir. Zivistan'ın güneyi diğer yönlerine oranla daha eğimli bir topografyaya sahip olduğundan bu bölümdeki sur duvarları, destekli olarak yani bastiyonlar kullanılarak inşa edilmiştir (Fotoğraf 110). Van'ın güneydoğusunda bugünkü Elmalık köyü sınırlarında yer alan Zivistan surlu yapısı İşpuini dönemine tarihlenmiştir. Elmalık yazıtında[39] (Payne 2006:21) ve Hazine

[39] Yedi adet sütun kaidesi gövdesindeki satırdır. *"Sarduri oğlu İşpuini bu binayı yaptırdı"* (tapınak olabileceği söylenir). (Payne 2006:2.1.1-2.1.7-s.21; CTU:107,108)

Piri yazıtında (Belli- Dinçol 1982:178) (Fotoğraf 111) İşpuini adı geçmekte ve surlu yapı Aşağı Anzaf yapısına mimari olarak benzetilmekteyse de (Çilingiroğlu 1993a:30) yorumlanacak veriler kısıtlıdır. Kayalığın kuzeyinde ve kuzeydoğusunda surlu yapının aşağı yerleşmesinden ve kuzeydoğusunda ki teraslardan bahseden Burney, çizdiği planda kurtin ve bastiyonları da güneybatıdaki duvarlarda göstermiştir (Burney-Lawson 1960:177-178). Kayalığın güney kısmındaki eğimin daha fazla oluşu destek duvarlarına duyulan ihtiyacı artırmıştır ki aynı ihtiyaç Aşağı Anzaf'ta hâsıl olmamış, sur duvar bedenlerinin ayakta durabilmesi ve mukavemetinin sağlamlığı için bindirme tekniğinin kullanılması yeterli olmuştur.

Aşağı Anzaf sur duvarlarının mevcut yüksekliği ortalama 3-4 metre olsa da doğu surları daha az tahrip olmuş ve 4,70 metre yükseklikte oldukları gözlemlenebilmiştir.7-8 sıra taş dizisinden müteşekkil duvarda, 1 taş ortalama 60 cm'lik bir yüksekliğe sahiptir (Belli 1993:419). Batı sur duvarını oluşturan taşlardan ölçü olarak daha küçük bloklarla örülmüş duvarıyla, en batıdaki teras yapısı 1300 m^2'lik bir avlu görünümündedir[40]. Tamamiyle tahrip edildiğini ifade ettiğimiz Aşağı Anzaf'ın aksine Anzaf Sitadelini (Yukarı Anzaf) çevreleyen sur duvarları (Çizim 6) , Aşağı Anzaf yerleşmesinin duvarlarında görmediğimiz bir şekilde, kurtin-bastiyon kullanılarak yapılmıştır. Bastiyon genişlikleri 4,5-6 metre arasında, kurtin uzunlukları da 10-12,70 metre arasında değişmektedir. Batı yamaca açılan teraslara inşa edilen taş temelli kerpiç bedenli duvarlardan oluşan mekanlar, yamaca doğru yükselirken birbirlerini desteklediğinden herhangi bir destek duvarına ihtiyaç duyulmamıştır.

Batıdaki kapılardan kuzeydekinin kapı avlusunun hemen güneybatısından başlayan ve kuzeye doğru yan yana sıralanan 4 bodrum kat odası, yer alır. Bu odalardan güneybatı köşede yer alan oda, 9,80 X 11 metre büyüklüğündedir. Bu odanın kuzey tarafına inşa edilmiş odanın da 9,80 X 20 metre ölçülerinde dikdörtgen bir plan gösterdiği görülmüştür. Kuzeybatı köşede ortaya çıkarılan oda ise 9,80X26 metre ölçülerindedir. Odaları birbirinden, ortalama 4 metre genişliğinde, bir ara duvar

[40] Belli, bu alanı üstü açık ve çevresi yüksek kale duvarlarıyla çevrili olarak tanımlamış ve askeri garnizonun kullandığı bir iç avlu olarak işlevlendirmiştir (Belli 1998:13-14).

ayırmaktadır. Odalarda herhangi bir kapı girişi bulunamayışı, odalara yukarıdan inildiğini düşündürür.

Teraslama tekniği uygulanarak oluşturulan platformlar üzerine inşa edilen odaların batı duvarları dışında, diğer duvarlarının taş temel ve üzerindeki taş sıraları günümüze ulaşmışsa da kerpiç bedenleri tahrip olmuştur. Kullanılan kalker taşların dış yüzleri kabaca işlenerek düzeltilmiş ve ilk katın duvar örgüsü oluşturulmuştur. Güneybatı köşede kare plana yakın odada ele geçen fırın ve ocak, bu odanın sarayın batıdaki hizmet odalarının mutfaklarından birisi olduğunu düşündürmektedir. Keza odaların doğu kısımları kazılamamış ve buradaki teraslı yapıların işlevi henüz aydınlatılmamıştır. Gözlemlerimize dayanarak bu alanda yer alan teraslı yapıların batı duvarlarının en batıdan başlayarak kademeli sur görüntüsünde olduğu ve bu amaçla bilhassa planlanarak kuzeyden güneye doğru sıralı bir biçimde inşa edildikleri söylenebilir. Savunmaya ihtiyacının yanında yamacın yapı stokları ile işlevsel hale getirilmesi düşünüldüğünden gerekli inşaatlar birbirinin kullanım amacını destekler vaziyette yapılmıştır. İskânın gereği olan yapılar, her sitadelde aynı konumda olmasa da, mutlaka inşa edilmiştir. Savunma ve depolama amaçlı yapıların da birlikte tasarlanması bu sebepledir.

Kurulduğu kayalıkta kademeli yükselen duvarlara ihtiyaç duymayan Körzüt Kenti sitadeli (Fotoğraf 112), kare ve dikdörtgen şeklinde işlenmiş bazalt bloklardan oluşan 8 metre yüksekliğinde (Burney 1957:47) yekpare sur duvarlarına sahiptir (Fotoğraf 113). Kentin sitadelinin yer aldığı kayalık, doğu-batı istikametinde yaklaşık 250 metre, kuzey-güney doğrultusunda ise 100 metreyi aşan uzunluktadır (Tarhan-Sevin 1977a:277). Sitadelin, ovadan 50 metre yükseklikteki kayalığın üst kısmı düzlenerek kurulduğu dikkate alınırsa, yer seçiminde Urartu iskânının savunma anlayışına vurgu yapılabilir. Sitadelin batı, kuzeybatı ve tüm güney kesimi uçurum şeklindedir ki halen ayakta duran sur duvarları sitadelin doğu ve kuzey-doğu kesiminde yer alır.

Kuzeydoğu kesiminde dokuz taş sırasından meydana gelen ve günümüzdeki yüksekliği 8 metreyi bulan, yaklaşık 40 metre uzunluğundaki sur duvarları düz doğrultulu olarak inşa edilmiş (Fotoğraf 114) ve birkaç örnek dışında büklüm yapan

duvara rastlanmamıştır (Tarhan-Sevin 1977a:277). Buna karşın topografyanın düz duvarların tahkimatını zorlaştırdığı alanlarda (Salvini 2006a:146-147) bastiyonlar destek duvarı olarak mimariye katkı sunar (Fotoğraf 115). Bastiyonların 1 metre kadar çıkıntı yaptıkları gözlenmiş ve bu ölçü, 5 metrelik bastiyon genişliği ve 8 metrelik uzunluğundaki kurtin (Tarhan-Sevin 1977a:279) aralıklarıyla desteklenerek sur duvarlarının mukavemeti sağlanmıştır.

Topografyanın elverdiği düzlük kısımlarında bastiyon ve kurtin kullanmayan mimari anlayışla inşa edilen sur bedenleri, taş bloklarının kademeli bir şekilde geriye bindirilmesiyle oluşturulmuştur (Fotoğraf 116). Bindirme tekniğinin, sur bedenlerinin statik bakımdan sağlamlığını artırdığı açıktır. Kaldı ki günümüze 8 metrelik yüksekliği ile ulaşabilen bu duvar bedenlerinin daha yüksek[41] (Fotoğraf 117) yapıldığını söylemeye gerek bile yoktur.

Sitadelin güney tarafında yer alan sur temel yataklarının üzerine yerleştirilen kalker ve bazalt blokların tespiti gerek Burney (Burney 1957:47) gerekse Tarhan ve Sevin tarafından yapılmış olup taş ölçüleri tam olarak Tarhan ve Sevin tarafından verilmiştir (Tarhan-Sevin 1977a:281). Taş bloklarının dış yüzeyleri bombeli olarak işlenmiştir ki bu haliyle Rusahini Eiduru kai sitadeli güney surlarını hatırlatır. Bazı durumlarda taş bloklarının alt ve üst yüzeyleri tam olarak birleştirilememiş ve bu yüzden taşların ek yerlerinde aralıklar oluştuğu tespit edilmiştir.

Yaklaşık olarak 2100 metre uzunluğunda, bir devamlılık arzeden Sardurihinili sur duvarları sadece sitadeli çevrelemekle kalmaz ayrıca Haldi Tapınağı kompleksinin bulunduğu "Yukarı Kale" olarak adlandırılmış alanı da çevreler. Sur temel yatakları ana kaya düzlenerek oluşturulmuş, bazı kısımlarda ise ana kaya temel olarak kullanılmıştır (Fotoğraf 118). Topografyayı en verimli şekilde değerlendirme amaçlı bu işlem bazı yerlerde estetik kaygıdan yoksun olarak, anakayanın kullanılmayan kısımlarının olduğu gibi bırakılmasıyla sonuçlanmıştır. Ayanis sitadeli kapısının

[41] Tarhan ve Sevin, yüksekliği 8 metreyi bulan taş duvarların orijinal yüksekliğinin daha da fazla olduğunu ovaya yuvarlanmış durumda görülen büyük çaptaki taş bloklarının varlığı ile açıklarlar. (Tarhan-Sevin 1977a:279)

batısındaki ve doğu surlarının ana kaya temellerinde de gördüğümüz aynı durum işgücünden ve ekonomiden tasarrufu akla getirse de temel kısımlarının kaplanmış olabileceği de düşünülebilir.

Sardurihinili sitadelinde, ana kayaya açılan yataklara oturtulan duvar temelleri, sistemli olarak alçalan eğime göre kademeli bir biçimde inşa edilmiştir. Batıdan doğuya doğru alçalan eğim dikkate alınarak açılan yataklara inşa edilen duvarlar da doğuya doğru alçalmaktadır (Erzen 1979:253). Gerek malzemeden ve gerekse iş gücünden tasarrufu sağlayan tekniğin bir diğer faydası da batıdan doğuya doğru birbirini tutan/destekleyen duvarlardır.

Anakayanın kuzey-güney meyline ve sınırladığı mekanların kullanım durumlarına göre, duvarın iç kısımları büyük ocak taşları ve mıcırla doldurulmuştur. Bu dolgular mekanların zemin ya da bodrum katlarının düzeylerini aşmamakta ve 190-180 cm kalınlığında duvarlarla sınırlanmaktadır. Eğimin fazla olduğu her alanda kurtin ve bastiyonların kullanıldığı ve bastiyon kalınlıklarının ve aralıklarının eğimin derecesine göre kimi yerlerde değiştiği gözlenmektedir.

Sitadeli çevreleyen güney duvarlarındaki ince işçilik eseri taşların (Fotoğraf 119), ekleme ve tamiratların yapıldığı alanlarda görülmeyişi söz konusudur. Özellikle kuzey yamaçtaki destek duvarlarında görülen malzeme farklılığı estetiğin ön planda olmadığı bir inşa faaliyetini gösterir (Fotoğraf 120). Buna rağmen iç kısımları işlenmemiş taşlarla doldurulan duvarların dış yüzlerinde kullanılan taşlar pürüzsüz denebilecek kadar iyi işlenmişlerdir. Bu durum, tamirat için gerekli malzemenin kolay temin edilebilir olmadığıyla açıklanabilir. Ayrıca dönemsel bir ekonomik sıkıntının etkisi ile elde işlenmiş taş stoğunun bulunmayışı olarak da yorumlanabilir. Aynı şekilde Ayanis Sitadeli'nin güneyinde andezit (Fotoğraf 121), doğusunda kireçtaşı bloklar (Fotoğraf 122) kullanılarak inşa edilen sur temelleri, herhangi bir mimari faydadan çok estetik kaygıları karşılayabilecek ekonomik gücün varlığını gösterse de bir taraftan da ekonomik imkanların kısıtlı oluşuna işaret eder.

Savunma gereksinimi eğimi az alanlarda topografik bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır. Ayanis Kenti sitadeli doğusunda, güneyinde ve kuzeyinde ana kayaya açılan duvar yatakları üzerinde yükselen andezit ve kireçtaşı duvarlar ilerleyen kazı dönemlerinde batı surları ile tanışmamızın garantisini verir niteliktedir (Fotoğraf 123 ve 124). Savunmaya ihtiyacının hâsıl olmadığı düşünülen batı kısmının teraslar ile alçaldığı ve sitadelin batısındaki bugünkü su kıyısının geçmişte daha batıda olduğu düşünülürse sitadelin batısının sura ihtiyaç duyduğu söylenebilir (Çilingiroğlu 2004b:210).

Doğu surları olarak adlandırılan 2 metre kalınlılığındaki duvarlar kireçtaşı bloklardan örülmüştür. Ortalama büyüklükleri 50 – 70 cm arasında değişen kireçtaşı blokların seçimi özensiz ve kalitesiz görünmekte ise de bu durum yerel malzeme kullanımının sonucudur. Anzaf, Tuşpa ve Çavuştepe örneklerinde olduğu gibi imar için hazırlanan anakayadan kesilen taşlar aynı yerde inşaat için kullanılmıştır. Oysaki güney surlarında kullanılan ince işçilikli andezit blokların, kentin 30 km uzağındaki ocaklardan getirildiği düşünülmektedir (Çilingiroğlu-Işıklı 2014:310). Gerek malzemeden tasarruf ve gerekse işgücünün planlı kullanımı sebebiyle anakayadan kesilen kireçtaşı blokların oluşturduğu estetikten uzak görüntü, güney surlarında uygulandığı gibi taş kaplama malzeme ile giderilmiş olmalıdır.

Doğuda açılan teras üzerine inşa edilen doğu surlarında görülen destek duvarlarının aralıkları ve kalınlıkları eşit değildir (Fotoğraf 125). Desteklenen duvarın basıncının her alanda aynı oranda olmayışı hesaplanmış ve duvarın ayakta kalabilmesi için destek duvarlarının kimileri 12 metre kalınlıkta inşa edilmişlerdir. Benzer uygulama Sardurihinili kenti sitadelinde eğimin fazla olduğu kuzey ve güney surlarındaki destek duvarları için de geçerlidir.

Savunmanın ötesinde savunulacak yapıları da ayakta tutan surların taş dizileri üzerinde, her örnekte olduğu gibi, kerpiç blokları yükselmiştir. Kerpiç bloklarının yassı kumtaşı plakalara oturtulması taş temel üzerine düz bir zemin oluşturma çabasıdır. 20 metreye yaklaştığı ifade edilen Ayanis güney sur duvarlarının taş kısmının günümüze kalan en yüksek kısmı 4 metre olarak ölçülmüştür (Fotoğraf 126).

Yıkılan taş sıraları ve Körzüt'ün mevcut 8 metrelik duvar yüksekliği de (Tarhan-Sevin 1977a:277) dikkate alınarak denilebilir ki kerpiç bedenin yüksekliği 12 metre civarında düşünülmüştür. Kerpiç duvarların destek çıkıntılarını oluşturan bastiyonlarla desteklendiğini düşünsek bile bu rakam kentin ihtişamı için uygun lakin statik bakımından yekpare bir duvar için fazladır. Büyük olasılıkla güneyden kuzeye doğru yamaç boyunca yükselen ikinci ve hatta üçüncü bir teras üzerine inşa edilmiş kerpiç duvarların varlığından bahsetmek gerekir (Çilingiroğlu 2004b:217; Baştürk 2012). Söz konusu duvarlar, güneyden bakıldığında hem yekpare bir duvar izlenimi vermiş hem de kazı sırasında ortaya çıkan kalın ve yoğun kerpiç molozu açıklanmış olur. Aynı inşaat tekniğinin sitadelin 4 tarafında da olduğunu varsaymak elbette ki teraslı yapıların birbirini desteklediği Anzaf, Sardurihinili ve Tuşpa sitadeli örneklemelerine bakarak mümkündür.

Kef Sitadeli'nin kuzey surlarının da anakayaya açılmış yataklar üzerine inşa edildiği (Bilgiç-Öğün 1974:32) ifade edilmişse de surların tamamen ortaya çıkarılmamasının sebebi kazı çalışmalarının sitadeldeki yapılara odaklanmasıdır. Sadece 7 taş sırası kadar küçük bir kısmı ortaya çıkarılan kuzey sur duvarları haricinde, Burney'in çizmiş olduğu planda ve yerinde yaptığımız tespitlerde aşağı yerleşmeyi de içine alan sur duvarları sitadel surlarıyla birleşmektedir. Daha fazla şey söyleyebilmek verilerden yoksun sonuçlar doğuracağından Keçikıran sitadeli için de mevcut veriler üzerinden hareket etmek uygun olacaktır.

Van- Erciş- Ağrı karayolunun kuzeyinde yer alan kayalık tepe kuzeyindeki 2961 metre rakımlı Esrük Dağı'nın en güneyindeki (Sevin 2006:677) alçak uzantısı üzerinde yer alan Keçikıran kayalığının Göl'den 110-120 metre yüksekte olduğu görülmektedir (Fotoğraf 127). Tepeliğin doğu yamacında bulunan 78X20 metre boyutlarındaki dikdörtgen planlı yapının bölmeli hali dikkat çekici olmakla beraber bu yapının kuzeydoğusunda yer alan benzer bir yapının dini içerikli olabileceği belirtilmiştir.

Bazalt blokların kabaca 1 metreye varan yükseklikleriyle duvarın görünen dış kısmını oluşturduğunu ve iç kısımların irili ufaklı taşlarla doldurulduğu teknik Keçikıran için de kullanılmıştır. Sitadelin güneydoğu köşesinde yer alan destek

çıkıntısının haricinde, duvarlarda bastiyonlara rastlanmaması özellikle doğu yamacına bakan tarafta destek çıkıntılarının olmadığını göstermez. Sitadelin eteklerinde teraslarla batıya, güneye ve kuzeye alçalan kısımlarda yer alan yapıların duvarlarında kullanılan taşların ölçülerine bakarak sitadeli çevreleyen 3 metreye yakın duvar kalınlıklarının sitadel surlarına ait olduğunu söyleyebiliriz (Fotoğraf 128).

Krali kentlerin savunma ihtiyacını gidermeye yönelik hendek açmak eyleminin Argişti oğlu Rusa kentlerinde görülmemesi Urartu'nun Van Gölü Havzası'nda güvenlik sorununu çözdüğüne ve sitadellerde kapalı kalacağı kuşatmaları beklemediğine işaret olabilir. Genişleyerek büyüyen kentlerin savunma ihtiyaçları askeri olarak çözülmüş ise II. Sarduri Çavuştepe'sinde neden hendek kazılmaya devam edilmiştir?

Sardurihinili sitadelinin, kuzeybatı eteklerinde, sarayın kuzey kesiminde yer alan büyük kaya yarıntısının (Fotoğraf 129) (Erzen 1980: 39) düzgün işçilik gösteren batı uç kesiminde kaya basamaklarının (Fotoğraf 130) varlığı gözlenmiştir.[42]

Kaya yarıntısının bulunduğu yamacın, inip çıkmak için dik olduğu fakat kayalıklardan sitadele ulaşmanın imkansız olmadığı açıktır (Fotoğraf 131). Yarıntının güney ucundaki tepe noktası ve tabanı, arası düz bir hat oluşturacak şekilde diktir.

[42] Bu merdivenlerin üzerini kapatan kalın moloz ve yangın tabakası, daha genel bir deyimle tahrip tabakası içerisinde birey sayısı raporlarda yer almayan insan iskeletleri ve bunların üzerinde bulunan zırh pulları, saç tokaları, fibulalar, gümüş ve bronz yüzükler, bilezikler ve ayrıca 2 baskı mühür, dikiş iğnesi, İskit ok uçları ve tipik Urartu keramik parçaları tespit edilmiştir. Erzen'in bu durumdaki yorumuna göre; istilacılar tarafından öldürülen kale sakinlerinin, hiç olmazsa bir kısmının, bu kaya yarıntısı içine atıldıkları iskeletlerin pozisyonundan ve kemiklerin arasında ele geçirilen ok uçlarından anlaşılmaktadır (Erzen 1981a: 68).
Gerek Çavuştepe Kenti ve gerekse Anzaf Kenti'nin yıkılışına ilişkin kurgulanmış İskit saldırısı senaryolarında destekleyici unsur olarak sunulan "binlerce İskit ok ucu" tanımlaması kazı başkanlarının engin öngörüsüyle alakalı olmalıdır. Çavuştepe kazılarından ele geçen ve Van Müzesi depolarında ve sergi salonlarında bulunan envanterlik ve etütlük bronz ok uçlarının toplam sayısı 56'dır. 3 adet demir mızrak ucu, 10 adet bronz mızrak ucu, 1 adet de bıçak kayıtlara geçmiştir ki bu da binlerle ifade edilen buluntuların özellikle ok uçlarının nerede olduğu sorusunu akla getiriyor.
İskitlerin varlığını yıkım senaryosu dışında tutarak yorumlamaya çalışmak gerektiğini düşünmekteyiz. I. Argişti'nin (MÖ 786-764), İşgigulu Ülkesi'nden Biainili Ülkesi'ne kadın ve erkekleri götürdüğünü söylediği tarih, Sardurihinili'nin kuruluşundan öncedir(Payne 2006:172). Biainili Ülkesine getirilen İskitler, pekala birçok krali kentin inşasında çalışmış, kentlerde iskân ettirilmiş ve alışkanlıklarını devam ettirmiş olabilirler. Terketmedikleri kültürel alışkanlıkları da ürettiklerine yansımış olmalı ki Çavuştepe kazılarında ortaya çıkarılan ok uçları (Erzen 1978:55), kemik ve boynuzdan yapılmış at gemi aksamına ait parçalar(Erzen 1978:56), bir silindir mühür (Erzen 1979:257) İskitlere özgü olarak tanımlanmıştır.

Buradan herhangi bir şey taşınıp sitadele ulaştırılması kent girişi dururken pek de anlamlı değildir. Olasılıkla, eklemelerle genişleyen ve batıya doğru yayılan kent planı ile ilgili olan yarıntının, saray kısmının inşasından önce batıdaki savunma hendeği olarak yapımına başlandığı düşünülebilir. Kaya yarıntısının genişlemeden sonra planlanan gereksinmeyi karşılayamaması ve inşasından vazgeçilerek batı hendeğinin kazılması gerçekleştirilmiş olmalıdır.[43]

"Yukarı Kale"nin en doğusunda ana kaya kesilerek inşa edilen, 14-16 metre arası bir genişlikte ve 10 metre derinlikteki diğer hendek (Fotoğraf 132) iskân birimlerinin boş kayalıkla bağlantısını kesmek ve iskânı güvence altına almak amacı taşır.

Hendeğe duyulan ihtiyaç topografik yapının inşaata elverişli olmasıyla ortaya çıkar. Kurulduğu kayalığın dağların ovaya sokulan alçak uzantısı olduğu düşünülürse sitadellerin doğal çevresinden iskânla farklılaştığı söylenebilir. İskân alanlarının doğal çevresinden izole edilmesi/ayrılması iskânın düzenli işleyişi açısından önem taşır. İskân yerinin dış etkenlerden korunması, kontrolünün sağlanması ve hatta iskân cıların aidiyet hisleri bu izolasyonun/ayırmanın sonuçlarıdır. Benzer uygulamanın sitadeli halktan ayırmak için kullanıldığını düşünmekteyiz. Kralın/yönetim birimlerinin halk ile direkt temasını kesmek ve sitadele erişimi kontrol etmek için kazılan hendekler de bu izolasyonun ürünüdür.

Diğer taraftan, III. Tiglatpileser'in 735 yılında (Piotrovsky 1966:116; Barnet 1980:350; Çilingiroğlu 1997:40)[44] Tuspa'yı kuşattığını ifade ettiği taş levhayı temel alarak; Tuşpa'nın bu tarihe kadar kuşatma altında olmadığını ve Urartu'nun, Asur yenilgisine değin hendeğe ihtiyaç duymadığını düşünebilir miyiz?

Yazıtta ifade edilen kaleler ve kentlerin bildiğimiz merkezlerle eşleşmesini yapamasak da Sardaurri Kenti, Sarduri'nin krallığından herhangi bir kent olabilir.

[43] Kaya yarıntısının bir potern olduğu kabul edilebilir lakin kazısının tam anlamıyla bitmemesinden dolayı net bir adlandırma yapılamamaktadır.

[44] Salvini 2006a: 85'de III. Tiglatpileser'in Tuşpa'yı kuşatmadığını çünkü Fırat'ı geçtiğinden bahsetmediğini belirtir. Tuşpa'ya kadar ilerlemiş olsa Fırat ile Tuşpa arasındaki kentlerin isimlerini ve karşılaşacağı Urartu engellerini belirtmesi gerekliliğinden bahseder.

"Urartulu Sarduri bana karşı ayaklandı ve Mati'ilu ile birleşti. Kumuhi'nin bölgeleri Kiştan ve Halpi'de onu yendim ve bütün ordugahını elinden aldım. Silahlarımın çılgınlığından korkarak, hayatını korumak için kaçtı. Kendi kenti Turuşpa'da onu kuşattım ve pek çok savaşçısını kentinin kapılaının önünde öldürdüm. Geniş Urartu Ülkesi içinde 60 çifte saatlik bir mesafeyi yukarı sınırından aşağı sınırına kadar kahramanca yürüdüm, yürüdüm ve hiçbir direnişle karşılaşmadım. Ulluba Ülkesi'nin tümü, Kaştiru, Parisu, Taşuha, Mantup, Sardaurri Kentleri …Nal Dağı arkasında yer alan Urartu kalelerini Asur sınırlarına kattım.."(Luckenbill 1926:785).

Yazıtta ifade edilen Uliba ülkesini Doğu Habur (Salvini 2006a:84)-Zaho civarlarına lokalize edebilsek bile Asur topraklarına katılan Urartu kentlerinin Van Gölü Havzası'ndaki kentler ile, en azından şimdilik, eşleşmediğini de belirtmeliyiz. Bu durumda III. Tiglatpileser'in Van Gölü kıyılarına kadar gelmediğini söyleyebiliriz.

Savunma için açıldığı ifade edilen Tuşpa sitadelinin doğusunda ve batısında yer alan hendeklerin hangi kral döneminde ve hangi olaydan sonra açılmaya başlandığı bir yana başkentin sitadelini kuşatacak kadar yaklaşan düşman için hendek kazmak yetersiz bir savunma stratejisi olacaktır. Kaldı ki batı hendeği yarım bırakılmış ve doğudaki hendeğin ayırdığı kayalık alanda sur duvarları devam etmektedir. Sitadelin bir kısmını korumayı amaçlasa da bu savunma sistemi mevcut askeri tehditi önleyecek kadar etkili değildir (Çizim 7).

Aynı tehditin aşağı yerleşme için de geçerli olduğu varsayılırsa sur duvarları etrafına hendek kazmak icap eder. Yalnız, Tuşpa Kenti aşağı yerleşmesinin iç surlarının hemen güneyinden başlayan bugünkü kanalın 1990'lı yıllarda kazıldığı bilinmektedir (Tarhan-Sevin 1994). Başka herhangi bir Urartu kenti aşağı yerleşmesinde rastlamadığımız hendek inşası zor ve zahmetli bir uğraş olsa da yapım amacı sitadeli kentin diğer mimari unsurlarından ayırmaktır. Bu mimari ayırmanın sadece istila ve kuşatmalar için yapılmadığı, yönetici ile tebaası arasına engeller koyduğunu tekrarlayabiliriz. Her ne kadar da ince bir işçilik ve derin matematiksel hesaplamalar gerektirmese de hendek kazılması için sarfedilecek maddiyat, yönetici

binasının sivil meskenlerden ayrıcalıklı olması için verilen uğraştan farklı değildir. Benzer uğraş sitadel bünyesindeki mimaride de kendini göstermektedir ki bu anlayış kralın sitadel içerisinde dahi sahip olduğu ayrıcalıklı konumunun neticesidir.

Anzaf, Körzüt, Keçikıran, örneklerinde göremediğimiz hendek yapısının dönemsel olarak yapılmış olma ihtimalinden öte gerekliliği de sorgulanmalıdır. Topografik olarak erişimin kolay olmadığı sitadellerde aşağı yerleşmelerden fiziksel olarak ayrımına gerek duyulmamış yukarıdaki örnekler Çavuştepe ve Tuşpa'dan farklıdır. Daha önce de değindiğimiz gibi Argişti oğlu Rusa kentlerini ayrı tutarsak, sitadelin, daha alçak ve daha yüksek bağlantılarından hendeklerle kurtulması kayalığın şekliyle alakalı görünmektedir. Doğu batı doğrultusunda uzanan Çavuştepe ve Tuşpa sitadeli kayalıkları dışındaki sitadellerin kurulduğu kayalıklar hendek kazmaya elverişli değildir. Yine de hendek ile amaçlanan zor erişim ve kontrollü geçişler dışarıda yüksek sur duvarları, içeride ise kapılar ve koridorlar ile sağlanmıştır.

b- Saray Kompleksi

Kentin tamamına hakim yükseltinin yönetim unsurları için tasarlanmış olduğu sitadelin mimari yapısında kendini göstermektedir. Sitadel bünyesindeki tapınak ve saray komplekslerinin inşasında masraftan kaçınılmadığını ve oluşturulan bu anıtsal mimarinin krallığın halkına ve düşmanına sağlam, güvenli ve sarsılmaz bir otorite ve dahası güçlü bir merkezi erk mesajı verdiğini söylemek yanlış olmayacaktır (Mumford 2007:86). Merkezi erkin kendi gücünü anıtsal dini yapılarla ve kullandığı pahalı ve estetik inşaat malzemeleriyle yansıtmaya çalışması da tarihin tanık olduğu kalıcı ve en kolay yöntemdir. Sitadel içerisinde büyüklükleri ve özenli mimarisi ile diğer yapılardan ayrılan saray kompleksi gerekliliğin ötesinde politik anlayışın neticesidir. Eşitsizliğin politik bir ifadesi olan yönetilen ile yöneten arasındaki fark, sosyal ve ekonomik kaynaklara erişimdeki dengesizlik ile de kendini belli eder. Bu erişimi, denetleyen ve denetlenen arasındaki fiziksel mesafeler kuramsal olarak ifade edilebilse bile erişim engelinin arkeolojik olarak kanıtları gerekir. Mimaride tespit edebildiğimiz mekânsal belirtiler bırakın aşağı yerleşme konutlarını, sitadel bünyesindeki yapılarda bile kendisini gösterecek kadar belirgindir.

Ancak saray kompleksi içerisinde ele alacağımız mimari öğelerin değerlendirmesinde, mekan büyüklüğünün krallığın topyekün gücünü anlatmada temel alınmaması görüşündeyiz. Urartu saraylarının kurgulanmasında temel amaç işlevini yerine getiren mekanların inşasıdır. Mekanların yataydaki büyüklüğü sitadelin kurulduğu alana bağlı olsa da gerekli olan mekanların inşası söz konusudur. Kompleks dahilinde ele alacağımız unsurları da bu gereklilik esasına göre değerlendirmeye çalıştık.

(1) Yönetsel Birimler

Sitadel yapılarının idari mekanizmada birincil organik ilişkileri içerisinde yönetenin gündelik yaşamı için tasarlanan yapıları kralın ya da yöneticinin özel alanları içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlamda yönetim mekanizmasının işlediği yer olarak yöneticinin varlığını birinci dereceden yansıtan mekanları saray kompleksi bünyesinde ele alacağız.

Anzaf sitadelinin kısıtlı verilerine dayanarak elde ettiğimiz neticeler içerisinde saray kompleksini diğer komplekslerden ayıran koridorların diğer örnekler için de mimari bir gereklilik olarak planlandığını söyleyebiliriz (Çizim 8 ve 9). Sitadelin kuzey kısmında yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılan Menua dönemi yapılmış pithoslu depo odaları ve doğusunda sıralanan diğer odaların koridorlarla saray kısmına ve tapınak alanına bağlandığını biliyoruz. Sitadelin kuzey ucunda ortaya çıkarılan I, II, III, IV nolu mekanların hepsi güneylerindeki ara odalara açılmakta ve bu ara odalar bu mekanları güneyindeki 11 nolu salona bağlamaktadır (Belli- Ceylan 2002:280). Bu ara odaların ölçüleri şöyledir: I nolu Ara Geçiş: 2,60 X4,20 metre, II nolu Ara Geçiş: 2,5 X5 metre, III nolu Ara Geçiş: 2,5 X6 metre, IV nolu Ara Geçiş: 2,5 X5 metre (Belli-Ceylan 2004:30-31). Ölçülerinden de anlaşılacağı üzere birer geçiş odası niteliğindeki bölmelerin 11 nolu salondan kuzeydeki odalara direkt geçişi engeller tarzda yapıldıkları görülür.

Ağzı yayvan, ince belli ve sivri dipli büyük sıvı kabının, bu geçiş odalarında tespit edilerek tümlenebilmesi ve benzer örneklerinin saray kapları (Merhav 1991:227,

res.63) olarak anılması bu ara geçişlerin işlevine yönelik tespitleri kolaylaştırmaktadır. Salona açılan ara geçişin hizmet odalarını salona bağladığı düşünülürse kabın sıradan bir sıvı kabı olduğu kabul edilmelidir (Fotoğraf 133). Bulunduğu yer itibariyle libasyon kabı olarak da anılması (Çilingiroğlu 1997:151, çizim 35), söz konusu kabın depolama için değil de günlük kullanım için tasarlandığını gösterir. Ayrıca, IV nolu geçiş odasında çok sayıda bulunduğu ifade edilen demir ok ucu ve kılıç parçalarının bu çokluğuna Van Müzesi envanterinde rastlayamadık. Bu küçük odanın silah deposu (Belli 2004:34) olarak kullanıldığını ifade eden Belli'nin tanımlamasını destekleyecek mimari verilerden yoksunuz ama tabanına ulaşılamayan ara geçiş odasında ele geçen buluntular üzerindeki çivi yazıları dikkate değerdir[45]. Demir ve bronzdan umbolar, bazıları çift mahmuzlu söğüt yaprağı biçiminde ok uçları, demirden kılıç parçaları, bir adet yazıtlı bronz kılıç kını ve yazıttlı bronz ok ucu bu odalara ait buluntular olmayıp ikinci katın yıkıntıları arasından çıkarılmıştır.

11 nolu salonun duvarlarının temel kısmı taştan, üzeri de kerpiçten yapılmıştır ve sitadeldeki diğer odaların duvar örgü tekniği ile aynıdır. 3 metre yüksekliğindeki kerpiç duvarların üzeri ince saman katkılı sıva ile kaplanmış sıvanın üstü de beyaz kireç ile badana edilmiştir. Salonun güney duvarı üzerinde üst kısmı oval şekilde kavisli beş adet niş kandil konulmak için yapılmıştır.

11 nolu salonda, güney duvarına bitişik olarak inşa edilen 3X5 metre büyüklüğündeki eklenti bölüm salonun ikincil bir amaç için kullanıldığını düşündürür. Bu bölüm sadece tek taş sırası halinde kalan temeliyle tespit edilebilmiştir. Olasılıkla yıkılış senaryolarındaki sonradan kullanımı[46] ifade eden bir mutfak olabilir (Fotoğraf 134). Ocaktan bahsetmeyen Belli, burasını; bulunan 2 pithosa[47] ait parçalardan dolayı

[45] 9 nolu oda olarak adlandırılan IV nolu ara geçişte ele geçen bronz ok ucu 16 cm uzunluğunda ve 14 gr. ağırlığındadır. 2 yüzünde; "Tanrı Haldi'ye sundu" yazısı okunmaktadır (Belli-Ceylan 2005:179).
Bronz kılıç kınına ait 11,5 cm'lik parçanın geri kalanına rastlanılmamıştır. Üzerindeki çivi yazısı küçük işaretlerle yazılmıştır. "Tanrı Haldi'ye, efendiye, Sarduri oğlu İşpuini bu kılıcı onun yaşamı için sundu" satırları okunmaktadır (Belli-Ceylan 2005:180).
Bronz kalkan etiketi 3,7cmX5 cm ölçülerinde olup 2 mm. kalınlığında bir levhadır. Üzerinde; "Tanrı Haldi'ye, efendiye, Menua bu kalkanı sundu" ifadesi okunmaktadır(Belli-Ceylan 2005:180).

[46] Hanedanın Anzaf'ı terketmesinden sonra erişilebilen ve yıkılmamış mekanların yeni yerleşimcileri tarafından kullanıldığını düşünmekteyiz.

[47] Pithosun boyun kısmının altında yan yana ve üst üste yapılan 9 daire biçiminde işaret yer alır.

depo olarak tanımlamıştır (Belli-Ceylan 2005:177). Salonun güneybatı duvarı önünde, tabanın yassı kumtaşı bloklarla döşendiği görülmüştür. Sonradan kullanım nedeniyle sağlam kalan tek taban döşemesi örnekleri bu birkaç yassı taştan ibarettir. Salonun tüm zemininin aynı seviyede olduğunu düşünürsek taban döşemesi için kullanılan çok da dayanıklı bir döşeme malzemesi olmayan kumtaşı blokların salonun işlevine yönelik tercih edildiğini söyleyebilirz.

Salonda çapları 50-70 cm arasında değişen, yazıtsız, 2'si insitu toplam 6 adet kumtaşından sütun kaidesi (Belli-Ceylan 2004: 33) tavanı taşıyan ahşap direklerin altlıklarıdır (Fotoğraf 135). Salonun doğusunda ve zeminde tespit edilen sütun kaidelerinin yanında üst katın yıkıntıları arasında iki adet küçük boy pithos bulunmuştur.

Salonun güneybatı köşesine 1 metre derinliğinde ve 1.40 metre genişliğinde açılan cep gibi bir girinti, kuzeyde 6 no'lu küçük odanın[48] batısında yer alan diğer bir kuzey güney doğrultulu mekana açılmaktadır. Cepli girinti, tıpkı Kef Sitadeli depolarına Aşağı Salon'dan girişi sağlayan kontrollü geçiş gibi, kuzeyindeki odalara açılan kapıyı denetlemek için inşa edilmiştir. Bu küçük cebin güneyinde salonun batıya doğru devam ettiği görülmüşse de açma duvarı salonun batı duvarı olarak tanımlanmıştır. Açma duvarının dibinde ve küçük cebi salondan ayıran duvarın yanında kalker taşının oyulması ile yapılan insitu olmayan dibek yine sonradan kullanımı çağrıştırır.

Salonda ve mekanlarda bulunan hayvan kemikleri tabana açılmış küçük ve yayvan çukurlara kül ile birlikte gömülmüşlerdir. İskitlerin sözde saldırısı sırasında sitadel içerisindeki mekanlara sığınan insanların dışarı çıkamamalarından kaynaklı yeme içme faaliyetlerinin çöpleri olarak ifade edilmişse de bu kadar çok çöp çıkaran insanların kuşatma sırasında hiç ölü vermeden kaçmaları enteresandır. Ayrıca kuşatmaların başarılı olduğu ve diğer Urartu merkezlerinde olduğu gibi Anzaf'ın da

[48] 6 nolu oda I nolu depo odasının güneyinde yer alır.

yakılıp yıkıldığı, İskit senaryo ekibi[49] tarafından ifade edilmişse de eldeki veriler İskitleri işaret etmemektedir.

10 metre kuzey güney genişiliği ve 30. metrede[50] durdurulan doğu batı uzunluğuna rağmen büyük ölçülerdeki bu salonun depo odalarının güneyinde yer alması ve tespit edilen buluntularının niteliği salonun işlevini tahminden uzaktır. Salonun batı kısmında dibek taşı yakınlarında kırık parçalar halinde bulunan boğa biçimindeki pişmiş topraktan, kırmızı astarlı rhyton'un, akıtacak kısmı başın arkasında ve boynuzları kırıktır[51]. Ele geçen diğer buluntulardan kırmızı astarlı çanak parçaları, yonca ağızlı testicikler, kandil, tabak, kase ve ayaklı kupanın haricinde de demir bıçak, demir orak parçası, tunç bilezik, taş kap parçaları ve ezgi taşları salonun işlevinin belirlenebilmesi için dikkate alınmamıştır. Buna rağmen ortaya çıkarılan demirden iğne, çuvaldız, ucu taraklı ve yekpare saplı bir dokuma tarağı, biley taşları ile kemikten ağırşaklar bu salonun Belli tarafından atölye (Belli- Ceylan 2005:181) olarak tanımlanmasına yetmiştir.

11 nolu salonun doğu girişi 2 metre yüksekliğinde ve 1,5 metre genişliğindedir. Salon kapısının koridora açılan oda kapılarından ölçü olarak 10 cm daha dar ve 50 cm daha alçak olduğu görülmüştür. 2,5 metrelik genişliği ile 5 nolu odadan itibaren güneye devam eden 46 metrelik koridorun tabanının 11 nolu salon kapısından itibaren yumruk büyüklüğünde çay taşları ile kaplıdır (Belli- Ceylan 2004:32). Sağlam ve dayanıklı bir zemin elde etme düşüncesiyle döşenen taşlar, koridorun Sarayın hareketliliğinde önemli bir sorumluluk aldığını ve dolayısıyla çok kullanıldığını anlatmaktadır. Taş temelli ve kerpiç bedenli inşa edilen, üzeri çamur sıva ile kaplanan

[49] İskit saldırıları kaynak gösterilerek oluşturulmuş bir senaryo da Çavuştepe ile anılır. İrmuşini Tapınağı'nın batısında, köşeye 2.10 m uzaklıkta, -2.75 m. derinlikte 37X17 cm. boyutlarındaki bir kitabenin iki satırı yazılı 8 satırı boş halde ele geçmesiyle Erzen, kalenin ani bir İskit saldırısına uğradığını ifade etmiş ve saldırının ani oluşunu da yarım bırakılan kitabeyle desteklemek istemiştir. (Erzen, "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", TAD, sayı XIV-1-2, 1965, Ankara, 141-146.) Aniden bir saldırı olabilme ihtimali aniden terk etmeyi gerektirirse, aniden savunma ve hatta savaşma ihtiyacı da hasıl olmalıdır. Lakin savunma veya savaş halini ifade edebilecek cesetlere yıkıntılar altında rastlanabilmiş değildir.

[50] Salonun 10 metre genişliğinde ve 30 metre uzunluğunda olduğu Belli tarafından ifade edilmişse de salonun batı duvarı bulunamamış en batıdaki son genişleme duvarına batı duvarı denmiştir.

[51] Boynuzların şekli, kalınlığı, nasıl kıvrıldığı bilinmemesine karşın Belli'nin talimatıyla, boynuz ucu yukarı bakar vaziyette tümlenmiştir.

ve kireç ile badana edilen koridorun duvarları aşırı ısıya maruz kaldığından dolayı yer yer tuğlalaşmıştır ki yangının bu denli etkili oluşunda alanın darlığı rol oynamıştır.

2001 yılında koridorda; bazalt ezgi taşları, öğütme taşları, pithos ve çanak parçaları, demir ok uçları, demir bıçak parçaları, bronz mobilya ayakları, yanarak tahrip olmuş ve formu belli olmayan bronz parçalar ve pişerek adeta taşlaşmış çivi yazılı 2 adet kil tablet (Belli-Ceylan 2004: 33; 2003: 397-398) ele geçirilmiştir. Bu tabletlerin, askerlere dağıtılan silahların envanteri veya zimmeti olduğunu düşünmekteyiz. Öyle ki askerlerin isimleri ve kaç adet ok, yay ve kargı dağıtıldığı konusu koridora açılan odalar arasında silah deposu olduğunu ifade eder. Diğer buluntuların zeminden yukarıda tespitinden dolayı 2. kattan düşen malzemeler olduğu rahatlıkla söylenebilir.

11 nolu salon doğu giriş kapısının kuzeydoğusunda yer alan, ölçüleri birbirini tutmayan ve kapı açıklığı olduğu ifade edilen iki ara geçişin doğu yamaçtan toprak dökmek amacıyla Belli tarafından açtırıldığını ifade etmek gerekir. Zira 5 nolu odadan taş merdivenlerle direkt olarak koridora açılan çift kanatlı kapıdan salona kadar olan ilerleyen koridor üzerinde doğuya açılan kapı yoktur. Doğuya açılan ilk kapı 11 nolu salonun kapısından 7 metre güneyde yer alır. Kazısı yapılmamış bu kapının 3 metre güneyinde doğuya açılan ikinci bir kapı yer alır[52]. Doğuya açılan ikinci kapının 7 metre daha güneyinde koridor batıdan ve doğudan 50 cm kalınlığında bir duvar örülerek daraltılmış ve bu duvar güneye doğru 2 metre uzatılmıştır. Kapı kanatlarının güney kesimde yer aldığı ve kapının güneye açıldığı tespit edilmiştir. Tamamen tahrip olan ahşap kapının yanmış kalıntılarının arasında bronz kapı aksamlarına rastlanmıştır[53]. Çivi yazılı aksamların bazı kısımları yangından etkilenerek tahrip olmuşsa da II. Sarduri'ye ait oldukları tespit edilebilmiştir (Belli-Dinçol-Dinçol 2005:218-219; Belli

[52] Kapıların ölçüleri aynı olup genişlikleri 1,60 m, yükseklikleri 2,5 metredir.

[53] Kapı halkalarının. 1 tanesi kırık 1 tanesi sağlamdır. Kırık olanının halka çapı 14 cm, gövde çapı 2,5 cm, mevcut sap uzunluğu 15 cm'dir. Döküm olan bronzun ağırlığı 2, 302 kg.'dır. Sağlam olan halka iki ayrı parçadan oluşur. 33 cm uzunluğunda toplam 2,804 kg ağırlığında olan aksamın büyük halkası 12 cm çapında, ucundaki halka ise 6 cm çapındadır. Kapıya çakılan kısım toplam 64 cm uzunluğundadır. Benzer örnekleri 1899'da Toprakkale'de bulunmuş, örnek çivi yazısızdır. Karmir Blur ve Armavir (*Argiştihinili*) kazılarında bronz kapı halkalarından biri üzerindeki çivi yazısı bu halkanın Teişebani URU kentinde Argişti oğlu Rusa'nın silah evine ait olduğunu belirtir.

2006b:158.). Koridorun bu kapıdan sonra açıldığı alana giriş çıkışların denetimli olduğunu düşünmek zor değildir. Kapının güneyinde tespit edilen ve krali depolar kısmında değineceğimiz silah deposu bu denetimin sebebini açıklar niteliktedir.

Koridor içindeki denetim için oluşturulduğunu ifade ettiğimiz kapı sonradan ekleme bir birim değildir. Kapının doğu duvarı 14 ve 16 nolu mekanların ortak duvarlarının devamı niteliğinde ve aynı kalınlıktadır. Koridorun güney kısmında doğuya ve batıya açılan mekanların denetime ihtiyaç duyduğu ve girişin sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır. Kapıdan sonra ilk kapı doğuya 14 nolu odaya, sonraki batıya 12 nolu odaya açılır.

Güney yönünde Haldi Tapınağı avlusuna doğru ilerleyen 10 no'lu koridorun toplam 46 metre uzunluğunda olduğu anlaşılmıştır. 46. metrede koridor 90º'lik bir açı ile doğu yönüne doğru devam etmektedir. 10 no'lu ana koridorun genişliği 2,5 metre iken, doğu yönüne dönen 13 nolu koridor 2 metre genişliktedir. Koridorun kuzey ve güney duvarları da taş temel üzerine kerpiç bloklardan örülmüştür. Toplam 38 metre uzunluğunda (Belli 2006b:156) olan koridorun kerpiç duvarları günümüze en doğuda 1 metre ana koridorla birleştiği yerde batıda ise 3 metre yükseklikte ulaşabilmiştir. 13 no'lu koridorun güney duvarı üzerinde herhangi bir kapı boşluğu görülmezken, kuzey duvarı üzerinde 4 adet kapı girişi tespit edilmiş olup kapı açıklıkları 1,50 metredir.

Koridor batıda oluşturulan 4,30 X 3,50 metre ölçülerindeki giriş odası ile 15 nolu salona bağlanır. Tespit edilen 2. salon olup 11 nolu salonla benzer özellikler arzeder. Planlaması Menua dönemidir ve inşa teknikleri aynıdır. 1,5 metrelik kapı aralığında yer alan eşik taşının 11 nolu salonda tespit edilememesinin nedeni sonradan kullanım sırasında oluşan tahribat olabilir ayrıca salonun tabanının sıkıştırılmış kilden olduğu ifade edilse de dikkat edilmediği için taban döşemesinin tahribatı sözkonusudur.

15 nolu salonu kuzeyde ve batıda yer alan mekanlara bağlayan kapılar, saraydaki diğer kapılar gibi, içe açılır. Kuzey kapısına güneyden ara bir bölme ile geçilir. 2,5X8,20 metre ölçülerindeki oda, bir ara geçiş olup 11 nolu salonun kuzeyindeki geçiş bölmelerine benzer.

İşpuini döneminde rastladığımız ve Menua döneminde kullanılan yapı elemanlarından olan sütun altlıklarından 10 tane tespit edilmiştir. Çapları ortalama 70-78 cm arasında olan 10 sütun altlığının/kaidesinin beş tanesinin çevresinde tespit edilen çivi *yazısında "İşpuini oğlu Menua bu sarayı mükemmel bir şekilde inşa ettirdi"* ibaresi okunmaktadır (Belli 2008:183). Sütun kaidelerinin kimilerinin ters döndüğünden ve insitu olanlarının ise tabana gömülü olduğundan bahsedilmişse de bu tespitler sadece kazının dikkatli yapılmadığının sonucudur kaldı ki kısmen gömülü olduklarına dair bir cümle de geçmemektedir.

Altlığın yerini sağlamlaştırmak için kısmen gömülen sütun altlıklarının taban döşemesi altında kalan kısımlarının çapı daha geniştir. 11 nolu salondaki altlıkların taban döşemesi üzerinde yer aldıklarını da gördük. Taban döşemesi altına tamamen gömülü olduğu varsayılırsa öncelikle gömülü sütun kaidelerinin nasıl ters döndüğünü sormak gerekir. Ayrıca bir kaçı ters dönerken bir kaçının da neden dönemediği açık değildir. Aslında taban altında kalması planlanmış sütun kaidelerinin etrafına çivi yazısı neden yazdırıldı ve bu gömülme hadisesi 11 nolu salonda neden görülmedi diye de sorulabilir.

Saray salonunda, belli bir kısmı gömülü diğer kısmı açıkta bulunan sütun kaidelerinin oluşturduğu estetik eksiklik belki bir şekilde giderilmiştir lakin 16 nolu odada, 50 cm çapındaki sütun altlığının, 40-50 cm taban seviyesi altında bulunmasının Dereüstü Köyü konutlarında uygulanan yüzlerce yıllık geleneksel mimariyi yansıttığı iddia edilmemelidir (Belli 2009c:459). Dahası sütun kaidelerinden bir tanesi simsiyah olacak kadar yanmıştır. Sütun kaidelerinin aşırı ısıya maruz kaldığı anlaşılmakta ve zaten çoğunun kırık ve çatlamış olduğu ifade edilmektedir. Anlaşılan odur ki Urartu sonrası yakılıp yıkılan mekan içerisinde ikincil bir kullanım yapı malzemelerini tahrip etmiştir.

Tapınak ile arasındaki mesafesi, aynı raporda 14 ve 16 metre olarak ifade edilmiş (Belli 2009c: 453,457) 15 nolu salon (Fotoğraf 136), doğu batı doğrultusunda 13 metre genişliğe kuzey güney doğrultusunda ise 26 metre uzunluğa ulaştığında kazı

sonlandırılmıştır[54]. Salonun ne için kullanıldığı konusu içerisinden çıkan buluntularla[55] açıklanamasa da böyle bir mekanın saray bünyesindeki ihtişamlı mimariyi yansıttığı açıktır.

Kazısı yapılmış sitadeller içerisinde daha geniş bir alanı etüt etme imkanı bulabileceğimiz Sardurihinili saray kompleksinde yer alan yapıların dar ve uzun bir kayalığın üzerine inşası yapı stoklarının birbirine uzun koridorlarla bağlanmasına sebep olmuştur. Anzaf gibi bir arada, daha toplu bir plan anlayışına izin vermeyen Sardurihinili sitadelinin kurulduğu kayalık teraslamalara ve doldurmalarla oluşturulmuş platformlara ihtiyaç duyan planlamalar gerektirmiştir.

Sitadelin batı ucuna inşa edilmiş saray kısmı İrmuşini Tapınağı'yla ilişkili yapıların kuzey batısında yer alır. Tapınağın kuzeyinde yer alan ve uzunluğu 66,80 metre olan koridor, 90 derecelik dönüş ile 6,50 metrelik bir dirsekle Saray güney koridoru ile birleşmektedir. İrmuşini Tapınağı'yla ilişkili yapılar, tapınağın kuzeyindeki koridor ve bu koridorun batı uç noktasında bağlandığı "saray güney koridoru" ile saray kesiminden oldukça uzak mesafede inşa edilmişlerdir.

Güney koridorunu salona bağlayan kapının 1,80 metre olan kapı genişliğine bakılarak çift kanatlı olduğu söylenebilir. 81 X33 metrelik bir alanı kaplayan sarayın asıl kısmı, iki yan koridor ve bir merkezi ana salondan meydana gelmektedir. Zemin ve temel kısımlarının büyük bölümü ana kaya işlenerek ve düzeltilerek oluşturulmuştur. Ana salonun düzeltilen zemininin üzeri irili ufaklı sal taşlarla kaplanmıştır. Zemin katın tavan sistemini taşıyan ağır ve kalın payelerin birçoğu da ana kayadan işlenerek yapılmıştır (Fotoğraf 137).

[54] 2007 yılı sonunda, Kültür Bakanlığı'nca kazı durdurulmuştur.
[55] 15 nolu odadaki buluntulara bakacak olursak; Dövme demirden ok ucu, dövme demirden kargı uçları, dövme demirden yapılmış 10 cm yüksekliğinde, 1cm kalınlığında 11 cm çapında ve restorasyon sonrası 1,2 kg ağırlığında bir boru ve mobilya aksamı olduğu anlaşılan birçok bronz levha ve bronzdan döküm tekniği ile yapılmış bir ağırlık(?).

Kuzey ve güney koridorlarının ortasındaki büyük salon 81X15m ölçülerinde olup (Fotoğraf 138), ana kayaya oyulmuş, biri iki ağızlı[56] üç adet sarnıcı barındırmaktadır. Sarnıçlar birbirinden bağımsız, dört duvarları ve tabanı taş kaplamalı ve dörtgen planlıdır. En doğudaki 1 nolu sarnıcın duvarının cidarlarındaki deliklerden sıvı maddelerin sızma olasılığına karşılık duvarlar, taş levhalarla ve aşırma tekniği ile kaplanmıştır (Erzen 1984a: 200).

Tabandan tavana 630 cm derinliğe sahip 3 nolu sarnıcın tabanı, ana kaya üzerinde kireç harcı ve mıcır ile sıkıştırılmış taşlardan inşa edilmiştir. Bu kesimde bulunan tabii ana kaya yarıklarının kireç harcı ile doldurulduğu gözlenmiştir. Ayrıca tavandan tabana kadar inen büyük kaya yarığı da kama şeklinde kesilen taşlarla örülerek araları kireç harcı ile doldurulmuştur (Erzen 1968: 83). Sarnıçların gerek taşınan suyu gerekse yağmur sularını biriktirmekten öte bir işlevi olmalıdır. Sitadelin büyüklüğüne bakılarak burada yaşayanların sayısı yüzlerle ifade edilmelidir. Tonlarca hububat ve sıvı saklama kapasiteli depolara sahip olan kentin bozulmadan saklamak zorunda olduğu gıdaların muhafazası için sarnıçların kullanılmış olduğu düşünülebilir.

Sarnıçların bulunduğu alan aynı zamanda sarayın ana salonu olarak değerlendirilmiş olsa da üzeri açık olan salonun sarayın merkezinde yer alacak şekilde planlaması tamamen ihtiyaca cevap verebilecek en uygun alanın tespiti ile alakalı olmalıdır. Aksi takdirde kralın ya da yöneticinin gündelik yaşam alanındaki hareketliliği açıklayabilmek mümkün olmazdı. Belki de sarnıç yapımı için bu alandan başka ana kaya üzerinde uygun yer bulunamamış ve sarnıçların inşası sonradan gerçekleştirilmiş olabilir. Saray kısmının hemen kuzeyinde yer alan kaya yarıntısının yapımının durdurulup, saray alanının genişletilerek batıya doğru inşaatın sürdürüldüğü de söylenebilir. Her durumda salonun tabanında kullanılan taş kaplama malzemesinin özenli işçiliği mekanın önemine dikkat çekmektedir. Sarnıçların üzerinin ağız kısımlarına denk gelecek şekilde açık olduğunu ve geri kalan alanların kapalı olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca sarnıçların ağız kısımlarına giden sığ kanalların da yağmur sularını sarnıca taşıdığı düşünülebilir.

[56] Batıdaki çift ağızlı sarnıç 7X8 metre boyutlarında ve 8 metre derinliğindedir.

Salonun batı ucunda taş döşeli dörtgen bir platform vardır. Platformun batısındaki duvarda yer alan deliğin bağlandığı taş oluk bir su tahliye oluğudur. Bu platform sarayın ana salonundan bir iç duvarla ayrıldığını düşündüğümüz, suyun kullanıldığı bir mekana, ihtimalen bir banyoya ait olabilir (Fotoğraf 139).

Salonun doğusunda ve batısında ikinci kata çıkışı ifade eden merdivenler taş bloklardan yapılmışlardır. Salonun dışında yer alan merdivenlerin batıda olanı kral ya da yöneticinin ikametgahına çıkmaktadır (Fotoğraf 140). Ziynet eşyalarının ele geçtiği sarayın batı kısmındaki mekanların saray haremi için tahsis edilmiş olduğunu düşünülmektedir[57]. Başka örneklerde harem tanımlaması yapabilecek verilere henüz sahip değiliz lakin Sardurihinili'de olduğu gibi alt katı mutfak, servis alanları ve muhtelif odaların ikinci katında kralın veya yöneticinin ailesiyle ikamet edebildiği söylenebilir.

Kef Kalesi Kazıları, Van Gölü Havzası Urartu kentleri arasında saray kısmıyla ilgili en detaylı planı verir (Çizim 4). Ḫaldiei URU Kur Ziuquini sitadeli saray kısmında ortaya çıkarılan yapıların Anzaf ve Sardurihinili saray komplekslerinden çok da farklı olmadığı görülür. Küçük odaların bağlandığı büyük salonlar, uzun koridorlar, denetimli geçişleri sağlayan kapılar ve tavanı taşıyan fil ayağı tabir edilen taşıyıcı aksamlar planlı imarı ve genel ihtişamı yansıtacak niteliktedir.

Kazılan alanların batısında yer alan yukarı salona 3 ayrı girişin ve kapı açıklıklarının birbirinden farklı oluşu odaların işlevi ile ilgilidir. Salonun (yayınlarda 10 nolu salon, sonra da Yukarı Salon olarak geçer) kuzeybatı köşesindeki kapı küçük bir ara geçişin (3X5 m) ardından surların güneyindeki iki odaya bağlanır. İlk oda 16, ikinci oda 17 olarak adlandırılmıştır. 16 nolu oda 11,5 X 5 metre, 17 nolu oda ise 5 X 7,5 metre ölçülerindedir. 1972 de yayınlanan plana göre 17 nolu odanın doğudan bağlandığı bir oda görünmemektedir. Odaların kuzey duvarlarından 3-3,5 metre sonra

[57] Çavuşoğlu-Gökçe-Işık 2010:167 Çizim 1'de "Çavuştepe Saray Yapısı: Harem Dahil İç Mekanların Planı (Erzen 1978:Çiz.13)" olarak verilen çizim, Çermik Yerleşmesi'ne ait olup harem ile ilgisi yoktur.

kuzey surları başlar. İkinci katının olup olmadığı konusunda bir veri yoksa da bu iki odanın denetimli bir geçişe tabi olduğu kesindir.

Yukarı Salon'un güney ve batı duvarları üzerinde tespit edilen kırmızı, sarı ve beyaz renkteki freskler göz hizasından başlayacak şekilde yapılmışlardır. Tabandan ortalama 170-180 cm yükseklikte (Öğün-Bilgiç 1968:46) tespit edilen fresklerin taş temel üzerinde yükselen kerpiç bloklarının hizasına gelecek şekilde planlandığını düşünmenin bir mahsuru yoktur. Benzer fresklerin güneydeki 12 nolu odanın duvarlarında da olduğu görülmüştür (Öğün 1984:51).

Yukarı Salon'da yer alan 8 adet fil ayağının dış yüzü işlenmiş taşlardan inşa edildiği ve iç kısımlardaki örgünün irili ufaklı taşlardan yapıldığı ifade edilmiştir. Urartu için benzer mimari kolaylıkları hemen hemen her saray yapısında görmek olasıdır. Daha güneyde olan diğer fil ayaklı salon Aşağı Salon (Fotoğraf 141) olarak adlandırılmış, fresklerin varlığı da dahil benzer özellikler rapor edilmiştir. 20X45 metre ölçülerinde (Öğün 1984:51) olduğu ifade edilen salonun doğu duvarı tahribattan dolayı bulunamadığı için tavanını kaç tane sütun altlığına emanet ettiği belli değildir.

Bir diğer olası durumu da ikincil kullanımı netleştirmek için söyleyebiliriz. Öğün ve Bilgiç, bazı fil ayaklarının temel taşlarının da yerinden sökülerek taşındığını ve salonda herhangi bir buluntu olmadığını ifade etmişlerdir. Bu durum sarayın terk edildikten hemen sonra başka yerleşimcileri ağırladığını gösterir. İkincil bir kullanımı kabul edecek olursak üst katlardan düştüğü için ters döndüğü ifade edilen (Öğün-Bilgiç 1966:6) Aşağı Salon'daki kabartmalı sütun kaidelerinin yerlerinden oynatıldığını ve aslında birinci katta olduğunu önerebiliriz.

Aşağı Salon'da yer alan 2 sıra fil ayağı 4,5 metre aralıklarla batıdan doğuya dizilmiştir. Ölçüleri farklı olarak ifade edilmiş ve bazıları 2X3 metre bazıları ise 3X3,60 metre olarak ölçülmüştür (Bilgiç-Öğün, 1964 :80; 1965:5). Kuzey ve güney duvarlarına eşit uzaklıkta olan fil ayakları taban döşemesi altına serilen çakıl taşları üzerine oturtulmuş, tabana oturan alt kısımlarında çok iyi işlenmiş 3 sıra 50 cm'lik taş bloklar kullanılmıştır (Bilgiç-Öğün 1965:80). Üzerinde kerpiç blokların yer aldığı

ifade edilen fil ayaklarındaki malzeme ve yapım tekniğini Argişti oğlu Rusa'nın Ayanisi'nde de görüyoruz. Köşeleri rizalitli bu fil ayaklarının taşıdığı tavanın üzerinde ikinci bir katın varlığına ilişkin verilerden yoksunuz.

Yukarı Salon'un (Fotoğraf 142) doğuda bağlandığı koridorun yoğun trafiği nedeniyle en geniş kapı açıklığı, salonun kuzeydoğu köşesindedir. Yukarı Salon'un 2,5 metre kapı açıklığı ile bağlandığı koridor, "merasim koridoru" olarak adlandırılmıştır. Koridora açılan 9 nolu odanın güneyindeki ara geçişten bir merdivenle ikinci kata çıkıldığı düşünülürse; mutfak- servis alanı olarak tasarlanmış 9 nolu odanın ikinci katında harem dairelerinin yer aldığı ileri sürülebilir. Üstelik 9 nolu odanın ve güneyindeki ilişkili olduğu odaların duvarları 2 metreden kalın inşa edilmişlerdir. Diğer odalara bakıldığında bu kalınlığa eş duvarları 1 ve 2 nolu depo odalarında da görüyoruz.

1, 2 ve 3 nolu depo odalarını Aşağı Salon'a bağlayan kapı geçişini denetleyen ara bölüm 7 nolu odanın kuzeyine inşa edilmiştir. Oda 7A olarak adlandırılmış bu ara bölüm aslında kuzeydeki koridorun simetrisi olan güney koridorundan gelen trafiği denetleyerek depolara ve Aşağı Salon'a girişi sınırlandırır. Aynı denetimin, merasim koridorunu Aşağı ve Yukarı salona bağlayan alanda koridorun daraltılarak 2,5 metrelik kapı girişiyle sağlandığını görüyoruz. 7 nolu oda ile merasim koridorunun aynı genişlikte olduğu ve 5 metre genişliğindeki bu koridorların sarayın ana bağlantısını sağladığını söyleyebiliriz.

Anzaf sarayında olduğu gibi küçük odaların büyük bir salona bağlanmasına Aşağı Salon'un kuzeyindeki odalar örnek olarak verilebilir. Odaların güney duvarları ile salonun kuzey duvarı ortak olmasına karşın 5 odadan sadece 3 tanesi kapı açıklığı ile salona bağlanır. Odaların kuzeyinde yer alan daha büyük odalara erişimi, uzun ara bir geçiş sağlar. Koridor olarak değerlendirdiğimiz bu alan, oda 21 olarak adlandırılmıştır.

Aşağı Salon (20X45metre), Sardurihinili ana salonundan (15X81metre) daha küçüktür ama tavanı taşıyan sütunların kuzey güney aralıkları hemen hemen aynıdır. Sardurihinili salonundaki anakayadan inşa edilmiş sütunların kuzey-güney mesafesi 5

metre iken Ḫaldiei Uru KUR Ziuquni aşağı salonu fil ayaklarının kuzey güney mesafesi 4,5 metredir.

Saman ve kil katkılı çamur harç ile birbirine bağlanan kerpiç blokların üzeri çamur sıva ile sağlamlaştırılıyordu. Çamur sıvanın üzerine uygulanan kireç katkılı badana, düz ve temiz bir zemin oluşturmak için bugün bile kullanılmaktadır. Sarayın özellikle salon duvarlarına uygulanan renkli fresk ve motifler, beyaz zemin üzerinde yer almaktadır. Saray duvarlarında kullanılan kerpiçlerin ölçüleri kullanıldıkları mekanın büyüklüğüne ve duvarlarının yüksekliğine göre değişse de bloklar büyük denecek ölçülerdir. 53X53X14 cm ve 53X35X14 cm (Bilgiç-Öğün, 1964 :68) olarak ölçülen Ḫaldiei Uru KUR Ziuquni sarayı kerpiçlerine oranla Anzaf (60X30X15cm), Sardurihinili (50X30X15 cm)[58],Toprakkale (55X32X16 cm)[59] ve Ayanis (51X35X14 cm)[60] sarayları kerpiç ölçüleri de yaklaşık değerler vermektedir. Kullanılan kerpiçlerin birbirine yakın ölçüleri sitadel bünyesindeki mekanlara ait olmalarından kaynaklanmaktadır.

Üzerindeki yükü layıkıyla taşıyan ve ikinci katın varlığını garanti altına alan kerpiç bedenler ait olduğu mekanların işlevini, içerisindeki verilere göre değerlendirebiliyoruz. Görkemli mimari malzemesi ve ilişkili oldukları mekanlarla adlandırmaya çalıştığımız Kef sarayı salonları için iki farklı kullanım ileri sürülebilir. Salonlara açılan kapıların sayısı ve genişlikleri mekanların kullanımındaki sınırlamaları göstermektedir.

Aşağı Salon'un tespit edilen iki giriş kapısından kuzeydeki daha geniş güneydeki daha dardır. Kuzeyden 5 metre genişliğindeki koridora bağlanan salonun güneydeki kapısı pithoslu depo odalarına açılır. Aşağı Salon'dan güneydeki depo odalarına (1, 2, 3 nolu depolar) açılan dar ve denetimli kapı aralığı haricinde salona direkt açılan kuzeyindeki 3 odanın ve batısındaki merdiven odasının varlığı, salona giriş çıkış trafiğinin yoğun olduğunun ifadesidir. Sitadelin girişinin, rampayla ulaşılabilen

[58] Erzen 1968b:80. Ayrıca diğer yakın ölçüler için Erzen 1968b:413 ve Erzen 1970:498.
[59] Tarhan-Sevin 1977a :280
[60] Çilingiroğlu 2011:343

kuzeydoğu kısımda olduğu kabul edilirse Aşağı Salon'un karşımıza çıkan ilk salon olduğunu söyleyebiliriz. Salonun güneyindeki depolarda insitu olmayan bir vaziyette tespit edilen kabartmalı kaidelerin, salondaki fil ayaklarına ait olduğunu düşünürsek karşımıza çıkan ilk yapının görkeminden de bahsedebiliriz.

Yukarı Salon'un duvarlarının fresklerle kaplı oluşu salona verilen özenle ilgili olsa da Aşağı Salon'daki görkem ve ihtişamı yansıtacak sütun kaidelerinden yoksundur. Boyut olarak da daha küçük olan Yukarı Salon'un doğudan tek bir ana girişi vardır. Batıda ve kuzeyde yer alan kapı açıklıkları daha dardır. Kuzeydeki kapı açıklığı, surların güneyinde, sadece salona bağlanabilen yan yana 3 odaya ulaşır ki bu odaların salonla irtibatını sağlayanı ve en küçük olanı, bir ara geçiş odası olarak değerlendirilebilir. Diğer iki kapı aralığına göre daha dar tasarlanmış bir kapı aralığının, bir ara geçiş odasına bağlanması, girişdeki denetimi işaret eder. İhtimalen, yöneticinin çok özel alanlarından olan bu mekanların açıldığı salon da ulaşılması kolay bir noktada değildir. Benzer örneklerin Osmanlı saraylarında yer aldığı, ayrıca kralın mahremiyetinin saray görevlilerinin gündelik koşuşturmacasından en uzak mekanlarla sağlanabileceği dikkate alınırsa, Yukarı Salon'un kralın ya da yöneticinin ailesiyle ilişkili, Aşağı Salon'un da karşılama-ağırlama ve tören için kullanılmış olabileceği söylenebilir.

Anzaf için herhangi bir çıkarım yapamazken Sardurihinili sitadeli saray kompleksinin, depo ve tapınak alanlarından uzun koridorlar ve denetimli geçişler ile ayrıldığı izole bir noktada kurulduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Özellikle mutfak, temizlik ve harem ile alakalı mimarinin ayırt edilebilecek kadar özel tasarlandığı ve bu alanların yöneticinin günlük hayatı için tahsis edildiği çok açıktır.

Çok net verilerin günümüze ulaşamadığı Tuşpa sarayı için de çıkarımlar yapmaya gayret etsek de iddialı tümcelerden uzağız. Sitadelin batısında yer alan Yeni Saray'ı (Fotoğraf 143), doğuda batı hendeği olarak adlandırılan ana kayadan düzeltilmiş kesim ile batıda I. Argişti'nin anıt mezar yapısı sınırlar. Urartu Kralı I. Argişti (MÖ 786-764)'ye ait anıt mezara yakınlığı nedeniyle I. Argişti tarafından yaptırıldığı düşünülen Yeni Saray'ın güneyi ise Eski Van Şehri'ne dik alçalan Van Kayalığı ile sınırlanmıştır.

Saray, batıya doğru teraslandırılmış ve platformlar halinde düzlenerek inşa faaliyetlerine hazır hale getirilmiş alanlar üzerine kurulmuştur (Fotoğraf 144). Sarayın bölümlerinin inşa edildiği bu platformlar, kuzeydeki yamaçlarda oluşturulan taraçaların üzerinde yükselen duvarlarla elde edilen düzlüklerdir. Kademeli 4-5 terastan oluşan düz alan üzerine kurulan sarayın kuzeyden güneye yükselen yapılarına merdivenlerle ulaşılmaktadır.

Yeni Saray'ın kuzeyinde, doğusunda ve batısında uzanmakta olan, basamakları andıran ana kayadan düzlenmiş duvar temel yatakları bugün bile görkeminden yitirmemiştir (Fotoğraf 145). Ortalama yükseklikleri 30-40 cm arası değişen kademeli duvar temel yatakları sırasınca ve yakınında duvar çıkmayı ve teraslamayı engelleyen doğal kaya oyukları, kil ve çakıltaşından oluşan blokaj malzemesi ile doldurulmuştur. Böylelikle duvar bedenlerinin yükseleceği kesintisiz uzayan duvar temel yatakları oluşturularak imar faaliyetine uygun hale getirilmişlerdir.

Sarayın alt katındaki 12 adet depo ve servis odasının birçoğunun duvarları anakayadan işlenerek yapılmıştır (Fotoğraf 146) ve duvarların taşıdığı ikinci katta kraliyet ailesinin fertleri ikamet etmiş olabilir (Tarhan 2013:11). Sarayın güneydoğu noktasında yükselen kule yapısı kuzeyden doğuya ve güneye yayılmış tüm aşağı yerleşmeyi adeta kontrol altında tutan bir özellik sergiler.

Taner Tarhan başkanlığında temel yataklarının kazısının yapıldığı 1988 yılında, ana kayaya oyulmuş özel yuvalarında, in situ halde, adak diskleri bulunmuştur (Tarhan 2011b:70). Toprakkale Haldi Tapınağı, Ayanis Haldi Tapınağı ve Anzaf Haldi Tapınağı temel yataklarında da gerek adak halkaları ve gerekse adak levhaları bulunmuştur. Ele geçen bu adak buluntuları Urartu'nun krali yapıları inşasında uyguladığı dinsel bir ritüel olarak yorumlanabilir.

Seremonik inşaat başlangıcı ve özenli yapısıyla krala özgü mekanları barındırdığını söyleyebileceğimiz Yeni Saray alanının inşasındaki bilinmezlik bakidir. Kayalık üzerindeki uygun alanlarda sergilenen yapılaşmanın mecburiyeti dışında Van

Denizi'nde kızıla kesmiş sarı sıcağın kayboluşunu izlemek belki de sarayın bu alana yapılışındaki şiirsel nedendir.

Havza'daki örneklerden hareketle yönetim/yönetici birimlerinin tespit edebildiğimiz özelliklerini toparlayacak olursak; Sitadel bünyesinde yer alan depolar, işlikler, hizmet birimleri, tapınaklar ve görevlilerin günlük yaşamlarının sürdüğü mekanlardan ayrı değerlendirilmesi gereken alanlar, kralın ya da yöneticinin varlığını direkt olarak hissettirecek kadar özeldir. Saray kompleksinde kralın veya yöneticinin gündelik işlerini sürdürdüğü mekanların tanımı yapılacak olursa, büyük kabul salonlarının, harem dairesinin, idari işlerin görüşüldüğü odaların erişimi kolay olan diğer alanlardan farklılık arzettiği görülür.

Büyük salonların tavanlarının sütunlarla destekli olduğu ve sütunları taşıyan kaidelerin tipolojik olarak farklılaştığı görülür. Yuvarlak ve taş sütun altlıkları İşpuini döneminde kullanılmaya başlanmış ve kullanımı Menua döneminde yaygın olarak devam etmiştir. Bu sütun altlıklarının bazılarında hangi kral tarafından yaptırıldığını ifade eden çivi yazısı yer almaktadır.

Argişti oğlu Rusa döneminde büyük salonların tavanlarını taşıyan kaidelerin rizalitli inşa edildiği ve tabandan tavana aynı ölçülerde yükseldiği görülür. Andezit blokların kabartma tekniği ile süslendiği ve salonun kullanım amacını ifade eden ihtişamı yansıttığı düşünülmektedir.

Küçük depo odaları ve servis odalarının büyük salonlara olan bağlantıları ya küçük giriş bölümleri ile ya da koridorlar ile denetlenmiştir. Direkt girişin olduğu örneklerde bile bu denetim salonlara açılan kapılarla-yani içe açılan kapılarla sağlanıyor olmalıdır.

Salonların üzerinde ikinci kat inşa edilmemiş, salonlar düz damlı olarak tasarlanmıştır. Salonların duvarları taş temelli ve kerpiç bedenli inşa edilmiştir. Taş temelin yüksekliği 1metre ile 1,5 metre arasında değişmekte, kerpiç bedenlerin yüksekliği 3-3,5 metreye ulaşmaktadır.

Duvarlar çamur saman katkılı sıva ile sıvanıyor, üzerine kireç ağırlıklı ince sıva ile badana yapılıyordu. Duvarlardaki fresko ve işlemeler, kerpiç bedenlerin başladığı kısımdan itibaren uygulanmıştır. Duvarlardaki freskolar mekanın görsel anlamda önemsendiğinin ifadesi olup işlevi noktasında bir nevi gereklilik olarak algılanmalıdır. Duvarlarda oluşturulan küçük nişler aydınlatma için kullanılan kandil yuvalarıdır. Taban ya sıkıştırılmış kilden yapılmış ya da kaplama malzemesi olarak taş ve kerpiç kullanılmıştır.

Salonların ana kapılarının ölçülerinde belirli bir standart genişlik olmadığı, ölçülerin koridorun genişliğine ve salonun işlevine göre değişmekte olduğu görülür. Tüm saray genelinde koridora açılan kapılar depo odalarına ve hizmet alanlarına aittir. Depo mekanları, işlikler, hizmet birimleri ve tapınaklardan saray kısmına geçişte mimari denetimi koridorlar ve kapılar sağlarken kralın ya da sitadelin yöneticisinin günlük ikametgahı ve idari odaları bahsi geçen mekanlardan mümkün olduğunca uzak inşa edilmiştir.

(2) Krali Depolar

Sitadelin inşa edileceği kayalık tepeliğin sokulduğu ovanın tarımsal potansiyeli kentlerin kuruluş yerlerinin seçiminde baskın unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarımla ortaya çıkan yiyecek fazlası ve sürekli yerleşim nedeniyle her türlü depolama faaliyeti bir zorunluluk halini almış ve depolama için standart yöntemler uygulamaya koyulmuştur. Sistemli hale getirilen depolama işlemleriyle eldeki artı ürün yerleşim yerlerinin sürekliliğini sağlayacak kadar önem arzetmiştir ki tüketim haricinde gelecek yılın tohumunun temini de bu süreklilik kapsamındadır (Mumford 2007:27-28).

Gerek depolanan ürün miktarının çokluğu ve gerekse bu işlemi gerçekleştiren depolama kaplarının yapımında ve sınıflandırılmasındaki örneklerin tek bir elden çıkmışçasına benzer kalıplar içermesi krali bir organizasyonun sonucudur. Depolama işlevinin haricinde depolanan bazı malzemenin de krali olduğunu ifade eden verilere sahibiz. İşpuini'ye ait tunç ve demir objelerin çeşitli yerlerine yazılmış *"İşpuini'nin*

deposuna ait" (Payne 2006:29-31) ibaresi bahsedilenlerin hem kralın envanterine ait olduğunu hem de krali depolama mekanlarına işaret eder.

Saray kompleksi içerisinde devasa boyutlarıyla ve sahip olduğu sistemli işleyişi ile depo alanlarını krali depolar olarak ayırmayı uygun gördük. Anzaf, Çavuştepe, Kef, Toprakkale ve Ayanis saraylarında net olarak tanımlayabildiğimiz bu odaları anlatırken daha çok yapısal özellikleri üzerinde duracağız.

Özellikle Anzaf sarayı depolarının detaylı bir şekilde ele alınması Menua sonrası dönemde depo odalarının gelişim seyrini verecektir. Anzaf Sarayı'nın kuzeyde oluşturulan teras üzerine yer alan 2 depo odasının sitadelin kuruluşunda planlanarak inşa edildiğini söylemek gerekir. Öyle ki hizmet birimlerine yakınlığı, pithoslarının özellikleri ve ilişkili olduğu salonların konumu ile birlikte değerlendirilmesi gereken odaların mimari ayrıntıları da işlevlerini açıklayacak kadar veri içermektedir.

Saray mutfağının 16 metre güneydoğusunda yer alan ve kuzey güney doğrultusunda uzanan odaların ikisinde yarı beline kadar tabana gömülü toplam 30 pithos ortaya çıkarılmıştır (Belli-Salvini 2006:62). Batıdaki I nolu depo odasında (Fotoğraf 147) yer alan 14 pithos birbirinden 75-90 cm aralıklarla yarı bellerine kadar toprağa gömülüdür. Ağız çapları 60-80 cm, gövde çapları 1-1,20 metre arası ölçülen pithosların boyları da ortalama 2 metre kadardır. II nolu depo odası (Fotoğraf 148), I nolu depo odasının doğusunda yer alır. Toplam 16 pithosun yer aldığı odanın doğu duvarında yer alan 4 adet niş[61] aydınlatma için kullanılmış kandil yuvalarıdır. II nolu depo odasında ortaya çıkarılan toplam 16 pithosun boyun kısmının altında çeşitli ölçek ve damgalar bulunmaktadır. Bunların yanı sıra beş pithosun üzerinde de işaret ve ölçeklerle birlikte tek satırlık çivi yazısı bulunmaktadır. Sadece biri boşaltılan pithosların diğerlerinde ne olduğu bilinmemektedir

[61] 55 cm yüksekliğinde, 60 cm genişliğinde ve 55 cm derinliğinde olan nişlerin arasındaki uzaklık 1,5 metredir.

Ölçüsü 5X10 metre olarak verilmiş odaların kuzey duvarı tespit edilemediğinden ölçüm doğru değildir. I nolu depo odası güneydoğu köşesinden II nolu depo odasına 1,10 metrelik kapı açıklığı ile bağlanır. Taş temelli ve kerpiç bedenli duvarların üzeri kil katkılı çamur harç ile sıvalı ve üzeri de yer yer mavi badanalıdır. İki odanın ortak duvar kalınlığı (1,60 metre) doğuya doğru yanyana dizilmiş diğer mekanların da duvar ölçüsünü verir.

Yan yana yapılan bu odalardan sadece Ive II nolu odalar işlevi hakkında veri sunmuştur. II nolu depo odanın doğusunda yer alan III nolu oda, batısındaki pithoslu odalardan ve doğusundaki mekanlardan biraz daha geniştir (6,5X10 metre). Duvarları taş temelli ve kerpiç bedenli odanın beyaz badanalı olduğu tespit edilmiştir. Duvarlarında 3 badana katmanı tespit edilen odanın tabanı kil ile sıkıştırılmış, tabana yer yer birkaç sal taşı döşenmiştir. Mekanın asıl kullanım amacına yönelik verilerden yoksun olsak da odanın güneybatı duvarı önündeki kilden yapılmış iki ocak, burasının aynı zamanda mutfak olarak kullanıldığını gösterir. Kuzey duvarı tespit edilemeyen odanın girişi 1,80 metre açıklıkla güneydendir ve pithoslu odalarla bağlantısı yoktur. Odanın güneyinde yer alan ara geçişe ve oradan da 11 nolu salona açılan kapılarının diğer odalardan daha geniş olması odanın kullanım amacıyla alakalıdır.

III nolu odanın doğusunda 5 metre genişliğindeki IV nolu oda yer alır. Mekanın güney duvarından 2,80 metre kuzeyde doğu batı doğrultulu bir ara duvar, mekanı ikiye böler. 50 cm kalınlığındaki duvarın sadece temel taş dizisi tespit edilebilmiştir. Mekan içerisinden elde edilen buluntular; kırık çanak çömlek parçaları, andezit taşından kırık kap parçaları, amorf demir obje parçaları, kemikten yapılmış bir alete ait parçalardır ki elde edilen veriler burasının işlevine dair bir adlandırmaya yetmemektedir. Bu odanın da güneydeki salona açılan ara geçişe bağlandığı görülmektedir.

IV nolu mekanın doğusundaki mekan, güneybatısında yer alan 6 basamaklı bir merdivenle güney kuzey doğrultusunda 46 metre uzanan, Tapınağın kuzeyindeki koridora bağlanmaktadır. 6 basamaklı taş merdivenin ulaştığı kapı, koridorun genişliği ile aynı açıklığa sahiptir. 1 nolu salonun kuzeyinde yer alan odaların kontrollü girişleri salondan sağlanırken 5 nolu oda ile direkt bir bağlantının olmayışı ve 5 nolu odanın

çift kanatlı kapısı burasının kuzeydeki teraslı yapılara ulaşmak için tasarlanmış olduğunu düşündürür. Salona açılan va yanyana sıralanmış odaların hepsinin depolama için kullanıldığını söylemek zordur. En azından içerisinde ocak olan 3 nolu oda ve merdivenle inilen 5 nolu odanın depolama işlevinden uzak mekanlar olduğu anlaşılmaktadır. 4 nolu odanın güney kısmında ayrılan bölmesinin haricinde, çok dar olan kapı açıklığı (80 cm) odaya girişin adeta istenmediğini düşündürür.

5 nolu oda kapısıyla 11 nolu salon kapısı arasında, koridorun doğu duvarına açılmış 2 adet koridorun varlığı izlense de bu alanda koridor bulunmaz.[62] Koridor üzerindeki ilk kapı açıklığı batıdaki 11 nolu salona bağlanır. 11 nolu salona girişte oluşturulan denetimi, koridorun daraltılması ile yapılan kapının kuzeyindeki çıkıntı ile ifade edebiliriz. 11 nolu salondan daha güneydeki odalar içerisinde bir diğer depo odasının varlığı gerek mimari olarak ve gerekse depolama sistemi bakımından Menua sonrası bir uygulamayı gösterir.

Koridorun sağdan ve soldan daraltılarak oluşturulan kapısını (Fotoğraf 149) geçtikten sonra doğudaki ilk depo odası olan 14 nolu depo odası tavanı kerpiç payelerle taşınan pithoslu bir odadır (Fotoğraf 150). Payeli salon olarak adlandırılmış bu depo odasının kuzeyinde, koridorun denetimli geçişinden önce varılan 16 nolu odanın tavanı ise ahşap sütunlarla taşınmaktadır. Sütun kaideleri ise kumtaşından yapılmış diğer örnekleri yansıtır. Diğer örneklerin yer aldığı 11 ve 15 nolu salonların da Menua döneminde yapıldığını rahatlıkla söyleyebilirz ki 15 nolu salonda ortaya çıkarılan kumtaşı kaidenin iki satırlı çivi yazıtı Menua adına işaret eder[63]. 16 nolu salonun içerisinde depolama için tasarlandığını gösterecek verilere rastlanmamıştır.

14 no'lu oda olarak adlandırılan payeli deponun kapı girişinin üst kısmına yine yassı kumtaşı levhalar konulmuş, bunun üstüne de büyük bir ahşap kalas yerleştirilmiştir. 135 cm. genişliğinde ve 1.90 m. derinliğinde olan kapı girişinin kuzey duvarı önüne 50 cm. genişliğinde bir kerpiç duvar daha yapılmıştır. İçeriye açılan

[62] Doğuya ilerleyen ve genişlikleri birbirinden çok farklı olan açıklıkların toprak dökmek amacıyla Belli tarafından oluşturulmuş aralıklar olduğunu ifade etmek gerekir.
[63] "İşpuini oğlu Menua, bu sarayı mükemmel bir şekilde inşa ettirdi."(Belli 2008:183)

ahşap kapının odanın güneybatı köşesinde yer alması içerideki alanı daraltmaz. 44 metre uzunluğunda ve 8 metre genişliğinde olan Payeli Salondaki payelerden I.'si (kapıya yakın olanı), uygulanan yanlış kazı tekniği ve Belli'nin yıkıntı kerpiç duvar olduğunda ısrar etmesi neticesinde tamamen ortadan kaldırılmıştır (Belli 2008:175).

Taş temelli ve kerpiç bedenli bu paye 2,20X2,70 metre ölçülerindeydi. Doğusundaki paye 2,10X2,70 metre ölçülerinde ve onunda doğusundaki paye 2,10X7,85 metre ölçülerindedir. Kapı girişinden itibaren doğuya doğru sıralanışlarıyla adlandırılan payelerden en doğudaki 3. Paye diğerlerinden daha büyük bir alanı kaplamaktadır (Fotoğraf 151). 2015 yılında yapılan kaçak kazı neticesinde anlaşılmıştır ki I. payenin, mekan tabanının altında kalan temeli büyük ve işlenmemiş kalker taşlarıyla oluşturulmuştur (Fotoğraf 152). Odayı doğu batı doğrultusunda bölen payeler mekanın sonradan depo olarak kullanımı için inşa edilmiş taşıyıcılardır.

Ağız çapları 40 cm, gövde çapları da 80-100 cm olarak ölçülen pithosların[64] doğudan başlanarak yerleştirilmesi söz konusudur ki depo odası tamamen dolu değildir (Çizim 10). Bu da depo odası olarak tasarlanmadığını ihtiyaca binayen oluşturulduğunu gösterir. Menua sonrası artan nüfus ve depolama ihtiyacı neticesinde var olan mekanlardan devşirilen bu depo odasının hem yeri diğer depo odalarından uzakta hem de kullanılan tavanı taşıyan birimlerin yapım tarzı ve kullanılan malzemesi Menua dönemi mimari anlayışını yansıtmamaktadır. Tavanı taşıması için ahşap direkleri taş sütun altlıklara oturtan İşpuini dönemi mimari tarz Menua tarafından da Sarayın yapımında tercih edilmiş ve inşa edilen salonlarda taş sütun altlıklı ahşap dikmeler kullanılmıştır. Daha sonra özellikle II. Rusa dönemi kentlerinde de gördüğümüz mekanlarda tavan taşıma sistemlerinin payelerle oluşturulması daha sağlam ve daha kolay bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

14 nolu salondan hem büyüklük hem de depolanan malzeme yönünden farklılık arzeden 12 nolu oda koridorun 15 nolu salona ulaşmadan batıdaki son açıklığıdır.

[64] Payeli Salondaki payelerin kuzeyindeki bölümde 5 adet, güneyindeki bölümde 30 adet pithos tespit edilmiştir. Aralarında irili ufaklı kaplar ve büyük çanakların bulunduğu pithosların 22 tanesi üzerinde ölçek işareti vardır.

Doğuya açılan Payeli Salon'un 10,40 metre güneyinde, batı yönüne açılan bir kapı girişi ile 12 nolu odaya geçilir. Bu kapı girişi, 11 no'lu büyük salona açılan ilk kapıdan sonra, batı yönüne açılan ikinci kapıyı oluşturmaktadır. Kapı girişinin kuzey ve güney köşelerine 25 cm. derinliğinde girintiler yapılarak, asıl kapı girişi oluşturulmuştur. 1 metre genişliğindeki kapı girişi, 1,30 metre derinliğinde ve ortalama 1,80 metre yüksekliğindedir. Tek kanatlı olduğu anlaşılan kapının dışarıya, yani koridora doğru açıldığı anlaşılmaktadır ki içeride kapının açılabileceği alan yoktur (Fotoğraf 153). 8,60 metre uzunluğunda ve 2,50 metre genişliğinde olan bu oda, dikdörtgen bir plan göstermektedir. Odanın tabanı sıkıştırılmış kilden yapılmış ve kuzey duvarının önünde 1,80 metre yüksekliğinde ve 40 cm. derinliğinde bir seki bulunmaktadır. Sekinin altında ve kuzey duvarı üzerinde çeşitli eşya ve kandilin konduğu üstü kavisli bir niş vardır (Fotoğraf 154). Bu seki, odanın diğer duvarları gibi kerpiç bloklardan yapılmıştır. Kapı girişinin tam karşısında ve odanın güneydoğu köşe duvarına ise sal taşlardan küçük bir ocak yapılmıştır.

Belli'nin ifade ettiğine göre sekinin üst hizasında güneye doğru eşit aralıklar ile dört ahşap hatılın yuvaları, doğu ve batı duvarları üzerinde görülür. Böylelikle yerden 2 metre yükseklikte bir asma kat oluşturulmuştur. Ayrıca Belli, mekandaki asma kat olarak nitelediği kısımda, burada çalışan işçilerin yattığını, ocağın içerisinde kor halinde bırakılan ateşle ocağın sabit bir mangal vazifesi görerek işçileri ısıttığını ve kalede 7. yy'ın sonunda İskit saldırısı neticesi çıkan yangında tüm bu odanın ahşap aksamının yanarak kalın bir kül ve kömür tabakası oluşturduğunu ifade etmiştir (Belli 2006b:155-156). Dahası Belli'nin bu odada bulunduğunu belirttiği demirden yapılmış kargı ve ok uçları ile çeşitli eşyalar önce yangından daha sonra da nemden aşırı bir şekilde oksitlenip parçalara ayrılmıştır, ifadesi odanın işlevi konusundaki soru işaretlerini netleştirmektedir.

Mekan, koridorda bulunan çivi yazılı taş tablette sıralanan silahların konulduğu, duvarlarında ahşap rafları olan bir silah deposudur. Yanarak çökmüş duvar raflarının yanık izleri duvarlarda eşit aralıklı izler bırakmıştır. Rafların üzerlerine konulduğunu düşündüğümüz silahların yanmış ahşap rafların aralarında olduğu halde duvar diplerine yığıldığı da ayrıca gözlenmiştir. Depo içerisindeki ocağın ve hemen

sağındaki kül çukurunun içerisinden ele geçirilen metal cürufları, parçalar halinde demir aletler söz konusu ocağın silahların tamirat işleri için kullanılmış olabileceğini gösterir. Böylelikle kapısının neden bu kadar özenli yapıldığı, boyutları, duvarlarındaki yanık ahşap izleri ve buluntuları odanın denetimli alanda yer alışını açıklamaktadır.

Denetimleri uzun koridorlarla sağlanan Çavuştepe depoları, Sardurihinili sarayında İrmuşini tapınak kompleksinin doğusunda yer alır. Tapınak kısmına ve güney giriş kapısına koridorlarla sağlanan bağlantılarıyla giriş çıkış trafiğinin denetim altına alındığını söyleyebiliriz. Ortalama olarak kentin güneyindeki tarımsal potansiyelin mimarideki karşılığı olarak algılayabileceğimiz depo odalarını tespit edilenleri yazıtların işaret ettiği kadarından azını depolar görünmektedir. 100 kadar pithosun yarı bellerine kadar tabana gömülü halde bulunduğu depo mekanı 23,50 X 16 metre boyutlarındadır (Erzen 1977a: 622) (Fotoğraf 155 ve 156). Erzen'e göre, 7. yy.'daki tadilattan sonra 1.50 metre kalınlığındaki taş temelli kerpiç bedenli duvarla 23,50 X 7 metre ile 23X7 metre ölçülerinde iki ayrı mekana bölünürken tavanı taşıyan ortadaki sütunlar kaldırılarak taş temelli kerpiç bir duvar örülmüştür. Tavanı taşıyan ahşap direklerden vazgeçilerek kerpiç duvarın taşıyıcı olarak tercih edilmesi Argişti oğlu Rusa dönemi uygulamalarını hatırlatsa da bu inşaat artan ihtiyacın neticesi olabilir.

Kentin güneyindeki arazileri işlemek zorunda olan çiftçi nüfus için 6-8 kişilik orta büyüklükte bir aile başına 20 dönüm arazi düştüğü varsayılırsa[65] kişi başına 3 dönüm işlenecek arazi düşer. Ovanın topraklarının bütününün tahıl, meyve ve sebze tarımı için kullanıldığını varsayarsak hasattan elde edilen ürünün depolanması gerekmektedir. Bu depolama işlemi için çiftçi evlerinde bulunan kilerlerden daha büyük ölçekli depolama kaplarına ve daha sistemli depo mekanlarına ihtiyaç duyulur

[65]6 kişilik bir aile, hayvanları beslemek için gerekli arpa, çavdar ve yulaf gibi tahılların yanı sıra, yılda en azından yaklaşık 1800 kg buğday yetiştirmek zorundadır. Her yıl yarısının ekildiği ve diğer yarısının nadasa bırakılarak kısmen otlak olarak kullanıldığı 6 hektarlık kuru tarım toprağı, ortalama bir ailenin ihtiyaçlarına karşılık verir.
Sulu tarıma elverişli bölgelerde ise, 2-3 hektarlık bir toprak, ortalama büyüklükteki bir aile için (8 kişilik bir aile) yeterli olur (Yakar 2007: 164).

lakin “Uçkale” (Fotoğraf 157) yapısı ile kentin ikinci tapınağı olan İrmuşini Tapınağı arasındaki alanda ortaya çıkarılan alanlardan fazlası gerekmektedir.

Pithosların boyun kısmı ile gövde kısmı arasında ölçek belirten işaretler ve depolanan ürünün cinsinin yazılı olduğu çivi yazısı ve bazı pithosların içerisinde ölçek kapları olduğu bilinmektedir. Çavuştepe Kazıları’nda ortaya çıkarılan yazıtlardan edindiğimiz verilere göre, depolanan ürün miktarı ortalama 90.632 kapidir[66] (Dinçol 1979-80: 96-102, no 1-7). 1 kapi 30 lt (Salvini 2010: 368.) ise karşımıza 2.718.960 lt. yani 2700 tondan fazla bir miktar çıkmaktadır. Bu da tapınak depolarının ne kadar kapasitesi olduğu sorusunu akla getirmektedir.

Sardurihinili depo odalarını büyüklüğüne bakarak Anzaf sarayındaki depolama miktarıyla şimdilik kıyaslayamasak bile mimarideki işlevsel benzerliklerden bahsedebiliriz. Özellikle pithoslu depo odalarına koridor ve salonlardan bağlanan geçişlerin yanı sıra odaların birbiri arasındaki geçiş aralıkları Argişti oğlu Rusa döneminde de işlevsel gereklilikten dolayı uygulanan bir sistemdir. Birbirine bağlı pithoslu depo odalarına bir diğer örnek Kef sarayı depolarındaki 1, 2 ve 3 nolu odalardır. Odalar arasında geçişi sağlayan kapı açıklıkları 2,05 metre ölçülmüştür. 1 nolu oda 2,60 metre genişliğinde olup tabanına yan yana 2 pithos yerleştirilmiştir. 6 metre genişliğinde olan 2 nolu odanın tabanına gömülü pithosların daha büyük olduğu belirtilmiş ve 3 nolu odanın genişliği de 2,45 metre olarak ifade edilmiştir (Bilgiç-Öğün 1965:3 vd.). Yarı gövdesine kadar tabana gömülü pithosların gövde çapları bu aralıklardan geçmeye müsait ise de 3 depo odasını batısındaki 7 nolu koridora bağlayan kapı açıklığı daha dardır. Benzer durumun Anzaf ve Sardurihinili depolarındaki tabana gömülmüş pithoslar için de geçerli olduğu düşünülürse pithosların yerleştirme işleminin kapı açıklığının hazırlanmasından önce yapıldığını söyleyebiliriz.

[66] Kapi olarak belirtilmiş ölçü biriminin tahıl depolamak için kullanıldığı kabul edilirse (Payne 2005:8,86) Çavuştepe’nin kuru ürün depolamada büyük bir hacminin olduğunu söyleyebiliriz.

Kef sarayındaki pithoslu odaların uzun koridorlar şeklinde tasarlanmış olması tavanı taşıyacak sütunlara ihtiyacı olmadığını ifade eder. 1 ve 3 nolu odalarda tespit edilen kabartmalı kaidelere rağmen ifade ettiğimiz bu durum 3 oda için de geçerlidir. Odaların duvar aralarında kalan kullanım araları yeterince dar ve hatta duvar kalınlıkları da ikinci katı taşıyacak ölçülerdedir.

Pithosların yerleştirilmesinde rastgele bir tasarım yapılmamış, mekanın kullanım kolaylığı gözetilmiştir. 1 nolu odada ortaya çıkarılan pithoslar doğu batı doğrultulu 2 sıra halinde dizilmişlerdir. Güneydeki sıranın çivi yazılı kısmı kuzeye, kuzeydeki sıranın ise güneye bakar şekilde dizildiği tespit edilmiştir. 2 sıra pithosun içeriklerinin birbirlerine bakar şekilde (Bilgiç-Öğün 1964:69) yer almasıyla oluşturulan kullanım kolaylığı 3 sıralı pithos dizilerinde de en kuzeydeki kısmın güneye bakar vaziyette yerleştirilmesiyle (Bilgiç-Öğün 1965:4) sağlanmıştır.

Argişti oğlu Rusa dönemi depo odalarının depolama kapasitesinin mimari uygulamalar ile arttırıldığını düşünürsek depoların azami limitlerinde kullanıldıklarını Kef ve Ayanis örneklerine bakarak söyleyebiliriz. Kef sarayında uzun koridorlar şeklinde tasarlanan odaların Ayanis sarayında yamaca oluşturulan teraslar üzerine inşası kronolojik veya salt teknik bir gelişimi göstermez. Alan kullanımının en verimli hale getirildiğini ve depo odalarının kapasitesinin arttırılmaya çabalandığını kabul edersek Ayanis batı depo odalarının taraçalar halinde alçalmasını (Çilingiroğlu-Işıklı 2014:311) açıklayabiliriz (Fotoğraf 158).

Depolama kaplarının ihtiyaca binayen imal edilmesi gibi oda sayılarının ve boyutlarının değişimi de bu ihtiyaçların mimarideki yansımalarıdır. Pithoslu depo alanına erişimin netleşmesi için gelecek kazı sezonlarının verilerini beklesek bile kapı girişlerinin kontrollü geçişler düşünülerek tasarlandığını söyleyebiliriz. Kaldı ki yamaçtan aşağı inen teraslara erişimin zorluğu hesaba katılarak kuzeyden güneye pithoslara ne konulacağı dahi tasarlanmış ise giriş kapısının denetimden uzak olmadığı açıktır. Gündelik ihtiyaçları karşılayacak daha az miktarların daha küçük kaplarda ve depoların kuzey kısımlarında saklanmasının başka açıklaması da olamaz (Çilingiroğlu 2007a:80).

Her ne kadar da mimari, alçalan teraslar üzerinde şekillense de Ayanis batı depo odaları (Fotoğraf 159) Kef sarayının uzun depo odalarına benzer. Duvarları ikinci katı taşıyacak kadar kalın yapılmış odaları, birbirini destekleyerek güneyden kuzeye doğru yükselen yapılar olarak tanımlayabiliriz. Zemin katın depo olarak kullanıldığı yapıların üst katları güneyden kuzeye yekpare bir duvar izlenimi veriyor olmalıydı.

Pithoslar kullanım kolaylığı düşünülerek toprak zemine gömülmüşlerdir ki bu uygulama Havza'daki tüm saray yapılarında standart bir uygulamadır. Yarı gövdelerine kadar toprağa gömülen Ayanis depolarına ait pithoslar Anzaf, Çavuştepe, Toprakkale ve Kef depolarında yer alan depolama kapları ölçüleriyle yakınlık gösterse de aynı değildir. Anzaf'ta ağız çapları 80-100 cm arası değişen pithosların gövde çapları 120 cm olup boyları 2 metreye kadar uzamaktadır. Keza Çavuştepe depo odalarında yer alan pithosların boyları 2 metreyi aşar vaziyettedir. Ayanis depo odalarında ağız çapları 0,78 metre ile 1,5 metre, yükseklikleri ise 1,5 metre ile 2,5 metre arasında değişen pithoslar yer alır ki aslında imalat safhasında amaçlanan aynıdır. Amaçlanan, pithosların kapasitesinin maksimum düzeyde kullanılmasıdır. Menua döneminden itibaren sitadel depolarında görülen bu standart uygulama krallığın iskânı standardize ettiğinin ifadesidir. Standardizasyonun ihtiyaç halinde fayda amaçlı değişmesi Argişti oğlu Rusa depolarında görülür. Ayanis depo odalarındaki pithosların kapasitesi kadar doldurulmadığı ne kadar ürün konulmak isteniyorsa ona göre ölçeklendirildiği çözülmüştür. Kabın içindeki ürün miktarını gösteren ölçek işareti diğer örneklerden bilindiğinin aksine kabın hacmini ifade etmez (Çilingiroğlu 2008b).

Yine de standart uygulamaların Havza'daki kayıt kısmındaki eksikliğinin giderilmesi Ayanis kazıları sayesinde olmuştur. Krallık depo mekanlarının ekonomik boyutunun, kuramsal çıkarımlarla ifadesinden kurtulduğu yerdir belki de Ayanis. Ağız kısımları kapatılan ve bir bulla ile mühürlenerek kayıt altına alınan pithosların üzerindeki ölçü ve muhtevanın bulla ile uyuşması (Çilingiroğlu 2007a:81) Ayanis'teki ekonomik trafiğin kontrolü ile alakalıdır. Pithoslardaki ürünün kaç ölçek olarak nereden geldiğinin kaydının tutulması vergilendirme sisteminin organize

yürütüldüğünü ve depo odalarının hangi ihtiyaçların gereği olarak inşasını göstermektedir.

Depolanan ürünlerin sarayın gündelik ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olduğunu düşünmenin ötesinde kıtlık ve savaş zamanlarında aşağı yerleşmesindeki halkını da ayakta tutabilmesi gerekmektedir. Depolama mekanlarının aşağı yerleşmenin iskâncıları yanında saray görevlilerinin ihtiyaçlarını da karşılayacak kapasitede olduğunu söyleyebilmek çok net veriler gerektirir. Eldeki farazi verilere dayanarak yapacağımız çıkarsamalar askıda kalsa da Sardurihinili kenti için bir hesaplama yapabilirz. Ortalama 7000 kişinin aşağı yerleşmede yaşadığını ve kişi başı yıllık 200 kg buğdaydan 7000 kişi X 200 kg = 1.400.000 kg = 1.400 ton buğday gerektiğini varsayalım. Sitadelde görevli olanları da ekleyecek olursak: Toprakkale sarayı görevlilerinin 5507 (Payne 2006:299-300) olarak verilen sayısı her ne kadar net olmasa da elimizdeki tek yazılı veridir. Sarayda çalışanlar için, sadece 5507 kişi üzerinden hesap yapacak olursak 5507 kişi X200 kg = 1.101,400 kg = 1,102 ton buğdaya daha ihtiyaç olacaktır. Çavuştepe depolama kapasitesini tahmin ettiğimiz eldeki verilere göre 2700 ton olan miktar tüm ihtiyacı karşıyacak kadardır. Toplam 1400+1102=2502 ton olarak hesapladığımız ihtiyaç, aşağı yerleşmedeki fert sayısı ve saraydaki görevli sayısının makul seviyelere çekilmesi ile değişecektir.

(3) Hizmet Birimleri

Sarayın görkemli yapısını ayakta tutan ve devamını garantiler nitelikteki unsurlar, merkezi ayakta tutan ve yücelten halk gibi geri planda kaldığından, şatafattan yoksundur. Her ne kadar da tarihin mutfağı, yazılan ve resmedilen neticeler kadar ilgi çekse de şatafatın tamamı göz önünde olana yöneliktir. Vitrinin gösterişli kalabilmesi malzemenin ve hazırlıkların kusursuzluğuna bağlıysa yüksek duvarların ve devasa odaların gündelik gereklerini yerine getirmek de hizmet odaklı tasarlanmış mimari yapıların görevidir.

En nihayetinde gündelik işlerin sürdürüldüğü mekanlar olarak algılansa da sarayın hizmet birimlerinin krali bir organizasyonun parçaları olduğunu unutmamak lazım

gelir. Sarayın hizmet birimleri, sivil örneklerinden çok daha teferruatlı ve uzun vadeli bir kullanımı öngören inşaatlardır. Anzaf sitadelinin kuzeybatısında yer alan Menua dönemi saray mutfağı ile II. Sarduri dönemi Çavuştepe sarayı mutfak alanlarının yapısal ve içerik olarak karşılaştırılması zor görünse de her iki mekanın da mutfak olarak tanımı hafirleri tarafından yapılabilmiştir.

Eldeki verilerle Kef sarayı 9 nolu odanın mekânsal ilişkisine dayanarak mutfak olarak tanımlaması her ne kadar zor ise de buluntuların aksini iddia eder durumu değerlendirilmelidir. Ayrıca Ayanis sarayı mutfağına ilişkin net tespitler için "evsel mekanlar" veri oluşturacak ise en azından mutfak yapısının saray kompleksinin merkezinde olduğunu söylemek gerekecektir. Bu tespit ne kadar doğrudur bilemiyoruz lakin saray mutfağının her örnekte farklı verilerle karşımıza çıkışı tanımlamaları zorlaştırmaktadır.

Anzaf sitadelin kuzeybatısında yer alan mutfak yapısı, 21 metre uzunluğunda ve 5 metre genişliğinde dikdörtgen bir plan göstermektedir (Fotoğraf 160). Doğu-batı doğrultusunda inşa edilen yapının doğu duvarı 3,5 metre yüksekliğinde bir taş örgüye sahiptir (Belli-Ceylan 2001:389-390). Batıya doğru alçalan yamaç üzerinde oluşturulan teras üzerine inşa edilmiş yapının batı duvarı temel seviyesinde birkaç taş dizisiyle adlandırlabilmiştir. Mutfak yapısı doğusundaki merdivenlerle sarayın diğer mekanlarına bağlanmaktadır. Mekanın hemen hemen ortasında güney duvarı üzerinde yer alan nişin kuzeyinde yassı kum taşından oluşturulmuş taş platform boyutu küçük olsa da Sardurihinili mutfağı batısındaki örneği akla getirir (Belli-Ceylan 2000:455)

Tabanı sıkıştırılmış kilden yapılan mutfak yapısında dokuz tandır ve iki pithos ortaya çıkarılmış ve tabanda 90X90 cm. ölçülerinde içinde mercimek olan bir silo çukuru da tespit edilmiştir. Ayrıca bulunan demir külçe?, taş kap ve ezgi taşları, kırmızı mercimek, yabani nohut, topaklar halinde kırmızı, sarı, mavi ve beyaz boya haricinde bir de iki elini yana açmış vaziyette 2 hayvanı tutan bir figürün resmedildiği mühür baskısı mekanın mekânsal işlevin çözümlemesi için kafi görünmektedir.

Ancak uygulanan kazı tekniği ile batıdan doğuya doğru kazılan mekanın kaderi işçilerin kazmalarına terkedildiğinden mekanı anlamlandıracak veriler atılan toprak ile yitip gitmiştir. Öyle ki mekanın doğu duvarının önünde, tabanda ortaya çıkarılan 9 adet tandır ve 2 pithosla aynı düzlemde, 2 metre yüksekliğe ve 1.80 metre ene sahip tabanı yarım koni şeklinde bir ocak da bu tahribattan payına düşeni almış ve raporlarda yer alamamıştır. Yine de tandırların sitadeldeki nüfusu işaret edecek kadar çok oluşu dikkate alınmalıdır. Mutfak yapısının eldeki veriler ışığında salt pişirme işlemleri için kullanılmış olabileceği göz önüne alınırsa salonlardan ve depo odalarından uzak inşa edilmesi mantıklıdır. Servis amaçlı kullanılan mutfak birimleri için kazılmamış alanları işaret edebilmek ise güzel bir temennidir.

Ayanis'in teraslı depo mekanları gibi sitadelin kurulduğu kayalığı en verimli şekilde kullanmış olan Anzaf kenti mimarları sarayın iç kısımlarında da mutfak ve servis mekanları inşa etmiş olmalıdır. Aksi durumda standart mimari uygulamaları hayata geçiren krallığın mekan yeri seçimiyle oluşan servisteki zamansal aksaklıklara aldırmadığını düşünmek zorunda kalırız. Çavuştepe sarayında salonun doğusunda yer alan ve kapıları koridorlara açılan odaların, ele geçen buluntularına bakarak hizmet amaçlı kullanılmış olacağını söylemek mümkündür (Fotoğraf 161). Salonun doğusunda yer alan ve güney koridora açılan kapısının yanında yer alan merdivenler ve tavanı taşıyan sütunların altlıkları bu mekanın iki katlı olduğunu gösterir (Fotoğraf 162). Ayrıca in situ vaziyette bulunan mekanın ikinci katının yıkıntısı (Erzen 1970: 502) içerisinde ele geçen buluntular[67] burasının iki katlı bir saray mutfağı olduğunu işaret eder (Fotoğraf 163). Mutfak gibi batısındaki, taş döşeli platformlu oda da servis amaçlı kullanılmış olmalıdır (Fotoğraf 164). Taş platformun üzerinde tespit edilen sığır ve koyun kemikleri, mutfak kapları ve pithos parçaları da (Erzen 1968c:57) bu amacı doğrulamaktadır.

[67] Mutfağın ikinci katına ait olduğu ifade edilen buluntular kalın bir moloz yığıntısı içerisinde, mutfağın kuzeyindeki surların kuzeyinde ele geçmiştir. Moloz döküntünün dik yamaç üzerindeki yığıntısında kuzey-güney doğrultusunda alınan kesitin 4. tabakasında ele geçirilen bronz madalyonun üzerindeki betimleme ve kompozisyon her ne kadar önemli ise de madalyonun Van Müzesi'nde 69.1.17 envanter nosu ile kayıtlı bulunduğu halde müzenin sergi salonlarında veya depolarında olmayışı manidardır. Madalyonun bir yüzünde, karşılıklı olarak kutsal hayvanların üzerinde ayakta duran bir tanrı ve bir tanrıçanın karşılaşma sahnesinin resmedildiği Erzen tarafından ifade edilmesine karşın madalyonu tetkik etmek mümkün olmamıştır.

Sitadel surları içerisinde yer alan işliklerin de hizmet birimi olarak adlandırılması gerekir. Kazılardaki verilerin yetersiz oluşu ve tanımlanan mekanların birkaç buluntu üzerinden değerlendirilmesi işliklerin/atölyelerin mimari yapılarının tespitini zorlaştırmaktadır. Çavuştepe ve Anzaf kazılarında işlik olarak tanımlanan mekanların sitadel içerisinde dağınık ve bütünlük arzetmeyen mimari alanlar olduğu görülmektedir[68]. Bu birbirine benzemeyen mekanların belli bir standart oluşturmadığı da dikkate alınırsa uygulanan iskânın sistematiğinden bahsedilemez. Kaldı ki yerleşme yerinin seçiminden sitadeldeki mekanların işlevlerine göre ayarlanan kapı açıklıklarının inşası bile standart bir uygulamayı işaret etmektedir. Bu durumda ele alacağımız örnekleri verilerin tanımlayabileceği mekanlardan seçmek durumundayız. Ayanis kazılarının sunduğu veriler bu alanların net ifade edilebileceği ölçüdedir.

Çilingiroğlu tarafından "evsel mekanlar" (Çizim 11) olarak tanımlanan Ayanis sarayının hizmet birimleri tapınak kompleksinin batısında yer alır. Saray kompleksi içerisinde yer alan bu mekanlar kuzeybatı-güneydoğu yönünde inşa edilmiş olup (Fotoğraf 165) insitu buluntuları bakımından hizmet alanları olarak değerlendirilmelidir. Mekanların birbirleriyle olan mimari bağlantıları ve benzer inşa malzemeleri dolayısıyla sonradan bir eklemenin yapılmadığı söylenebilir.

Dikdörtgen planlı, duvarları kerpiçten inşa edilmiş mekanların tabanları sıkıştırılmış kilden müteşekkildir. Kapı açıklıkları kuzeye bakan mekanlardan 1 nolu oda içerisinde ele geçen buluntular burasının depolama için kullanıldığını gösterir. Depolama kaplarının içerisinde ve odada tahıl olmayışı kapların sıvı depolamak için kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. 1 nolu odanın kuzeyindeki kapı açıklığı ile bağlandığı 2 nolu oda içerisindeki çok çeşitli olduğu ifade edilen buluntuların[69] bir kısmı ikinci katın dolgusu içerisinden tespit edilmiştir. 4,85X4 metre boyutlarındaki

[68] Çavuştepe Uçkale önü yapıları olarak adlandırılan mekanların ve Yukarı Anzaf 3, 4, 5 nolu odaları ve 11 nolu salonunun kazı raporlarında işlik veya atölye olarak adlandırılması mekanların atölye ya da işlik olmasına yeterli değildir. Özellikle ele geçen birkaç parça malzemeye bakılarak yapılan bu aceleci tanımlar tarih ilerledikçe yayınlarda yüzlerle ve hatta binlerle ifade edilmeye başlanmıştır. Nitekim Yukarı Anzaf kazılarında Tapınak yakınlarında bulunan kovanlı ve tek mahmuzlu ok ucu sayıca binlerle ifade edilir hale gelmiştir.

[69] 2 nolu oda içerisinde ele geçen buluntular arasında çömlek, çanak, kase, küp, testi, kadeh, şişe olarak tanımlanmış 48 adet pişmiş toprak tüm kabın yanısıra demir ok uçları, bronz kınlı demir kılıç, demir mızrak uçları, demir balta, demir kürek, taş kap, demir bız, demir iğne, hasır sepet, taş mühür yer alır.

odanın 1.10 metre duvar kalınlığı ile ikinci katı taşıyabileceği düşünülürse ortaya çıkarılan demir silahların üst katta (Çilingiroğlu 2008a:39) depolanan malzemeler olduğu söylenebilir[70]. Aksi durumda peynir yapımı[71] ve öğütme işleri için kullanıldığı ifade edilen (Çilingiroğlu vd. 2009:79) odada silahların da depolandığını düşünmek gerekir. Oda içerisinde yer alan silahların Anzaf sarayında 12 nolu odada depolanan silahlar gibi ayrı bir alanda muhafaza edilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Ayrıca odanın büyüklüğü ve silahların kayıt altında olması gerekliliği de mızrak uçları, kılıçlar ve istiflenmiş demir ok uçlarının yiyecek maddeleriyle aynı odada depolanmadığı görüşümüze destek olacaktır. Lakin benzer silahların diğer odalarda da görülmesi ve özellikle ok uçlarının 4 ve 7 nolu odaların köşesinde bir arada tespit edilmesi söz konusudur (Çilingiroğlu vd. 2009:82,86). Bu durumda hizmet odalarında silahları kullanan kişilerin varlığından bahsetmek gerekecektir. Sadece depolama için kullanıldığı ifade edilen 4 nolu mekanın (Çilingiroğlu 2008a:39), tahıl depolamanın yanısıra askeri teçhizatın da muhafaza edildiği bir mekan olduğu şimdilik söylenebilir. 7 nolu mekanda sadak içerisinde bulunan okların (Çilingiroğlu vd. 2009:86) silo içerisine duvarda asılı durduğu yerden düşmüş olabileceği kabul edilirse bu durum sarayın hizmet alanlarında bir nevi asker kontrolündeki geçişleri hatırlatır. Yine de sarayı terkedenlerin bu silahları neden geride bıraktıkları da cevaplanamayan sorulardandır.

2 nolu odanın batısında 90 cm kapı açıklığı ile bağlandığı 5 nolu mekanın güneybatı köşesinde yer alan pişmiş toprak teknenin bira yapımında kullanılmış olabileceği ifade edilmiştir (Çilingiroğlu 2008a:39-40). Teknenin içerisinde tespit edilen arpa örnekleriyle kesinleşen bira imalatı için kullanılmış teknenin benzeri Yoncatepe'de bulunmuş ve ne hikmetse banyo küveti olarak tanımlanmıştır (Belli 2006a:394).

[70] İkinci kata çıkışın sağlandığı merdivenin 5 nolu alanın kuzeybatı köşesinde olduğu belirtilmiştir.
[71] 2 nolu odanın kuzeydoğu köşesinde yer alan dairesel bölme içersinde ele geçen dibi delikli büyük boyutlu çömleklerin peynir yapımında kullanılmış olabileceklerini düşünmekteyiz.

5 nolu oda içerisinde bulunan kimi pithosların tabana gömülerek sabitlendiği ve tahıl depolanması için kullanıldığı ifade edilmiştir. Bazı kapların içerisinde tespit edilen hayvan kemiklerine istinaden de bu alanda kurutulmuş et veya kavurma depolanmış olabileceği belirtilmiştir (Çilingiroğlu vd. 2009:85). Tamamiyle gündelik mutfak faaliyetlerinin sürdürüldüğü imalat odalarının depolama kapasitesi de sarayın günlük ihtiyacını karşılar nicelikte olmalıdır.

5 ve 4 nolu odaların batısında yer alan 7 nolu mekanın kuzeye açılan kapısı ancak diğer odaların kapı açıklıkları kadar dar ve mekanın işlevi doğrultusunda geniş inşa edilmiştir. Gündelik öğütme ve pişirme işlerinin gerçekleştirdiği mekanın iç yapılanmasındaki ocak, platform ve silo gibi sabit öğeler duvar kenarlarına iliştirilmiştir (Çilingiroğlu vd. 2009:86). Anlaşılan odur ki aynı anda birçok işin yapıldığı alanda odanın ortası boş bırakılmak suretiyle işleyişin düzeni sağlanmıştır.

7 nolu odanın batısında yer alan 8 nolu oda aslında idari işleyişin düzenini yansıtan bir mimari planlama içerir. Hizmet birimlerinde kullanılan erzağın depo odalarından getirildiği ve özellikle günlük kullanımın denetim altında olduğunu söyleyebiliriz. Batıdaki depo odalarında kayıt altında tutulduğunu bildiğimiz erzağın hizmet birimlerinde kontrolsüz işlendiğini söylemek zordur. Bu kontrolün sağlanmasına yönelik imalatın 8 nolu oda içerisinde yapıldığını söyleyebiliriz. İnce bir işçilik gerektiren mühür imalatı yanı sıra pişirme ve besin işleme faaliyetlerinden farklı olarak dokuma işleri için ağırşak imalatının da burada yapılmış olabileceğini söyleyebiliriz. Mekanda ortaya çıkarılan 14 adet tezgah ağırlığının ve mühürlerin mekan içerisindeki buluntu durumu, demir bir keski ile biley taşının tespiti bahsettiğimiz imalatı destekler niteliktedir (Çilingiroğlu vd. 2009:90). Aynı derecede ince işçilik gerektirecek faaliyetlerin yapıldığı 9 nolu mekan ise 8 nolu mekanın batısında yer alır. Özellikle bu mekandaki süzgü (Çilingiroğlu vd. 2009:92) olarak nitelendirilen kabın peynir yapımında kullanılmış olduğunu düşünmekteyiz. Peynir yapılacak sütün kestirildikten/ekşitildikten sonra süzülmesi işleminde kullanıldığını[72]

[72] Curry, Andrew, 2013, Archaeology:The Milk revolution, Nature International weekly journal of science, http://www.nature.com/news/archaeology-the-milk-revolution-1.13471.

düşündüğümüz ahşaptan yapılmış bu delikli kapların 9 nolu mekanda üretildikleri düşünülürse diğer buluntularının da çeşitliliğine bakarak bu alanın genel bir işlik ve tamir atölyesi olduğu söylenebilir. Çeşitli kapların, demir ve bronz silahların, işlenmiş ahşap ve taş malzemenin, metal ve kemikten süs eşyalarının bulunduğu alanın (Çilingiroğlu vd. 2009:91-92) salt bir işlik için kullanılmış olacağını söyleyemeyiz.

Temelden itibaren kerpiçten örülmüş duvarları ve imalata dönük iç planlamaları ile sarayın gündelik yaşantısını ayakta tutan hizmet birimlerinin bu gösterişten uzak konumunu Urartu'nun iskân anlayışındaki fayda unsuru ile açıklayabiliriz. Saray kompleksinde yer alan yapılar için her ne kadar da estetik unsurlar akla gelse de hizmet birimlerinin inşasında fayda unsuru ön plandadır. Öyle ki Ayanis'te tespit edilen ahşap kapı eşiklerinin Çavuştepe kuzey koridoruna açılan ve sur ile salon arasında kalan odalarda ve salonun doğusundaki hizmet odalarında da ahşap olduğu (Erzen 1966:57) görülmüştür.

İmalattan uzak faaliyetlere ayrılmış alanların da hizmet birimleri kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. 1 nolu odanın batısında ve 7, 8, 9 nolu odaların güneyinde yer alan 10 ve 11 nolu mekanlar boyutları, kalın duvarları ve buluntuları ile diğerlerinden ayrılırlar. Gündelik hizmet birimlerinden daha çok törensel faaliyetlerin hizmeti için tasarlanmış mekanlar olabilirler (Batmaz 2012: 40 vd). 10 nolu mekandan güneye açılan kapının bağlandığı 12 nolu odanın bodrum katında 2 oda yer alır. Bu iki oda 13 ve 14 nolu olarak kodlanmışlardır. Sarayın hizmet birimleri içerisinde buluntuları ile sadece depolama yapıldığını gösteren bu odalarda binlerce pişmiş toprak kabın varlığı saptanmıştır. Sarayın çanak çömlek depolarından olan bu iki odadaki depolama işleminin sistematik bir halde olduğu depolanan kapların odalara göre değişiklik göstermesinden hareketle söylenebilir. 13 nolu odada kırmızı astarlı servis kaplarının, 14 nolu odada ise kahve, devetüyü ve krem astarlı büyük boyutlu kapların depolandığı tespit edilmiştir. Çanak çömleklerin kalitesi ve çeşidi depolanan malzemenin saraya hitap ettiğini kabul etmek için yeterlidir (Erdem 2014:148). Taş temelli ve kerpiç bedenli duvarları, kimi yerde anakayadan düzlenmiş tabanı ile her ne kadar kuzeyindeki imalat yapılan odalardan farklılık arzetse de bu odaların sadece çanak çömlek deposu olduğunu unutmamak gerekir.

c- Tapınak Kompleksi

Estetik unsurların öne çıkarak etkileyici bir mimari için verilen uğraşın sergilendiği tapınak kompleksi bir anlamda sarayın görkemini yansıtır. Görkemin amacı halkı kontrol altına alabilmek ve hareket alanı için yön tayin edebilmektir. Aslında bu mimari görkemin görünen kısmında yer alan ruhani ritüellerin tek başına yönetsel olguyu tanımlaması mümkün değildir. Ritüellerin yanında merkezi erkin fiziksel gücünün en net hissedildiği (Mumford 2007:53) alan olarak tanımlayabileceğimiz tapınak komplekslerini korunaklı sitadellerin surları ardında, sitadelin efendisine hükmeden bir konumda değerlendirmek hiç de yanlış olmaz.

Sitadelin tapınak kompleksini inşa edebilecek en yüksek yeri seçilmiş ve Menua döneminden Argişti oğlu Rusa dönemi sonuna kadar Van Gölü Havzası'ndaki krali kentlerde ilk inşa edilen kent yapısı Haldi Tapınağı olmuştur. Anzaf'ta, Körzüt'te, Çavuştepe'de, Toprakkale'de, Ayanis'te Haldi adına yaptırıldığı ifade edilen kare planlı tapınaklar Urartu iskânını ayakta tutan iki unsurdan biri olmuştur. Merkezi erkin ruhu ve bedeni kontrol altında tutarak işletebildiği sömürü aslında sadece Urartu'ya has değildir. Tüm eskiçağ toplumları devletleşebilmeyi bir kenara bırakın ayakta kalabilmek için başka seçenek bulamamışlardır.

Krallığın birleştirici bir unsur olarak bulduğu çare İşpuini dönemine kadar ancak şekillenmiş ve kayıt altında bir sistem oluşturulmuştur. Meher Kapı[73] tapınım listesinin tam tarihi belli olmasa da İşpuini döneminde Menua'nın katılımıyla listenin oluşturulduğu açıktır. Aşağı Anzaf yapısının İşpuini dönemi yapısı olduğu ve

[73] Meherkapı, Yeşilalıç, Hazinepiri gibi yerleşim yeri dışında inşa edilmiş çivi yazılı anıtsal ve dinsel kaya nişleri halka krali bir gücün mensubu olduklarını gösteren, hatırlatan simgesel yapılardır. Tıpkı Hititlerde kralın ve dağ tanrılarının kabartmalarıyla beraber hiyeroğlif yazıtların bulunduğu kaya kabartmaları ve motifleri gibi. Hitit halkı yazıyı bilmemesine rağmen kralı ve tanrıları simgeleyen hiyeroglif işaretleri tanıyordu. Urartu halkı da okuyup yazamıyor olsa da çivi yazısının krali bir simge olduğunu biliyor ve hanedanın gücünü hissedebiliyordu. Günümüzde de müslüman halk islami motifleri simgeleyen Arapça harfleri okuyamasa ve anlayamasa bile dine ait öğeler olduğunu biliyor ve inandıkları Tanrısal gücün varlığını hissedebiliyorlar.
Meher Kapı nişi, Urartu iskân anlayışında kontrolün merkezi erkte toplanması hususunun şansa bırakılmadığına işaret eder. Tanrıların bir liste halinde yazdırılması aslında tapınanların kontrolünün sağlanmasına yönelik merkezi bir adımdır. Gerek bütünleyici gerekse kontrolcü olan bu liste bir bakıma merkezi idarenin kudretini göstermektedir.

içerisinde tapınağı olmayan bir surlu yapının kent olarak algılanamayacağı dikkate alınırsa ilk tapınağın[74] Menua eliyle Haldi'ye ithafen inşası söz konusudur. Anzaf sitadelinin en yüksek kısmında inşa edilen tapınağın ise tek başına bir tapınım yapısı olmadığı ancak merkezi erkin silahlı gücünün tanrısal bir yansıması olarak değerlendirildiğinde var olan mimari kompleksin anlaşılabildiği görülmüştür.

Mimari özellikleri bakımından birçok kez kaleme alınmış Urartu tapınaklarının standart özelliklerde inşası, krallığın oluşturduğu iskân sistematiği içerisinde baskın unsurlardan biridir. Öyle ki tapınak kompleksi ile birlikte anlam bulan sitadelin merkezi erk içerisindeki yönetim anlayışına birebir dahil edildiği görülmektedir. Mimari gelişiminin dönemsel farklılıklardan çok yönetsel olgudaki temel gerekleri yerine getirdiği düşünülürse birbirine benzeyen ve hatta birbirinin aynı olan mimari uygulamaların nedeni olarak iskânın standardizasyonu gösterilebilir.

Duvar kalınlıklarının yüksekliğini garanti altına aldığı, kare planlı, köşeleri rizalitli tapınakların inşa malzemelerindeki fark tamamen ekonomik olanakların neticesidir. Anzaf, Çavuştepe ve Ayanis Haldi tapınaklarının benzer inşa teknikleri belirlenen standardı yansıtsa da estetiğe yansıyan ekonominin şekillendirdiği farklılıklar olmuştur. Bu estetik unsurlar, kullanılan taş blokların cinsi, duvar ve taban kaplamaları ve uygulanan bezemeler itibariyle kendini gösterse de Havza'daki tapınaklarda oluşmuş tahribat bu estetik unsurların değerlendirmesini kısıtlamaktadır.

(1) Tapınak Cellası

Sitadelin en yüksek noktasında yer alan Menua'nın Anzaf'ta inşa ettirdiği Haldi Tapınağı, Urartu sonrası gördüğü ikincil iskânla tahrip olmuştur. Tahribatın izleri mimarideki estetik unsurları yok etmişse de tapınak duvarlarının taş bedenleri ayaktadır (Fotoğraf 166). Taş bloklar üzerindeki kerpiç kısmın tamamen tahrip olduğu görülmüştür. Özellikle batı duvarının tahribatı tapınağın batısındaki anakayaya

[74] Her ne kadar da Karahan yazıtlarında geçen tapınak yaptırma ve kent kurma eylemi Körzüt'ün Menua döneminde inşasına başlanan ilk yerleşim yeri olarak algılanmasına sebep olsa da İşpuini döneminde kurgulanan Anzaf'ın kurulması daha önce başlamış ve hatta planlanmış olmalıdır. (Dinçol 1976 ve 1979)

oyularak inşa edilmiş eklentileri de tahrip etmiştir. Dıştan 13.40X13.40 metre ölçülerinde olan tapınağın duvarları 2,5 metre kalınlığında olup duvarlar kireç taşından bloklarla örülmüştür. Taş duvarlarının işçiliği ve yapısı bakımından Çavuştepe Haldi Tapınağı'na benzediği görülür (Fotoğraf 167 ve 168). Dönem farkı olsa da görülen benzerlik yapım tekniği ve imkanlarla alakalıdır. Taş malzemedeki kalite ve işçilik noksanlıkları blokların üzerine kaplanan taş plakalarla giderilmiştir. Ortaya çıkan estetik kaygının neticelerini yok eden tahribat evresi, inşaatın temel seviyesinde algılanabilmesine ancak imkan verir.

Kapısı saray kompleksine bakan tapınağın taban döşemesi hakkında en ufak bir veri olmamasına rağmen Belli'nin taş kaplama fikrine katılmaktayız (Belli 1993:444). Kapı genişliği belirtilmemişse de 3 kademe daraltılarak oluşturulan kapı açıklığının iç genişliği 1,40 metre olarak önerilebilir. Çift kanatlı bir kapının varlığından söz edebilmek için kapı genişliği yeterli ise de kapıya ilişkin verilerden yoksunuz. Tahrip edilen diğer duvarlara oranla sağlam kalan doğu duvarının kuzey ucunda yer alan tapınak inşa yazıtı diğer bir standart uygulamadır ki sadece krali projelerin ürünü olan tapınaklarda görülür.

Anzaf Haldi Tapınağı'nda kuzeydoğu köşede yer alan taşın iki yüzünde de tekrar edilen satırlar tapınağın ve sarayın kurucusunu Menua olarak işaret eder. Taşın doğu yüzünde 2 kez, kuzey yüzünde de 1 kez tekrarlanan satırların (Belli 1998:27) sadeliği Anzaf'ın kurulmasının Menua'nın saltanatının ilk icraatı olarak yorumlanabilir (Belli 1994:422).

Tapınağın bulunduğu alanın sarayın diğer yapılarının zemin seviyesinden yüksekte oluşu (Fotoğraf 169) aradaki bağlantının merdivenlerle sağlandığını düşündürse de kuzeyinde yer alan yapılarla ilişkisi bilinmemektedir. Doğusunda ve güneyinde yer alan teraslı alanlarla ilişkisi olduğu söylenebilir. Özellikle kompleks bir alan planlamasından bahsediyorsak bu yapının ihtiyaçlarına cevap verebilecek mimarinin tapınağın batısındaki 9,5 metrelik kaya koridoru (Fotoğraf 170) ve 8 metrekarelik bir oda ile (Belli 1998:28-29) sınırlı kalamayacağını belirtmek gerekir.

Tapınak cellalarının giriş kapılarının saray kesimine dönük vaziyette inşa edildiğini Körzüt tapınağı ve Çavuştepe Haldi Tapınağı haricinde söyleyebiliriz. Körzüt'te yapılan kaçak kazıların sonucu ortaya çıkan mimari tapınağı tanımlar hale gelmiştir (Fotoğraf 171). Girişi doğuya bakan Körzüt tapınağı (Fotoğraf 172) önünde sadece tapınak kompleksine yetecek kadar bir alan olduğu görünmektedir. Tapınağın kuzeyinde ise sarayın diğer kompleksleri yer alıyor olmalıdır.

Körzüt tapınağının temel altına kadar açılan defineci çukurlarından anlaşıldığına göre temel en az 2,5 metredir. 6 taş bloktan müteşekkil bu derinlik tapınak girişine konulmuş büyük sal taşı altında yer alır (Fotoğraf 173 ve 174). Kapı aralığı 130 cm ve derinliği 160 cm'dir. Duvar kalınlığı 2,02 metre olan cellanın doğu ve batı duvar uzunlukları 8,30 metredir. Olasılıkla Cellanın iç ölçüsü 8,30X8,30 metre olabilir. Giriş sağlı sollu rizalitli (Fotoğraf 175), rizalit ölçüleri ortalama 21 cm'dir (Çizim 12).

Saray yapılarına dönük inşa edilmemiş bir diğer tapınak Sardurihinli Haldi Tapınağıdır. Tapınağın girişi kuzeydoğudan olup cellası dıştan 12,50X12,50 metre, içten ise 4,50X4,50 metre olarak ölçülmüştür. 3,50 metre kalınlığındaki duvarlara sahip kare planlı tapınak, kentin sitadelinde yer alan İrmuşini Tapınağı ithaf yazıtında (Fotoğraf 176) sözü edilen Tanrı Haldi için yaptırılmış kutsal yerdir (Erzen 1980: 40).

Temel taşları kireçtaşı bloklardan oluşturulmuş tapınağın tabanının yassı taş plakalar ile kaplandığı tespit edilmiştir. Kireçtaşı blokların bazalt kaplamalar ile estetize edildiği ve hatta temel seviyesinden sonra bazalt blokların kullanılmış olabileceği belirtilmiştir (Erzen 1978). Haldi Tapınağı'ndan daha küçük olan İrmuşini Tapınağı kompleksi, sitadelin orta kısmında geniş bir alanı kaplayacak şekilde inşa edilmiştir. Köşeleri rizalitli, kalın duvarlı ve kare planlı İrmuşini Tapınağı dıştan 10X10 metre (Fotoğraf 177), içten ise 4.50X4.50 metre (Fotoğraf 178) boyutlarındadır. Tapınak Meher Kapı Kaya Yazıtı'nda 19. sırada yer alan Tanrı İrmuşini adına ithafen yaptırılmıştır. Tanrı İrmuşini'nin, Sardurihinili Kenti inşasında ve tarım arazilerinde çalıştırılmak üzere getirilen veya bölgedeki yerel halkların tanrısı olduğu düşünülebilir. Askeri gücü ile esir ederek getirdiği halkların denetimini

sağlayan Urartu merkezi erki, aynı halkların tanrılarıyla da ruhani dünyalarını tahakküm altına almıştır.

Mimari plan itibariyle güneybatı-güneydoğu istikametinde inşa edilmiş (Erzen 1964a: 98) olan tapınak, kaba taşlardan yapılmış bir temel üzerine konan muntazam kesilmiş dikdörtgen şekilli taşların üzerinde yükselen kerpiç bloklardan oluşmaktadır. Tapınağın duvarları, yapının köşelerinde 50 cm kadar ileriye doğru çıkıntı yapmış bir şekilde inşa edilmiştir.

Tapınağın kuzeydoğu yüzünde bulunan girişin kuzey ve güney yanlarındaki bazalt bloklar ince bir işçilik ürünüdürler. Girişin sol köşesinde tapınağın ithaf yazıtı bulunmakta ve sağ taraftaki taş bloklara simetrik olarak, ayrı büyüklükteki üç blok üzerine özenli bir biçimde yazılmış olmasına karşın bu yazılı bloklardan kuzeyde olanı ve kapı dişli çerçevesini meydana getiren köşe bloğu eksiktir. Tapınak yazıtından edindiğimiz bilgiler ışığında; II. Sarduri'nin, Sardurihinili'yi inşa ettirmesinden önce burada hiçbir şey yapılmadığını, tahta geçtikten sonra Tanrı Haldi için bir tapınak, Tanrı İrmuşini için bir "susi" yaptırdığını öğrenmekteyiz. Ayrıca II. Sarduri'nin Guguna Çayı'ndan açtırdığı kanalla su getirdiği, tarla, bağ ve bahçeler kurduğu, toprağı bereketli kıldığı ve kendi ismiyle anılan bir kent kurduğu anlaşılmaktadır (Erzen 1972: 66-68; Payne 2006: 253).

İrmuşini Tapınağı'na kıyasla saray kısmına daha uzak ve yüksek bir alanda inşa edilen Haldi Tapınağı kapısı kuzeydoğudaki Bol Dağı'nın yükselen kayalıklarına bakmaktadır. Sitadelin doğudaki büyük kulesi olarak önerdiğimiz kaya platformunun güneydoğu kısmından ana kayaya işlenmiş merdivenlerle çıkılan alan dört bir yandan sur ile çevrilmiştir. Sadece Haldi Tapınağı kompleksinin yer aldığı alanda başka mimari yapılaşmanın olmaması dikkat çekicidir[75].

[75] Kaldı ki tespit edilen maden ergitme fırınlarının da sitadelin kuruluş aşamasından sonra işletilip işletilmediğine dair verimiz yoktur.

Avlusu saray yapılarına bakar vaziyette inşa edilmiş diğer bir tapınak Ayanis Haldi Tapınağı'dır. Kazılan alanlarının tanımlanabilmiş olması dolayısıyla Van Gölü Havzası için şimdilik tek örnek olarak ele alabiliriz. Krallığın, Havza'da yaptırdığı son tapınak kompleksi olduğunu kabul edersek standart mimari özelliklerini diğer örneklerle karşılaştırabiliriz. Sitadelin orta kısmında, kayalığın en yüksek yerinde, kare planlı olarak inşa edilen tapınağın giriş kapısı batıya yani saray kompleksine bakar (Fotoğraf 179).

Tapınak dıştan 12,75X13 metre, içten 4,58X4,62 metre ölçülerindedir (Çilingiroğlu 2012a:5). Boyutları diğer örneklere yakın olsa da doğu duvarının rizalitsiz ve düz olmasıyla diğerlerinden ayrılır. 50 cm olan rizalit çıkıntıları tabanda 3,69 metre genişliktedir. 1,38 metre olan giriş açıklığı doğuya doğru 2,1 metre uzunluğunda bir koridor ile cellaya bağlanır (Çizim 13). Cellanın tabanı kerpiç bloklar ve üzerindeki kumtaşı blokların oluşturduğu blokaj ile düz bir satıh haline getirilmiş ve bu satıh üzerinde alabaster plakalar döşeme malzemesi olarak kullanılmıştır. Diğer örneklerde in situ tespit edilemeyen ancak buluntulardan yola çıkılarak ileri sürülen taban döşemesi sırası bu şekilde olmalıdır. Anzaf Haldi Tapınağı'nda anakaya düzlendikten sonra kullanıldığı ifade edilen kumtaşı kaplama taşlarının aslında satıhı daha kaliteli ve gösterişli bir malzemeye hazırladığı düşünülebilir. Aynı durum Çavuştepe Haldi Tapınağı'nda kerpiç bloklarla kaplandığı ifade edilen satıh için de geçerlidir.

Ayanis Haldi Tapınağı cella tabanında kullanılan alabaster plakaların boyutları, farklı malzeme kullanılarak oluşturulan taban döşemelerine de yakındır[76]. 48X52 cm yüzey ölçüsüne sahip taş plakaların kalınlıkları da 11 cm ile 14 cm arasında değişmektedir (Çilingiroğlu 2001: 40). Taban döşemesinden itibaren 2 sıra andezit kaplama bloğu, cella duvarlarını içten çevreler. Oyma tekniği ile şekillendirilmiş blokların bezemeleri eşsizdir. Bezemeli blokların kapı açıklığından sonra yerini tapınak yazıtını taşıyan bloklara bıraktığı görülür. Koridordaki bloklar üzerinde yer

[76] Taban döşemesi olarak Çavuştepe Haldi Tapınağı avlusunda(Erzen 1983:156) ve Van Kalesi Höyüğü A alanı M26(2013 yılı çalışmaları) açmasında tespit edilen kerpiç blokların benzer ölçüleri (45X45X15 cm) inşaat malzemesindeki bir diğer standart uygulamayı gösterir.

alan ve tapınağın dışında kuzey ve güney kısmlara doğru devam eden tapınak yazıtının içeriği krallığın iskân anlayışında vardığı son noktayı da ifade eder. İskâncıların yerleştirilmeleri hususunu aşağı yerleşmenin konutlarında ele alacak olsak da şimdilik tapınak yazıtında esir olarak getirildiği ifade edilen halkların inşası tamamlanmış bir kente yerleştirilmiş olabilecekleri sorgulanabilir.

Cellanın andezit blokları üzerinde yükselen kerpiç bedenin de ince bronz plakalar ile kaplı olduğu kabul edilirse (Çilingiroğlu 2001:41) krallığın ekonomik gücü daha net anlaşılır. Doğu duvarı ortasına yerleştirilen sunak, giriş kapısının tam karşısındadır. Şimdilik tek örnek olarak ele alabileceğimiz 1,75X0,75 metre boyutlarındaki sunağın kerpiç bloklar ve ahşap hatıllar ile kaidesinin oluşturulduğu, doğu yüzü hariç 3 tarafının ve üzerinin alabaster bloklar ile estetize edildiği görülür (Çilingiroğlu 2001:42). Mimari gerekliliğin en kolay elde edilen malzeme ile yerine getirilişi faydayı, süsleme unsurlarının da masraflı yöntemlerle uygulanması ise estetiği ön plana çıkarmaktadır. Bu durumda Ayanis tapınağı sunağının yapımında fayda ve estetiğin birlikte kullanıldığı söylenebilir.

Tapınak cellası, batısındaki avluya 210 cm'lik bir koridor uzunluğu ile açılmaktadır. Koridorun tapınak avlusuna bağlandığı noktada bir kapı olmadığı görülmektedir. Diğer örneklerde cella ile avluya çıkış noktası arasındaki mesafe Ayanis Tapınağı koridor uzunluğundan kısa olsa da celladan avluya bir ara geçişin olduğu görülür. Celladan bu ara geçişlere içe açılan bir kapıyla ulaşılmakta, oradan da tapınak avlusuna geçilmektedir. Örneklerin tümünde de koridor ile avlu arasında bir kapı olduğunu işaret eden arkeolojik verilerden yoksunuz. Ayanis örneğinden hareketle tapınağa girişin kapısız tasarlanmış bir koridorla sağlandığını söyleyebiliriz.

Ayanis tapınağı koridorunun iki yana 18'er cm genişledikten sonra cellaya bağlandığı alanın güney köşesinde tespit edilen boşluğun kapı miline ait olduğu ve tapınak yazıtının bu kapı milinden sonra, koridor duvarlarında, yer aldığı düşünülürse içten dışa doğru cella-kapı-koridor ve avlu şeklinde bir sıralama olduğu görülür.

(2) Tapınak Avlusu

Tapınak cellası tapınım için var olan kalabalığı içine alacak kadar büyük olmadığı gibi (Erdemir 2007:212) eskiçağ kentlerinde kurulan tapınakların yapılış amacı da bu değildir (Mumford 2007:187). Tören ve ayinler, tapınak binası dışında gerçekleştirilir ki bu tapınımlar için inşa edilen tapınak avluları saray kesiminin ortasında görkemli bir mimariyi yansıtır.

Tapınak avlusunun tapınak kompleksindeki işlevi ve planlaması hususunda en net örnekler Çavuştepe ve Ayanis kazılarıyla ifade bulmuştur. Saray kesiminde yer alan örneklerin aksine Çavuştepe Haldi Tapınağı avlusunun etrafındaki sur duvarları ikinci bir avlu görünümü oluşturur. Bu sur duvarlarının içerisindeki tapınak kompleksi sadece çekirdek tapınak yapısı ve bunu çevreleyen avludan oluşmaktadır.

Tapınak avlusuna doğudan girişi sağlayan 1,10 metrelik kapı açıklığı, kurtin ve bastiyonların kuzey güney doğrultulu sıralandığı avlu duvarı üzerinde yer alır. Avlu tabanı, taş blokajın üzerine serilmiş mıcır üzerine döşenen kerpiç bloklardan oluşur. Düzgün bir zemin elde etmek amaçlı uygulanan bu yöntem İrmuşini Tapınağı'nın ön avlusunda, dörtgen şeklindeki taş bloklar kaplanarak zemine uygulanmıştır (Erzen 1983: 156) (Fotoğraf 180).

Zeminin kerpiç veya düzgün işlenmiş taş bloklarla kaplanması, işlevselliği ön planda olan planlı mimari tasarımdan önce ekonomik imkan ve teknolojik aşama gerektiren unsurları barındırır. İnşa yazıtından da anlaşılacağı üzre, Haldi Tapınağı'ndan daha sonra inşa edildiğini düşündüğümüz İrmuşini Tapınağı'nın, yapımındaki özen ve kullanılan malzeme bakımından, Haldi Tapınağı'nın inşa imkanlarından daha avantajlı ekonomik şartlara sahip olduğu söylenebilir. Haldi Tapınağı'nın taş duvar örgüsünde kullanılmış olan malzemenin seçiminde ve işçiliğindeki, İrmuşini Tapınağı'na kıyasla düşünülen, özensiz ve basit mimari tarz, taşların üzeri ya bazalt (Erzen 1978b: 4) levhalarla kaplanarak ya da sıva ve badana yapılarak gizlenmiştir. Böylece estetik olarak daha itinalı bir duvar görüntüsü ortaya çıkarılmış olmalıdır.

Batısı, kuzeyi ve doğusunda tespit edilen sütun altlıklarından hareketle Çavuştepe Haldi Tapınağı'nın 3 tarafının revaklı bir avlu şeklinde tasarlandığı söyleyebilsek bile detay verebilecek durumda değiliz. Ayrıca avluda olması gereken tapınıma dair mimarinin tespit edilememesi söylenecekleri sınırlamaktadır. Benzer sınırlamaları İrmuşini Tapınağı avlusu için de ifade edebiliriz. İrmuşini Tapınağı'nın avlusu, girişi kuzeydoğuya bakan cephesi önündedir. 21.50X21.50 metre boyutlarında olan avlunun batı kısmı hariç diğer 3 tarafının galerilerle çevrili (Erzen 1978a:10.) olduğu belirtilmiştir. Zemini düzgün ve dörtgen yassı taşlarla döşeli avlunun üstünün açık olduğu kabul edilebilir (Fotoğraf 181).

Tapınak avlusunun kuzeyinde yer alan yuvarlak taş sunak, bir kanal sistemi ile toprak içine yerleştirilen ve ana kayaya oturtulmuş ortası kare şeklinde bir hazneye açılmaktadır. Üzerine kalker taşından oyulmuş U şekilli kanal taşlarının birbirine eklenip oluşturdukları kanala bağlanmaktadır. Kanal taşlarının bitişme yerleri harç ile sıvanarak sızma önlenmiştir. 3 kanaldan oluşan sistemde yekpare kalker taşlarından oyulmuş kanal oluklarının üzeri yassı sal taşları ile kapatılmıştır. Sal taşlarının üzerinde ise dikine koyulmuş ağır blok taşlar ve kuzey surun kyklopik dolgusu yer alır. Kanallar, tapınağın kuzeyinden geçen sur dolgusunun içine yerleştirilmiştir. Hazne, ana kayaya oyulmuştur ve düzleştirilmiş olan üst tarafına bastiyonun temel taşları yerleştirilmiştir. Aynı zamanda ana kayanın üzerindeki tabii bir yarıktan faydalanılarak, hazne, bastiyona bitişik kurtin kesiminin altından sur dışına açılmaktadır (Fotoğraf 182).

Erzen, bu kanalların iki fonksiyonu olduğundan bahseder. Birincisi; kanalların, tanrıya kurban edilen hayvanların kanlarını sur dışına akıtmak için yapıldığıdır. Ayrıca tapınak cellasının, kuzey koridorun ve ek magazinlerinin damında biriken yağmur ve kar sularını sur dışına akıtarak tapınak ve kompleks içinde rutubete mani olmak için de gereklidir[77].

[77] Erzen'in ifadesine göre kanalların boyutları bu işler için elverişli olup ayrıca dolgu taşları üzerine oyulmuş olan ve dikine inen oluk izlerinin de ifadeyi desteklediği belirtilmektedir(Erzen 1970: 50).

Diğer görüşe göre; kanalların yapımı sur dolgusu inşa edilirken planlanmış ve kanalın nereden geçeceği hesaplanmıştır. Tanrıya sunulan kurban kanlarının uzun ve sistemli kanallar vasıtasıyla önce tapınağın çevresi ardından da savunma sistemini teşkil eden sur duvarlarının içinden geçirilmesi Urartu inançlarına göre tanrısal güçlerin surları koruduğu şeklinde yorumlanmıştır (Erzen 1969: 407-408**;** Erzen 1968: 81). Urartu sitadellerindeki tapınakların avlularına ve yakınlarına inşa edilen sunakların bağlı bulunduğu kanalların inşasında kanal oluklarının surları kutsaması değil de akıtılan kanı tahliye etmesi amaçlanmış olmalıdır. Kaldı ki bu tahliye sisteminin planlı bir iskânın gereği olduğu açıktır. İrmuşini Tapınağı kuzeyinde bulunan bir başka sunak (Erzen 1968c: 56) da dini ayinin şekli ile ilgili olmalıdır. Benzer kanalların Ayanis tapınağı avlusunda libasyon töreninde sıvının döküldüğü taş sunağa bağlı olarak tespiti de (Çilingiroğlu 2012a:7) diğer bir kullanımı işaret eder.

Tapınak avlusunun doğusunda kurban masası olarak adlandırılan sekinin doğu kısmında yer alan mekanın dini bir seremoni ile ilgili olabileceğini belirten Erzen, bu mekanın, hemen yakınında bulunan yuvarlak taş sunak ve adak kürsüsü (kurban masası) göz önüne alınarak, kurban edilecek hayvanların merasimden önce muhafaza edildiği yer olarak değerlendirilebileceğini ifade etmiştir (Erzen 1971:335-336). Mekanın girişinde ele geçirilen ve üzerinde aslan ve boğa tasvirleri kabartma olarak işlenmiş bronz kalkan parçasının mekandan elde edilen tek buluntu olduğu düşünülürse bu parçanın adlandırma için yeterli olmadığı görülür.

İster tamamen açık isterse yarı açık bir halde olsun tapınak avlusu cellanın kapısının baktığı yönde tasarlanmıştır. Anzaf'da Haldi Tapınağı'nın etrafı özellikle doğusunda ve kuzeyindeki alanlar kazılmadığından henüz bir tapınak avlusundan bahsedilemez. Nitekim tespit ettiğimiz duvar izleri özellikle tapınağın kuzeyinde büyük bir mekan olduğunu gösterir. Tapınağın doğusundaki kademeli alçalan alanlar (Fotoğraf 183) kuzeye bakan kapı açıklıkları ile bu büyük mekana açılır niteliktedir. Kazılmış alanlardan hareketle ifade edecek olursak bu mekanın kuzeyden güneye 46 metre ilerledikten sonra doğuya 90 derecelik açıyla dönen koridorun tam da güneyinde yer aldığı ve tapınağın avlusu olabileceği söylenebilir.

Kısıtlı verilerle hareket alanımızın daraldığı bir diğer benzer yapı Keçikıran sitadelinde karşımıza çıkmaktadır. 63x42 metre boyutlarında ve kuzey güney doğrultusunda uzanan yapı kompleksinin etrafını çeviren duvarlar 2,7 metre (Sevin 2006:677) kalınlığında olup duvarı oluşturan bazalt blokların dış yüzleri işlenmiş haldedir. Daha net izlenebilen kuzey ve doğu duvarları tam olarak düz bir hat oluşturmamış birer kırılma ile birleşmişlerdir. Kaçak kazılar neticesinde gün yüzüne çıkan payelerin büyük bir mekan için tasarlandığı açıktır. Nitekim saray kompleksi içerisindeki bir salon için hayli büyük olan alanın olasılıkla tapınağa ait bir avlu için tasarlandığını düşünüyoruz. Payelerin, işçiliğinin çok düzgün olduğu ve andezit/bazalt ve beyaz renkli kalker bloklardan inşa edildiği belirtilmiştir (Özfırat – Marro 2005:306). Sırf payelerden hareketle tapınak avlusu tespiti yapabilmek zor da olsa eldeki örneklere bakıldığında sitadel dahilinde, saray kompleksi salonlarından ve tapınak kompleksi salonlarından büyük bir payeli alanın şu an için tapınak avlusu olarak adlandırılmasında beis görmüyoruz.

Anzaf Haldi Tapınağı avlusunun sütunlarla ayakta duran bir yapıda olup olmadığını bilemesek de Çavuştepe tapınaklarının ve Ayanis Haldi Tapınağı'nın mimari planlamasının birbirine çok yakın olduğunu kabul edebiliriz. Çavuştepe tapınaklarının doğusunda yer alan avlunun Ayanis Tapınağı'nın batısında inşa edilişi mimari fayda gözeten bir planlamadır. Ayanis tapınağının batısı, kuzeyi ve güneyinde yer alan bazalt ve kerpiç blokların oluşturduğu payeler, 30X30 metre ölçülerindeki revaklı avluyu ayakta tutan unsurlardır (Fotoğraf 184).

Ana kaya düzeltildikten sonra oluşturulan zemine andezit blokların yerleştirilmiş olduğu ve andezit kısmın 1,35-1,5 metre (Çilingiroğlu 2012a:5) yükseldiği görülür (Fotoğraf 185). Andezit bloklar üzerine yerleştirilen 4-8 cm kalınlıktaki ahşap destekler üzerinde kerpiç blokların yükselişi (Çilingiroğlu 2001:37-38) Urartu inşaatlarının standart örgü tekniğidir. Kaldı ki bağlayıcı unsur olarak kullanılması gereken ahşap malzemenin en fazla 1,50 metrede bir uygulanması statikle alakalıdır. Andezit blokların zeminde yer alması da tamamiyle faydaya dönük bir inşaat kuralıdır. Avlunun payeler üzerinde yer alan ahşap kirişlerle sundurma şeklinde inşa edildiği ve ortasının açık olduğu anlaşılmaktadır. Payelerin sayısının ve dizilişinin avlunun

tamamını kapatmaya yetmeyeceği düşünülürse açık bir avlunun payelerinin zemine dokunduğu kısımlarının taş olması gerekmektedir.

Kuzey ve batı duvarından 3,60 metre uzaklıkta olan payelerin doğu batı aralığı 6 metredir. Kuzey duvarı önünde doğu batı sıralı 4 paye, tapınak kuzey duvarına bitişik 1 paye, tapınak ön cephesi hizasında 2 paye ve avlunun güney duvarı boyunca 4 paye tespit edilmiştir. Tapınak binası güneyinde olduğu ifade edilen payenin varlığı ile 12 payeden bahsetmek durumundayız (Fotoğraf 184). Avlunun kuzeybatı, kuzeydoğu ve güneybatı köşelerine yakın köşe payelerinin avlunun içine bakan kısımları çift rizalitli yapılmıştır. Bu payelerin 2,70X2,60 metre olan ölçüleriyle arada kalan payelerden (2,5X2,5 metre) kalın olduğu görülür (Çilingiroğlu 2001: 38).

Payelerin taşıdığı ahşap sundurmanın tapınağı çevrelediği açık avlunun ortasında yuvarlak planlı bir yapı yer alır (Fotoğraf 186). Payeler ile duvar arasındaki alanın üzeri sundurmanın 2. katını oluşturur. Avluya girişler bu kapalı alandan, kuzeydoğudan ve kuzeybatıdan açıklıklarla sağlanmıştır. Kuzeydoğudaki 120 cm açıklık avluyu tapınak salonuna ve tapınağa ait depo odalarına bağlar. Bu kapı açıklığı tapınak binasının solunda yer alır ki İrmuşini Tapınağı solundaki kapı da tapınak salonlarına ve tapınağa ait depo odalarına bağlanır. Bu durumda doğu duvarı üzerindeki bu kapıya "tapınak avlusuna giriş kapısı" demek yanlış olur. Daha çok tapınak avlusundan tapınak kompleksinin diğer yapılarına geçişi sağlayan bir çıkış kapısıdır. Avlunun güneybatıdan merdivenlerle bağlandığı diğer bir açıklık da giriş olarak değerlendirilemez. Bu giriş, avlunun açıldığı diğer mekanları işaret eder ki bu mekanlar avlunun güneyi boyunca uzanan depo mekanları olarak adlandırılmış ve avlunun zemini altına inşa edilmişlerdir. Tapınak avlusuna giriş için kullanılmış olabilecek kapı, avlunun kuzey duvarı üzerindedir ve açıklık batı köşedeki payeye bakar (Çilingiroğlu 2012a:7).

Payeler belli bir seremoni takibi hususunda da rol oynamış olmalıdır ki payelerin yanında seremoni için kullanıldığı ifade edilen materyaller yer alır. Kuzey duvarı önündeki doğudan ikinci paye yanında pişmiş toprak bir küvet, batısındaki diğer payenin yanında ise sıvı içeren bir büyük küp tespit edilmiştir. Küvetin temizlik, küpün

ise libasyon seremonisi için kullanıldığını düşünürsek sunulan silahların da payelere asılmış olduğu kabul edilebilir (Çilingiroğlu 2012:7).

Tapınak binasının kuzey ve güneyindeki ocakların da farklı seremonilerde kullanıldıkları anlaşılmıştır. Diğer örneklerde yer almayan bu uygulamanın dönemsel bir durum olduğu düşünülebilir. Özellikle tapınak yazıtında bahsi geçen ateşin sürekli yanması ile ilgili verinin ilk kez karşımıza çıkması, ateş kültü ile ilgili seremoninin Argişti oğlu Rusa dönemi ile başladığıyla ilişkili olabilir. (Çilingiroğlu 2007b:265-267).

Payelerin kerpiç blokları beyaz badanalıdır. Avlunun batı ve kuzey duvarında 1,35 metre yüksekliğe kadar mavi, sonrasında beyaz badana ve badananın üzerinde de mavi ve kahverengi bezemeler yer alır (Çilingiroğlu 2001:37). Ayrıca tapınak binasının kuzeybatı köşesine yakın, doğudan ikinci payenin mavi ile boyanmış alt kısmının yerden yüksekliği 1,70 metre olarak ifade edilmiştir. Aynı yükseklikteki bezemeleri Kef sarayında 10 nolu salon ve 12 nolu odalarda da işaret etmiştik. Anzaf'ta taş temel yüksekliğinin yakın ölçülerde oluşu ve Kef sarayında freskoların bu yükseklikten itibaren işlenmesi tesadüf değildir. Bezemelerin taş temel üzerine değil de kerpiç blokların başladığı kısımdan itibaren uygulanması öncelikle koruma ile ilgilidir. Açık olan avlunun maruz kalacağı yağış ve oluşacak rutubet dolayısıyla taş temelin en az 50 cm zeminden yükselmesi ve kerpiç blokların bu yükseltiden sonra inşa edilmesi gerekmektedir. Daha aşağıya uygulanan bezemelerin sıva ile beraber dökülmesi söz konusudur. Ayrıca bezemelerin göz hizasına yakın tutulması da estetik bir durum olarak değerlendirilmelidir.

(3) Tapınak Depoları

Van Gölü Havzası krali kentlerinde tanımlayabildiğimiz tapınak komplekleri içerisinde yer alan çeşitli depolama alanlarının sunulan hediyeleri muhafaza ettiği arkeolojik verilerle sabittir. Depolanan malların arasında pithoslara konulmuş tahıl ve sıvının varlığı ise sorgulanmamıştır. Tapınağa ait pithoslu mekanların Ayanis kazılarına değin net ifadelerle adlandırılması mümkün olamamış gerek eldeki verilerin

yetersizliği gerekse değerlendirilemeyen buluntu durumları bu gecikmede rol oynamıştır. Aslında tapınaklarda depo olması ve hatta atölyelerin bulunması eskiçağ toplumlarında görülen bir uygulama (Mumford 2007:55) olmasına rağmen göz ardı edilen "depolama mekanlarının ayrı komplekslere dahil edilmemesi gerektiğidir". Sitadel içerisinde dağınık halde konumlandırılmış pithoslu yapıların bulunduğu kompleks içerisinde anlam bulan mekanlar olduğu görülmüştür. Ayanis Batı depo odalarında tespit edilen kayıtlı depolamanın tapınak avlusuyla organik bağı bulunan depolarda olmayışı adlandırmayı netleştiren en keskin delil olmuştur (Çilingiroğlu 2006b:77).

Tapınakların kendi ekonomilerini kraldan bağımsız bir şekilde oluşturduğunu söyleyemesek bile kendi iktisadi planlamaları içerisinde, kendi hareket alanlarının varlığından baksetmek mümkündür. Armavir Tepedibi'nde bulunan, biri yazıtın başı, diğeri yazıtın sonunu oluşturan iki taş blok üzerindeki satırlarda bu iktisadi durumun verileri yer alır.

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argişti der ki: [...] Argiştihinili kalesinde Aza toprakları kuraktı. Argiştihinili'yi kurduğumda [...] tanrı Haldi bana [...] bu bostanı verdi. [...] kan adağı [...] Menua oğlu Argişti, et [...] levha, Şelui rahiplerinin 20 çiçek yağı [...] sağa dönüldüğünde [...] edildiğinde [...] kasap rahipler [...] büyük miktarda koyun adanır [...] kasap rahipler [...] ekmek, yağ, yürek [...] sağa dönüldüğünde Purunurdadi rahipleri [...] sağa dönüldüğünde [...] sığır, yağ [...] 3 aqarqi [...] Šelui rahiplerine [...]"* (Payne 2006: 185; CTU: A 8-14)

Tapınak depolarının varlığı sunuların çeşitliliği ile önemli bir iktisadi unsur olarak görülmelidir. Sunuların niteliğine göre meslek adlandırması yapılmıştır. Tapınakların kendi içlerinde iş bölümü ve uzmanlaşmaya giden görev dağılımını göstermesi bakımından önemli bir yazıttır ki tapınak ekonomisinin varlığını gösterir.

Mimari gereksinim olarak tapınak ana yapısıyla organik ilişkisi bulunan mekanların, kompleksin işlerliğini temsil ettiği görülmüştür. Törenlerin yapılması ve

sunuların depolanması farklı mekanlara ihtiyaç duysa da birbirine bağlı adımların gerektirdiği alanlar benzer komplekslerin farklı kentlerde oluşmasına sebep olmuştur. İhtiyaçların ve seremoninin çeşitlenmesi mekanların sayısını ve büyüklüğünü değiştirse de Anzaf örneğinden Sardurihinili'ye oradan da Rusahilinili Eiduru Kai'ye evrilen sürecin benzer ve ayrımlı yanlarını takip etme imkanı bulabiliyoruz.

Anzaf Haldi Tapınağı, tıpkı Çavuştepe İrmuşini ve Ayanis Haldi tapınaklarının imar planlarında gözlemlediğimiz gibi hizmet odaları, depo odaları ve tapınak avlusu ile beraber planlanmıştır. Tapınak kompleksi inşa edilirken gerekli olan alan teraslar ile çözülmüştür. Batısında yer alan odaların ve koridorun duvarları ana kaya oyularak temellendirilmiştir. Tahrip olmuş kısımlar anakayadan imal duvarların üzerindeki yüksekliktir. Yüksekliğin taş ya da kerpiç oluşu ile elimizde veri olmasa da birkaç sıra kireçtaşı bloğun yükseldiği söylenebilir. Doğusundaki alanlar tam olarak kazılmamış olsa da burada teraslandırılarak oluşturulan ve dolgu malzemesi kullanılarak elde edilen düz platformlarda tapınağın diğer depo odalarının olduğu görülmektedir.

Tespit edilen depo odalarının bir kısmı tapınağın batısında yer alan odalar olarak işaret edilebilir. Tapınağa batıdan ulaşan bir kaya koridoru ile tapınak binası arasında kalan alanın ne şekilde bölümlendirildiği belli değildir. Bu alanın bölümlemesine dair ölçümleri yapabilmek için temel seviyesinde yeniden temizlenmesi ve sonradan örülen taş duvarların dikkate alınmaması gerekir. Diğer örneklere bakılarak herhangi bir çıkarımın yapılması zor da olsa ele geçen buluntulardan hareketle alanın depolama için kullanıldığı açıktır. Depolama alanına batıdan girişi sağlayan kaya koridorunun (Belli 1993: 444) 2-3,5 metre arasında değişen taban genişliği kayalığın kuzey güney kalınlığından kaynaklı olarak batıdan doğuya doğru artmaktadır (Çizim 14). Duvar temellerinin yüksekliğini de (1,5 metre ile 2,30 metre arasında) etkileyen kayalığın estetize edilerek kullanıldığını düşünmek gerekir. Aksi halde tamamen değiştirilebilmesi mümkün olan topografik bir unsurun kısmen işlenebildiği için bu denli farklı ölçüler içermesi kabul edilemez.

Koridordan tapınağın batı duvarına kadar iki kapı açıklığından bahsedilmiştir. Koridorun güney duvarı daraltılarak oluşturulan kapı açıklığı tapınak batı duvarına 22

metre uzaklıktadır. Taban seviyesinde tespit edilebilen daraltma işlemi kuzey duvarında uygulanmamıştır. Güneyden daraltılan açıklığı geçene kadar zeminin batıdan doğuya doğru artan bir eğime sahip olduğu görülür. Koridor, doğudan batıya meyilli bir oluk gibi kenarları yuvarlatılmış halde inşa edilmiştir. Anakayanın üzerinde kaplama taşlarının olduğu belirtilmişse de anakayanın duvarlarının zemine kadar dik olarak indirilmediği (Fotoğraf 187) açıktır keza Aşağı Anzaf yapısındaki kaya koridoru duvarları zemine dik iner. Çavuştepe Sarayı salonundaki anakayadan işlenen payelerin de zemine dik indiği bilinmektedir. Oluk gibi şekillenmiş ve tabandan yukarıya doğru genişleyerek yükselen duvarların üzerine kaplama yapmak da zor olmalıdır.

Urartu sonrası gördüğü iskân ile tahrip olduğunu bildiğimiz alanın güneyden daraltılan kısmına örülen duvar restorasyon adıyla sonradan yapılmıştır. Karşısında oluşturulan bir diğer duvar ile kapı açıklığı oluşturulmuştur. Ele geçen buluntuların rapordaki ifadesi kapı olduğu noktasında kuşkuya yer bırakmayacak kadar detaylıdır. Yalnız bu detaylar içerisinde, birbirini tamamlamayan unsurlar dikkat çekicidir.

Koridor uzunluğu 9,5 metre olarak verilmiş ve en geniş yeri 3,5 metre olarak ölçülmüştür. Doğuya doğru genişleyen koridorun 3,5 metre olduğu yer en doğudaki kısım yani kapı açıklığının oluşturulduğu noktadır. Burada, koridor güney duvarından kuzeye 2 metre çıkıntı yaparak örülen duvardan sonra kuzeye 1,5 metre daha mesafenin kaldığı görülmektedir (Fotoğraf 188). Kuzey duvarından herhangi bir duvar uzatılmasıyla koridorun daraltılmadığı kesindir. Buradaki kapı açıklığı için verilen ölçü 1,10 metre (Belli 1998:28), çizimde gösterilen kapı açıklığı ise 1,25 metredir (Belli 1993:456,460).Yanmış ahşap parçalarının 3-4 cm kalınlıkta olduğu belirtilerek kapının kalınlığı verilmiş ve ahşap kapı direğinin açıklığın kuzeydoğu köşesinde olduğu ifade edilmiştir (Belli 1993:444). Bu durumda koridordan kapı açıklığına oradan da iki duvar arasından kapıya ulaşılmaktadır.

1,5 metre olan açıklığa denk gelecek kapı çift kanatlı olmalıdır. 1 ahşap direğin taşıdığı belirtilen kapının 3-4 cm olan kalınlığı ve ile tek kanatlı olamayacağı açıktır. Ayrıca bu ağırlığa kapı üzerine kabara başlı çivilerle tutturulmuş bronz levhaların

ağırlığı da eklenince kapının taşıdığı yük artacaktır. Nitekim koridoru, tapınağın batısındaki odalara bağlayan ahşap kapının yanmış kalıntıları arasında ele geçirilen bronz levhaların 13 kilogramdan fazla bir ağırlıkta olduğu ifade edilmiştir (Belli 1998:29). Kaç kanatlı olursa olsun kapının açıldığı ilk oda (8 m^2) içerisinde ele geçen ergimiş diğer bronz ve demir buluntular bu odanın sunuların saklandığı bir depo odası olduğunu gösterir.

Tanrı Haldi'ye adanan eşya ve silahların konulduğu 8 m^2 büyüklüğündeki bu küçük odada bulunan demirden yapılmış silahlar arasında bıçaklar, ok ve çeşitli büyüklükteki kargı uçları yer almaktadır. Bronz eşya ve silahlar arasında ise fibula, miğfer, miğfer yanaklıkları (Belli 1996:389), adak halkaları, kalkan ve kalkan tutamakları, disk[78], zırh pulları, at koşum takımına ait eşyalar, boğumlu bilezik, ok uçları ile hangi tür eşya ve silaha ait oldukları kesin olarak belli olmayan birçok bronz levha parçası bulunmaktadır. Kabara başlı çivilerle kapıya tutturulmuş bronz levhaların ve aynı yerde ele geçirilen bronz silah ve eşyaların arasında birbirine geçmiş bronz adak halkaları[79] da yer alır (Belli 1993:444).

Tapınağın batı kısmındaki odalardan elde edilen buluntular arasında 1992 yılında bir adet iki omuzlu ve tek mahmuzlu ok ucu yer alır ki bu kazı boyunca bulunan tek örnektir. Tüm *İskit senaryosu* (Belli 1994: 421) da bu ok ucuna dayanır. Bulunan diğer metal malzemenin formunu yitimesi ve hatta cüruflaşmış olması farklı yorumlara[80] yol

[78] 23 cm çapında olduğu ifade edilen ki bronz disk bir kalkan umbosudur. Üzerinde kanatlı güneş kursu ile tanrı Şiuini betimlenmiş olabilir(Belli 2004a: 119 vd.)

[79] Bronz halkaların uç kısımları çizgi bezemeyle süslenmiş ve yarımay biçimlidir. Ortalama ağırlıkları 800-900 gr kadardır. Toplam olarak 9 parça olduğu anlaşılan tunç halkaların üzerinde "*Sarduri oğlu İşpuini, İşpuni oğlu Menua, Menua oğlu İnuşpua, Amuşa Kentini fethettikleri zaman, Tanrı Haldi'ye bunları armağan etti."*ibaresi okunmaktadır. Yazıtta, Kral İşpuini'nin oğlu Menua ve torunu İnuşpua ile birlikte ortak yönetiminden söz edilmekte imiş gibi algılansa da İnuşpua'ya ait olduğunu düşündüğümüz adak halkaları, Tapınak sunusu olarak, Amuşa Kentinin ele geçirilişi için Haldi'ye duyulan şükranın ifadesidir. İnuşpua burada dedesinin ve babasının da adlarını yazdırarak hem kendi soyluluğunu dile getirmiş hem de atalarını onurlandırmak istemiştir.

[80] Söğüt yaprağı biçimli demir ok uçlarının haricinde tapınağın içerisinde ve çevresinde bulunan demir cürufları Ortaçağda demir madenciliğinin yapıldığına işaret eder (Belli 1992:448)denilse de sistematik olarak kazılmayan alan veri toplamaktan yoksundur.
Ortaçağ yerleşimcilerinin evlerinin duvarları çamur harçla birleştirilmiş Urartu yapılarının taşlarından oluşmuştur. Kerpiç kullanılmamış, keramiklerin kaba ve kalitesiz olduğu belirtilmiş ve aynı yerleşimcilerin maden ocakları kurarak maden ergittikleri iddia edilmiştir. Maden ergitebilen, madeni ergitecek ocağı yapan yerleşimci aynı zamanda kerpiç kalıbı yapamayacak kadar beceriksiz ve inşa

açsa da kabul edilebilecek olan yangının şiddetidir. Bu şiddetli yangından geride kalanlar arasındaki resimli bronz kalkan, Urartu tanrılarının betimlerini taşıması bakımından özel bir yere sahiptir. Kalkan parçası üzerinde yer alan 12 tanrıdan en öndeki Haldi'ye aittir ve mızrağıyla betimlenen tanrının ışık saçan kargısının gizemi çözülmüştür[81].

Tapınak binasının doğusunda temel seviyesinde tespit edilmiş depo odalarının ilkinde bulunan tunç sadaklar, tapınak duvarının hemen 1,60 metre doğusunda taban üzerinde ortaya çıkarılmıştır[82]. Aynı tapınak deposunun doğusunu sınırlayan duvarın hemen batısında, ikinci tunç sadak[83] ve bu sadağın hemen yanında ise üçüncü bir sadak daha bulunmuştur[84] (Belli 2004b:283-284). İkinci sadağın üzerinde tespit edilen yazıtla sadağın (Tuğrul-Belli 1994:69-70) Rusa oğlu Argişti (II. Argişti MÖ 714/3-685) tarafından Haldi'ye sunulduğu anlaşılmıştır.

1963 yılı kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan İrmuşini Tapınağı kuzeyindeki koridorun (Fotoğraf 189) doğu kısmında ele geçen buluntular da sayıca çok ve çeşitlilik arz etmektedir (Erzen 1965:143-144). Bu denli çeşitlilik oluşturan buluntuların tapınağın kuzeyinde ele geçirilmiş olması tapınağa sunulan hediyelerin varlığını akla getirmektedir ki tapınağın kuzeyindeki koridorun doğu ucunda sunuların depolandığı 2 katlı bir mekan olmalıdır. Ayrıca İrmuşini Tapınağı'nın batı kompleksini meydana getiren ve kuzey koridora açılan odalar tapınağın hizmet birimleri ve diğer depo odaları olmalıdır (Fotoğraf 190).

---

faaliyetlerinden uzak kalmış olabilir ise Urartu duvarları üzerindeki ortaçağ kerpiç duvarlarını açıklarken yeni çıkarımlara ihtiyaç duymalıyız.
Maden ocakları denilen fırınların, ısınmak ve pişirmek için kullanılmış ocaklar olabileceğini düşünmeliyiz. Ortaçağ yerleşimcilerinin, duvarları sağlam kalmış tapınağı mekan olarak kullanmaları ve günlük pişirme ihtiyaçları için ocak yapmaları çok olası davranışlardır. Bu durumda ele geçen madeni cürufları da yangın neticesinde formları bozulmuş metaller olarak değerlendirmek gerekir.

[81] Farklı görüşler için bakınız Çilingiroğlu-Salvini 1999:56 ve Çilingiroğlu 2007a:79.

[82] 62 cm uzunluğunda ve 11 cm genişliğinde olan sadaklardan ilki, kabaca yayvan bir boru şeklindedir. 0,2 cm kalınlığında tunç bir levhanın dövülmesiyle yapılan sadağın, tahrip olan kısımlarının fazlalığının yanında askı kısımlarının üst ve alt bağlantı halkaları sağlam kalmıştır.

[83] 63,2 cm uzunluğunda ve 9,5 cm genişliğinde olan bu sadak, 0,3 cm kalınlığında tunç bir levhanın dövülmesiyle yapılmıştır.

[84] 68,2 cm uzunluğunda ve 9 cm genişliğindedir. 0,3 cm kalınlığında tek parça tunçtan yapılan sadağın bağlantı halkaları üzerinde in-situ olarak durmaktadır. Bu sadağın alt kısmı ise dikdörtgen biçimli bir kapakla yanlara perçinlenmiştir. Diğer iki sadaktan daha uzun olan bu sadak, 1,055 gr ağırlığındadır

Anzaf, tapınak yapısının sağında ve solunda yer alan tapınak depoları içerisinde pithoslu mekanların tespit edilememesi ile diğer örneklerden ayrılsa da kazıların yeniden başlamasıyla durum netleşecektir. Özellikle İrmuşini ve Ayanis örneklerinden hareketle Anzaf tapınağı pithoslu depolarının tapınağın solunda olduğu önerilebilir. Gerek sol tarafta (doğu) inşaat için uygun alanın bulunması ve gerekse iki örneğin de aynı biçimde planlanmış olması bu önerimizin kaynağıdır.

İrmuşini Tapınağı güneyinde (solunda) yer alan açıklıktan geçilerek ulaşılan pithoslu depo odası gerek pithosların boyutu ve gerekse sayısı itibariyle sitadelin büyük depo odalarından farklıdır. Çok daha az sayıda ve daha küçük pithosun yer aldığı depo alanının tapınağa ait olduğu (Erzen 1976:47) kabul edilebilir. Ayanis tapınağı solunda yer alan özenli kapının doğuda bağlandığı alan tapınağın depo odalarına ulaşır lakin bu depo odalarındaki pithosların büyüklüğü İrmuşini örneğinden farklıdır. Doğu Depo Odaları (VIII No'lu Alan) kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir koridor yapısıdır (Çizim 15). İçerisinde iki sıra halinde 18 adet pithosun yer aldığı depo odası boyut olarak da İrmuşini tapınak deposundan büyüktür. 2,15 metre yükseklikte olan bu depo kapları 1,5 metre gövde çapıyla (Çilingiroğlu 2012a:12) Ayanis sitadelinin de en büyük pithoslarıdır. Bu pithosların tapınağa ait olduğu iddialardan çok verilere dayanır ki tapınak depolarında muhafaza edilen tahılın, tapınak alanındaki silahların özellikle de sadakların içerisinde sunu olarak kullanılmış olduğu tespit edilmiştir.

Tapınak denetiminde olduğu Çavuştepe ve Ayanis örneğiyle netleşen depo mekanlarının girişleri de tapınak avlusunda oluşturulan açıklıklarla sağlanmıştır. Özellikle Ayanis tapınak avlusunun güneyinde bodrum olarak vazife gören ve tapınak avlusunun güneydeki zemini altında yer alan odaların tek girişi tapınak kontrolündedir (Çilingiroğlu 2012b:110).

Güney kısımdaki eğimin fazlalığı nedeniyle tapınağın kuzeyindeki zemine kadar yükseltilen alan tamamen blokaj ile doldurulmamıştır. Doldurulmayan derinliğe inşa edilen odalar tapınak sunularının depolanmasına ayrılmıştır. Odalarda ele geçen silahların ve diğer buluntuların bir standart oluşturmayan çeşitliliğine bakılarak

eşyaların sunu malzemeleri olduğu söylenebilir. Ayrıca bu sunu malzemelerinin sayıca çokluğu[85] da tapınağın önemine işaret eder.

Buluntular arasında yer alan silahların çoğunda dikkat çeken bir husus Argişti oğlu Rusa'nın Tanrı Haldi'ye yaptığı sunuların (Çilingiroğlu 2005:34) çokluğudur. Sitadel depolarında kayıt altına alınmış ürünlerin nereden ve kim tarafından (Çilingiroğlu 2008b:193) gönderildiği belli olsa da tapınak alanında ve depolarında ele geçen sunular üzerinde veya yanında böyle bir ibare söz konusu değildir. Yazısız olanlar arasında kralın sunduklarının da olabileceğini unutmamak gerekir. Tahribatlar da göz önüne alınarak diğer tapınaklarda ortaya çıkarılanlar ile karşılaştırma yapılamayacak kadar çok olan metal silahın sayısı bir anlamda tapınaktaki törenlerin sık aralıklarla yapıldığını da gösterir şayet Argişti oğlu Rusa çokça sunuyu aynı anda yapmıyorsa..

Tapınakların pithoslu odalarında tahıl, hayvansal ürün ve sıvı depolandığını kanıtlayan pişmiş toprak küplerin üzerinde de herhangi bir ölçek, çivi yazısı bulunmadığı gibi kayıt altına alındığını gösteren bullalara da rastlayamıyoruz. Tapınağın kendi kontrolünde olan bu depolardaki ürünlerin kaynağını tapınağa sunulan ürünler olarak işaret edebiliriz. Sitadelden ayrı bir ekonomisi olduğu düşünülse de tapınakların kendilerine ait tarla, bağ, bahçe ve sürülerinin olduğunu söyleyebilmek şu an için zordur. Şayet kendine ait zirai alanlardan veya sürülerden bahsedeceksek bu üretimin kontrolsüz işlemesi mümkün olamaz. Kontrolün varlığına dair tek veri ise hasadın denetim altına alınarak kayda geçirilmesini sağlayan bullalardır. Bu durumda tapınak rahiplerinin tüketimde ne kadar ayrıcalıklı bir konuma sahip olduklarını söyleyebilsek de veren el yine kraldır.

Sadece Ayanis sitadeli örneğinden hareketle ifade edebileceğimiz bir depolama alanı da çanak çömleklerin depolanması için ayrılmıştır. Tespit edilen kapların sayıca çokluğu ve yerleştirilmelerindeki sistem, mekanların çanak çömlek deposu olarak

[85] Kazılar sırasında gerek tapınak avlusunda, gerekse tapınağın depo odalarında yüzlerce bronz, altın ve demir eser ele geçmiştir. Bu eserlerin çok büyük bir bölümü kalkan, kılıç, mızrak, ok ucu, miğfer ve sadak gibi silahlardan oluşmaktadır (Çilingiroğlu 2012a:6).

anılmaları için yeterlidir. Bu depolardan biri IX nolu alan olarak ifade edilen Tapınağın doğusundaki pithoslu depo odalarının da yer aldığı (Doğu Depo Odaları) kısımdır. Tapınak depoları kapsamında deperlendirilmesi gereken bu çanak çömlek deposundaki kaplardaki işlev çeşitliliği dikkat çekicidir. Kırmızı astarlı kapların olmadığı bu alanda depolanan kapların 13 ve 14 nolu odalardaki gibi işaret taşımaması ve çok çeşitli olması sunuların bir araya toplanmış olabileceğini düşündürmektedir. 3 odadan da onbinlerce kap parçası ve onlarca tüm küp ele geçirilmiştir (Erdem 2014:147-150).

Depolanan kapların kullanımdaki hedefi saray soylularına ve idareci konumdaki görevlilere hizmet olamaz. Çünkü bu kişilere serviste kullanılan daha kaliteli ve özel saray malları 13 ve 14 nolu odalarda depolanmaktadır. Sarayda çalışması gereken diğer görevlilerin sayıca çokluğunu dikkate alırsak tapınak depolarındaki kapları kimlerin kullandığı anlaşılabilir. Ayrıca dinin halkı kucaklayan ve gözeten bir misyonu olduğunu düşünürsek kapların ihtiyacı olanlara dağıtılmak için depolandığı da söylenebilir. Çanak çömleğin krali bir üretim neticesinde depolandığı kabul edilirse ihtiyacı olana dağıtım işlevi anlam kazanır. Bu durumda dağıtılan kapların tapınağa yapılan sunulanlardan temin edildiğini kabul edersek, tapınağa sunu yapanların kentin aşağı yerleşmesindeki sıradan halk olmadığını söylemeliyiz.

Tapınak avlusunda yapılan seremonilerin ve ayinlerin iştirakçileri arasında sıradan halkın olduğunu söylemek zordur. Tapınağa sunu yapabilen varlıklı kişilerin katılımı ise olağan görünmektedir. Tapınak avlusunda, yapılan bir törende azami kaç kişi olabileceği hususunda Ayanis örneğinden hareketle bir tahmin yapabiliriz. Tapınak binası, payeler ve ortadaki yuvarlak yapı haricindeki alana 1 $m^{2'}$ye 2 kişinin yerleştiğini varsayarsak en fazla 1300 kişi sığabilir[86].

[86] Avlu 30X30= 900 m^2'dir. Payeler toplamı 75,58 m^2 (28,08+37,5+10), Tapınak 161,85m^2, yuvarlak alan 12,25 m^2 alınmıştır. Toplam 249,68 $m^{2'}$lik alanda mimari elemanlar vardır ve 900-249,68= 650,32 m^2 kalan alandır. 650X2=1300 kişi

Törenin tapınak binasının karşısında yapıldığı düşünülürse, tapınak binasının güney ve kuzeyindeki alanları da çıkarabiliriz. Kalan alanda [87] metrekareye 2 kişi sığdığını varsayarsak 925 kişinin avluda olabileceği söylenebilir. Bu sayı tören için hareket edecek alan bırakmaktan yoksundur. Gerekli olan açıklığı sağlamak için metrekareye 1 kişi yerleştirirsek avluda 463 kişi olacaktır. 463 kişiyi sıkışmadan ya da 925 kişiyi hareket alanı bırakmadan alabilen bir avluya bırakın kentin aşağı yerleşmesindeki binlerce insanı yerleştirmeyi saraydaki görevlileri bile sığdırmak mümkün değildir. Bu durumda ya törene katılanları sınırlamak ya da törenleri kısım kısım gerçekleştirmek gerekecektir. Neticede yine de ayrıcalıklı insanların katılabileceği bir tören algısı oluşmaktadır. Bu noktadan sonra karşımıza çıkan soru İrmuşini Tapınağı'nın sunu yapamayacak kişiler için neden yaptırıldığıdır. Krallığın, merkezi gücü sağlamada din olgusunu etken olarak kullandığına kanaat getirsek bile halkının giremediği tapınaklar inşa etmesi elitist bir davranıştır[88]. Tapınakların seçkin bir zümreden oluşan ziyaretçileri Urartu dinini de elitist bir tercih yapar mı sorusunun cevabı –tapınak kompleksi dahilinde- verilemese de eskiçağ toplumlarında olduğu gibi dinin merkezi erk tarafından kullanılan politik bir araç olduğu açıktır (Salvini 1987; 1989).

(4) Tapınak Salonları

Tapınak avlusunda gerçekleştirilen seremonilerin çeşitliliğinden hareketle bir kısım seremonilerin yapılması için daha özel mekanlara ihtiyaç duyulmuş olmalıdır ki tapınak kompleksinde yer alan payeli salonların varlığı anlam bulsun. Şimdilik net olarak iki örnek üzerinden tanımlayabileceğimiz tapınak salonlarına Çavuştepe ve Ayanis'te rastlamaktayız.

---

[87] 161,85 m^2 Tapınak binası+12,45X7=87,15m^2 kuzey alan+ 12,45X10=124,5m^2 güney alan+ 51,545 m^2 payeler +12,25 m^2 yuvarlak alan= 437,295 m^2'lik alanı çıkarırsak 900-437,295=462,705 m^2 tören için kalan alan ve 462,705X2=925 kişi sonucu çıkar.

[88] Halkın, bu elitist tavır içerisindeki yeri tam olarak neresidir sorusunu şimdilik cevaplamaktan uzak olsak da en azından birkaç soru sorabiliriz. Mesela tapınak alanına sığmayan kalabalıklar tapınım için nereleri kullanıyordu? Tapınak alanları belli zamanlarda halka açılıyor muydu? Tapınımlar için belli tarihler belirleniyor idiyse bile alana sığmayan veya alana girebilenler neye göre belirleniyordu? Sadece varsıl aileler ve askeri komutanlar mı tapınak alanına alınıyordu? Tapınak alanına alınmayan halk tanrısına nasıl ulaşıyordu? Tanrısına ulaşamayan halk için tanrı adına tapınaklar yaptırılması ne derece tatmin edici bir yanıttır? Uzaktan tapınım söz konusu muydu? Açık hava kutsal tapınım alanlarının denetimi sağlanıyor muydu yoksa halk istediği zamanlarda buraları kullanabiliyor muydu?

İrmuşini Tapınağı'nın güney ve güneybatısını kaplayan alanda yer alan ve "sedirli salon" (Fotoğraf 191) olarak adlandırılmış mekanın güneyindeki yamacın dik eğimi nedeniyle bu kesimde yamaç, iki kerpiç duvar arası killi toprağa karıştırılmış mıcır ile doldurulmuş ve üzeri kerpiç ile kaplanmıştır. Kimi yerlerde de taş dolgu ve aynı malzeme kullanılarak bloke edilmiş ve doldurulmuş alan, bu dolgu sistemi ile sedirli salonun yer aldığı sahanın genişletilmesi ve aynı zamanda da tapınak sahasının güney kesiminin tektonik bakımdan takviye edilmesi açısından da faydalı olmuştur (Erzen 1971: 336). 4X13,50 metre boyutlarındaki sedirli salonun kuzey ve doğu duvarı boyunca 35 cm yükseklikte ve 50 cm genişlikte uzanan platform, salona adını vermiştir. Salonun duvarlarında beyaz badana üzerinde tespit edilen freskolar, salonun önemine dikkat çekmektedir (Erzen 1968c:56).

Bu salon bir geçiş alanı olarak düşünülmelidir. Tapınağın payeli salonuna ulaşan bu geniş koridor aynı zamanda güneye dönerek pithoslu odaya ve kuzeye dönerek de tapınağın diğer depolarına açılan kuzey koridoruna bağlanmaktadır. Salon olabilmek için dar, bir hizmet odası veya depo olabilmek için verileri yetersizdir. Sedirli salonun batısında yer alan 24,40X23 metre boyutlarındaki mekan, salon olarak nitelendirilmek için daha uygundur. Salonun tavanı 3 sıra halindeki 9 adet paye üzerinde durmaktadır (Fotoğraf 192). Köşelerde ve ortada yer alan payeler aynı ölçüde olup aralardaki payelerden daha büyüktür. Payeli salonun kuzeyinde diğer depo odaları yer alır lakin bu odalara salondan geçiş yoktur. Odaların girişlerinin koridordan oluşu ve salona bağlanan tek açıklığın da doğusundaki sedirli salondan sağlanması, payeli salonu tapınak kompleksi içerisinde özel bir yere koymaktadır. Planlanan büyüklüğünden ödün verilmeyerek, güneyindeki yamacın kerpiç duvarlar ve mühre ile doldurulduktan sonra 3 payenin bu blokaj üzerine inşa edilmesi salonun ihtiyaç duyulan büyüklükte inşa edildiğini gösterir.

Ayanis örneğinde, "Doğu Payeli Salon" (Fotoğraf 193) olarak tanımlanan dikdörtgen planlı yapının boyutu 36X26,5 metre ve payeleri arasındaki kuzey güney doğrultulu mesafe 3,80 metre, doğu batı doğrultulu mesafe ise 3,08 metre olarak ölçülmüştür. 20 cm rizalit çıkıntısı ile 14 adet payenin (Çilingiroğlu-Işıklı 2014:311) boyutu (2,54X2,07 metre) (Çilingiroğlu 2011:244) eşittir. Payelerin andezit

bloklarının oluşturduğu 1,5 metre yükseltisinin üzerinde kerpiç blokların yer aldığı tespit edilmiştir. Andezit blokların kaplama taşı şeklinde kullanılmış olduğu ve payenin iç kısmının küçük taşlarla doldurulуşu fayda ve estetiği bir arada göstermektedir.

Anakaya üzerine oturtulan payelerin ayakta tuttuğu salonun bir de bodrum katı vardır. Salonun batıdan doğuya doğru alçalan teraslar üzerine inşası doğu ve güney kısımlarının yükseltilmesini gerektirmiştir. Doğudaki teras üzerine inşa edilen bodrum katın üzeri batıdaki terasın zemini ile düz bir platform oluşturmuş ve salon bu alana inşa edilmiştir (Çilingiroğlu 2012a:16). Salonun duvarlarında yer alan freskolarda kırmızı, kahverengi, beyaz ve yoğun olarak mısır mavisi (Çilingiroğlu 2014: 137 vd.) renklerinin kullanıldığı görülmüştür. Özenli mimari süslemeleri ve tapınak avlusundan büyük alanı ile payeli salonun dinsel törenler için inşa edilen kutsal bir yapı olduğu düşünülmelidir.

d- Krali Mezarlar

Hoker tarzında gömülen ceset hakkında çok şey söylenmiştir. Gömünün, ana karnındaki pozisyonu ile yeni bir hayata doğduğunu kabul edersek, mezar yapısının yeni hayata başlayacağı ve bu hayatı sürdüreceği yer olarak yorumlanması da yanlış olmayacaktır. Variyetin baskın unsur olarak değerlendirilmesi de bu nokta ile anlam bulur. Variyeti olmayanın yeni evi de önceki evi gibi dar, küçük ve konforsuzdur ki mezar odasının büyüklüğü ve kullanılan inşa malzemesinin dayanıklılığı kişinin ilk hayatındaki variyetini sergiler niteliktedir. Biraz variyetli olanlar kerpiç ve taş örme sandukalar içerisinde, daha variyetli olanlar kaya oyuklarında ve hanedan üyeleri ise ilk hayatlarındaki görkemi yansıtan çok odalı anıtsal kaya evlerinde başlarlar yeni hayatlarına.

Kayaya oyulan mezarlardaki ayrıntılı ve özenli işçilik krali hayatın yansımasıdır bir anlamda. Hanedan üyelerinin eski hayatlarındaki görkem ve ihtişamın yeni hayatlarında da sürdürülebilir olması arzulanmış olmalı ki sarayın anıtsal salonları mezar yapılarına taşınmıştır. Salona açılan odaların, platformların, nişlerin ve

süslemelerin saraydaki yaşam alanlarının yansıması olduğu görülür. Öyle ki anıtsal salonların bağlandığı küçük odalar, taht[89], pencereler ve sanatsal öğeler krali kişiliğin her iki hayatta da yaşam alanları olarak tasarlanmış gibidir.

Urartu mezar tipolojisinin güç ve ekonomi çerçevesinde şekillenmiş olduğu dikkate alınırsa krallığın Van Gölü Havzası'ndaki mezar tiplerinin de bu çerçevede ele alınması gerekir. Tipolojik olarak kaya mezarları, yer altı oda mezarları, taş sandık mezarlar, basit toprak mezarlar ve urne mezarlar şeklinde sınıflandırılan örneklerin sınıfsal ayrımlarla anlam bulabileceğinden hareketle mezarları üç ana başlık altında inceledik.

Asur krallığı başkenti birkaç kez yer değiştirmesine karşın krali mezarların başkent Asur'da I. Adad-nirari'nin (MÖ 1307-1275) eski sarayının altına yapıldığı bilinmektedir (Sevin 2012:105). Birçok konuda Asur'a öykünen Urartu için de aynı şeyin mümkün olduğunu kabul etmek gerekecektir. Keza kral mezarlarının başka bir merkezde olduğuna dair kanıt bulunmaz iken mezarların Tuşpa'da olduğuna dair yazılı belgeler ve anıtsal mimarisiyle mezar örnekleri mevcuttur. Urartu krallarının mezarları Tuşpa kayalığındadır.

Urartu mezarlık alanlarının seçiminde krali gücü simgeleyen tercihlerin varlığı dikkat çekicidir. Planlaması, inşası ve estetik ihtişamı ile diğer örneklerden ayrılan kaya mezarları tipolojik olarak birbirine benzese de bulundukları yer itibariyle krali bir ayrımı belgeler niteliktedir. Krallığın yönetim merkezinde yer alan bu örneklerin özellikleri (Tarhan 1994: 24) ile Urartu'nun kaya mezar mimarisindeki genel standartları yansıttığı kabul edilebilir.

Başkent Tuşpa kayalığının güney yüzüne oyulan mezarlara erişimin denetim altında olduğu görülür. Tıpkı sitadelin halktan izole edilmiş fiziksel yapısı gibi mezarların da halkın kolayca ulaşamayacağı alanlara inşası bu mimari yapıların özel olarak nitelenmesini gerektirir. Sitadel surlarının birkaç metre aşağısında inşa edilmiş

[89] Anıtsal kaya mezarlarında taht olduğuna dair tespit bulunmamasına rağmen ileri sürülen öneriler dikkat çekicidir (Derin 1995).

bu özel yapıların hanedan üyelerine ait olduğunu söylemekte bir beis görmüyoruz. Yine de kime ait olduğu ve ne zaman yaptırıldığı tek örnek dışında bilinmeyen mezarların adlandırılması tamamen olasılıklara dayanmaktadır.

Genel itibariyle tespit edilen örneklerin belirgin özelliklerini sıralayarak aslında Urartu krali mezar tipolojisinin iskân içerisindeki planlı yapısına işaret etmiş olmaktayız. Bu bakımdan öncelikle planlı iskânın krali mezar yapılarında nasıl hayat bulduğunu ifade edecek ve ardından da örnekler ile konuyu detaylandıracağız. Yine bu detaylandırmayı standartlara uymayan örnekler ile vurgulayarak krali planlamanın gereklerini ifade etmeye çalışacağız. Örnekleri ele alırken tarihlendirmesi kesin olandan başlamayı uygun bulup batıdan doğuya doğru tıpkı krallığın inşa yazıtından başlayıp doğuya hareket edercesine ilerlemeye özen gösterdik.

Argişti (Horhor) mezarı olarak bilinen, kayalığın batı kısımdaki mezar yapısının girişi bahsedeceğimiz diğer örnekler gibi güneye bakar ve kapı açıklığının iki yanında yer alan yazıtıyla I. Argişti'ye ait olduğu bilinir. Aslında tarihlemesi tam olarak yapılabilen tek örnek olması yazıtıyla mümkün olmuştur (Fotoğraf 194). Yazıtın yazdırıldığı alan, anakaya düzlenerek oluşturulmuş ve batıdan doğuya doğru alçalan merdivenlerin kuzeyinde yer almaktadır. Ana kayaya oyulmuş merdivenlerin batısında açılmış duvar temel yatakları üzerinde bir platformun yükseldiği ve bu platformun giriş için bir sahanlık oluşturduğu düşünülebilir (Fotoğraf 195 ve 196). Benzer bir sahanlığın da mezar giriş kapısı önünde olabileceği ifade edilmiştir (Sevin 2012:18). Kapı açıklığı 2 metre yüksekliğinde, 1 metre genişliğinde ve 1 metre derinliğinde inşa edilmiştir. Kapı açıklığı tek kanatlı bir kapıyı taşımak için yeterlidir (Fotoğraf 197).

Bir ana salon[90] (Fotoğraf 198, 199 ve 200) ve boyutları birbirinden farklı 5 odadan oluşan mezar yapısının duvarlarında toplam 35 adet niş yer alır (Konyar-Avcı 2014:225 fig.12) (Çizim 16). Nişlerin sunuları koymak için tasarlandığı kabul gören bir ifadedir. Ayrıca ana salona girişin tam karşısında yer alan, ana kayaya açılmış sığ

[90] Salon, 10.50X6.50X3.52 metre ölçülerindedir (Çevik 2000:37).

dikdörtgen alanın da sunuları yerleştirmek için kullanıldığı ifade edilmiştir. Bu dikdörtgen alanın lahit için yapılmış bir platform olduğu da ileri sürülmüşse de (Sevin 2012:29) salonun seremoni için kullanıldığı düşünülürse "sunular için ayrılmış alan" fikri daha uygundur (Fotoğraf 201).

Duvarlarda aydınlatma ve süsleme unsurları için kullanılan içbükey metal kare levhaların (Fotoğraf 202) ortasına yerleştirildiğini düşündüğümüz kandil ya da meşale tutamağının (Çilingiroğlu 2013: 158) (Çizim 17) Ayanis kazılarında tespiti birçok varsayımı netleştirmiş olmalıdır.

Ana salonun sol karşı köşesinde, ana kayada karşılaşılan çatlakların ana kaya kesilerek düzeltildiği ve basamaklandırılan ana kaya üzerine taş blokların örüldüğü (Fotoğraf 203) anlaşılmıştır ki aynı tamirat izlerini salonun karşısında sol taraftaki odada da (oda 4) (Fotoğraf 204) görmek mümkündür (Sevin 2012:24; Konyar-Avcı:213). Bu tamiratların mezar yapımı sırasında ortaya çıkan çatlak kısımları onarmak için yapılmadığı bilakis mezar bittikten sonra yapıldığını ifade etmek gerekecektir. Konyar'ın tespit ettiği bu durum inşa elemanlarına dayalı bir çıkarımdır. Öyle ki mezar işçiliğinin son aşamasında uygulanan aydınlatma aparatlarının konulduğu iç bükey kare levhaların oturduğu silmeler bu alanlarda kesilerek tamirat yapılmıştır (Fotoğraf 205). Bu durum mezar odasının süsleme unsurları bitirildikten sonra ortaya çıkan bir aksaklığı-kusuru gidermek için yapılan tamiratı işaret eder (Konyar-Avcı:213-214).

Kesin bir tarihi işaret edemese de mezar yapısının bitirildikten sonra da düzenlendiğini ifade eden bu uygulamanın benzeri çukur oda (Fotoğraf 206) olarak adlandırılan (oda 3) alanda da göze çarpmaktadır. Bu odaya girişi sağlayan kapı açıklığı daha alçaktır ve diğer kapı üstlerinde yer alan aydınlatma apliği yapılmamıştır (Fotoğraf 207). Diğer odaların planları ve konumlanışı ve özellikle çukur odaya geçişi sağlayan odanın (oda 2- Fotoğraf 208) planlaması dikkate alınırsa bu alanın bir niş olarak yapıldığı ve daha sonra ihtiyaca binaen çukur odanın yapıldığı görülecektir. Kapıya dönüştürülen nişin genişliği diğer niş genişlikleriyle (Fotoğraf 209,210 ve 211) aynı, 75 cm'dir. Zira sonradan eklendiğini öne sürdüğümüz bu odanın mezar odasının

ana aksından kaydığı ve farklı bir plan ve işçilik anlayışına sahip olduğu da söylenebilir (Konyar-Avcı 2014:218).

Mezar her ne kadar krali bir yapı olsa da ihtiyaç halinde izlenen yöntem; saray depo odalarında, aşağı yerleşme konutlarında ve kırsal konutlarda tercih edilen fayda amaçlı bir inşa kuralıdır. İhtiyaca binayen yapılan eklemeler her zaman ilk planlanan ana yapıya uyumsuzluğu ile dikkat çeker.[91]

Diğer bir mezar yapısı Neft Kuyu mezarı olarak literatüre geçmiştir (Fotoğraf 212, çizim 18) . Önündeki avlusu, sekisi ve anıtsal girişi (Fotoğraf 213 ve 214) ile krali bir mezarın yapısını tanımlasa bile kime ait olduğu belli değildir. Eski Sarayın altındaki kayalıklara oyulmuş mezar yapısının kurucu kral I. Sarduri'ye ait olabileceği öne sürülmüştür. Eski Saray'ın duvarlarında kullanılan traverten taşların Sardur Duvarı bloklarıyla uyuşması ileri sürülerek yapılan tanımlamayı kabul edersek Eski Saray'ın altındaki mezar yapısını da I. Sarduri'ye tarihlemekte bir beis olmayacaktır.

Cephe mimarisindeki kademeli alınlıklar (20X9 metre ve 20X3 metre ölçülerinde alanları ayıran 1-1,30 metre genişlikte bir bant 50 cm bir çıkıntı yapar) hem devam eden bir suru hem de büyük bir evin girişini anımsatır (Fotoğraf 215). Mezar yapısı önündeki geniş avluya (20X7 metre) sitadelden inen merdivenlerle kuzeydoğudan ulaşılır (Sevin 2012:39). Tamamen sitadelin denetiminde olan mezar yapısına inen merdivenlerin kıvrımlı olarak inşası özensiz işçilik olarak değerlendirilirse mezarın krallığın kuruluşuyla olan bağlantısı daha kabul edilebilir bir hal alır. Cephe duvarı boyunca uzanan sekinin seremoniyi oturarak izleyen kraliyet ailesi için tasarlandığını ifade eden Tarhan, aynı sekinin sunuların dizildiği alan olabileceğine de dikkat çeker (Tarhan 309-310).

Mezar yapısına merdivenle çıkılır ve ana salona bağlanan kapı açıklığı 3,5 metre yükseklikte ve 1,62 metre genişlikte olup 1 metrelik kalınlığa sahiptir. Dışardan düz

[91] Genel planın içerisindeki duruşuyla belirgin bir planlama hatasını işaret eden bu tür eklemelere Çavuştepe Uçkale önü yapılarında, Aynis aşağı yerleşme 3 nolu konutunda ve Norgüh aşağı yerleşme konutlarında rastlamak mümkündür.

bir kapı girişi oluşturulsa da koridor boyunca kemerli oluşuyla diğer örneklerden ayrılır (Fotoğraf 216). Ana salonun yüksek tavanlı oluşu (7,5 metre) aydınlatma ihtiyacını artıracağından kapı üzerinde 60cm yükseklikte bir pencere açıklığı oluşturulmuştur. Ana salon (12,45X7X24 metre) kuzeyde iki odaya batıda da bir odaya açılır (Fotoğraf 217, 218, 219 ve 220) Tavanı tonoz biçiminde oyulmuş, duvardan tonoza bağlanan kısımlar altı yarım daire yuvarlatılmış iki sıra korniş şeklinde bezenmiştir (Sevin 2012:47,50). Tavanı tonozlu inşa edilen salonun bir anlamda iş gücünde tasarruf sağlanmıştır. Argişiti mezarında 1,80 metre tabandan yüksekte yer alan deliklerin burada da yaklaşık aynı yükseklikte oluşu (1,70 metre) (Sevin 2012:52) aydınlatma için kullanılan tutamakları yerleştirmek için yapıldığını düşündürmektedir.

I. Argişti mezar yapısının tüm duvarlarında yer alan nişler Neft Kuyu mezarı için de kronolojik bir tahmini mümkün kılar. Salona açılan 2 odanın planının benzerliği dikkate alınarak nişlerin ilk olarak I.Argişti döneminde yapıldığını kabul edecek olursak salonun kuzeybatısındaki oda sonradan eklenmiş olmalıdır (Sevin 2012:53). Ayrıca bu salona bağlanan bir diğer oda da doğuda olup yarım bırakılmıştır. Neft kuyu mezarının ilk yapılan, kurucular mezarı olduğunu kabul edersek 2 yan odayla planlanmış bir salonun krallığın ilk yılları için yeterli görülmüş olabileceğini de söyleyebiliriz. Hasıl olan ihtiyaca binaen eklenen odaların sonraki mimari anlayışla yapılması da kabul edilebilir. Bu durumda Argişti mezarında görülen nişlerin daha önce görülmediğinden hareketle en son yapılan mezar odası olarak Neft Kuyu mezarında kuzeybatı uçtaki odayı (Z03) işaret edebiliriz.

İçkale Mezarı (Çizim 19) da Neft Kuyu Mezarı avlusuna açılan bir girişe sahiptir (Fotoğraf 221). Tek avlunun 2 mezar yapısı tarafından kullanılmak üzere tasarlandığını söylemek zordur ki avlunun tasarımı Neft Kuyu mezarına göre planlanmıştır (Çizim 20). Bu durumda Neft Kuyu mezarıyla aynı avluyu kullanmak üzere planlanmış İçkale mezarının yapım tarihi daha sonra olmalıdır. Mezar içerisinde yer almayan nişlerin üzerinden hareketle (Sevin 2012:119) bu mezarın I. Argişti mezarından da önce yapıldığını söyleyebiliriz.

Mezar yapısının doğuya açılan girişi (Fotoğraf 222 ve 223) ve art arda iki salonun varlığı ile diğer örneklerden farklıdır. Öndeki salonun (Fotoğraf 224) (5,95X9,30 metre boyutlarında ve 6 metre yüksekliğinde) açıldığı doğu ve batı odaları ile arkadaki salonun(6,36X4,13/4,36 metre boyutlarında ve 3,86 metre yüksekliğinde) açıldığı doğu, batı ve kuzeydeki odaları, sekilerinin benzerliğinden hareketle birlikte planlanmış izlenimi verir. Ardarda iki salon ve bunlara bağlı 5 odadan oluşan mezar yapısının batı uçtaki odasında (Fotoğraf 225), basamakla çıkılan platformun ölü yatağı olduğunu kabul edersek (Sevin 2012:63), taht ile ilişkisini kurabiliriz (Fotoğraf 226). Kralın tahtı gibi yerden yüksekte, özenli mimarisi ile diğer odalardaki alanlardan ayrılan bu platform kral için tasarlanmış olmalıdır. Batı uçtaki odada yer alan bu platform, her iki salonun kısa duvarlarındaki açıklıklarla ulaşılan odalarda bulunan platformlardan[92] daha yüksekte ve daha özenli bir işçilik göstermektedir (Fotoğraf 227, 228, 229, 230).

Ön salondaki inşa işlerinin standartlara uymayışı işlenen kayanın inşaata uygun olmayışıyla açıklanmıştır (Sevin 2012:61,63). İlk açılan salondan beklenilen verim elde edilemeyince arkadaki salonun (Fotoğraf 231) inşa edilmiş olması, ortak krallığı çağrıştıran yorumdan (Tarhan 2011a:310) daha tutarlı görünmektedir.

Diğer bir krali mezar yapısı Doğu odaları (Fotoğraf 232) olarak anılmakta ve mezarın II. Sarduri'ye ait olduğu ileri sürülmektedir (Çizim 21). Mezar yapısı güneye bakar ve önünde doğudan merdivenlerle ulaşılan 22X7 metre boyutlarında bir platform (Fotoğraf 233) yer alır. Anakaya işlenerek oluşturulmuş merdivenlerin (Fotoğraf 234) ulaştığı platformdan yine merdivenlerle mezar yapısına girilir. 6 basamaklı merdivenin sağında ve solunda 50-60 cm genişliğinde bir seki oyulmuştur (Fotoğraf 235). Kapı açıklığı 2,75 metre yüksekliğinde ve 1,36 metre genişliğindedir[93] (Sevin 2012:82). Ana salon 9,40X6,15 metre ölçülerinde olup 6 metre tavan yüksekliğine sahiptir (Fotoğraf 236). Tavanı düz olan salonun alanı yaklaşık 58 metrekaredir. Tavanın 40 cm genişliğinde[94], 15 cm kalınlığında düz bir silme ile çevrelendiği

[92] İkinci salonun kuzey odasıındaki platform 19 cm, güneyindeki platform ise 60 cm'dir.
[93] Kapı açıklığı karşılaştırma için bkz. Çevik 2000.
[94] Sevin bu ölçüyü 60 cm olarak vermiştir.(Sevin 2012:82)

görülür. Tabandan 1,90 cm yüksekteki deliklerin aydınlatma aparatlarının oyukları olduğunu düşünmekteyiz. Ana salondan kuzeydeki odaya 1X0,75X2,13 metre boyutlarındaki kapı açıklığı ile girilir. Bu odanın ölçüsü 5,10X3,40/2,90X4 metre olup batı duvarı önünde 1,20 metre yükseklikte ve 1.75/60X2,90 metre boyutlarında bir platform ölü yatağı olarak değerlendirilmiştir (Fotoğraf 237) (Sevin 201285; Ussishkin 1994:253).

Diğer iki odaya salondan geçişi sağlayan kapı açıklıklarının ve oda alanlarının yakın ölçülerde olduğu görülür (oda ölçüleri ortalama 6,35/75X2,50X3,50 metre ve kapı açıklıkları ortalama 0,75X0,40X2 metre). Batı odasının güney ve kuzey duvarlarında yer alan nişlerin de odalar gibi özensiz işçiliği dikkat çeker (Fotoğraf 238 ve 239) (Sevin 2012:83).

Krali mezar yapılarının sitadeldeki saray yapılarının alt kısmında oluşlarıyla ilişkilendirilen kronolojisini bir kenara bırakırsak ilk yapılan mezar anıtının Neft kuyu, sonrasında Argişti ve en son mezar odasının da Neft kuyunun kuzeybatısındaki nişli oda olduğu öne sürülebilir.

Urartu krali mezar yapılarının genel tespitleri sitadel içerisindeki krali iskânın sürekliliğini göstermektedir. Başkent Tuşpa'da, kayalığın güney tarafında yer alan yapılar ana kayaya oyulan odalardan müteşekkildir. Bulundukları yer itibariyle denetimli bir alanda bulunan ve ana kayaya oyulmuş merdivenlerle ulaşılan yapılar, Urartu Hanedanı için inşa edilmiştir. Güneye bakan (1 örnekte doğuya bakar) girişleri, ana kaya düzeltilerek oluşturulmuş bir cephenin alt orta kısmında yer alır.

Mezar girişinin önünde seremoni için kullanıldığı düşünülen bir alan (Çevik 2000:49) gerek anakaya düzlenerek gerekse anakayaya açılan temel yataklarında yükselen duvarların oluşturduğu, blokaj malzemesiyle güçlendirilmiş platformlar halinde inşa edilmiştir. Mezar girişi platformdan yüksekte inşa edilmiş olup girişe merdivenle ulaşılır.

Giriş Kapısı içe açılan tek kanatlı bir yapı elemanı olup hareket tek mil ile sağlanmıştır. Bu işlevinin sürekli kullanımı olanaklı kılması söz konusudur. Girişin açıldığı alan bir ana salon niteliğindedir ve bu büyük alanlı salondan daha küçük tasarlanmış odalara geçilir. Ana salonun sahip olduğu süslemeler ile törensel bir işlevi olduğu düşünülmelidir. Odalarda zeminden yüksek platformların ve bazı örneklerde zemine ya da sekilere oyulmuş çukur alanların[95] bedenin yatırıldığı gömü alanları olduğu kabul edilmiştir. Bu özellikleri kısmen barındırsa da Urartulu karakter taşımadığını düşündüğümüz diğer örneklerin de sitadel sınırları içinde olduğunu görebiliriz.

Neft Kuyu ve İçkale mezarlarının açıldığı avluyu kullandığını düşündüğümüz bir mezar yapısı daha vardır lakin tek odalı olan mezar odasıyla diğer iki örnekten farklı bir tasarının ürünü olduğu düşünülebilir. Neft Kuyu ve İçkale mezarlarının açıldığı avlunun güneybatısında ve avlu tabanından 3 metre daha aşağıda kayaya oyulmuş bu mezar Küçük kaya mezarı olarak anılmıştır (Fotoğraf 240). Girişi güneye bakan kapı açıklığı 1,43X1,25 metre boyutlarında olup dıştan mezar odasına 1,25 metre derinlikte bir geçiş sağlanmıştır. Yapının tek odasının kuzey, batı ve doğu duvarlarına açılan nişler ile hareket kazandığı görülür (Fotoğraf 241, 242 ve 243). Yaklaşık 8 metrekare olan mezar odası yüzey alanına[96] nişlerinin[97] 9 metrekareyi aşan alanı da eklenince 17 metrekarelik bir toplam alan olduğu görülür ki bu alan I.Argişti, Neft Kuyu ve İçkale mezar odalarının her birinden çok küçüktür.

Benzer küçük bir mezar yapısı da Küçük Horhor mezarı olarak anılır (Fotoğraf 244). Mezar odası yaklaşık 38 metrekare ve nişlerinin alanı da yaklaşık 14 metrekare olan bu mezar yapısı yine toplam alanıyla saydığımız örneklerden hayli küçüktür. Küçük horhor mezar odası 12,67X3,10/2,94 metre boyutlarında, 1,98 metre yüksekliğinde dikdörtgen planlı olup I. Argişti Mezarı alt kısmında anakayaya inşa edilmiştir.

[95] (Sevin 1986:336; Konyar 2011:208)
[96] Mezar odasının Kuzey duvarı 3,71metre, güney duvarı 3,45 metre, batı duvarı 2,32 metre ve doğu duvarı da 2,18 metre ölçülerindedir (Sevin 2012:67, res.71).
[97] Kuzey niş 2X1,83X1,23 metre, doğu niş 1,94X1,05X1,16 metre, batı niş ise 2X1,27X1,05metre boyutlarındadır (Sevin 2012:64)

Her iki örnekte de nişlerin ölüyü yatırabilecek ölçülere sahip oluşu dikkat çekicidir. I. Argişti mezarında yer alan nişlerin sadece ölü armağanı veya eşyalarını koymak için inşa edildiği düşünülürse bu iki küçük mezar odasının büyük alanlı nişleri ile Urartu mezar mimarisinden farklı bir anlayışın ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Küçük Horhor mezarı basamaklı girişinin tahrip edilişi konusunda Tarhan'a göre bir bilinçli uygulamadan bahsedilir. Kuzey duvarı boyunca sıralanan 4 nişe[98] istinaden Persler tarafından yapıldığı ifade edilen mezarın girişi yine erişilmesin diye Persler tarafından tahrip edilmiştir (Tarhan 2011a:315). Sevin'e göre I. Argişti sonrası yapılmış bu mezarın basamaklı girişi Urartu karakteri için yeterli bulunmuştur (Sevin 2012:35). Her iki mezar odasının da kime ait olduğu bilinemese bile denetim altında tutulan bir alanda olduğu ve krali bir karakter taşıdığı açıktır. Persler zamanında yapılmış olduğu kabul edilirse yer seçimi noktasında uygun alanların tercih edilmiş olduğu söylenebilir lakin tüm kayalığa hakim olduğunu kanıtlayan (Fotoğraf 245 ve 246) Darius veya oğlu Kserkses'in neden bu kadar küçük inşaatlarla yetindiği düşündürücüdür. Cevap bulunamasa bile kolay ve az masraflı bir inşaatın tercih edilebileceği ve mezar odalarının erişime uzak, en azından kontrolü sağlanabilen alanlarda inşası ilk akla gelenlerdir.

Kontrollü girişi ve Urartu mimarisine uzak uygulamalarıyla dikkat çeken bir diğer mezar yapısı da Arsenal mezarı adıyla anılır. İçkale'nin güneydoğu köşesinde yer alan Arsenal Mezarı Neft Kuyu ve İçkale mezarlarının batısında ve daha yukarıda yer alır. Girişi güneye bakan mezar yapısının önündeki ana kaya düzlenerek oluşturulmuş sahanlıktan 150X80 cm boyutlarındaki kapı açıklığına geçilir. Kapı açıklığı tek kanatlı bir kapıyı işaret eder. Yüksekliği 2,50 metre olan ana salonun kareye yakın planı ile yaklaşık 22 metrekare (4,65X4,60 metre) bir alana sahip olduğu görülür. Aydınlatma için kapının üst hizasında salonun güneybatı köşesinde 40 cm'lik bir delik açıldığı ifade edilmiştir (Sevin 2012:73). Aydınlatma deliğinin yeri, boyutu ve şekli dikkate alınırsa Neft kuyu mezarından tamamen farklı olduğu görülür lakin inşaat alanı, salonun tavan yüksekliği ve boyutu dikkate alınırsa deliğin uygun yerde, yeterli ölçüde

[98] Doğudan batıya doğru niş ölçülerini verecek olursak 1,98X1,38 metre, 1,97/2X1,97 metre, 2,05X1,87 metre ve 1,95X1,87 metre boyutlarındaki nişlerin yaklaşık 14 metrekarelik bir yüzey alanı vardır.

ve kolaylık arzedecek biçimde yapılışı kabul edilmelidir. Kayalığın inşaat alanının neft kuyu mezarı ile karşılaştırılamayacak denli küçük elverişsiz oluşu kapının alçak tutulmasına sebep olmuştur. Buna kapı önündeki alanın darlığı ve kapının kilide ihtiyaç duymayan yapısı (Sevin 2012:73) da eklenince mezar yapısının çok sık kullanılmayan ve hatta törensel faaliyetlere sahne olmayan bir özelliği olduğu ileri sürülebilir.

Mezar yapısının odaları salonun batısında tabandan 1 metre yükseklikte bir geçişin ardındadır. 1,60X0,80 metre boyutlarındaki açılığın batısında yer alan oda[99] yaklaşık 2 metrekaredir. Bu odanın kuzeyindeki 80 cm'lik açıklık ile ulaşılan oda da yaklaşık aynı boyuttadır ama tavanı tonozludur. Zemininde yer alan tekne nerdeyse tüm alanı kaplamaktadır. Teknenin gömü için tasarlandığı ifade edilmişse de kuzeyindeki başka bir açıklığın işlevi belli değildir (Sevin 2012:73,75). Açıklığın bağlandığı alan 1,20X1,20X0,85 metre ölçüleriyle Urartu sunu nişleri için büyük, Pers gömü odaları için küçüktür. Sevin, bu alanın bir depolama işlevi olduğundan bahseder (Sevin 2012:75).

I. Argişti mezarı güneyindeki Küçük Horhor Mezarı, Neft Kuyu Mezarı güneyindeki Küçük Kaya Mezarı ve Neft Kuyu batısındaki Arsenal Mezarı plan ve işçilik itibariyle Urartulu olamayacak niteliktedir (Ussishkin 1994:254). Tuşpa kayalığının muhafazalı noktalarında yer almaları dolayısıyla bu üç mezar yapısını da krali sınıflamaya dahil edebiliriz. Urartu sonrası döneme ait oldukları ileri sürülen bu inşaatların bölgedeki aşiret reislerine ait olması mümkün görünmemektedir. Aşiret merkezlerindeki mezar yapılarının Urartu'ya öykünen plan anlayışıyla uyuşmayan örneklerin Urartu'dan sonra bölgede hakim devletlere ait olabilme ihtimali de (Köroğlu 2007:449) mezarları krali olmaktan alıkoymaz.

[99] Mezar odası kuzey güney uzunluğu 1,85, güney duvarı uzunluğu 1,25, kuzey duvarı uzunluğu ise 0,95 metre ölçülerindedir.

2- Aşağı Yerleşmeler

Van Kalesi Höyüğü Urartu tabakası meskenleri (Fotoğraf 247 ve 248), ilk aşağı yerleşme iskân örnekleri olarak değerlendirilebilir. Kronolojik olarak ilk krali kentin Tuşpa olduğunu söylersek sitadelin kuzeyindeki yapı stoklarının Urartu kentinin aşağı yerleşme anlayışı için temel alınması gerektiğini de söylemek zorundayız. Körzüt aşağı yerleşmesinde gözlemlenen düzensiz yığınlar halindeki mesken stoklarının Ayanis aşağı yerleşmesinde de kısmen izlenmesi kentlerin büyümesiyle alakalıdır kaldı ki Argişti oğlu Rusa dönemi aşağı yerleşmeleri belki de ilk kez yerleşimcilerinin konforunu düşünen bir planlamaya sahiptir. Kontrolsüz büyümenin oluşturduğu plansız yapılaşma sağlam iktisadi şartlara rağmen kentin özellikle aşağı yerleşmesinin yaşanabilirliğini ortadan kaldırır. Bu noktada aşağı yerleşme yapıları için kenti ayakta tutanların meskenler topluluğudur denilebilir.

Kentin ayakta kalabilmesi hususunda iktisadi temelin krallık tarafından inşa edildiği malumdur. Kenti ayakta tutacak ve hatta gelişerek büyümesini sağlayacak nüfusun temini ve iskânı da Urartu kralının vazifesidir. İskân ettirilen nüfusun üretime geçebilmesi için gerekli olan planlamanın yapılması Argişti oğlu Rusa dönemine kadar yığınlar halinde gözlenen sivil mesken topluluklarından müteşekkil olsa da amaç ekonomik yetkinlik olduğu için aşağı yerleşmelerin planlı imarı göz ardı edilmek durumundadır.

Planlı bir aşağı yerleşme örneği olarak ele alabileceğimiz Ayanis Kenti aşağı yerleşmesi her ne kadar kazı raporlarında aşağı kent şeklinde adlandırılsa da biliyoruz ki meskenlerin büyüklüğü ve kaliteli inşaatları kent olarak tanımlanabilecek kamu yapılarını karşılamıyor. Aşağı yerleşme olarak ele alınabilecek Ayanis meskenler topluluğunun 220 ile 362 metrekare arasında değişen çok odalı plan tipleri Van Gölü Havzası için bölgedeki kazıların eksikliğinden dolayı karşılaştırma imkanı vermemektedir. Akla gelen Van Kalesi Höyüğü 15 odalı konak tipi meskenin de Konyar ve ekibinin 2010 yılında başlattığı kazılarla birbirine bitişik yekpare olmayan farklı ve daha az odalı meskenler olduğu tespitinden hareketle Ayanis aşağı yerleşmesinin Havza'da kazılmış tek örnek olduğunu kabul ediyoruz.

Yaklaşık olarak 600 hektar zirai tarım alanına sahip Ayanis kentinin gerek hayvancılık gerekse zirai tarım potansiyeli teknolojik getiriler dışında değişmemiştir. 6000 dönüm arazinin tamamının işlendiği varsayılırsa bu iş için 2000 kişiye ihtiyaç duyulacaktır. Sadece tarlaları işlemek için gereken 2000 çiftçi ya da ırgata barınmak için 285-300 ev gereklidir ki bu evlerde yaşayacak ailenin diğer fertlerini de unutmamak gerekir. Büyüklüğü 670 dönüm civarı olan Ayanis kentinin, sitadelinde günlük işleri yapmak için gerekli olan hizmetli, yönetici ve askerlerin sayıları da bu nüfusa eklenince kentin aşağı yerleşmesinde yer alması icap eden meskenlerin ya sayısı çok olmalı ya da meskenlerin oda sayısı çok olmalıdır. Kaldı ki ortaya çıkarılan Yapı 1, 3, 6, 12 ve 14'ün çok odalı meskenler oldukları temel seviyesinde ortaya çıkarılan planlarından anlaşılmaktadır (Çilingiroğlu vd. 2009:93-104). Ayanis Kenti aşağı yerleşmesi, Pınarbaşı ve Güneytepe olarak adlandırılan iki farklı alan üzerinde yer almaktadır (Çilingiroğlu, 2003: 200).

Ayanis kentinin olası nüfus tahmini için aşağı yerleşme alanı büyüklüğünden hareket edilebilir. Aşağı yerleşmenin yayıldığı alanı hesap ederken olası tahmin içerisinde bağ ve bahçeleri de değerlendirmek gerekir. Bu alanların meskenlerin inşasında kullanılmadıkları söylenebilir keza Argişti oğlu Rusa'nın sitadelin giriş kapısı önüne koydurttuğu inşa yazıtında[100] bahsini ettiği bağlar ve bahçeler de kentin aşağı yerleşmesinden çok uzak olamaz.

Sur ile çevrili olmayan (Stone-Zimansky, 2004: 239) Ayanis aşağı yerleşmesi meskenlerinin odaları işlevsel olarak bölgedeki günümüz köy evlerinin bölümlendirilmesi ile paralellik arzeder. Meskenler; depo, hayvan barınakları, mutfak, tandır ve yaşama alanlarına ayrılmış kompleksler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayanis Kenti'nin aşağı yerleşmesinde yer alan meskenlerin temel duvar

[100] *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti oğlu Rusa, bu kaleyi Eiduru Dağı'nın önünde kusursuz bir şekilde yaptırdı. Rusa der ki: Kayaya dokunulmamıştı ve burada hiçbir şey yapılmamıştı. Kusursuz bir şekilde hem bir tapınak hem de bir kale yaptırdım. Yeni bağlar, bahçeler ve yeni bir kent kurdum. Burada güçlü icraatlar yaptım. Buraya "Rusahinili"adını verdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti oğlu Rusa, güçlü kral, büyük kral, Biai ülkelerinin kralı, Tuşpa kentinin yöneticisi. Rusa der ki: Her kim ismimi silerse ve kendi ismini yazarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve tanrı Şivini onu yok etsin."*(Çilingiroğlu-Salvini 1995: 118-120, res. 7; Payne 2006: 294-295; CTU: A 12-9)

kalınlıklarındaki farklılık da ikinci katın varlığı ile alakalı olabilir. İki katlı meskenlerin daha varlıklı kişilere ait olduğu düşünülebilir ki bu meskenlerde kullanılan temel taşlarının dış yüzeyleri işlenmiştir. Sitadele daha yakın olduğu tespit edilen bu varsıl kişilere ait meskenlerin sitadelden uzaklaşıldıkça yerini daha basit meskenlere bıraktığı görülmüştür. Daha özensiz bir mimari yapı arzeden basit meskenlerin kentin aşağı yerleşmesinin büyümesiyle alakalı olduğu düşünülmelidir. Kentin kurulum aşamasında planlanan iskân ölçütlerinin artan nüfusla dikkate alınmadığı söylenecek olursa Argişti oğlu Rusa döneminin çok hızlı bir büyümeye sahne olduğu kabul edilebilir.

Rusahinili Eiduru-kai Kenti aşağı yerleşmesi, 80 hektarlık bir alana yayılmıştır. Sitadelin doğusunda teraslar üzerine dizilmiş düzenli konutların varlığı saptanmıştır (Çilingiroğlu-Sağlamtimur, 1998: 528-530). Kentin aşağı yerleşmesinin büyüklüğü sahip olduğu tarımsal potansiyel ile ilintilidir. Eski Erciş'in sular altında kalması hadisesi Van Gölü'nün kıyı şeridinde yaşanmış ve doğu kıyıları bu yükselmeden nasibini almış olmalıdır. MÖ 6000'lerden bugüne yükselerek kıyı şeridini daraltan göl suları kimi günümüz araştırmacıları tarafından bazı yerleşmelerin Urartu döneminde liman olarak kullanılmış olduğu yanılgısını doğurmuştur.[101] Çilingiroğlu, Ayanis batısındaki arazilerin zirai tarım yapılabilecek denli yeterli büyüklükte olduğunu ve yükselen göl sularının bu tarlaları su altında bıraktığını ifade etmiştir. Su altında kalan tarım alanlarının büyüklüğünü tahmin edemesek bile öneri makuldür zira 1842'de tespit edilen 4 metrelik yükseliş bile Erciş'in bugünkü kent merkezine taşınmasına sebep olmuştur.[102]

Kentin var olan tarımsal potansiyelin üstesinden gelebilecek bir nüfusa sahip olması gerekir ki Kef Kenti aşağı yerleşmesinin nüfusunu tahmin etmek için de ilişkiyi temel alabiliriz. Yaklaşık olarak 500 hektar olan zirai tarım alanının bugünkü

[101] Amik Liman Kalesi (Fotoğraf 249 ve 250) adıyla literatüre geçmeye zorlanan Amik surlu yapısının batısındaki arazilerin tıpkı eski Erciş ve Ayanis batısındaki araziler gibi su altında kaldığı kabul edilebilirdi şayet Amik Urartu yerleşmesi olsaydı. Duvarlarını oluşturan taşların örgüsündeki kireç harcı (Fotoğraf 251 ve 252) Amik yerleşmesini Urartu sonrasına tarihleyebilir.

[102] Çarpanak Adası, Adır Adası ve gölün dört km. içerisindeki Akdamar Adası önceden yarım ada iken şimdi kıyıdan uzaklaşarak müstakil adalar olmuşlardır.

Adilcevaz merkezinde, 2.000 hektar zirai arazinin Adilcevaz doğusu ve Aygır Göleti güneybatısında ve 50 hektar zirai arazinin de Adilcevaz batısında yer aldığı düşünülürse toplam 2.550 hektar= yaklaşık 25.500 dönüm zirai araziyi işleyebilecek yaklaşık 8.500 kişi gerekir. Kef Sitadelinin kurulduğu kayalığın güney tarafında surlarla çevrili alanda (Bilgiç-Öğün, 1965:2) ve sitadelin kuzeyindeki geniş alanda (Burney-Lawson, 1960: 188-189) kentin aşağı yerleşmesinin konutları olduğunu kabul edersek bu alana yaklaşık 8500 kişinin yaşayabileceği 1.200 haneyi sığdırmak mümkün müdür bilmiyoruz. Burney tarafından "kasaba alanı" olarak tanımlanmış (Burney, 1957: 51) olan sur içinde 7 hektar (Burney-Lawson 1960: 188-189) alana sığamayacağı açık olan meskenlerin dağılımı belli olmasa da aşağı yerleşmede yaşayan insan sayısı Çavuştepe aşağı yerleşmesinde öngördüğümüz sayıya yakındır.

Aşağı yerleşmede kullanılan inşa malzemeleri krallığın dönemsel olarak ekonomisine ışık tutmaktadır. Elimizde sadece Ayanis örneği olmasına rağmen Havza'daki Urartu sivil yerleşme anlayışını irdeleyebilecek durumdayız. Meskenlerde kullanılan mimari öğelerin ve günlük yaşama dair tespit edilen buluntuların sınıflandırılmasında işlevsellik ve ekonomik ölçütlerin ilişkili ilerlediği görülmüştür. Daha kalın duvarlı meskenlerin iki katlı olabilme ihtimali bu mesken sahiplerinin ekonomik olarak diğer mesken sahiplerinden daha varlıklı kişiler olduğunu da düşündürmüştür. Sitadele daha yakın alanlarda inşa edilmiş meskenlerin de bu varlıklı kişilere ait olduğu fikri meskenlerin büyüklükleri baz alındığında doğrudur. Hatta sitadelden uzaklaşıldıkça eklemeli yapıları, sokak genişlikleri ve kullanılan inşaat malzemeleri bakımından meskenlerin iskâncılarının ekonomik durumunu gösterdiği söylenebilir.

Ayanis Kenti'nin iskân planında kontrolsüz eklemelerin varlığı sitadelden uzaklaştıkça artar ki aşağı yerleşmesinden çok uzakta ve kopuk bir sitadel örneğinin kentlileşmenin gereklerine uygun olmadığı açıktır. Yüksek ve ihtişamlı binalarından her an kendilerini izleyen tanrı ve krallarına yakın olabilmek kısmen de olsa mimari devamlılık ile mümkün görünmektedir. Aşağı yerleşme ve sitadelin farklı yüksekliklerde inşasının oluşturduğu korku ve kutsiyet krallığa bağlılık anlamında tezahür edebiliyorsa bu durum her iki alanın inşa edilen organik bağıyla mümkün

olabilir. Bu organik bağ kimi aşağı yerleşmelerde tahkimatlı duvarlar ile sağlanmış görünmektedir. Kent devriminden bu yana özel mülkiyet kavramının güvenlik olgusu ile gelişerek mekanların, ardından yapı stoklarının ve nihayet kentlerin tahkimatlı duvarlarla çevrelenmesi MÖ 4000'den MS 20. yüzyıla dek seyri takip edilebilen bir uygulamadır. Etrafı çevrelenmiş kentlerin sakinleri yüksek ve kalın duvarların ardında hissetikleri güven ve aidiyet duygusuyla kentlileşebilme (Mumford 2007:67) imkanı bulabiliyorlardı.

Krallığın ilk krali kenti Tuşpa'nın aşağı yerleşmesi üzerine kurulmuş, sur duvarları ile çevrili olan Eski Van Şehri'nde, Osmanlı sur duvar bedenlerinin temel seviyesinde Urartu'yu temsil ettiği ifade edilmektedir. Tuşpa Kenti'nin aşağı yerleşmesinin kayalığın güneyindeki düzlüklerde kurulduğu arkeolojik olarak kanıtlanmıştır[103] (Lake 1940:180; Tarhan-Sevin, 1990: 434)**.**

Burney'in sunduğu asgari nüfus tahminine göre 50.000 kişinin kentin aşağı yerleşmesinde yaşadığı kabul edilirse (Burney, 1972: 183) Tuşpa'nın büyüklüğü daha net anlaşılır. Yaklaşık 43 hektarlık aşağı yerleşme alanının, sur içine inşa edilmiş meskenlerle kaplı olduğunu düşünürsek, irili ufaklı mesken sayısını tahmin etmek zordur[104]. Yine de bu sayıyı sadece sur ile çevrili alan içerisine sığdırabilmek mümkün

[103] 1938'de K. Lake, kayalığın doğu ucundan-Tebriz Kapı'dan- 400 metre kadar batıda açtığı sondajda, islami ve modern çanak çömleğin ardından, 7 metre derinlikte mimari unsurlara rastlamadığını söylese de yoğun miktarda Urartu keramiğinden bahsetmiştir. Lake tarafından kazılan alan kayalıktan 60 metre güneydedir ki bu mesafe kayalığın üzerindeki kerpiç duvarların yıkılıp yığınlar oluşturduğu mesafeyi tanımlar. Biriken molozun fazlalığı kazılacak kısmın artmasına sebep olmuştur. 8. metrede hiç dokunulmamış kum dolgu ile karşılaştığını ifade etmesi Urartu tabakasının dikeyde 1 metrelik dolguyla temsil edildiğini gösterir. (Lake 1940:180)

[104] Ayanis Kenti aşağı yerleşmesi meskenlerinin 200-350 m^2 arasında olduğunu söylemiştik. Bastam ve Karmir Blur'daki planlı imar edilmiş meskenlerin 200 metrekareden büyük olduğu bilinmektedir. Argişti oğlu Rusa dönemi meskenlerinin daha çok nüfusu barındıracak ölçülerde inşa edildiğini düşünmekteyiz ki ekonomik yeterliliğin de meskenlerin büyüklüğüne direkt etkisi olmuştur. İlk kurulan Urartu kenti olması hasebiyle daha düzensiz sokaklar ve eklemelerle büyümek zorunda kalmış meskenlerin yer aldığını düşündüğümüz Tuşpa aşağı yerşleşmesinde bir meskenin ortalama 200 metrekare yer kapladığını kabul edersek bu kabul bize kabaca bir nüfus hesabı verebilir. Sur içerisindeki aşağı yerleşme alanı 430 dönüm=430.000 metrekaredir. 430.000/200=2150 sayısını Urartu döneminde inşa edilen mesken sayısını olarak kabul edersek bu sayı 1856 yılında Fransız jeolog Xavier Hommaire de Hell'in yazdıklarına yakındır.

X.H. de Hell, Van'ın 2000 haneden müteşekkil bir kent olduğunu ifade etmişse de bu meskenlerin sur içinde olup olmadığını belirtmemiştir (de Hell 1860:509). Bu rakamı destekleyecek başka bir veri ise

görünmemektedir. Kayalığın kuzey tarafındaki höyükleşmeyi dikkate alacak olursak bu alana iskân edilecek insanlarla ve sitadelde ikamet eden görevlilerle birlikte 50.000 sayısı afaki gelmez.

Anzaf Kenti'nin surla çevrili olduğu ifade edilen aşağı yerleşmesinin yeri kazılarla olarak belirlenebilmiş değilse de sitadelin güney doğusunda yer alan duvar temellerinin sitadel dışında bir yerleşmeyi sınırladığı açıktır. Batıya doğru ilerleyen sur temelleri kuzeyinde kalan alanda inşa edildiği var sayılan aşağı yerleşme meskenlerinin kuzeye doğru yayıldığı da tarafımızdan önerilmektedir. İki tepelik arasında yer alan meskenlerin sur ile çevrili olmadığı da izlenebilmektedir. Bugünkü Dereüstü Köyü meskenlerinin bulunduğu kayalık arazide oluşturulan teraslara inşa edilmiş Urartu dönemi önerilen aşağı yerleşme alanı 135.000 metrekare civarıdır. Aşağı Anzaf ve Yukarı Anzaf arasındaki alanda tespit edilebilen yapı kalıntıları gibi yüzeyden yapılan incelemeler ile varlığından bahsedebileceğimiz Körzüt Kenti sitadelinin kurulduğu tepeliğin güneydoğu ve kuzey eteklerinde yer aldığı ifade edilen aşağı yerleşmenin de etrafının sur ile çevrili olup olmadığı bilinmemektedir (Burney, 1957: 47). En azından aşağı kentin etrafında tespit edilemeyen sur temel yataklarından hareketle aşağı yerleşmelerin etrafına sur çekilmesinin dönemsel ayrımı yapılmaya çalışılsa da kanaatimizce ihtiyaç duyulduğu oranda bir sur inşasından bahsetmek gerekir. Aşağı yerleşme 8–9 hektarlık bir alan üzerine kurulmuş olup bu alanların

---

Fransız coğrafyacı-oryantalist seyyah Vital Cuinet tarafından 1892'de yayınlanan eserde yer alır. Cuinet, Van'da doksan beşi şehrin içinde ve yüz kırk sekizi bahçelerde olmak üzere iki yüz kırk üç sokak olduğundan bahseder ve yaklaşık olarak beş bin ev olduğunu belirtir (Cuinet, 2001: 223).

5000 olan mesken sayısını 243 sokağa ortalama bir şekilde dağıtırsak ortaya her sokakta 21 mesken olduğu düşünülebilir. Şehrin içindeki 95 sokakta ise 1995 mesken olduğunu kabul edersek bu sayı X.H. de Hell'in verdiği sayıya çok yakındır.

Ayrıca, Osmanlı döneminde birçok kamu yapısının da varlığını göz önüne almak gerekir. Sur içindeki alanı bir meskenin kapladığı alana böldüğümüzde bulduğumuz 2150 adet meskenin X.H. de Hell'in belirttiği 2000 haneden farkı olan 150 meskenin kapladığı alanın(150 mesken X 200 metrekare=30.000 metrekare) kamu binalarına ayrılmış olabileceğini söyleyebiliriz. Hatta mesken alanlarını 200 metrekare altına düşürdüğümüzde kamu binalarına ve sokaklara daha net alanlar kalacaktır.

Her halükarda ortalama 2000 mesken üzerinden hesap edersek Burney'in hesabına göre her evde 50000/2000=25 kişi yaşamalıdır. Bu sayı ne kadar olasıdır bilmiyoruz lakin bir meskende ortalama 7-8 kişiden oluşabilecek hane halkının yaşadığı düşünülürse; tüm aşağı yerleşmede yaşayanların sayısının ortalama 15.000 (2000 mesken X bir hanede ortalama yaşadığını varsaydığımız7-8 kişi =14-16 bin) kişiye ulaştığını da söyleyebiliriz.

kısmen teraslar ile oluşturulduğu gözlenir. Körzüt Kenti'nin aşağı yerleşmesinde yer alan evlerin duvar kalınlıkları 1 metredir ki bu Ayanis aşağı yerleşmesindeki duvar temel kalınlıklarına uyum sağlar. Aşağı yerleşmenin planı incelendiğinde, sokakların dar ve düzensiz yapılmış olduğu görülür. Çilingiroğlu'nun ifade ettiğine göre Aşağı yerleşmenin belirli bir plana bağlı kalınmaksızın gelişen ihtiyaçlar doğrultusunda genişlediği anlaşılmaktadır (Çilingiroğlu, 1997: 81).

a- Konutlar

Konut/Mesken tiplerini oluşturan en mühim etmenlerin başında yapı malzemesinin çevreden sağlanması, iktisadi uğraşlar, geleneksel toplum yapısı ve oluşagelmiş kültürel gelenekler ile teknolojik birikimlerin sağladığı kolaylıklar gelmektedir. Konutların bölgelere ve bulundukları yere göre duvar kalınlığı, kapı ve pencere istikamet ve büyüklükleri, dam şekilleri ve dam inşa malzemeleri iklim ve inşa malzemesine bağlı olarak büyük değişiklikler gösterir[105]. Tüm bu değişken faktörlere bağlı kalınarak inşa edilmiş meskenlerin, aynı cofrafi alanlarda gösterdikleri ayrımın nedenleri arasında baskın unsur ekonomik alt yapıdır.

Krallığın inşa ettirdiği meskenler ile halkın kendisinin yaptığı meskenler arasındaki farklılık krali yerleşmeler ve aşiret merkezleri arasındaki (Smith 1999:51) ekonomik unsurların etkin olduğu ayrımla açıklanabilir. Kentlerdeki meskenlerin oluşturduğu yığınları düzenli imar planlamalarına dönüştürmek Argişti oğlu Rusa'ya kadar mümkün olmamışsa da krali kentin meskenleri ile kırsaldaki gücün inşa ettiği meskenleri ayırabiliyoruz.

Ekonominin etkilediği inşa faaliyetlerinin temel uygulaması gerek Urartu dönemi gerekse günümüz Van Gölü Havzası kırsal yerleşmeleri için çok farklılık göstermez. Taş temel üzerine örülen kerpiç bedenli duvarların geleneksel bir mimari anlayışı temsil etmesi, yapı malzemesinin coğrafyaya göre şekillenmesiyle alakalıdır. Bu

[105] Konut tiplerini etkileyen faktörlerin geniş sebepleri için bkz. Tunçdilek 1967.

sebepdendir ki öncülsüz olan ve standart aşamalar geçirmiş Urartu krali kentleri ihtişamı yansıtmaktan uzaktırlar (Zimansky 1995a:175).

İlk aşağı yerleşmeler, krallık tarafından, iskâncıları için hazır hale getirilmiş düzenli meskenler tanımına uymazken bile planlı bir iskânın ürünüdür. Krallık tarafından inşa edilme fikri düzenli ve tüm ihtiyaçları giderilmiş bir iskânı çağrıştırsa da meskenlerin iç yapısı ve sokak düzeni krallığın planlamaya verdiği önem ve iskâna ayırdığı bütçe ile alakalıdır. Körzüt örneğinden Ayanis iskânına kadar geçen süre, aşağı yerleşmelerin planlaması bakımından geçirdiği evrimi izleme olanağı verir. Mesken yapıları ve iskâncıların durumu ile ilgili net değerlendirmeler yapabilmek için yüzey araştırmalarından daha derin araştırmalara ihtiyaç duyulur ki bu ihtiyacı şimdilik sadece Ayanis örneği karşılamaktadır.

Ayanis kazıları temelinde yorumladığımız mimari özelliklerin, Havza'daki aşağı yerleşme iskânlarının varacağı son nokta olduğu söylenebilir. Kentin sosyolojik yapısı ve aşağı yerleşmesinde her hanede kaç kişinin yaşadığı ile ilgili neticeler alınamasa da kazılar ilerledikçe bu durumun değişeceğini biliyoruz. Meskenlerin büyüklükleri ve kullanılan gündelik eşyaların niceliği her ne kadar da yaşayan nüfus hakkında çıkarımlar (Zimansky 1985:75) içerse de tespitlerin varsıllık üzerinden yapılabildiğini unutmamak gerekir.

Meskenlerin taş temelli ve kerpiç bedenli duvarlarla inşasında 2. katın varlığı duvar kalınlıklarına istinaden ileri sürülebilir. Özellikle 1 metrenin üzerindeki duvar kalınlıklarının 2. katı taşıyabilecek mukavemette olduğu ve 2 katlı meskenlerin daha varlıklı kişilere ait olabileceği de yine varsıllık üzerinden yapılan bir çıkarsamadır.

Özellikle duvarların taş temel kısımlarından hareketle tanımlamaya çalıştığımız meskenlerin değerlendirmeleri her ne kadar eksik ve yanıltıcı olabilecekse de bu cüretimiz inşaat malzemelerinin ve alışkanlıklarının köklü değişimlere uğramamış olmasından kaynaklanmaktadır. Aşağı yerleşmenin mesken duvarlarında uygulanan örgü sisteminde, daha düz kenarlı ve büyük taşların dışarıda, dolgu malzemesi olarak daha küçük ve işlenmemiş taşların da ortada kullanımı (Stone-Zimansky, 2001: 360)

söz konusudur. Bazı duvarların temel kısımlarının da anakaya işlenerek oluşturulduğu görülmüştür.

Meskenlerin dış duvar kalınlıkları aynı olup, duvarların dikdörtgen planlı mekanlar oluşturduğu görülür. Mekan içerisinde daha ince olarak tespit edilmiş duvarların mekanın içini odalara böldüğü ve oda bağlantı açıklıklarının standart olarak planlandığı anlaşılmıştır. Gerek dışta ve gerekse içte standartlara uymayan yapı elemanlarının sonradan eklemelerle yapıya dahil edildiği düşünülmektedir (Çilingiroğlu vd. 2009:97-98).

Günlük kullanıma ait malzemelerin işlevi ön plana çıkmış, lüks sayılan malzemenin ise ekonomik olarak her meskende temsil edilmediği ifade edilmiştir.[106] Özellikle 1 nolu (312 m^2) ve 3 nolu (362 m^2) yapıların arasındaki çöplük olduğu ifade edilen alanda ele geçen çivi yazılı bulla parçası ve baskı mühür, bu iki yapının önemine dikkat çeker. Çok odalı bu yapılardan 1 nolu olanı, düzgün dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiş ve sonradan eklenen bir bölüm değerlendirilmesi yapılmamıştır. 3 nolu yapı, eklemelerle büyüdüğü belli olan bir örnek olup her iki odalar topluluğunda da benzer birimler yer aldığı görülmüştür. 3 nolu yapının duvarları birbirini 90 dereceye yakın olmayan açılarla ve hatta kısmen oval şekilde tamamlamıştır. Yine 3 nolu yapının duvar kalınlıkları eşit olmayıp duvarlarda tamirat izleri görülmektedir. İki yapı da 300 metrekarenin üzerinde bir alana sahiptir (Çilingiroğlu vd. 2009:96, çizim 15).

Meskenlerin tabanları kullanım amacına göre kil veya taş ile döşelidir ki bu döşeme malzemesinin standart olarak kullanıldığı görülmektedir. Van Kalesi Höyüğü'nde Post-Urartu tabakasındaki meskenlerin tabanında 45X45 cm ölçülerinde ve daha küçük boyutlarda kerpiç bloklar tespit edilmiş olup blokların taban döşemesi

[106] Ayanis aşağı yerleşmede tespit edilen demir, taş, malzeme ve kaplar – lüks mallar için silah ve takılar sadece 1, 6, 9 ve 14 no'lu evlerde bronz takı bulunmuştur. Bununla birlikte Yapı 1, en yoğun bezemeli bronzlara sahiptir; üzerinde yılan-başı olan bir halka, situla'ya ait bronz bir sap, bir kazanın ağız kenarının parçasına benzer bezemeli bir bronz parçası. Ayrıca Yapı 14, gümüş objelerin-bir çift küpe, ele geçtiği tek mekanı karakterize etmektedir. Silahlar, Yapı 11 dışında tüm evlerde bulunmuştur. Bunların büyük bir kısmını, ince ok uçları oluşturmaktadır, ancak bronz bir trilobate ok ucu Yapı 9'da bulunurken, Yapı 14'te üst kattan düştüğü anlaşılan demir bir kılıç ele geçmiştir (Çiligiroğlu vd. 2009:104-107).

için kullanıldığı anlaşılmıştır. Ayanis aşağı yerleşme meskenleri[107] ile Tuşpa Höyüğü'ndeki geç örneklerin kullanım amacının aynı oluşu kültürün devamlılığına işaret eder.

Eklemelerle genişletilen Ayanis 3 nolu yapısının batı odaları çoğunlukla tabanı taş döşeli işlik ya da ahırlardan oluşmaktadır. İyi işçilikli duvarları ve standart duvar kalınlıkları ile planlı bir iskân ürünü olan 1 nolu yapı ile standart ölçüleri olmayan ve eklemelerle büyümüş 3 nolu yapı arasında bir bağ olabilir. 1 nolu yapının mesken, 3 nolu yapının da hizmet birimleri olarak tanımlanması olasıdır. Hizmet birimleri kapsamında değerlendirilmesi gereken hayvan barınakları da mekan içerisinde yer alan bölümlemelerde kendini gösterdiği gibi meskenlere çok yakın olarak da inşa edilmiş olabilirler. Nitekim 13 nolu yapı olarak adlandırılan dikdörtgen planlı, doğu köşesini anakayanın kapattığı ve iptidai duvar örgülü mekan bir ağıl olarak tanımlanmıştır (Çilingiroğlu vd. 2009:100).

Topografyaya hükmetme çabası yapı stoklarının arazide planlı ve sağlam bir biçimde inşasıyla alakalıdır. Bugün bile gerek Dereüstü Köyü'nde ve gerekse Ağartı Köyü'ndeki meskenlerin anakayaya oluşturulan teraslar üzerinde inşa edildiğini görmek olağan bir durumdur ki yamaca kurulmuş tüm köy örneklerinde bu görülür. İster yapılan teraslara kurulan meskenlerde isterse anakaya şekillendirilerek oluşturulan sur temel yataklarında uygulanan inşa tekniklerinin, asgari imkan ve en az zahmetle yapılması öngörülmüştür. Kent sitadellerinde, anakayanın tamamen şekillendirilmemesi ve kısmen kesilerek sadece duvar yataklarına hazır hale getirilmesi de benzer olarak hem ekonomiden hem de işgücünden tasarruf sağlamıştır. Anzaf (Fotoğraf 253), Çavuştepe (Fotoğraf 254) ve Ayanis (Fotoğraf 255) örneklerinde görüldüğü üzere açılan duvar yataklarının önünde ve yanında ana kaya kesilmeden ve düzlenmeden bırakılmıştır.

[107] Yapı 14 içerisinde bulunan Oda IX'un tabanı, anakayaya açılmıştır ancak diğerlerinde değişmez bir biçimde toprak tabanlar saptanmıştır. Oda XIV'ün tabanı, büyük yassı taşlarla döşenmiştir (Çilingiroğlu vd. 2009:101)

Temel seviyesinde kaldığını düşündüğümüz bu kısımlar özellikle mekan içlerinde hiç de estetik durmasa da belirgin şekilde günümüz kır meskenlerinde de izlenebilmektedir. Öyle ki anakaya üzerine denk gelen kısmın düzlenmesi mülk sahibinin maddi gücünü aşacak kadar zorlu bir uğraş ise evin alt katında yer alan kiler, samanlık-otluk gibi depo odaları, kümes ve ahır gibi ek kısımlar estetik kaygıdan uzak inşa edilmektedir. Hatta bu mekanların iç kısımlarına denk gelen kaya çıkıntıları çoğu zaman düzlenmeden bırakılmaktadır.

Bununla beraber mekan içlerinde kullanılan malzemenin mekanın işlevine göre şekillenişi binlerce yıldır değişmeyen gereklerin varlığını kanıtlar. Bazen de bu kullanımlar sadece geleneği yansıtır[108] (Fotoğraf 256). Van Kalesi Höyüğü'nde A Alanı'nda ortaya çıkarılan taş döşeli Urartu mekanının, evin ahırı olabileceği fikrinden hareketle Urartu sivil meskenlerinin günümüz taş döşeli ahırlara sahip meskenlerden mantık olarak farklı olmadığı düşünülebilir (Fotoğraf 257). Ahırların büyükbaş hayvanlar için tasarlandığı ve küçükbaş hayvan ağıllarının taş döşeli olmadığını biliyoruz (Çevik 2014:291). Ayrıca büyükbaş hayvanlar için tasarlanmış bir ahırda kullanılan taşların yassı ve hayvanların toynaklarından büyük yüzeye sahip olması gerekir. Bu durumda Van Kalesi Höyüğü A Alanı M26 açmasında ortaya çıkarılan 3-7 cm arasında değişen ölçüdeki taşlarla döşeli alanın, mesken önündeki sundurmanın tabanı (Fotoğraf 258) olabileceği önerilebilir.

Farklı seviyelerdeki oda tabanları ve standart olmayan duvar kalınlıkları ile (muhtemelen batı kısmı 2 katlı) Ayanis 14 nolu yapısı (275m^2) iki odasının (IV ve VII) ortak duvarında, taş temel üzerine 50 cm kil dolgu uygulandığı onun üzerinde de taş sırasının yükseldiği tespit edilmiştir (Çilingiroğlu vd. 2009:102). Kilin bağlayıcılığı ile sağlamlaştırılan uygulamanın Van Kalesi Höyüğü Urartu tabakasında da benzerleri yer almaktadır. Taş temel üzerinde kil dolgu ve üzerinde kerpiç blokların yükseldiği Van Kalesi Höyüğü'ndeki uygulamanın dönemsel yakınlığı var mıdır bilemiyoruz lakin

[108] Körzüt surları ve Ayanis güney surlarında uygulanan taşların bombeli olarak işlenmesini Van eski Tekel binası duvarlarında da görmekteyiz.

aynı uygulamanın taban döşemesi olarak kullanıldığını kil ile sıkıştırılmış mıcır dolgunun tespitiyle söyleyebiliyoruz.

Ayanis aşağı yerleşmesi meskenlerinde tespit edilen dibi delikli kapların odalardaki tabana açılmış çukurlarla (Çilingiroğlu vd. 2009:155) ilintisi olduğunu düşünürsek bu uygulamanın günümüze kadar izlerini takip etmek mümkün görünmektedir. Eski Van Şehri Osmanlı tabakasında yapmış olduğumuz çalışmalar, dükkânlarda bile bu çukurluk alanların depolama için kullanıldığını göstermiştir (Fotoğraf 259). Bir adım daha ileri gidecek olursak bu alanların peynir saklamak için kullanıldıklarını söyleyebiliriz ki günümüz kırsal meskenlerinde yer alan kiler ve mutfak bölümlerinde de bu tür kullanımların varlığı devam etmektedir. Gerek Yukarı Bakraçlı, gerek Dereüstü ve gerekse Ortig köylerinde tespit ettiğimiz bu tür kullanımların (Fotoğraf 260 ve 261) Ağartı Köyü'nde de (Çevik 2014:288) görülmesi aynı coğrafyanın sundukları ile alakalıdır. Van Kalesi Höyüğü Urartu tabakasından Eski Van Şehri Osmanlı tabakasına, oradan da günümüz Van İli kırsal meskenlerine değin değişmeden gelen mimari aslında süregelen yerleşme alışkanlıklarıyla alakalıdır. Mutfak bölümünde yer alan toprak zemin kazılarak oluşturulmuş tandır ve daha sığ olan ocakların Ayanis aşağı yerleşmesinde (Çilingiroğlu vd. 2009:174), Van Kalesi Höyüğü'nde ve Havza'daki günümüz kır yerleşmelerinde takibi yine bu alışkanlıklarla ilişkilidir.

Yerleşimcilere karşı sergilenen tutumun farkındalık yarattığı dönem olarak ele alabileceğimiz Argişti oğlu Rusa dönemi'nde inşa edilen aşağı yerleşmelerin düzgün plan sergilemekle beraber yerleşmelerin konutlarının tamamının ızgara plan sergilemediği ve farklı mimari anlayışları içerisinde barındırdığı da ifade edilmektedir. (Stone-Zimansky, 2004: 233-243).

Krali bir kentin bile, hızla artan nüfusu iskân planına bağlı kalınacak kalitede barındıramayışı, kentlerin sergilediği kontrolsüz büyümenin fiziki yansımalarıdır. İster Menua döneminde isterse Argişti oğlu Rusa döneminde yaşansın, kontrol edilemeyen nüfus artışının mimarideki yansımaları düzensiz ve iptidai meskenler topluluğudur. Altyapısı hazırlanmadan inşa edilen ve belirli planlardan uzak yapılar topluluğu kentin

yaşam kalitesini düşürür. Kontrolünü ve dolayısıyla idaresini kaybettiği aşağı yerleşmelerin, sitadelleri ne kadar kuvvetli olursa olsun, olumsuzluk tüm kenti etkiler niteliktedir.

b- Mezarlar

Sırt sırta vermiş meskenleri ile özensiz yapı stoklarında yaşamış halkın, mezarları da birbirine yakın ve özensizdir. Daha zengin olanların dikdörtgen planlı ve çok odalı meskenlerinin mezar yapılarında kayaya oyulmuş, bölmeli örneklerle temsil edildiğini söyleyebiliriz. Belli bir plan dahilinde inşa edildiğini ve yapılan eklemelerle büyüyen meskenlerin yansıması olarak da yine mezar odalarındaki eklemeleri verebiliriz. Kaya mezarlarının yanında ortaya çıkarılan basit toprak mezarları aynı iskân daki zengin ve fakir hanelerin varlığı ile örnekleyebiliriz. Ve dahası halkından izole yaşamış krali kişiliklerin bu tercihlerinin ikinci hayatlarında da devam ettiğini söyleyebiliriz.

Her ne kadar da sitadel ve aşağı yerleşme olarak iki bölümde ifade etmeye çalıştıysak da kentin bir zamanlar koşuşturan her bireyi sükun içerisinde yeni iskân alanlarında kentli olmaya devam etmiştir. Ölülerin, diriler kadar önemsenmesi kentin sessiz bileşeni mezarlık alamlarına ayrılan yerin büyüklüğü ile anlaşılmaktadır. Mezarlık olarak tasarlanan alanın seçiminde topografik unsurların yanısıra jeolojik durum da dikkate alınmıştır ki bu noktaya yeri geldiğince örneklerle değineceğiz.

Yerleşim alanından en az 3-5 km uzakta seçilmesi tavsiye edilen mezarlık alanlarının, hakim rüzgar yönü bakımından da yerleşim yerine rahatsızlık vermeyecek tarafta olması gerekir. Topografyanın hafif meyilli olması tercih edilmeli hatta eğim %15'i geçmemelidir ki düz alanlarda yaşanan drenaj sorunu oluşmasın. Ayrıca mezarlık alanının toprağı geçirgen ve kumlu olmalı, taban suyu seviyesinin 2,5-3 metre olduğu ve içme suyu kaynaklarından da uzak alanların tercih edilmesi gerekmektedir (Güçlü-Yılmaz-Yılmaz 1996:9).

Tuşpa'nın mezarlık alanı olarak ifade bulmuş Altıntepe mezarlık alanı, sulama kanallarından uzak, tarıma elverişsiz kumlu yamaçlarda (Sevin 2012:10,109)

kurulmuş olup yer seçimi konusunda planlı bir iskânı işaret eder. Tuşpa'dan yaklaşık 2 km kadar uzaklıkta (Harita 3) geniş bir alanda tespit edilen mezar yapılarının, bir arada bulunan meskenler gibi ekonomik ayrımlarla şekillendiği görülür. Kalker kayalara oyulmuş ve kumlu toprağa açılmış alanlara yapılan gömüler 3 türlüdür. Kaya mezarları, basit toprak mezarlar ve urne gömüler.

Adilcevaz mezarlık alanı **y**eraltına oyulmuş oda mezarlardan oluşur. Mezarlık alanı, Kef Kenti güneyinde yaklaşık 4 km uzaklıkta olmalıdır. Öğün'ün anlatımlarıyla Adilcevaz İlçesi Durakbur (Dırakbur) Mahallesi camiinin 600 metre doğusunda, Van Gölü kıyısından 250 metre kuzeyde olduğu bahsedilen mezarlık alanın (Bilgiç- Öğün 1974:32) tam yeri Adilcevaz İlçesi yerleşim alanında kalmaktadır. Mezarlık alanının yerleşim yerine ideal mesafesi günümüz şehir plancıları tarafından kentin son meskeninden 3-5 km uzakta önerilmiştir. Kentin tarım alanlarının bugünkü ilçenin kurulduğu yerde olduğunu varsayarsak mezarlık alanın da kente uzak olmadığını söyleyebiliriz.

Altıntepe için değerlendirme, ortaya çıkarılan 35 adet kaya mezarı (Sevin 2012:111) örneğine göre yapılmış, kaya mezarlarında belirgin bir yön kaygısına rastlanmamıştır. Tamamı toprağın altında kalacak şekilde tasarlanmış mezar yapılarının korunması amaçlanmıştır.

1 metrekareden küçük ön giriş/dromos çukurları, kuyu biçiminde olup belli bir ölçü ve şekil vermez. Genel olarak mezar odası ön girişten ve dolayısıyla kapı girişinden daha aşağı kotta yer alır. Bazı örneklerde giriş iki mezar odasına geçiş sağlar ki bu örnekler KM27 ve KM34, KM28 ve KM29 olarak adlandırılmıştır (Yiğitpaşa 2011:115). Odaya giriş kısmı taş blokla kapatılmıştır. Bazı örneklerde basamakla bazılarında basamaksız girişler mümkündür. Kemerli kapı geçidinden (0,57X0,80 metre) 1 basamakla inilen dikdörtgen planlı KM1 mezar odası 3,80X2,80 metre ölçülerinde olup 20 cm yüksekliğinde ve 32 cm genişliğinde bir sekinin duvar diplerini dolandığı görülür. Tabandan 80 cm yukarıda kuzey duvarında 5, batı duvarında ise 2 adet niş yer alır. 55X56X60 cm boyutlarında olan nişler kemerlidir. Güney duvarına

oyulmuş tabandan 1,28 metre yukarıdaki alan 2,28 metre uzunluğundadır. (Sevin 2012:113vd.).

Mezar odaları elips, yuvarlak, kareye yakın ve L biçimlidir. Mezar odalarının tavanlarının bazıları düz bazıları da kemerli olup tavan yükseklikleri 2 metre ile 86 cm arasında değişmektedir. Odaların duvarları dik olmamakla birlikte oda tabanlarındaki sekilerin ölçüleri de farklıdır. Ayrıca sekisiz odaların da olduğu görülmüştür (Sevin-Özfırat-Kavaklı 2000:423). Bazı örneklerde inşaat için elverişli kaya yapısının tespiti için denemeler yapıldığı görülmüştür (Sevin 2012:118). Kimi örneklerde kayanın inşaata elverişsiz oluşu mezar odasını tamamlamaya engel olmuş kimi örneklerde ise kayanın arızası telafi edilerek taş duvar örülmüştür (Sevin 2012:117).

Özellikle küçük olan mezar odası örneklerinde niş görülmez. Tespit edilen nişlerin ölçüleri de farklıdır. Üst kısmı düz veya kemerli olan nişlerin Sevin tarafından boyutlarına göre sınıflandırıldığı görülmektedir. 2,45 X 0,48 metre, 1,52 x 1,20 metre ve 1,90 X 1,50 metre ölçüsündeki nişler büyük olarak, 0,40 X 0,65 metre, 0,42 X 0,40 metre ve 0,60 X 0,45 metre ölçüsündekiler ise küçük olarak sınıflanmıştır. (Sevin 2012:116-117). Büyük boyutlu nişlerin ölü yatağı olarak kullanıldığı ve küçük boyutlu nişlerin tabanlarında tespit edilen oyukların urneler için tasarlandığı düşünülebilir. Bir örnekte (KM22) tavana yakın kısımda 13X10 cm boyutlarındaki oyuğun kandil yeri olduğu ifade edilmiştir (Sevin 2012:117).

Gömülerin hoker biçiminde oldukları görülmüştür. Duvarlara açılan uzun nişlerin içerisine de gömü yapıldığı, KM3 örneğinde tespit edilen in situ gömüden hareketle (Sevin 2012:117) söylenebilir. Urneler ve inhumasyon gömülerin aynı mezar odasında tespiti (Sevin-Özfırat 2000:219; Sevin 2012:118) farklı gömü alışkanlıklarını sorgulamayı gerektirir. Hoker durumdaki eksiksiz in situ iskeletlerin yanında yanmış insan kemiklerinin de mezar içerisine konuluşu Yoncatepe gömü alışkanlıklarıyla aynıdır. Odanın gerisindeki kemik yığını, yeni gömü yapıldıkça eskisinin akıbetini gösterir. Sonra gelen gömüye yer açmak için yerinden oynatılan iskeletlerin yığın oluşturduğu ve bu yığının bir kısmının, bazen mezar odasının duvarına açılan geçitle ulaşılan çukurlara doldurulduğu tespit edilmiştir (Sevin-Kavaklı 1996a:19).

Karagündüz mezarlarında çok sayıda bedenin cinsiyet ayrımı yapılmadan aynı mezar odasına gömüldüğü görülmüştür.

Altıntepe mezarlık alanındaki basit toprak mezarların 4 örnekle temsil edildiğini görmekteyiz. Diğer kırsalın mezarlık alanlarındaki gibi toprağa açılmış oval çukurlar içerisine yatırılan cesetler bazen tam bazen de yarım hoker pozisyonunda, yön kaygısı olmadan gömülmüşlerdir. Üst örtünün de toprakla yapıldığı düşünülürse bu mezarda yatanların ilk hayatlarında da yoksul olduğunu söyleyebiliriz. Altıntepe TM2 mezarında birden fazla gömünün tespit edilmesi ve yarım hoker pozisyonundaki gömünün süs eşyaları ile beraber gömülmesi farklı bir etnik yapıyı yansıttığı şeklinde yorumlanmıştır (Sevin 2012:129 vd).

Mezarlara bırakılan silah, takı, kap kacak içerisinde yemek gibi malzemenin ikinci hayatına başlayacak olanın ihtiyaçları olarak değerlendirildiği görülmektedir (Sevin 2012:120; Yiğitpaşa 2002; Ayaz 2006). Yağmalanmış Altıntepe mezarlarında rastlanan çanak çömleklerin özelliklerine bakılarak iktisadi bir ayrım yapabilmek çok zordur zira definecilerden kalan kısmın değerlendirmesi söz konusudur. Yine de kırmızı astarlı kapların yanında, kahverengi, pembe, krem ve gri astarlı örneklerin de tespiti (Yiğitpaşa 2002:38) halkın kullandığı kapların çeşitliliğiyle alakalıdır. Metal eserlerin çeşitliliği gömünün ekonomik durumuyla ilişkilendirilmişse de[109] bu tür hediyelerin toplumun geneli için rahatlıkla ulaşılabilen malzemeler olduğunu düşünmekteyiz[110]. Benzer durum Adilcevaz halk mezarlarındaki hediyeler için de geçerlidir.

Kayalıklara ve yeraltına oyulmuş mezarların yanında ve urne mezarların da tespit edildiği Adilcevaz mezarlık alanı bu çeşitliliği ile aşağı yerleşme iskânını yansıtır niteliktedir. Tüf kayalıklara oyulmuş mezarlar arasında kaya oyuğuna yapılan gömüler de tespit edilmiştir ki kaya oyuklarının bazıları doğal oyuklardır. H kayalığındaki "yer

[109] Demir: kılıç, bıçak, gem, kın, ok ucu, ince tel, çivi, halka; Tunç: bilezik, süs iğnesi, fibula, kemer; Gümüş: bilezik, süs iğnesi, küpe, halka; Kurşun: Fibula; Altın: küpe, bilezik.

[110] Her ne kadar Ahmet Uhri'nin basit toprak mezarların içerisindeki sunulardan dolayı sınıfların ekonomik kıstaslarını sergileyemeyeceğini ifade etse de bu söylemin sunuların sayısı dikkate alınarak yeniden ele alınması gerektiğini düşünüyoruz. (Uhri 2010:99-100)

altı oyma" örnek olarak tanımlanan I nolu mezar, tek odalıdır. Yamaca inşa edilmiş mezarın ön girişi hayli küçük olup 72 X 60 X 83 X 63 cm ölçülerindedir. 52 X 60 cm ölçülerindeki kapı açıklığı ile mezar odasına girilir (Öğün 1978a:62). Kapı açıklığını kapayan sal taşı standart bir uygulamadır. Mezar odasına, kayaya oyulmuş 2 basamakla inilmektedir. Oda 2,38 X 1,42 X 2,55 metre ölçüleriyle düzgün bir dikdörtgen plan vermez. Mezar buluntularının ve iskeletlerin çoğu, yeni gömüye yer açmak için, mezarın arkasına sürülmüş halde tespit edilmiştir. Tavan yüksekliği 1,68 metre olan odanın doğu duvarında 1,15 X 0,37 metre genişliğinde ve 0,70 metre yüksekliğinde bir niş yer alır. Mezar odası tabanından 1 metre yüksekliğindeki nişin içerisinde biri iki delikli, 3 adet urne tespit edilmiştir(Öğün 1984:60). Urnelerden birinin içinde iki tunç bilezik, niş içinde ise kase, çanak ve 2 kandil (biri demir çanak şeklinde) bulunduğu ifade edilmiştir. Mezar içerisindeki diğer buluntular mezar sahiplerinin varlıklı olduğunu işaret eder niteliktedir[111] (Öğün 1978a: 63). Mezar buluntusu madeni kapların, sonradan kullanımı engellemek için tahrip edildiği gözlenmiştir.

Buluntular, halk arasındaki ekonomik uçurumları ifade edecek kadar varsıllık alameti olmasa da fakir ile zengini ayırt edecek niteliktedir. Bir taraftan da çoklu gömü yapılan mezardaki arka tarafa sürülmüş buluntuların sayıca fazlalığı olağan bir sonuçtur. Gömü başına düşen mezar hediyesinin belirlenebilir olmayışı, son gömünün insitu haldeki iskeletinin yanında yer alan hediyelerin sayısından ve çeşidinden tahribat nedeniyle bahsedilemeyişi mezar buluntularının birlikte değerlendirilmesine neden olmaktadır.

Mezar hediyelerinin niceliği tespit edilebilen 1 nolu kovuk mezar olarak adlandırılmış örnek, kaya oyuğuna yerleştirilmiş urne gömüyü temsil eder. Kaya oyuğunun, urnenin sığabileceği kadar açılmış oluşu urnenin sağlam kalabilmesi için isabetli bir yöntemdir. Yüzeye yakın olduğu ifade edilen urne gömünün yanında bulunan tunç bir fibula, 2 tunç bilezik, 2 tunç çıra kandili, 1 demir balta ve biley taşı

[111] Mezarda, pişmiş topraktan 6 "oinokhoe", 7 pişmiş toprak urne, 7 pişmiş toprak kandil, 4 pişmiş toprak kase, tunçtan 2 kase, 4 tunç bilezik, 2 tunç kemer, 1 altın fibula, 5 gümüş süs iğnesi, 1 demir bıçak, 2 taş amulet, çeşitli boncuklar, bir ahşap masa ile 7 ahşap mobilya parçası bulunmuştur

tek gömüye sunulan hediyeleri gösterir. Sahip olduğu hediyelerin çeşidi ve sayısı diğer 2 mezarla (A Kayalığı Mezar I ve D Kayalığı Mezar I) karşılaştırıldığında, 1 nolu kovuk mezarın daha varlıklı birine ait olduğu söylenebilir (Öğün 1984:61). Tek bir gömünün sahip olabileceği sınırlı mezar hediyelerinin sayısı ve niteliği dikkate alındığında mezar sahiplerinin çok da varlıklı olmadığı anlaşılmaktadır. Gömü sayısı arttıkça mezar hediyelerinin sayısı da artmış olmalıdır. Ayrıca farklı cinsiyetten gömülerin aynı mezarda bulunuşu da hediyelerin çeşitliliğini etkilemiştir. Bu durumda iskâncıların variyetine ilişkin veriler, mezar inşaatının niteliği ile alakalıdır.

Mezar yapısının inşasındaki zorluk ve masraf, Van Kalesi Kremasyon Mezarı'nı krali bir kalıba sokar. Van kayalığının güney kısmına (Fotoğraf 262) inşa edilmiş mezarın girişine Eski Van Şehri alanından, ana kayaya oyulmuş merdivenlerle ulaşılır. Mezar odası önünde farklı seviyelerde iki platform yer alır (Fotoğraf 263). Platformlar arasında yaklaşık 2,80 cm seviye farkı vardır. Kapı açıklığı içten 60 X 103 cm, dıştan 70 X 103 cm boyutlarında ve 150 cm derinliktedir (Fotoğraf 264 ve 265). Tek kanatlı olduğu anlaşılan kapı içe açılmaktadır (Sevin 2012:86). Mezar odası 4,10 X 7 metre boyutlarında olup (Çizim 22) 3,25 metre tavan yüksekliğine sahiptir (Sevin 1982:152).

Düz tavanlı odanın güney duvarı hariç diğer duvarlarına tabandan 1 metre yukarıda nişler oyulmuştur (Fotoğraf 266). Kuzeydeki niş 6,60 metre, doğu ve batıdakiler ise 3,60 metre uzunlukta olup genişlik ve derinlikleri aynıdır (70 cm genişlikte ve 70 cm derinliktedir). Nişlerin tabanlarında 78 (38 + 20 + 20) adet ikili sıralanmış oyukların (Fotoğraf 267) çapları ortalama 16cm, derinlikleri ise 3 cm'dir.[112]

Kuzey ve doğu nişlerinde meydana gelen çatlakların taş bloklarla kapatılmaya çalışılması oyukların bir kısmını yok etmiş bu da mezarın sonradan tamir gördüğünü düşündürmüştür (Sevin 1982:155). Çatlağın, oyuklar açıldıktan sonra oluştuğu, tamir işleminin oyukları kapattığı düşünülürse mezar yapısının uzun süreli kullanımından bahsedilebilir. Oyuklara yerleştirildiği düşünülen urneler kremasyon gömü türünü işaret etmektedir (Sevin 1982:155; Tarhan 2011a:313). Benzer örneklerin

[112] Nişlerdeki oyukları karşılaştırmak için bkz. Adilcevaz Halk mezarlığı (Bilgiç-Öğün 1974:63)

Adilcevaz'da urne yuvası olarak kullanıldığı bilinmektedir[113]. Uzun süreli bir kullanım söz konusu iken oyukların bir kısmının tamirat sırasında taş plakalarla kapatılması, mekanın yeterince önemsenmediğini gösterir.

Mezar yapısı, sitadel dışındaki konumu, küçük boyutları, aşağı yerleşmeye açılan merdivenleri, özensiz tamiratı, 78 adet urne çukuru ile hanedan üyelerinden çok halk için tasarlanmış gibi görünmektedir. Yakma işleminin mezar odası önünde yapılıp yapılmadığını bilemesek de ortalama 20 metrekarelik platformlarda bu işlemin yapılma olasılığını sorgulamak gerekir. Ayrıca yakma işlemi her ne kadar da külfetli bir işlem ise de bu seremoninin bir varsıllık alameti olup olmadığı da belli değildir. Yine de Tuşpa'nın kalabalık nüfusu dikkate alındığında yakarak gömünün yerden tasarruf anlamına geldiği düşünülebilir. Alanın krali bir seremoni için uygun olmayan yüzey yapısı da dikkate alınırsa mezar yapısının krallık tarafından halk için tasarlanmış bir hizmet birimi olarak algılanması daha uygun olur.

Yakarak gömünün bir krali gömü şekli olmadığı açıktır. Altıntepe mezarlık alanındaki urnelerin mezar odalarında bulunan nişlere ve doğal kaya oyuklarına yerleştirilmiş, direkt toprağa veya etrafı taş levhalarla çevrili haznelere gömülmüş halde tespit edildiği bilinmektedir (Sevin 2012:125 vd)[114]. Halk mezarlarında görülen urnelerin krali mezarlarda tespiti de söz konusu olmadığından bu gömü şeklinin halk arasındaki bir varsıllık belirtisi olup olmadığı sorgulanabilir.

Ayrıca, halk mezarlarında toprağa gömülen urnenin genelde, dik olarak konulduğu ve ağız kısmı ters çevrilen bir çanakla kapatıldıktan sonra etrafının kırılmaya karşı taşlarla korunaklı hale getirildiği görülmektedir. Urnelerin tek kişilik gömüler olduğu dikkate alınırsa basit toprak mezarlardaki tek kişilik gömüler ile farkının ekonomik nedenlerle ilgisi de sorgulanabilir.

[113] Urne geleneğinin Asur ve Anadolu kültürlerinde görüldüğü bilinmektedir. Urartu'nun bu gömü kültürünü nereden devşirdiği tam olarak bilinemese de Asur'daki örneklerde ruh deliklerinin olmayışı Çevik'e göre Urartu'yu Anadolu'ya yaklaştırır (Çevik 2000:19).

[114] Sevin tarafından 7 adet örneğin kaya mezar odaları dışında insitu vaziyette tespit edildiği belirtilmiştir.

Urne içinde taş ve cam boncuklu kolyelerin, tunç yüzüklerin, bileziklerin, süs iğnelerinin, cımbızların ve kemerlerin bulunduğu ifade edilmiştir(Sevin 2012:126). Ayrıca bazı örneklerde ise urnenin yanına bırakılabildiği anlaşılan mezar hediyeleri içerisinde kemer ve kılıçların olduğu da belirtilmiştir (Sevin 2012:128). Bu durumda mezarlardaki süs eşyalarının[115] ve silahların temsil durumunun cinsiyeti işaret ettiği (Tarhan 2007:259 vd.) kabul edilebilir.

Kaya mezar odaları dışına gömülen urnelerin yanında kap içerisinde yiyeceğe rastlanmaması, yakılan kişinin ikinci hayatında yiyeceğe ihtiyaç duymaması olarak algılanabilir mi? Sadece ruh halinde varlığını devam ettirebileceğine olan bir inanç ihtimalinden bahsedebilirsek urnelerin ruh delikli (Barnet 1963:194; Derin 1994: 49; Sevin 2012:126.) yapılmış olmasını açıklamış olur muyuz? Bir nevi mezar hediyesi olarak bırakılan yemek sunusu da gömünün biçimine göre değişmekte midir?

Hediyelerin sunu esnasındaki durumları kent ve kırsaldaki ilişkileri yansıttığını düşünmekteyiz. Metal hediyelerin, özellikle silahların Altıntepe mezarlık alanında katlanmış halde, Ernis (Belli-Konyar 2003b:190 fig.22 – 191 fig. 23), Karagündüz (Sevin-Kavaklı 1996a:34-35), Yoncatepe (Avcı 2002) ve Kalecik (Çavuşoğlu-Biber 2005:26 çiz.7) mezarlarında katlanmadan bırakılmış olmasını mezar hediyelerinin sunumunun yerleşim alanlarına göre değişmesi ile açıklayabilir miyiz? Bir kent mezarlığı olduğu açık olan Altıntepe mezarlık alanının soyulmaya daha müsait oluşunu kentin karışık sosyolojik yapısıyla açıklarsak, kırsal yerleşmelerin mezarlık alanlarının daha güvenlikli olduğunu söyleyebiliriz. Kırsal yerleşmelerde görülen birincil ve yüz yüze ilişkilerin mezar yapılarını sahiplenmedeki önemli rolü, mezar hediyelerinin çalınması ihtimalini büyük oranda azaltır. Kaldı ki kan bağına dayalı akrabalık ilişkilerinin görüldüğü çoğu kırsal yerleşmede mezar tahribatı düşünülemez bile. Oysa ki Altıntepe KM5.1 envanter nosu ile kayıtlı kılıcın üzerinde tespit edilen ahşap malzemenin kılıca U şeklini vermek için (katlamak için) kullanılan bir kılavuzu işaret ettiği belirtilmiştir (Tuğrul-Başaran 2002: 24). Altıntepe mezarlığında silahların

[115] Boncukların malzemesinin çok çeşitli olduğu görülür ki bunlar kalsedon, karnelyen, akik, granat, obsidyen, kireçtaşı, antrasit, cam, frit, tunç, kemik, yumuşakça kabuğu, fayans, manyezit, dumanlı kuvars, serpatin, kalsit, ofiyolit olarak tespit edilmiştir (Sevin 2012:123).

katlanarak sunulması rutin haline gelmiş olmalı ki işlem için bir alet bile tasarlanmıştır. Bu nedenle Ernis, Karagündüz ve Yoncatepe gibi küçük yerleşim alanları ile Kalecik gibi kırsal özellikler gösteren bir aşiret merkezinde mezar sunularının eğilip bükülmeden ve dahası tahrip edilmeden mezara konulması, kent ile kırsal mezarları için bir ayrımı işaret ediyor olabilir.[116]

Her ne kadar kırsal ve kent iskâncıları arasında davranış farklılıkları olsa da her iki alanda da ortak gömü şekilleri tespit edilmiştir. Kırsal ve kent halk mezarlıklarında, aynı mezara yapılan inhumasyon ve kremasyon gömülerinin nedenini henüz anlaşılmış değildir. Urartu kentlerine esir olarak getirilen halkların iskânıyla ortaya çıkan melezleşme içerisinde birçok kültürün varlığı kabul edilebilir. Kurulan yeni akrabalıkların aynı aile içerisinde farklı etnik yapıları, inanç biçimlerini barındırır hale gelişiyle oluşan yeni kültür, kentin mezarlarına da yansımıştır. Oysaki daha kapalı ilişkiler sürdüren kırsal yerleşimcilerin, mezarlarındaki farklı gömü türleri için önerilerimiz bir sorgulamadan ibarettir.

Çoklu gömü yapılan mezarlardaki bireylerin aynı aileye mensup oldukları kabul edilmektedir. Yakarak gömünün farklı inanç ve farklı etnik yapıların sonucu olduğunu kabul edersek, bu durum değişecektir. Öyle ki çoklu gömülerde bireylerinin aynı aileye ait olmadığı kabul edilirse mezar yapısının çok kısa bir sürede dolabileceği görülür. Uzun süre kullanım için öne sürülen aynı aileden nesillerin mezarı kullanmış olabileceği fikri geçersiz kalır. Bu durumda farklı etnik yapı ve inanışın neticesi olduğunu ileri sürdüğümüz inhumasyon ve kremasyon gömüler kırsal içerisinde de bir melezleşmeyi işaret eder.

Bir diğer öneride, kırsaldaki mezarların sahipleri İlk Tunç Çağı'ndan beri farklı yapıların kaynaşmasından oluşmuş Urartu öncesi kültürler olarak değerlendirilebilir. Urartu öncesi gömü geleneklerine Urartu ile edindikleri alışkanlıklar da eklenince aynı mezarda farklı gömü şekilleri görülmeye başlar. Yalnız, aşiretlerin kapalı yapısının

[116] Benzer tahrip edilmiş hediyelerin varlığına Adilcevaz mezarlarında da rastlamak mümkündür. Özellikle ezilip bükülmüş haldeki metal kapların Adilcevaz H kayalığındaki yer altı oyma örnek olarak tanımlanan I nolu mezarda tespit edilmesi önemlidir.

kan bağına dayandığını ve edindikleri alışkanlıklarını terk etmelerinin ne kadar zor olduğunu unutmamak gerekir. Yine de, getirilen esir nüfusun kırsala da yerleştirildiğini kabul edersek, yeni kültürlerin var olanı etkileyeceği de gerçektir.

Belki de kırsaldaki mezarlarda görülen gömü çeşitliliğinin sebebi, Urartu öncesi kültürleri barındıran kimi kırsal yerleşmelerin, Urartu hakimiyetine girdikten sonra Urartu'yu her alanda kabul edişlerinin en basit sonucudur.

Yakarak gömü türü farklı bir inanç gereği uygulanmış veya farklı bir etnik yapıyı işaret etmiş ise hanedanın kendi içerisinde sergilediği çeşitlilik kabul edilebilir değildir. Cesedin yakılması işleminin külfetli bir iş olduğu kabul edilecek olursa Altıntepe mezarlık alanında, toprağa açılmış çukurlarda veya etrafı desteklenmiş haznelerde tespit edilen urnelerin varsıllık alameti olup olmadığının sorgulanması gerekir. Yakılma işleminin masraflarını karşılayabilmiş olan variyetli kişilerin mezarlarının basit yapısı dikkat çekicidir. Bazı kaya mezar odalarında da yer alan urnelerin aynı aile içerisinde farklı inançlara sahip kişilerin varlığını akla getirmesi kaçınılmazdır.

Yakılarak gömünün farklı bir inanç sisteminin sonucu olduğu kabul edilebilse bile ucuz ve yer tasarrufu sağlayan bir çözüm olduğu da göz ardı edilmemelidir. Halkının ihtiyaçlarını her alanda büyük tesisler ve inşaatlarla gideren krallığın defin işlemleri için yakılarak gömünün mümkün olduğu bir tesisi tasarladığı da kabul edilebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

URARTU KIRSAL İSKÂN BİÇİMLERİ

İklim, toprak, su ve jeolojik yapılaşmanın etkileriyle şekillenmiş iskân birimlerinin kentsel alanlar dışında kurulmuş olanlarına kırsal yerleşmeler diyebiliriz[117]. Van Gölü Havzası'ndaki kır yerleşmeleri için en uygun alanların; çeşitli zirai bitkilerin yetiştirildiği yerler, çayırlarla kaplı dağlık sahaların hayvan beslemeye elverişli kesimleri, büyük kaynaklar ve akarsuların bulunduğu çevreler olduğu görülür.

Kır yerleşmelerinin yüzey şekillerinin dağılışına uyarak çeşitli yükseltilerde bulunmasının temelinde yerleşimcilerinin hayatta kalabilme ve yaşama alışkanlıkları yatar. İster ova düzeyinde isterse daha arızalı yüksekliklerde kurulmuş olan yerleşmelerin Havza için ayakta kalabilme koşulu tarımdır. Yerleşmeleri kırsal ve kent ölçeğinde ayrımlara tabi tutan elbette ki merkezi bir erkin varlığıdır. Kırsal alan[118] olarak değerlendirebileceğimiz birçok yerleşmenin krali bir el ile sağlanan idari bütünlüğü, Havza'daki kır kent ayrımı ve ayrılmazlığı için temel tanımlamadır.

Urartu kentlerini, tarım yapıldığından dolayı kır yerleşmesi yapısından tamamen kurtulamamış kasabalar olarak niteleyebiliriz ki eskiçağ toplumları için kenti besleyen temel iktisadi biçim tarımdır. Özellikle krallığın var olmaya çalıştığı coğrafyada tarım elzem bir iktisadi seçenek olduğundan, Urartu, kentlerini ayakta tutabilmek için tarımdan uzak kalamaz. Kaldı ki beslenme alışkanlıklarına bakıldığında Urartu toplumunun tahıl ağırlıklı beslendiği açıktır. Dilkaya demirçağı iskeletleri dişlerinden anlaşıldığı kadarıyla; Dilkaya sakinlerinin daha az rafine edilmiş sert yiyecekler tükettiği (Erkman 2008:128), bu yiyecekler içerisinde bitkisel besinlerin hayvansal

[117] Kırsal yerleşimin alt yapısı hususunda bkz. Yalçınlar 1967.

[118] Kırsal mekan, kentsel alanlara yani anglomerasyonlara ait olmayan yerler olarak ifade edilir ki bu da şehirlerarası mekanları işaret etmektedir. Havza'daki kırsal mekanların, iç fonksiyonları dikkate alındığında, barındırdığı nüfusun meslek yapısı itibariyle toprağa bağlı faaliyetleri içerdiği gözlenmektedir. Diğer bir tanımlama ile kırsal mekanı, yoğun olmayan arazi kullanışıyla tarım ve orman alanları, rekreasyon alanı, çok küçük orandaki yerleşim alanları ve kentlerdekilere oranla düşük bir nüfus yoğunluğu (Tümertekin 1994:66) ile karakterize edebiliriz

besinlerden fazla olduğu anlaşılmıştır (Erkman 2008:134). Daha da net ifade edilecek olursa tahıl ağırlıklı bir beslenme söz konusudur (Erkman 2008:153).

Kırsal alan tanımlamalarında tarımın esas tutulması Urartu dönemi kır yerleşimcilerini kent kültüründen soyutlayamaz. Kentin aşağı yerleşmesinde yaşayanların kullandıkları kaplardan mezar hediyelerine kadar geniş bir yelpazede benzer malzemenin kırsal yerleşmelerde tespiti söz konusudur. Yalnız verilen uğraş neticesinde elde edilen ürünün tamamen kontrol dışı yöntemlere bağlı olması verimin değişkenliğini getirir. Altyapısı ve güvenliği krallık projeleriyle desteklenmemiş bir tarımsal uğraşın verimini tahmin etmek zordur. Ayrıca planlı iskân anlayışından uzak bir yerleşmenin birimleri dağınık ve parçalı olarak şekillenmiştir.

Demire hükmeden krallığın doğayı dize getirdiği düşünülürse doğal kaynakları işleyecek gücü ve imkanı olmayan kırsalın yerleşimcileri için yaşam ve ekonomik faaliyetler sınırlı alanlarda yapılır. Kaldı ki etraftan faydalanma önemli ölçüde doğal çevrenin verdikleri ile kısıtlıdır. Kısıtlayan doğa olunca ekonomik-toplumsal-kültürel gelişme süreci nispeten yavaş işlemektedir. Yavaş işleyen süreç ani değişiklikleri kabul etme refleksini düşürür. Böylece gelenek ve törelerin, yaşam biçimini ve kurallarını etkileme gücü artar. Bu durum teknolojik gelişmelerin yaşama yansıma oranını zamana yaysa da Urartu krallığının getirdiği tüm değişimleri yaşayan halk Urartu sonrasında idari gücün yoksunluğu nedeniyle önceki alışkanlıklarına dönmek zorunda kalmıştır. Topyekün bir idari mekanizmanın dişlileri olmaktan çıkan halk kırsal alanın zorunlu kıldığı yüz yüze ilişkilerine geri dönmüştür. [119]

Köy ve köy altı yerleşmelerini ele almadan Urartu coğrafyasındaki merkezileşmenin temel taşlarına vurgu yapamayız. Ayrıca bahsini edeceğimiz kırsal yerleşmelerin varlığını göz ardı edersek Asur'un yakıp yıktığını ifade ettiği onlarca yerleşmenin (Salvini 2006:29 vd.) birer kent olduğunu kabul etmek zorunda kalırız (Zimansky 1995a:178). Urartu'yu oluşturan en alt birimleri yerleşim alışkanlıkları çerçevesinde ele almak zorunluluğu merkezi gücü anlayabilme ve tahlil edebilme

[119] Kırsal mekan algısı için bkz. Bakırcı 2007:28; Geray 1978:804.

imkanı verir. Aksi takdirde Urartu Devleti'nin kurduğu hakimiyet içerisindeki tüm alanları yerleşme alışkanlıkları bakımından öncülsüz kabul etmek zorunluluğu doğacaktır.

Değişmeyen şartlarla günümüze değin varolageldiğini söyleyebileceğimiz Doğu Anadolu yükseltileri arasında zamanla evrimleşen iskân şekilleri, Urartu ile bir sistematiğe oturtulmuş ve geleneksel yapı hızla gelişim gösteren aşamalara tanıklık etmiştir. Gelişimin hızı ve kontrolündeki istikrar elbette ki Urartu merkezi idaresinin temel başarısıdır. Bu temel başarının anlaşılabilirliği de coğrafyanın sunduğu imkanlarla oluşan ve evrimleşen yerleşme alışkanlıklarını etüt etmekten geçmektedir.

Hititlerdeki gelişmiş kırsal örgütlenmenin Hitit sonrası Anadolusuna bilgi ve birikim olarak ulaştığı açıktır. Tarım için geçerli olan metotlardan, bu metotların işleyişini garanti altına almak için kır düzenini koruyan yasaların varlığına kadar Anadolu halkı, yaşama bağlılıklarını eldeki imkanlarını koruyarak göstermişlerdir.

II. bin yıl Anadolusu, yaylalarda yaşayan insanların çanak çömlekleri, mezarları ile anlaşılabilir ise de maddi kültür kalıntılarını, meskenlerin nerede olduğunu ısrarla sorgulamanın birçok başka veriyi göz ardı etmek anlamına geldiğini belirtmeliyiz. Günümüzden geriye giderek ve Urartu'dan günümüze gelmeye çalışarak değişmeyen coğrafi koşulların değişmeyen iklimlerinde var olmaya çalışan toplulukların yaşama biçimlerini sergilemeye çalışmak zor da olsa gereklidir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce Anadolu üzerinde kırsal ekonominin en başarılı uygulayıcıları durumunda Selçukluyu görmekteyiz. Göçebe olarak geldikleri Anadolu'da hayvancılıktan yerleşik çiftçi çobanlığa geçiş yapmaları elbette ki getirdikleri birikimin yanında Anadolu halkının neolitikten beri edindiği toprak işletim sistemlerini geliştiren bir kültür içerisinde olmalarındandır[120].

[120] 14. yüzyılın başlarında fiilen sona erdikleri sırada Anadolu'dan buğday, arpa, susam, nohut, safran, pirinç, pamuk gibi tarımsal ürünler ihraç ediliyordu (Tunçdilek, 1980:4)

Doğu Anadolu yüksek ve arızalı, nüfusu daha ziyade ziraat ve hayvancılıkla uğraşan bir bölge olduğu için, ovalık alanlar, üzerinde yaşayan insanların hayatlarında ve kentlerin gelişmesinde birinci derecede rol oynamışlardır. Urartu'dan günümüze değin ovadaki tarım alanlarına meskenler yapılarak tarım alanlarının iskân la daraltılmaması, geçen sürecin değerlendirilmesi için yeterli bir örnektir. Urartu, ovada tarım yaparken meskenlerini krali bir iskân planlanmasının başarısı olarak yamaçlarda inşa etmiştir. Tarım alanlarının meskenlerle işgali, kısıtlı olan zirai arazileri yok edeceğinden, etrafında işleyecek tarım arazisi olmayan ve yaylaya ulaşamayan yerleşmeler kurmaktan kaçınan bir iskân politikası ile karşılaşmaktayız. 2000 metrenin üzerindeki arazileri iktisadi faaliyetler içerisine dahil etmek kentin ayakta kalabilmesi için ne kadar elzem ise bu yüksekliklerde faaliyet gösterecek ekonomik ilişkileri kontrol etmek de bir o denli zordur.

Yaylalarda faaliyet gösteren göçerlerin her dönemde önemi kavranmıştır. Öyle ki hayat içerisindeki yerleri sadece iktisadi olarak kalmamış siyasi kararların da baskın unsuru olmuştur. En yakın örnekleri Osmanlı'da gördüğümüz göçer aşiretlerin kırsal alanda istihdamı ve ülke içerisindeki kontrolü Urartu merkezi erkinden farklı uygulamalardır. Osmanlı'da Urartu ile karıştırılmaması gereken konu göçerlerin kullanım şeklidir. Osmanlı, kuruluş aşamasında batıya yönelirken sınır boylarına hayvancılıkla uğraşan ve bir o kadar da savaşmakta usta konar göçer aşiretleri yerleştirmiştir. Bu aşiretler-obalar birbirinden ayrı yerlerde küçük mahalli üniteler halinde iskân ettirilmiş ve bu dağınık yerleşmelerin gelişerek büyümesi sağlanmıştır. Büyüyen yerleşmelere nüfus kayması hızlanmış, Osmanlı, ordusuyla gelmeden çok önce seferin alt yapısı hazırlanmıştır. Konar-göçerler Osmanlı'nın asli unsurlarından, konar-göçerlik de aşiretlerin yaşamsal özelliklerindendir.

Urartu'ya bakıldığında, merkezi erkin başlangıçta yaylacılık yapan yarı göçebe toplulukları dize getirip bünyesine kattığını düşünülse de gücü genişleyen merkezi erk iç dinamiklerinde göçebelik ve yurt değiştirmeyi yaşam biçimi olarak benimsemiş çoban topluluklar olmadığı için yerleşik tarım hayatını temel alan bir iskân politikası izlemiştir. Fakat Urartu, yaylalarından kopamayan yarı göçebe aşiretleri kurulan krali kentlerde iskân ettirmek yerine bu aşiretlerin kendi kurdukları mezraa, köy ve

kışlaklarda barınmalarını tercih etmiş olmalıdır. Böylelikle yaylaların kullanılmasını sağlayarak yüksek sınırlardaki güvenliği daha kolay ve zahmetsiz bir şekilde sağlamıştır. Ayrıca bu yüksek alanların ekonomik olarak atıl kalması engellenmiştir ki yaylaların kullanımı için aşiretlere verilen iznin karşılığı hem iktisadi hem de askeri olarak (Yakar 2011:127) merkezi erke fayda sağlanmış olmalıdır.

Osmanlı ile Urartu'nun devletçilik anlayışında ortak bir payda, aslında Urartu'nun hakimiyeti altına aldığı yarı göçebe toplulukları, aşiret merkezlerini temsil eden gelişmiş köyleri, çoban ağıllarını, mezralardaki meskenleri ve hatta güçlü ve zengin aşiret reislerinin surlu yapılarını neden yıkıp yok etmediğini ve buralara silbaştan nüfus yerleştirmediğini anlamamıza yardımcı olur. Bizans devrinde köylerden oluşan yoğun bir kır nüfusunun yaşadığı Anadolu köylerini zapt etmeye başlayan Osmanlı, devletin yasaları gereği, devlete mal edildiğinden mevcut Rum köylerine, Ermeni yerleşmelerine ve daha nice farklı ırk, din ve gruptan olan halkların köylerine hemen hiç dokunmamıştır. Bir miktar Türkmen nüfus yerleştirilmiş, köyler arasında kalanlara yeni Türk köyleri kurulmuş, yerleşik yaşam desteklenmiştir. Aslolan ekonomik düzenin oluşması ve istikrarlı bir iktisadi hayatın sosyal hayatı kolaylaştıracağı gerçeğidir.

Belki de Urartu ile Osmanlı arasında aranması gereken bağlantı Osmanlı'nın güvenlik ve savunma için çıkılması güç, korunması kolay olan tepelik yerlere, ayrıca işlek yolların üzerinde kurulmuş karakollar, derbentler ve kasabaların civarına bu merkezlerin gereksinmelerini görecek tipte köyler iskân etmesinde aranmalıdır. Çünkü Osmanlı bu iskân anlayışıyla yerleşik bir devlet düzenine giden yoldaki temel gereksinmelerini halletmiş ve bu düzene ulaşmıştır(Tunçdilek 1980:5)

Osmanlı'nın yerleşik çiftçilerle çoban göçebelerin faaliyet alanlarını ayırması kır ile kent arasındaki dengeyi tutturmuş ve her iki alanda da verim artışı gözlemlenir bir hal almıştır. Bu sebeptendir ki Urartu zamanında, göçebelerin yerleşik düzeni bozmamaları için sınır boylarında tutulmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti gerek batıda gerek doğuda zapt ettiği yerlerde eski düzeni kaldırdığı kadar, kır ekonomisi ve düzenini bozacak hiçbir girişimde bulunmamıştır. Ele geçirilen topraklar

devletin yasalarına göre devlete intikal etmiştir. Fakat bu topraklar üzerindeki köylerin ekonomik düzeninde hemen hiçbir değişme olmamıştır. Urartu'nun da aşiret merkezlerindeki kırsal düzene karışmadığı, köylerin ve yaylaların ekonomik işleyişini değiştirmediği açıktır. Çünkü Urartu hanedanı Van Gölü Havzası'ndan ayrıldıktan sonra bu yerleşmeler ve ekonomik düzen devam etmiş görülmektedir. Aksi olsaydı halen neolitikten gelen metotlarla, sadece el fenerindeki pilin teknolojik getirisiyle 2600 metrelerde tarım yapan Doğu Anadolu'nun yarı göçer halkı o değişimden bir nebze olsun etkilenmiş görünürdü.

Doğu Anadolu'da her aşiretin bir kışlık sahası(kışlak) bir de yazın çıkılan yaylalarda yaylak sahası vardı. Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da aşiret reislerini kazanmak ve kendisine bağlayabilmek için aşiretlere geniş yerler göstermiştir ki bu, aşiretleri kısmen toprağa bağlamak ve belirli sınırların dışına taşmamaları için uygulanan bir yönetim politikasıdır. Bu politika, devletin nüfuzunun kaybolmaya başladığı yerlerde aşiret reisleri tarafından suistimal edilmiş ve aşiret reisleri bu geniş toprakları mülk edinmişlerdir (Tunçdilek 1980:15). 16. yüzyılın ortalarında bozulan toprak sistemi Osmanlı'ya pahalıya mal olmuştur. Çiftini çubuğunu bırakıp şehre göç edenlere karşı ferman yayınlayan Osmanlı padişahları, Celali isyanlarının kır ile kent arasındaki dengeyi bozmasına engel olamadılar. Anadolu'nun kır yerleşmelerinin istikrarlı bir düzenden çoğu zaman uzak oluşu coğrafi tabiatın bir sonucudur. Coğrafyanın etkisinin değişmediği[121] göz önüne alınırsa Urartu içerisindeki kırsal yerleşmelerde var olan durumun büyük farklılıklar arzetmeyeceği tahmin edilebilir. Kaldı ki kırsal hayatın zorluklarını kurduğu kentlerdeki üretim döngüsüyle aşmaya çalışan Urartu, ekonomisini temelden destekleyen kırsalın kontrolünü sağlayamayacak kadar kırsalın içindedir.

[121] Her ne kadar da değişmeyen bir fiziki şartlar bütünlüğünden bahsetmeye çalışsak da kırsal alanlarda kapalı bir ekonomi süren nüfusun ihtiyaçlarını bulundukları sahadan temin etmesi onulması zor bozulmalara yol açmıştır. En bariz örnekler arasında yakacak ihtiyaçları ve imalat işleri için ormanlardan düzensiz faydalanma ve kontrolsüz şekilde hayvan otlatmayı verebiliriz (Atalay 1989:91) ki bozulan bitki-su-toprak dengesi yerleşimcileri yeni yerler arayışına sürüklemiştir (Atalay 1989:97-98). Bu durum yeni yerlerin tahribata açık alanlara dönüşmesiyle bozulmanın boyutlarını artırmıştır. Yine de yaşama alışkanlıkları bozguncu kodlarla bir sonraki nesile aktarılmıştır. Ve ne yazık ki yadsınacak yerde kabul gören, yeni değişimlere gösterilen uyumdur.

A- Aşiret Merkezleri

Doğu Anadolu coğrafyasında Urartu'dan da önce var olan geleneksel toplumlardaki politik, sosyal ve ekonomik örgütlenmeler (Yakar 2007:176) olarak tanımlayabileceğimiz aşiretler içerisinde bu gelenekselci kültürel mirası en özgün haliyle muhafaza eden toplulukların göçebe ve yarı göçebe aşiretler olduğuna işaret etmek gerekmektedir. Sonradan yerleşik hayata adapte olan ve ova düzeyinde merkezi idare ile ilişkilerini geliştiren aşiretlerde ekonomik yapının değişmesiyle sosyal ve politik örgütlenmelerin de değiştiği, merkezi güce daha yakın normların oluştuğu gözlenmiştir. Her ne şekilde olursa olsun merkezi Urartu hakimiyeti altında varlıklarını sürdürebilmeleri için Urartu'ya bağlılıklarını göstermeleri; seferlere asker temini, belirlenen vergileri düzenli ödeme ve bulundukları bölgede Urartu için güvenli geçiş alanları yaratma çabalarıyla mümkün olmuştur.

Aşiret merkezlerinin, bölgede Urartu'dan önce var oldukları yapılan arkeolojik çalışmalarla tespit edilmiştir. Yerleşim yerinde ve mezar yapılarında tespit edilen keramikler ve metal malzemeler ile Urartu öncesi kültürlerin izlerini taşıyan bu yerleşmeler Urartu kurulunca varlıklarını devam ettirmak için krallığa tabi olmuşlardır. Aşiret merkezlerinin Urartu öncesinden gelen kültürle Urartu'ya entegre oldukları ve bu erken kültürü kaybetmedikleri devetüyü ve gri renkte yivli çanak çömleğin kullanımından hareketle söylenebilir. Urartu kırsal iskânının belirgin unsuru olan yivli çanak çömleğin tek başına Erken Demir Çağ kültürünü temsil etmesi beklenemez. Bölge'de yapılan tüm kazılarda ortaya çıkarılan yivli malzemenin, Urartu öncesi alışkanlıkları taşıdığı ve Urartu öncesi aşiretlerin geleneksel kültürünün bir parçası olduğu söylenebilir. Aynı merkezlerde ortaya çıkarılan kırmızı keramiklerin de kırsalın kent ile ilişkisini ortaya koyacak kadar önemli olduğunu söylemek gerekir.

Aşiretin reisinin surlu yapısı sınırlı olsa da bir ekonomik gücün varlığının kanıtıdır. Bu ekonomik gücün kaynağı aşiretin kontrolündeki tarım alanlarıdır. Bu nedenledir ki aynı ovanın tarımsal potansiyelini elinde tutmak isteyen Urartu, aşiret merkezlerinin bulundukları yerlerde krali kentler tasarlamak zorunda kalmıştır.

Aşiret merkezlerinin her ne kadar da Urartu merkezi idaresi altındaki varlığından söz edilse bile inşa faaliyetlerindeki mimari karşılaştırmalara bakacak olursak bu merkezlerdeki inşa faaliyetlerinin krali merkezlere göre daha basit ve daha az güç harcanarak yapıldığı farkedilmektedir. Farkındalığı sağlayan, yerel geleneklerin ve kurumların Urartu askeri gücü etkisinde olsalar dahi süregelen alışkanlıklarını terkedemeyişleri olmalıdır (Zimansky 1995b:105). Bu durumda aşiret merkezleri başlığı altında ele aldığımız yerleşmelerin özellikle kuruldukları tepelikteki imar faaliyetleri incelenmelidir. Kayalığın üzerine istenilen mimari elemanları inşa etmek hususunda, merkezlerin topografyaya müdahalesinin sınırlı olduğu görülecektir. Kurulduğu kayalığın şekline göre inşa edilen sur duvarları aşiret yöneticilerinin mekanlarını krali merkezlerden ayırmaktadır. Ayrıca kimi alanlarda ovadan yükseklere inşa edilen yapıların konumlanışı ve mimari şekillenmesi Urartu'dan öncesinde de aşiretler halinde varlığını sürdüren yerleşimcilerinin iskân alışkanlıklarına işaret eder (Konyar, 2004:292).

Genel itibariyle kısıtlı iş gücü ve yetersiz ekonomik imkanların neticesi olarak mimarideki coğrafi baskısının yönlendirici rolü birincil olarak izlenmektedir. Yapı komplekslerinin tümünün konumlandırılması ve etrafının sur ile çevrelenmesi haricinde, kullanılan malzemenin de gerek işçilik ve gerekse kalite yönünden krali kentlere göre çok daha basit kaldığı ifade edilebilir[122].

Aşiret merkezlerinin surlu yapılarının kontrolünde olan kayalıklara oyulan çok odalı kaya mezarlarına her aşiret merkezinde rastlanmaz. Urartu krali mezarlarını andıran bu kaya mezarlarını yaptıracak aşiret reisinin gücü ve kayalık alanı uygun olmalıdır. İşçilik ve büyüklük bakımından krali mezarların gölgesinde kalan aşiret

[122] Köroğlu, aşiret merkezlerinin krali merkezlerden ayrımını verirken "Ayrıca kullanılan taşlar, kısıtlı imkanlar göz önüne alınarak, inşa faaliyetinin sürdürüldüğü yere yakın alanlardan temin edilmiştir ki yerel özellikler taşımaktadır." (Köroğlu, 2011:12) ibaresini kullanmıştır. Kullanılan taşların yerel özellikler taşıması hususunda Köroğlu'na yapmak istediğimiz bir ekleme olacak. İster büyük ister küçük boyutlu olsun yerleşmeler inşa edilirken kayalık üzerine kurulan sitadeller veya ovalık alana inşa edilen mimari öğelerde kullanılan taşların öncelikle bir kolaylık unsuru olarak yakın çevereden temini düşünülmüştür. Yakın çevreden elde edilen bu taş malzemenin temininde ekonomik koşulların yanı sıra birçok fayda sağlayıcı unsur göz önüne alınmıştır. Aynı tedarik yöntemini Tuşpa, Anzaf ve Ayanis sitadellerinde görmekteyiz. Dolayısıyla taşların yakın çevreden temini bir yerleşmenin krali ya da yerel olduğunu ifadede yetersiz kalır.

reislerinin çok odalı kaya mezarları sadece Urartu'ya öykünmüş örneklerdir. Çok odalı kaya mezarlarına Tuşpa haricinde rastlanmaması (Köroğlu 2011:12) kralların başkente gömülmesiyle alakalıdır. Ayrıca Urartu krali kentlerinde çok odalı kaya mezarı bulunmaz. Urartu kentleriyle karşılaştırıldığında devlet mekanizmasını ifade edebilecek tek satır ibarenin bulunmadığı aşiret merkezlerinde surlu yapının çevrelediği alanda da krallığın gücünü yansıtacak mekanlar yer almaz. Sadece bu merkezlerin bazılarının yakınlarında Urartu tarafından bölgeye yapılan seferi ifade eden yazıtlı stel, ana kayada yazıt ve kaya işareti gibi krali kentlerde de olan Urartulu olma kriterlerini taşıyan eserler yer almaktadır (Köroğlu 2011:36).

Van Gölü Havzası'nda hem surlu yapısı hem de kaya mezarı bulunan tek aşiret yerleşmesi olarak Tatvan Feribot İskelesinin karşısında (Fotoğraf 268), Kale Tepe adıyla anılan kayalık alanı örnek verecek olsak da burası için de kesin konuşmaktan uzağız. Kale Tepe'nin güney yamacında yer alan kaya mezarının kesin tarihlemesini yapamasak da çok odalı mezar yapısı ve tepelik alanda Özfırat'ın tespit ettiği Orta Demir Çağı keramikleri (Özfırat 2002:24) mezarın Urartu döneminde inşasını ifadeye yeterlidir. Ayrıca Afif Erzen ve ekibinin 1959 yılında gerçekleştirdiği incelemelerde Urartu öncesi dönemlere ait seramiklerin tespiti (Erzen 1960: 716-718; 1961:20) yerleşmeyi Urartu öncesine tarihlemek için tek veridir. 1965 yılında başlayan Tatvan Feribot İskelesi inşaatı sırasında, alanda yer alan büyük duvarlar, bina temelleri, pişmiş toprak kaplar, küpler, ocak yerleri ve madeni eşyaların tahrip edildiğine ilişkin sözlü ifadeler (Kılıç 2008: 292) dönemi belirtilmese de yerleşmenin sur ile çevrili olduğunu, surların içerisinde yapıların ve yapılar dahilinde depo ve mutfak alanlarının bulunduğunu gösterir. Urartu sonrası da yerleşime sahne olduğunu düşündüğümüz yerleşme, beyi veya reisi için yapılmış kaya mezarı ile birlikte surlu bir aşiret yapısı olmalıdır. Van Gölü'nün kuzeyindeki yerleşmelere açılan yolları tutan ve Göl'ün güney kıyılarına giden yolların geçiş kapısı olabilecek öneme sahip Tatvan'da, bu aşiret merkezi dışında bir krali kentin kurulmamış olması aşiret merkezinin iktisadi yapısı ile alakalıdır. Yine de bulunduğu konum itibariyle krallığın kontrolünde olması gereken bir öneme sahiptir.

Van Gölü'nün doğusunda Panz adıyla literatüre girmiş surlu yerleşme, Çolpan Köyü'nün batısındaki kayalığın üzerine inşa edilmiştir (Belli- Konyar 2003a: 10). Batısında yer alan Göl'e uzaklığı 1 km olan yerleşimin Van Gölü yükselmeden ne kadar araziye sahip olduğu bilinmese de yerleşmenin kıyıya yakın kurulmadığını söyleyebiliriz. Kayalığın doğu ve kuzey eteklerinde aşağı yerleşmeyi oluşturan meskenlere ait yapı kalıntıları (Çizim 23) arasında yapılan incelemelerde tespit edilen Geç Kalkolitik Çağ ve Erken Demir Çağ'a (Özfırat 2010:158) ait keramikler ve Urartu öncesine has mimari özellikler (Belli-Konyar 2003a: 13-14), lokalizasyonun Urartu öncesinde de iskâna uğradığını gösterir. Sur ile çevrili yapı (Çizim 24) her ne kadar da kale olarak tanımlansa da hem askeri hem de yerel bir idari merkez olduğunu söyleyebiliriz. Sur duvralarının kalınlıkları 2 metre ile 3 metre (Fotoğraf 269) (Belli – Konyar 2003a:13) arasında[123] değişmekte ve belli bir düzenden uzaktadır. Kurulduğu kayalığın şekli sur duvarlarının mimarisini direkt etkilemiş ve duvarlar topografyaya göre inşa edilmiştir. İşçiliği ve mimari şekillenişi bakımından kaba bir işçilik sergileyen duvarlarda kullanılan büyük taşların arasına küçük ve işlenmemiş taşlar doldurularak mukavemet sağlanmaya çalışılmıştır. Sur suvarlarının çevrelediği alan içerisinde tespit edilen yapı kalıntısı yoktur.

Sur duvarları kuzey güney doğrultusunda uzanan kayalığın üzerinde kabaca dikdörtgen bir plan çizmektedir. Kuzey güney uzunluğu 107 metre olan surlu yapının kuzey tarafındaki duvar uzunluğu 42,5 metre iken güney duvarında kayalık daraldığından, doğu batı doğrultulu genişlik güney duvarında 23 metredir (Özfırat 2010:158). Duvarlarda destek çıkıntılarına rastlanmaması özellikle topografyaya yenik düşmüş mimari anlayışın ve kısıtlı ekonomik gücün belirtisidir (Fotoğraf 270).

Surlu yapının inşa edildiği kayalığın batı eteklerinde yer alan nekropol alanında tespit edilen duvar kalıntılarının dönemi ve işlevi, oluşan aşırı tahribattan dolayı belli olmasa da mezarlara bakılarak Urartu öncesi kırsal yerleşimcilerinin alışkanlıklarını gözlemleyebiliriz (Belli- Konyar 2003a:14).

[123] Duvar kalınlığı batıda 2,20 metre, güney ve doğu duvarı 2,70-2,80 metre, kuzey duvarı ise 3 metredir.

Gerek mezar mimarisi (Belli-Konyar 2003a:40-46) ve gerekse yapılan çalışmalarda tespit edilen keramiklerin tanımlaması (Belli-Konyar 2003a:54) ile Urartu öncesinde kurulmuş ve Urartu'ya dahil olarak varlığını devam ettirmiş bir başka aşiret merkezi de Ernis yerleşmesidir (Fotoğraf 271). Urartu merkezi alanı içerisinde kalan ve yakınında Keçikıran gibi krali bir kent bulunan yerleşme, Muradiye ilçesi Ünseli köyünün güneyinde yer alır. Göl'ün doğusundaki kayalık tepenin üzerinde yer alan yerleşmenin sur duvarları alçak tepeliğin topografyasına göre şekillenmiş olduğu ve güneydeki sur duvarlarının kısmen de olsa 3 sıra halinde günümüze kaldığı söylenebilir (Çizim 25). Suru oluşturan duvarların taşları kısmen işlenmiş olup farklı boyutlardan oluşmaktadır. Duvarın dış konturunu oluşturan taş dizileri daha büyük, içteki dolgu yapan taşlar ise daha küçük boyutlardadır. Surlu yapının güney ve batı kesimindeki yamaçlardan duvar taşlarının aktığı gözlenmiştir. Surlu yapının kuzeybatı ucunda, doğuya ve güneye dönerek ilerleyen sur duvarlarının kalınlığı 2,5 metreye yakındır.

Surlu yapının batısı ve güneyinde tespit edilen aşağı yerleşmenin meskenleri dörtgen planlı olup yapıların duvarlarındaki taşların da işçiliğinin muntazam olmadığı görülmektedir. Aşağı yerleşmenin batıdaki meskenleri Van Gölü'ne doğru ve surlu yapının kuzeydoğusundaki meskenleri de doğuya doğru alçalarak oluşturulmuş teraslara inşa edilmiştir. Göl ile arasında 500 metre olduğu tespit edilse de yerleşmenin batısındaki tarlaların yükselen sular altında kaldığını ifade etmek gerekir. Urartu sivil mimari örneklerinden hareketle gerek Panz surlu yerleşmesinin doğusunda tespit edilen (Fotoğraf 272) ve gerekse Ernis'in doğusundaki aşağı yerleşmede yer alan dikdörgen planlı meskenlerin (Fotoğraf 273) Urartu döneminde inşa edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Krallığın etkisini sivil mimaride tespit edebilmiş olmanın ötesinde dikkati çekmek istediğimiz bir diğer nokta aşiret merkezi olarak ele aldığımız yerleşmelerin yakınında kurulmuş olan krali kentlerdir. Gerek iktisadi olarak tarımsal potansiyelin kuvvetli olduğu ve gerekse ana yollar üzerinde bulunan bu alanlar, her ne kadar Urartu'ya tabi olsa da, sadece aşiretlerin kontrolüne teslim edilmemişlerdir. Ernis yerleşmesinin doğusundaki tepeliğe kurulan Keçikıran, Norgüh'ün güneybatısındaki

tepeliğe kurulmuş olan Sardurihinili, Kavuncu batısına kurulmuş olan Toprakkale ve yine Kavuncu'nun güneybatısına kurulmuş Kevenli kentleri Urartu'nun geleneksel yerleşme alışkanlıklarını revize ettiğinin de kanıtı olmalıdır.

Sardurihinili kenti kuzeydoğusunda, Erek Dağı'nın Gürpınar Ovası'na sokulan uzantısı (Çilingiroğlu 1997:82) üzerinde inşa edilen Norgüh yerleşmesi sitadeli yaklaşık olarak 35X70 metre ölçülerindedir (Belli-Konyar 2003a:76). Tepeliğin kuzey ve batı kesimlerinde günümüze kalmış sur duvarları birer taş dizisi ile seçilebilmektedir. Taşları boyutları birbirinden çok farklı büyüklüklerde olup oluşturdukları sur duvarları tepeliğin topografyasına göre şekillenmişleridir ki bu durum şu ana kadar ele aldığımız tüm aşiret merkezlerinde aynıdır.

Yaklaşık 20 hektar olarak tespit edilen aşağı yerleşmenin meskenleri plansız bir iskâna işaret eder ki konutların birbirine yakınlıkları sokak aralarından yoksun konut kümeleri izlenimi verir. İlk Tunç Çağı'ndan Geç Demir Çağı'na ait keramiklerin tespiti yerleşmenin bir höyükleşmeye sahne olduğunu ve yerleşme olarak önemini Urartu döneminde de devam ettirdiğini gösterir. Öyle ki birbirine girmiş aralıksız mesken kümelerinin arasında dikdörgen planlı yapıların varlığı görülmektedir. Bu yapılardan birinin boyutu 30.0x2.0 metre olarak ölçülmekte (Çilingiroğlu 1997: 82) ayrıca bir ön avlu ve iki odadan oluşan konutların da yer aldığı tespit edilmektedir (Tarhan-Sevin 1976-1977b: 352). Bu konutları Urartu sivil mesken örnekleri olarak etüd etmekteyiz. Çetin kış şartları ve mukavemet ihtiyacı açısından duvar kalınlığı bu yerleşmenin meskenlerinde de 1 metre civarındadır.

Yüzeyinde klasik kırmızı boyalı Urartu keramikleri ele geçmediği için **(**Tarhan-Sevin 1976-77a: 289-294), Norgüh'ü kraliyet etkilerine maruz kalmaktan çok varlığını devam ettirmesi için krallığa vergileriyle tabi olan bir yerleşme olarak algılamak yanlış olmayacaktır. İktisadi gücü topografyayı değiştirmeye yetmediği anlaşılan surlu yapısında kullanılan taşlar, irili ufaklı ve kabaca işlenmiştir. Duvar bedenlerinin dış yüzlerinde kullanılan büyük taşların arasında dolgu malzemesi olarak işlenmemiş küçük taşlar kullanılmıştır. Yerleşme kazılmadığından eklentilerle genişlemiş mekanları, düzgün planlı yapı stoklarından ayırt edecek verilerden yoksunuz. Yine de

gözlemlenen iskanın surlu yapının inşa edildiği kayalığın eteklerinde kurulmuş olması aidiyet bildirir niteliktedir.

Ele alacağımız bir diğer Urartu öncesi'nde yerleşme Kalecik Köyü'nün kuzeyinde kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 274). Tespit edilen sur temel yatakları (Fotoğraf 275) haricinde mimari bir veri sunmayan yerleşme Tuşpa'ya ve Toprakkale'ye çok yakındır. İlk Tunç Çağı'ndan Ortaçağ'a değin iskân gördüğünü tespit edilen keramiklerden (Özfırat 2010: 164) bahisle söyleyebiliriz. Krallığın merkezi bölgesinde yer alması hem fiziki hareket alanının kısıtlanmasına hem de kültürel etkileşimin yoğun yaşanmasına sebep olsa da Kalecik yerleşmesinde kralığın izini sürebileceğimiz verilere uzağız. Kayalık tepenin üzerinde basamakla inilen sarnıç aşiret merkezinin ekonomik gücünden veya krallığın lütfundan kaynaklanmış olabilir.

Kalecik gibi Van Ovası'na çok yakın bir yerleşme de Kavuncu Aşiret merkezidir. Eski Çoravanis Köyü'nün kuzeydoğusunda, fazla yüksek olmayan oval biçimli bir kayalık bir tepe üzerine kurulmuş (Fotoğraf 276) yerleşmenin sadece kayalık alandaki mimari izleri mevcuttur. Modern köyün meskenleri ortasında kalan kayalığın etrafı modern yapılarla tahrip edilmiş dolayısıyla sur temellerine dahi rastlanamamıştır. Yine de kayalık üzerinde duvar temel yatakları tespit edilebilmiştir (Fotoğraf 277 ve 278). Höyükleşmiş bir yerleşme anlayışından Kavuncu için de bahsedebiliriz. Höyükleşmiş yerleşmenin batı tarafında modern ev inşatı sırasında ortaya çıkan yarı işlenmiş taşlardan örülü duvarın devamı höyüğün altına, doğuya doğru ilerlemektedir. İlk Tunç, Orta demir ve Ortaçağ keramiklerinin varlığı kesinlik kazanan yerleşmenin kurulduğu yer bakımından kıymetini günümüzdeki yeşil ve bereketli zirai tarım arazileri de göstermektedir (Fotoğraf 279). Kayalık alanın güneyinde yer alan köy evinin kapısı önündeki elektirik direği yanına taşındığı belli olan sütun altlığının üzerinde "*Menua bu evi/tapınağı yaptırdı"* (CTU:238, A 5-54) ibaresi okunmaktaysa da evin lokalizasyonu için Kavuncu'nun önerilmesi eldeki verilerle zordur. Yine de Urartu öncesi geleneksel iskân anlayışının ürünü olan yerleşme, Urartu sonrası değerini, çok önemli bir konumda olması dolayısıyla korumuştur.

Aşiret merkezlerinin Urartu'dan önce var olan surlu yapıları Urartu zamanında da varlığını devam ettirmiş ve dönemin özelliklerini taşıyan izleri barındırır hale gelmiştir. Aşiret beyinin/reisinin krallık ile olan ilişkileri krali gücü taklit etmesinde etkili olmuş ve bu etki mimariye ve kullanılan eşyalara yansımıştır. Kral kadar kadar güçlü olması beklenmeyen aşiret beyinin iş gücü ve ekonomik durumu yaptığı inşaatları direkt etkilemiş olmalıdır. Bu etkiyi topografyaya yapılan müdahalede ve yaptırılan inşaatların niteliğinde rahatlıkla görebiliyoruz. Sur duvarlarının geçtiği alanları topografyaya göre seçmek zorunda olan kısıtlı ekonominin mezar yaptırırken de sınırları bellidir. Krallık kadar ihtişamlı olması mümkün olmayan mezar yapılarının halk mezarları kadar da basit olamayacağı kabul edilebilir.

Mezar inşaatına ayrılan bütçenin ve harcanan emeğin aşiret beyinin varsıllığı ile alakalı oluşu mezar yapısını krali mezarlardan ve halk mezarlarından ayırmaktadır. Krali mezarların anıtsal yapısının, mimarisindeki görkemli ve masraflı inşaattan kaynaklandığını ifade etmiştik. Tuşpa sitadelindeki bu türden büyük inşaatları gerçekleştirebilecek olan gücün diğer yapılarını da ancak sitadel bünyesinde gözlemleyebiliriz. Ancak kralların inşa edebileceği sarayların yansıması olduğunu düşündüğümüz krali mezar yapılarının daha küçük ve daha az masraflı olan örnekleri için aşiret beylerinin mezarlarını örnek verebiliriz. Halkın gömüldüğü mezar yapılarından çok daha büyük, daha masraflı ve daha görkemli örnekleri temsil eden bu mezar yapıları anakayaya oyulmuştur. Krali mezarlara öykünen yapısı ile aşiret beylerinin surlu yapılarının inşa edildiği kayalıklarda yer alan aşiret beylerinin mezarları, inşaat masrafı ve zorluğu bakımından kral mezarları ile halk mezarları arasında yer alır.

Van Gölü Havzası'nda tek örnek ile temsil edilen Tatvan Kaya Mezarı bahsini ettiğimiz Aşiret Merkezinin kurulduğu kayalık tepenin güneydoğu yamacında yer alır. Surlu aşiret yerleşmesinin Van Gölü'ne bakan yamacında anakayaya oyularak inşa edilmiş mezar yapısı surların dışında ama yerleşim yeriyle organik bağ kuracak kadar sura yakındır. Halk mezarlarıyla karşılaştırılamayacak kadar iyi ve külfetli bir işçilikle inşa edilmiş mezar yapısı kuzey güney yönündedir (Çizim 26).

Mezar yapısının kuyu biçimli öngirişi de (Fotoğraf 280) anakayaya oyulmuş olup 1,30-1,40 X 0,95-1,10 metre ölçülerindedir. Derinliği 0,85 X 1,70 metre olan dromosun varlığına, krali mezarlarda rastlanmaz. Yer altı oyma ve örme halk mezarlarında görülen bu uygulama kayaya oyulan büyük mezar yapıları içinde tek bir örnektir. Krali mezar yapılarına öykünen aşiret merkezi mezarlarında görülmeyen bu uygulama Tatvan Kaya mezarını[124] sorgulamak için bir başlangıç olabilir.

Mezar yapısı bir ön oda/salon ve ön odaya bağlı iki yan odadan/gömü odasından oluşmaktadır. Dromostan salona geçişi sağlayan kapı açıklığı 1,20X0,85 metre ölçülerinde ve 0,80 metre kalınlığındadır. Salonun dikdörtgen planlı olduğu ve bu dörtgenin kenar uzunluklarının eşit olmadığı görülmüştür. 2,80-3,35X4,10-4,25 metre ölçülerinde olan salonun zemini toprak dolu olduğu halde düz bir örtüsü olan tavana kadar 2 metre yüksekliğindedir. Salonun kuzey ve batısına açılmış 2 odanın (Fotoğraf 281) defin işleminin gerçekleştirildiği alanlar olduğu tahmin edilmektedir.

Girişin karşısındaki kuzey duvara açılan kapı açıklığı 0,65X1,05 metre ölçülerinde ve 0,50-06,0 metre kalınlığında inşa edilmiştir. Kapıdan sonra 20 cm yüksekliğinde bir basamakla inilen kuzey mezar odası, 1,80-2,20X3,10 metre ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Odanın tavanı düz bir örtüye sahip olduğu görülmüş herhangi bir süsleme öğesine rastlanmamıştır. Kuzey odasında defin ile alakalı mimari eleman tespit edilememiş olması oda tabanında yer alan toprak dolgu sebebiyledir (Fotoğraf 282).

Batı odası olarak adlandırdığımız mezar odasına, salonun batı duvarına açılan 0,70X1.05 metre ölçülerinde ve 0,70 metre kalınlığında bir kapı açıklığı ile ulaşılır. Bu odanın zemini de salondan daha aşağıda olduğundan odaya 10 cm'lik iki basamakla inilmektedir. 3,10-20X4,80-95 metre ölçülerinde olan dikdörtgen planlı batı mezar odasının dört duvarı önünde sekiler yer almaktadır (Fotoğraf 283). Sekiler 35-40 cm ölçülerinde ve tabandan ortalama 40 cm yüksekliktedirler. Ayrıca kuzey duvarında 4

[124] Tatvan Kaya Mezarı hakkındaki detaylı veriler Sayın Sabahattin Erdoğan'ın çalışmaları sonucu edinilmiştir. Mezar ölçüleri, tanımlamaları, çizimleri ve yorumlarını paylaşan Sayın Erdoğan'a müteşekkiriz.

adet, batı ve güney duvarlarında ikişer adet niş yer almaktadır. Kemerli olan nişlerin sekilerden 60 cm yükseklikte olduğu görülmüştür. Kuzey duvarında olan 4 tane nişin derinlikleri 45 cm olup ölçüleri 65 x 80 cm'dir. Batı ve güney duvarlarındaki nişler ise ortalama 40 cm derinlikte olup, 45-52 cm arasında genişliğe ve 56-71 cm arasında değişen yüksekliğe sahiptirler. Batı mezar odasının tavanı da düz bir örtüye sahiptir.

Salon ve oda tabanlarında bulunan toprak dolguya rağmen tavan yükseklikleri; Ön oda/salon 2 metre, kuzey odası 1,80 metre ve batı odası 2,40 metredir.

Dromoslu, yerüstü ve çok odalı kaya mezarı şeklinde bir değerlendirme mezarı tipolojik olarak tanımlamaya yeterlidir. Bir ön oda/salon ve buna bağlı iki yan odadan oluşan kaya mezarının asimetrik yapısı oyulduğu kayalığın durumuyla alakalıdır. Surlu yapıya yakın ama surların dışında inşa edilen mezar yapısı dromosu ile Urartu halk mezarlarına, kayaya oyulmuş planı ile de Urartu krali mezarlarına benzer özellikler taşımaktadır. Kuzey odasının aksine sekiler ve nişlerle donatılmış batı odasının, özensiz işçiliği ve küçük boyutu bir kenara bırakılırsa Urartu kral mezarlarındaki defin odalarına öykündüğü görülür. Kuyu biçimli dromosu/ön girişi ile yer altı oyma ve örme mezarlarına benzeyen mezar yapısını yeraltı kaya mezarı şeklinde değerlendirmek yanlış olacaktır. Çünkü dıştan bakıldığında mezara girişi sağlayan kapı açıklığının farkedilmesi, mezarı yerüstü kaya mezarı olarak ele almamızı gerektirir. Bu durumda, dromosun varlığını Urartu kentleriyle olan yoğun etkileşime bağlamak yanlış olmayacaktır.

Urartu krallığı ile Tatvan Aşiret merkezi arasındaki etkileşimin ürünü olduğunu düşündüğümüz Tatvan Kaya mezarının inşa fikrini yerleşim yerinin özelliklerinden ayrı tutmamak gerekir.

Kapladığı alan itibariyle geniş ama su kaynakları bakımından fakir ovalara sahip günümüz Tatvan'ı, Urartu öncesinden Osmanlı'ya değin keskin değişimler göstermeyen bir coğrafyada var olmuştur. İlçenin kuzeybatısında yer alan Rahva Ovası kışın yağan kar ile yetinmek zorunda kalan kurak bir alandır. Güneyda kalan Göllü ve Güzeldere ovaları ise sulama bakımından daha şanslıdırlar. Güzeldere ve Göllü ovaları

güneyden kuzeye doğru Van Gölü'ne akan derelerin getirdiği alüvyallar ile oluştuğu için ovaları sulayan kaynaklar da halen işler haldedir. Kotum Çayı, Sapur Çayı ve Güzeldere Çayı İlçenin merkezini sulamaktan aciz kaynaklardır. Dereler batı doğu doğrultusunda Van Gölü'ne akacak yükseltiyi ve eğimi bulamadıklarından İlçe merkezi ve dolayısıyla merkezdeki tarım arazilerini sulayamamışlardır.

Nemrut krateri çevresi kısmen zengin otlaklara sahip ise de Tatvan olarak anılan bugünkü yerleşmede ve Kaletepe'de yer aldığını düşündüğümüz aşiret yerleşmesi çevresinde, sulama yapılamadığından verimli tarlalar yer almaz. Ayrıca bugün bile içme suyu için kullanılması gereken suyun bahçe sulamasında kullanılmasından dolayı su kesintilerinin yaşandığı bilinmektedir. Su kaynakları sadece sınırlı sayıdaki nüfus için yeterli olsa da Tatvan'ın nüfus artışı günümüzde devam etmektedir.

Kuru tarım ile elde edilen ürün ancak ve ancak aşiret merkezinin sınırlı sayıdaki halkına yetecek düzeydedir ki geniş bir ovası ve sulama imkanları olmadığından Urartu'nun Tatvan'a krali bir kent kurmadığını söyleyebiliriz. Kent kurduktan sonra yerleştirilecek nüfus ile işlenecek tarım alanları artırılmalı ve büyüyen kentin nüfusuna yetecek kadar ürün depolanmalıdır. Tarımsal potansiyeli düşük, kurak ve sınırlı bu araziye, krallık kent kurmak istememiş olmalıdır. Aksi takdirde her aşiret merkezinin kurulmuş olduğu, tarım potansiyeli yüksek alanlara krali bir kent oturtan Urartu'nun Tatvan'a kent kurmamış olması açıklanamaz.

Zirai tarım potansiyeli düşük olan Tatvan yerleşiminin hinterlandı aslında hayvancılık için çok uygun şartlar taşır. Yerleşmenin kuzeydoğusunda yer alan Süte(y) yaylası koyunculuk yapmak için gayet verimli otlaklara sahiptir. Ama Tatvan'a en yakın hayvan otlatma alanları yerleşmenin güneydoğusunda yer alan Van Gölü güneyi dağlık arazisidir. Bitlis masifi ve diğer dağların geçit vermediği alanların, keçi yetiştiriciliği için çok uygun oluşu, bu sarp ve yüksek kayalık alanlarda keçi otlatıldığını doğrulamaktadır.

Tatvan yerleşmesinin zirai tarım alanlarından çok keçi yetiştirebilecek dağlık alanlara yakınlığı, aşiret merkezinin beyinin de iktisadi uğraşını belirlemiş olmalıdır.

Dağların arasından akarak Van Gölüne dökülen akarsuların derin vadiler oluşturarak aktığı Van Gölü güneyindeki alanlar iktisadi olarak bugün bile başka türlü değerlendirilemeyecek kadar keskin hatlara sahiptir.

Aşiret merkezi olarak ele aldığımız yerleşmenin surlu yapısı içerisinde ikamet ettiğini düşündüğümüz beyin aslında bir toprak ağası değil de hayvancılıktan varsıllaşmış bir ağa olduğu kabul edilebilir. Yaz kış hayvanlarını kontrol etmek zorunda olan ağanın tüm variyeti yerinde durmayan ve sürekli otlamak için dağların yamaçlarına ve zirvelerine alışmış keçilerden müteşekkildir. Hayvanlarını her ne kadar da çobanlar otlatsa ve bakımlarını onlar yapsa da sürü sahibinin sürekli kontrolü şarttır. Yarı göçebe bir yaşantı süren bu varsıl ağanın yerleşik bir toprak ağası gibi bağlanıp oturacak ve zamanının çoğunu geçirebileceği bir büyük evi veya konağı olması beklenemez. Günümüzde de toprak ağalarının meskenleri ile hayvancılık yapan varsıl ağaların meskenleri ihtişam bakımından çok farklı olabilmektedir. Daha çok ihtiyaçlarının karşılandığı bir meskende yaşamayı yeterli gören yarı göçebe bir bey ile çiftlik içerisinde yaşayan toprak ağasının meskenindeki fark tamamen hangi iktisadi uğraşın seçildiği ile alakalıdır.

Hayvancılıkla uğraşan ağanın daha basit olan meskeni mezar yapısını da etkilemiş olmalıdır. Kayalıdere (Burney 1966, 101 v.d) kaya mezarının geniş arazileri işleyebilen beylere /ağalara ait olduğunu düşündüren de bu varsıllığın yerleşik düzenle ilişkisidir. Bu mezarın sahiplerinin yerleşik düzen içerisinde görkemli konaklarının yansıması da mezar yapılarındaki mimari teferruatlardır.

Meskenlerindeki teferruat ve ihtişam mezar yapılarına yansımış bu beyler, iktisadi güçlerini surlu yapılarını kurdukları ovaya borçludurlar. Bu nedenle ovanın tarımsal potansiyeli ne kadar fazla ise surlu yerleşmenin beyi de o kadar güçlü olur. Dahası ovadaki tarımsal potansiyel Urartu'nun ovaya kent kurmasını etkileyecek kadar birincil rol oynar. Urartu'dan önce var olduğunu kabul ettiğimiz Tatvan yerleşmesi ancak ve ancak aşiret yerleşmesinin iskâncılarına yetecek bir tarımsal potansiyeli kontrol ediyor olmalı ki Urartu'nun krali kentlerinden ne herhangi bir arkeolojik kanıt ne de yazıtlarından bir yatırım ifadesi tespit edebilmiş değiliz. Binlerce yıldır yol üstü

bir yerleşme olarak varlığını sürdüren Tatvan'ın günümüzdeki durumu da ilginçtir ki değişmemiştir. Osmanlı zamanında da aynı kavşak noktanın Van Gölü'nün batısını Aras Havzası'na ve güneydeki merkezlere bağladığı düşünülürse Tatvan'ın ulaşım hususunda ön plana çıkmış olmasına şaşırmamalıdır.

B- Köyler

İş bölümünün gelişmediği, ekonomisi tarıma dayalı, geniş aile türünün ve yüzyüze komşuluk ilişkilerinin yoğun olduğu köyün coğrafi yapısı, demografik durumu, ekolojik çeşitliliği, ekonomik ilişkileri, toplumsal örgütlülüğü ve kültürel alt yapısı kent kavramından tamamen farklılıklar gösterir. Denilebilir ki kentin planlı bir biçimde iskânı için gerekli olan ekonomik potansiyeli oluşturmada köyün plana dahil edilmesi şarttır (Geray 1978:797).

Nüfusun kalabalık olmayışı birebir ilişkileri ön plana çıkarmış, idari yapılanması bu birebir ilişkiler üzerinden şekillenmiştir. Köy ile kenti birbirinden ayırma hususunda her ne kadar da günümüz araştırmacıları nüfus faktörünü ön plana almak zorundaysa da biz Urartu köy ve kentlerinin barındırdıkları fert sayılarına bağlı kalarak adlandırma yapmayı uygun bulmuyoruz. Kent tanımını yaparken bile Doğu Anadolu coğrafyasının günümüz kent oluşumuna ne denli uygun olup olmadığı tartışma konusudur. Nüfusu 2000'den az olan yerleşmeler köy, 2000'den fazla olanlar kenttir diyebilmek için net nüfus verilerine ve Urartu kentlerinin kaldırabilecekleri nüfus kapasitelerine bakmak gerekir. Bu durumda da kentlerin kuruldukları tepeliğin açıldığı ovanın ne kadar insanı besleyebileceği ve ovanın ne kadar insanla işlenebileceği hesaplanmalıdır. Hitit ve Asur kentleriyle mukayese edemeyeceğimiz Urartu kent yapılanması aksine köyler için fiziki şartlar kırsalda geliştiğinden iktisadi hayat ve kültürel varoluş açısından benzerlikler kaçınılmazdır. Yine de tarımsal potansiyelin hepsini kullanmak gibi amaçları olmayan ve sadece yaşamak için üreten köylerin işledikleri tarım arazilerine bakılarak nüfus hesaplaması yapılamaz.

Kültürel alt yapısı ekonomik ilişkilerinin sonucu oluşmuş, köy halkının ekonomik faaliyetleri de kuruluş yerinin seçiminde etkili olmuştur. Van İli köyleri için

tanımlayabileceğimiz ayrımın başında yüksek rakıma sahip oluşları gelmektedir. 2025 metre ile Anadolu ortalamasının üzerinde bulunan bölgenin günümüz köyleri, sürdürdükleri yerleşim alışkanlıklarını yitirmemişlerdir. Ekonomisi hala zirai tarıma bağlı kırsal alanlar çoğunlukla biraradaki meskenlerde yaşar ve tarım alanlarına yakın düz kısımlarda yer alırlar. Hayvancılıkla uğraşan köyler ise daha ziyade ovaların düzlüklerinden uzak ve yüksek vadilerdedirler. Köylerin yamaçlarda kuruluşunun sebepleri içerisinde su baskını tehlikesinden uzaklaşmak ve yeterli olmayan tarım alanlarını işgal etmemek düşüncesi yer alır.

İdari sınırları içinde sadece bir adet yerleşim ünitesi bulunuyorsa bu köye "tek yerleşmeli köy" adı verilir. Birden çok meskenler topluluğu yer alıyorsa bu şekilde yapılanmış köylere "çok yerleşmeli köy" denilebilir (Sözer 1972:21vd). Köy-altı yerleşme biçimlerine göre köyler, daha kalabalık nüfus gruplarını barındırmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu ve Van Gölü Havzası'nda yer alan köylerin geneli bir merkez etrafında toplanmışlardır ve daireye yakın bir görünüm arz ederler. Bir araya gelen evlerin birbirlerine adeta abanmış vaziyette olmaları bu düzensiz mesken yığınlardan iç kısımlara nüfuzu zorlaştırır (Sözer 1972:23). Toplu halde ve sıkışık durumdaki mesken gruplarını birbirinden ayıran dar ve dolambaçlı sokaklar Argişti oğlu Rusa yerleşmeleri haricinde Urartu için de çok uzak örnekler değildir. Yine de köy yerleşmelerindeki sıkışık mesken stoklarının kentlerdeki yığınlarla karıştırmamak gerektiğini düşünüyoruz.

Yerleşimlerin toplu halde olması ve meskenlerin bir araya kümelenmesi durumu, coğrafi şartların yarattığı bir sonuç olarak görmek gerekse de arazinin yapısından ve iklim özelliklerinden ziyade geleneksel yaşantıların da bu tür toplu ve sıkışık yaşamı zorladığı göz önüne alınmalıdır. Unutmamak gerekir ki kültürel alışkanlıkları temellendiren yine coğrafi şartlardır. Şiddetli ve uzun geçen kış şartlarının, meskenleri bir araya topladığı ve ekilen arazinin tamamın değerlendirilmesi isteği dikkate alınırsa, geleneksel yerleşme alışkanlıklarının fiziki temellendirmelerden ileri geldiği söylenebilir (Sözer 1972:23).

Köy yerleşmelerinin etrafında yer alan bağlar, meyve bahçeleri, küçük sebzelikler yani bostanlar, söğütlük ve kavaklıklar, tarla, çayır ve meraların arazileri mümkün olabildiğince meskenlerle iç içe sokulmadan planlanmaya çalışılmıştır. Böylelikle barınma alanlarının tarım alanlarını işgal etmemesi amaçlanmış bu da tarımsal üretimin en az düzeyde etkilenmesi açısından önemlidir.

Arkeolojik kazılarda elde edilen verilerin yetersizliğinden dolayı Urartu krallığı bünyesinde köy yerleşmesi kurulmamıştır veya çok azdır diyemeyiz. Van Gölü Havzası'nda kalkolitikten beri süregelen köy yerleşim tipi çok büyük yapısal değişikliklere uğramamıştır. Urartu'nun kontrolünde olan kırsal yerleşmelerin tek tek kendi içerisinde kapalı bir toplumsal yapıyı temsil ettiği açıktır. Fertlerin Urartu öncesi alışkanlıkları devam ettirmesi bir yana gömülerden anlaşıldığı üzere bazı hastalıkların da kalıtsal olarak aktarıldığı tespit edilmiştir. Özellikle Karagündüz ve Dilkaya mezarlıklarında iskeletlerde yapılan analizler dönemin köy toplumunun içe dönük, dışa kapalı yapısına ve iki köyün insanları arasındaki kültürel benzerliklere dikkat çekmektedir (Sevim vd. 2002:44; Güleç 1986:372).

Urartu Devleti bünyesinde yer alan köy yerleşmelerine baktığımızda tipolojik olarak iki ayrımın var olduğu dikkati çekmektedir. Birinci grupta tarım alanlarının yakınlarında kurulmuş, höyükleşmenin neticesinde oluşmuş yerleşim alanında merkezle bağlarının olduğunu söyleyebileceğimiz köyler yer almaktadır. Bu köylerde ortaya çıkarılan çanak çömlek ve metal eserler, Urartu merkezi idaresinin karakteristik ürünleridir. Yerel günlük mutfak kaplarının yanında kırmızı astarlı keramiğin de tespit edilen buluntulardan olması bu köylerin gerek merkeze yakınlığı ve gerekse bu yakınlıktan dolayı merkezle olan kültürel ilişkilerinin yoğunluğu kayda değer bir ifadedir.

Geleneksel olarak varlıklarını sürdüren bu köylerin, Urartu bölgede kurulmadan da önce bu höyüklerde var oldukları[125], yerleşimcilerinin basit ve sırtsırta vermiş

[125] Nekropol alanında karşılaşılan yoğun buluntu topluluğu içerisinde demir çağı keramikleri ve Urartu öncesine ait yivli ağız kenarlı keramiklerin varlığından bahseden Çilingiroğlu aslında krallık öncesinde

duvarlı meskenlerde yaşadıkları, tarım ve hayvancılıkla uğraştıkları kazısı yapılan Karagündüz Höyüğü ve Dilkaya Höyüğü[126] yerleşmelerinden anlaşılmaktadır. Dilkaya gibi orta büyüklükteki bir höyükte dikkatimizi çeken bir husus İlk Tunç Çağı'na ait 3 metre kalınlığında taş temelli ve kerpiç bloklarla yükseltilmiş bir duvarın[127] sur vazifesi gördüğü ve bu sur duvarının Urartu zamanında da yenilemelerle ayakta tutulduğudur (Çilingiroğlu- Derin 1992: 404). Her iki köy yerleşmesinin de nekropol alanlarından ortaya çıkarılan mezarların tipolojisi, Urartu'nun kırsal iskânına dair verileri içerir (Sevin-Kavaklı 1996; Çilingiroğlu 2012c).

Dilkaya'da tespit edilen yivli ve oluklu keramik malzemenin (Çilingiroğlu 1984a:160; 1986:152,155) Urartu'nun kırsal yerleşmeleri için net tanımları işaret edecek (Köroğlu-Konyar 2005:25-38) kadar önemli olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda Urartu öncesinden başlayan Dilkaya yerleşmesinin Urartu Krallığı döneminde niteliklerini yitirmeden bir köy yerleşmesi olarak varlığını sürdürdüğü söylenebilir (Çilingiroğlu-Derin 1992: 410).

Dilkaya'da tespit edilen kırmızı açkılı Urartu keramiği (Çilingiroğlu 1984a:161; 1986: 152,155; 1992: 408; 1993: 475-476), yerleşmenin krallık etkisinde kaldığını, kendi alışkanlıklarıyla ürettiği yivli keramik yanında krallık mallarını da kullandığını gösterir. Höyükten ele geçen üzerinde hayat ağacı kabartması bulunan tunç kemer parçası da köyün kent ile olan ilişkisine örnek olabilecek bir diğer Urartu dönemi buluntusudur (Çilingiroğlu-Derin 1992: 408).

Höyüklerde yer alan iki örneğimiz de su kaynaklarının ve köy sakinlerinin geçimini sağlayacak tarımsal potansiyeli barındıran arazilerin yakınlarında kurulmuştur. Mimari bütünlüğün, duvarları birbirine yaslanmış vaziyette basit kır meskenlerinin sınırladığı dar sokaklardan müteşekkil olduğunu söyleyebiliriz. Mesken

Dilkaya'da yaşayan yerleşimcilerin krallık döneminde de var olduklarını, Urartu'nun kültür yapısına dahil olduklarını anlamamızı sağlayacak sonuçlar elde etmiştir.

[126] Dilkaya Höyüğü Van'ın Edremit İlçesine bağlı, aynı adlı köyün batısında, Van Gölü'nün kıyısında, Van'dan 24 km. güneyde yer alır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1671 metre olan yerleşimin boyutları yaklaşık olarak 250x150 metredir (Çilingiroğlu 1993: 470).

[127] 1990 yılında yapılan çalışmalarda duvarın, L6 ve L7 açmalarında doğu batı doğrultusunda uzandığı ifade edilmiştir. (Çilingiroğlu 1988: 229)

yığınlarının arasında belirgin ayrımlara haiz bir idareci yapısının da olmadığı görülmektedir. En önemlisi, Urartu merkezi erkiyle gerek etkileşimlerini ve gerekse bağlarını gösteren kırmızı astarlı çanak çömlek, metal silahlar ve çeşitli takıların yanında Urartu öncesi süregelen geleneksel kültürün de devam ettiğini anladığımız yivli kapların kullanımı Karagündüz ve Dilkaya için söylenebilir.

Kırsal yerleşmelerde süreklilik arzeden höyük tipi örneklerin tabakalanmasında tespit edilen ayrıntılar yerleşme alışkanlıklarını verir niteliktedir. Öyle ki Van Kalesi Höyüğü yamaç kısımlarında direkt olarak yüzey toprağı altında denk gelinen İTÇ yapı katı Dilkaya (Çilingiroğlu 2012:83) ve Karagündüz'de de aynı stratigrafiyi verir. Urartu yerleşmelerinin yamaçlardaki kısımlarda yer almaması ve tamamen höyüğün tepesinde-konik alanı içerisinde tespiti Urartu yerleşim anlayışını sergilemekten ziyade höyükleşmenin getirdiği bir yerleşme kültürüdür. İlk Tunç Çağı'nda yerleşim gören alanın üzeri kapanınca oluşan konik tepe en üst noktasından başlayarak iskâna açılmıştır. Haliyle tepeliğin kenarlarında yer alan kısımlara taşmayan bir iskânın varlığı kabul edilebilir.

Diğer bir köy yerleşim şekli ise tamamen merkezi idarenin isteği ile kurulmuş ve merkezi idare kontrolünde olduğu izlenimi vermektedir. Urartu öncesi kurulduklarını ifade edecek verilerden şimdilik uzağız. Şimdilik Van Gölü Havzası'nda tek örnek olduğunu düşündüğümüz köy yerleşmesinin bir de yönetici konutu vardır. Birbirine yakın ölçülerdeki benzer yapı komplekslerinin, Köroğlu'nun ifadesiyle 1500-1600 metrekare arasında değişen bu yapıların, "bey konağı" (Köroğlu 2009:383 vd) olarak adlandırıldığı görülmüştür.

"Bey konağı" tanımlaması ve sivil yerleşmenin köy konutları biçimindeki kabulü, iskânı aşiret merkezi olarak işaret etmektedir. Yivli keramik yapmaya ve kullanmaya devam eden, mezar mimarisinde Urartu öncesine giden inşa tekniklerini kullanan yerleşimcilerin iskân tipinin, aşiret merkezi olmadığı kanaatindeyiz. Başlarında bir bey ya da ağa olduğu düşünülürse Urartu'ya tabi olmuş bu yerleşim sakinlerinin-aşiretin-başkente giden önemli bir yol üstünde varlığını sürdürebilmiş olması Urartu için bir

zaafiyettir. Ayrıca Keşişgöl'ü ve Erek Dağı'ndan inen su kaynaklarını kontrol eden bir konuma sahip bu iskânın sadece bir köy yerleşmesi olduğunu da düşünmüyoruz.

Yerleşmenin etrafında sur olmaması (Fotoğraf 284 ve 285), askeri bir tanımlamayı engellese de Yoncatepe yerleşmesinde tespit edilen tunç ve demir silahların fazlalığı silahlı bir gücü ifade eder. Ayrıca tepeliğin kuzeydoğusunda yer alan 27,50X35 metre ölçülerindeki yapının (Belli 2009b;2010) kırsal yerleşme için tasarlanmış olduğu şüphelidir (Çizim 27). Kesin olan, yerleşimcilerin Urartu'ya entegre olarak varlıklarını sürdürdükleridir.

Yerleşmenin niteliğini tanımlayabilmek için bey konağı olarak önerilen diğer yerleşmeleri (Giriktepe ve Norşuntepe) incelediğimizde bir saray kompleksi için makul büyüklüklerde oldukları görülür. Lakin etraflarının surla çevrili olmayışı yapıları saray olmaktan uzaklaştırır. Bu durumda aşağı yerleşmesinin köy, ana yapısının da köyün yöneticisi için inşa edilmiş konak olduğu fikri makul gelebilir.

Eldeki verilere bakacak olursak taş duvarlı ve iki katlı kompleks bir yapı (Çizim 28) ve bu yapının içerisinde demir ve bronz silahların bolca bulunduğu[128] ve hasadın saklandığı depo odaları Yoncatepe yapısını özel kılacak kadar önemlidir. Ancak Yoncatepe yapısının günlük işlerini görmek için gerekli olan nüfusun barındığı varsayılan (Belli 2009b;2010) aşağı yerleşmedeki meskenlerin plan anlayışı Urartu kırsalıyla uyuşmaz. Yukarıdaki, avlulu ve kısmen 2 katlı[129] yapının duvarlarına oranla daha ince duvarlara sahip aşağıdaki bu yapı, yaklaşık 970 m^2 alanı içerisindeki çok bölmeli haliyle çiftçi meskenlerine benzemez. Her ne kadar da yönetici konutu duvarları civardaki yerel malzeme kullanılarak örülmüş olsa da aşağı yerleşme konutlarından belirgin olarak çok daha kaliteli bir inşaattır (Fotoğraf 286 ve 287).

[128] Ayrıca demir dirgen, maşa ve keski, pişmiş topraktan çok sayıda tabak, çanak, çömlek, ezgi taşları, havan olarak kullanılmış olan taş kaplar, boncuklar, tunç fibulalar, demir kılıç, tunç ve demir ok uçları, kemik ok uçları, at koşum takımına ait parçalar, demir baltalar ve topuzlar, tunç kalkan umboları, ahşap tarak parçaları, hasır sepet ve kumaş kalıntıları da diğer buluntular arasındadır.
[129] İkinci katı taşıyan 3 metreye yakın duvarların ve taş merdivenlerin tespit edildiği yapının doğusunda yer alan avluların üzerinde ikinci bir kat olmadığı açıktır.

Yukarıdaki ana yapının bodrum katı olarak adlandırabileceğimiz alt katında, işlikler ve depolar yer almaktadır. Ortaya çıkarılan tarım aletlerinin silahlara oranla azlığı dikkat çekse de yerleşme sakinlerinin tarımsal faaliyetlerde bulunduklarına şüphe yoktur. Ortaya çıkarılan silahların demir olanlarından bir kısmı mezar hediyesi olarak tepeliğin kuzey yamacındaki oda mezarlarda bulunmuştur (Avcı 2002). Ne için kullanıldığı anlaşılamayan kemikten yapılmış ok uçlarının küçük av hayvanlarının avlanmasında kullanıldığı düşünülülebilir.

Çok çeşitli buluntuları ve mimari yapısındaki özen Yoncatepe'yi merkezi erk ile ilişkilendirmek için yeterlidir. Yoncatepe, Doni vadisini denetleyen, Tuşpa'ya girişi kontrol edebilen bir yükseltiye, yol üstüne kurulmuş bir yapıdır (Fotoğraf 288). Etrafındaki tarım arazileri bir köyü beslemek için yeterlidir. Hele de Erek'ten Van Gölü'ne akan derelerin suladığı bir araziyi düşünürsek, sulu tarımın imkanlar dahilinde olduğunu söylemeliyiz. Burada mutlak bir köy yerleşmesi olmalı ama bu yerleşmenin meskenlerini şu ana kadar kazılmış alanların içerisinde aramak yanlış olur ki köylülerin meskenlerine henüz ulaşılamadığını düşünmekteyiz. Ortaya çıkarılan çok bölmeli meskenlerin askeri bir yapıyı anımsattığını düşünürsek Yoncatepe yerleşmesinin bu askeri tesisin komutanının yaşadığı çok da büyük olmayan bir kompleks olduğunu kabul edebiliriz.

Yöneticisinin krala bağlı olduğu veya kral tarafından atandığı bu yapı kompleksinin, Doni yolunu kontrol altına alan, Tuşpa'ya girişi tutan, Keşiş Gölü koruyan askerleri barındıran bir yol üstü istasyon görevinde olduğunu varsayarsak aynı zamanda Keşiş Göleti'nin bakımını yapan işçilerin ve yerleşmeyi ayakta tutan köylülerin yaşadığı bir köyün varlığı da anlam bulur. En nihayetinde bir geçiti tutan ve bölgeyi kontrol altına alan derbent[130] köyünü anımsatan Yoncatepe yerleşmesi hem askeri hem de ekonomik gerekleri yerine getirecek iskâncıların krallık tarafından bölgeye yerleştirilmesi ile kurulmuştur diyebiliriz. Bir coğrafyacı gözüyle ele alınan

[130] der=geçit, bend=tutmak

Önemli ticaret ve askeri yolların kavşak noktaları ve dağların geçit verdiği yerler derbend mahallerinden idiler. Derbendler önemli yerlerde bulundukları için aynı zamanda askeri önemi de bulunuyordu. Genellikle bu yerin etrafında ve yakınında bulunan köy, derbend hizmetine tayin edilirdi (bkz. Orhonlu, 1990). Osmanlı'da önemli ticaret yolları ve geçitler üzerinde kurulan derbendler, yol boyunca bir emniyet zinciri görevini ifa etmekteydi (Beydilli, 1999).

yerleşim yeri hakkında Hüseyin Turoğlu Yoncatepe'nin güvenlik-savunma, kontrol ve ulaşım için, ayrıca güneşlenme ve rüzgar gibi koşullar bakımından, en isabetli tercih olduğunu ifade etmiştir (Turoğlu 2006).

Yangınla sona erdiği ifade edilen Yoncatepe ana yapısının içerisinde herhangi bir cesede rastlanmamıştır. Yangın tabakasının net tanımı ancak depo odalarında yapılabilecek düzeydedir[131]. Hanedanın Van Gölü Havzası'nı terkettiği dönemde, Krallığın atadığı yönetici ile beraber Yoncatepe köyünü ve ana yapısını terk eden iskâncılar geriye sadece kapıları örülmüş[132] meskenler ve günlük yaşam malzemelerinden arta kalanlarla dolu iki katlı bir yönetici yapısı bırakıyorlar. Bir ağa ya da beyin idaresinde olan iskâncılardan bahsediyor olsaydık köylerini terketmelerini açıklayamazdık. Kırsaldaki yaşama alışkanlıkları ile var olan insanları iskân ettirmiş olan krallığın, denetim mekanizması ortadan kalkınca, yerleşimcileri bir arada tutamadığı açıktır. İn situ buluntulardan dolayı Urartu sonrası bir yerleşme izinin de tespit edilemediği göz önüne alınırsa köyü terkeden yerleşimcilerin devletin iskân politikası neticesinde Yoncatepe'ye yerleştirildikleri düşünülmelidir. Oysa Dilkaya, Karagündüz gibi höyükleşmiş alanlara kurulan köylerin Urartu'dan çok sonra da olsa iskânlara sahne olduğu bilinmektedir. Görülen odur ki Yoncatepe iskâncıları kapıları örerek giden yönetici ardından yerleşimi terketmiştir.

Kapıların örülerek kapatılması ve yerleşmelerin terk edilmesi hususu merkezi idarenin gücünü kaybettiği anlamını taşır. Devlet olabilmek için tabandan bir birlikteliğin olmadığını varsayarak merkezi idarenin dağılmasından sonra yerli halkın önceki yaşantılarına devam ettiğini söyleyebiliriz. Hanedanın, hükmünün sona ermesiyle, Başkent civarından ayrılarak kuzeye ve kuzey doğuya hareket etmesi, Bianili kültürünü de beraberinde götürmüştür. Yerli halk, hanedanın idaresi

[131] Kazısı yapılırken, taş duvarların üzerindeki sıva tabakasının yanarak karardığı ifade edilmişse de bu kararmanın sıvaların mekan içine bakan kısımlarında değil de kaba çamur sıva ile üzerine uygulanan ince sıva arasında kaldığı görülmüştür. Dış kısmlarında herhangi bir yanık izine rastlanmayan duvar sıvalarının kaba sıvaya dokunan duvara dönük kısımlarındaki kararmaların nedeni uygulanan kaba sıvanın içerisinde yer alan organik maddelerin çürümesi ve rutubeti engellemesi için kaba sıvaya katılan küldür.

[132] Bkz. Akgün 2009.

altındayken bile benimsemediği saray kültürünü devam ettirme ihtiyacı hissetmemiştir. Yazın yaylalarda sürülerini otlatmış, kışın alçaklara inerek doğanın çetin şartlarında yine doğanın sunduğu korunaklı ve daha yaşanılası alanlarında yaşamlarına devam etmişlerdir. Krallığın üretimi çanak çömleğin bile tek tük görüldüğü köylerde ve yerel yerleşmelerde, halk, saray mallarına oranla daha basit ve kalitesiz sayılabilecek ve estetik kaygısı güdülmemiş günlük yaşamı idameye yarayan mutfak kaplarını kullanmaya devam etmiştir, tıpkı hanedanın varlığı altındayken sürdüregeldikleri alışkanlıkları gibi..

Gidenler, geri dönmeyi planlamış olsa bile kapıların örülmesi sembolik bir olaydır[133]. Merkezi bölgeyi terkedişin birçok nedeni olmuş olabilir lakin önemli olan hanedanı sürdürebilmenin gidilecek yerde mümkün olduğunun bilinmesidir. Bu haliyle planlı bir karar olmalıdır. Urartu coğrafyasında kapıları kapatılarak terk edilen merkezlerin ve yerleşmelerin sistematik bir şekilde boşaltılma emrinin verildiği düşünülürse birkaç yerleşme dışında mekan içinde ceset bulunamayışı ancak merkezi bir terk ediş kararıyla açıklanabilir. Her ne kadar da sistematik ve planlı bir karar olduğunu da varsaysak bile kapıların kapatılması işgalciler için pek de caydırıcı bir etki yaratmamış olsa gerek. Savunulmamış ve dahası terkedilmiş yerleşmelerin ve içerisindeki yapıların kapıları her ne kadar da kapatılmış olsa da bu yakılıp yıkılmasına ve talana engel olamamıştır. Tamamen kentin, kalenin, sarayın veya köyün kapılarının kapatılması mümkün olmadığı gibi kıymetli eşyaların bir yapı içerisine konularak kapısının örülmesi de yağmayı engelleyecek nitelikte değildir. Eninde sonunda yakılıp yıkılacak olan yapıların kalan enkazlarının altından ve arasından yağma zor da olsa yapılabilecektir.

Yerel bir aşiret beyinin Yoncatepe yerleşmesinin yöneticisi olamayacağından hareketle Köroğlu'nun bey konağı olarak tanımladığı örnekleri (Köroğlu 2009:384 vd) sorgularsak:

[133] Tıpkı göç edenin evinin kapısını kilitlemesi, pencerelerine tahta çakması gibi. Geri dönmeyecek olsa da terkettiği evinin kapısını açık bırakan görülmemiştir. Kapılarını örenler de bu işlemi bir koruma önlemi olarak değil de insani bir içgüdüyle yapmış olmalılar.

Hauptman 1971 yılında Norşuntepe Güney teras, güney alanında yer alan Orta Demir Çağ yapısını Urartu'ya özgü bir yapı olarak tanımlamış (Hauptman 1974:78) ve yapının çizimi (Hauptman 1974:Levha 83) Köroğlu tarafından Yoncatepe ile karşılaştırılmış ve Urartu coğrafyası'nda benzer örneklerin ana yapıları da konak olarak nitelenmiştir. Yapıların büyüklüğü ve basit kırsal meskenlerden farkı itibariyle konak olarak nitelenmesinde bir beis görmüyoruz. Sadece yakınındaki köy yerleşmesiyle birlikte anılan bu ana yapıların, köyleri sınıflarken birincil kriter olarak ele alınmasının yanlışlığına dikkat çekmek niyetindeyiz. Norşuntepe ve Giriktepe'de[134] bir höyük yapısı üzerinde kurulan konağın, Yoncatepe'de MÖ 7. yüzyıl yapısı olduğunu biliyoruz. Karagündüz ve Dilkaya köylerinden ayırmak için Norşuntepe, Yoncatepe ve Giriktepe'ye "Konaklı Köy" diyemeyiz ki konak yapısı köylerin ayrımında (Denker Tolun 1977:147-197) herhangi bir terminolojik tanımı karşılamamaktadır[135]. Kaldı ki Norşuntepe ve Giriktepe Urartu yapılarının Köroğlu tarafından yayımlanan planlarında, plana işlenmeyen eksik mimari öğelerin tespiti söz konusu olduğundan objektif değerlendirilemediği kanısındayız. Öyle ki "avlu?" olarak sunulan alanların iç kısımlarında bariz şekilde görülen duvar izleri "avluyu?" bölmeli hale getirmektedir[136].

Sadece ana yapısı bakımından birbirine benzediği ifade edilen Giriktepe ve Yoncatepe'nin aynı özellikleri taşıdığı fikri için yoksun olduğumuz verilerin başında aşağı yerleşme olarak tanımlayabileceğimiz meskenler gelmektedir. Yoncatepe ana yapısında ikamet eden yöneticiye hizmet eden asker ve köylülerin iskân ettirildiği alanı tahmini olsa da işaret edebildiğimiz halde bu yönlendirmeyi, sadece sivil meskenler için bile olsa, Giriktepe için yapamıyoruz[137]. Hatta ne kadar çok benzese de Çermik

[134] Giriktepe'yi Van Gölü Havzası kapsamında değerlendirmeye almasak da konuya değinmeden geçmek anlatımlarımızı sınırlayacaktı. Balkan, Değirmentepe olarak adlandırdığı Giriktepe'nin Urartu ve sonrasından oluşan iki evreli bir yapısı olduğundan bahsetse de ilerleyen sayfada Urartu binasının inşası için daha eski çağlara ait medeniyet eserlerinin kaldırıldığından bahseder (Balkan 1964:239-240). Kılıç ve Çalışkan, yayınladıkları makalede, Giriktepe'nin Urartu öncesine giden bir höyük olduğunu göstermektedir (Kılıç-Çalışkan 2006:134-135).

[135] Son dönemde yapılmış doktora çalışmasında "Konaklı Köy" şeklinde yapılan sınıflandırmanın da aynı ibareyi kullanmış olduğu görülmektedir. Bkz. Ayman 2013.

[136]Karşılaştırma için bkz. Norşun Tepe Urartu dönemi yapısı için; Hauptman 1974:Levha 83- Köroğlu 2009:394, Resim 6.

[137] Urartu dönemi için Giriktepe yapısı yakınında yer alan kırsal meskenlerin izlerinden bahsedemiyoruz.

yerleşmesi de bu tanımlama için eksik kalmaktadır (Çizim 29). Yönetici konutununun hizmetini gören ve bir köy yerleşmesi için tarımsal faaliyetleri ile iktisadi getirileri var eden çiftçi ailelerin iskânından söz edebiliyorsak, bu yerleşmelerin köy şeklindeki iskânından da bahsedebiliriz.

Çermik olarak adlandırılan ve bugünkü Çavuştepe Köyü yol kavşağından yaklaşık 500 metre batıda (Erzen 1972b:107), Van-Hakkari karayolunun hemen kuzeyinde yer alan yapının da mimarisi, bahsi geçen yönetici konutlarına benzer. Yoncatepe ana yapısından çok daha küçük olan yapı 35X16 metre boyutlarında ve kuzey güney doğrultusunda uzanmaktadır. Bulunduğu kayalık yamacın topografyası elverdiği ölçülerde inşa edilmiş yapının iç planını birbiriyle irtibatlı odalar oluşturur. 50X35 metre boyutlarındaki Yoncatepe ana yapısının 3'te 1'i küçüklüğünde olan Çermik yapısında, kimi zeminlerin yassı sal taşları ile döşeli olduğu, tavanı destekleyen sütunların altlıklarının taştan yapıldığı tespit edilmiştir. Mutfak, depo ve oturma için kullanılan odaların varlığı ortaya çıkarılan buluntularla desteklenmektedir (Erzen 1972b:108).

Çermik yapısı içerisinde ortaya çıkarılan keramiklerin Erzen tarafından değerlendirilmesi sonucu edindiğimiz bilgi, yapının Urartu öncesinde (Erzen 1972b:108) kurulmuş olabileceği yönündedir. Urartu dönemine tarihlenen metal eserler (Erzen 1972b:108) ve çanak çömlek buluntular bu alanın Sardurihinili kenti kurulduktan sonra da varlığını devam ettirdiğini gösterir.

Kurulduğu alan itibariyle kuzeyinde tespit edilen su kaynağından faydalanabilecek bir konumda olan yapının varsıl bir beye ya da ağaya ait olduğunu düşünsek bile etrafında mesken kalıntılarının yer aldığı bir aşağı yerleşmenin tespitine yönelik bugüne kadar herhangi bir kazı yapılmamıştır. Yerleşmenin yamaçlardaki yüksek olmayan ve su kaynağına çok yakın bir mevkiye kurulmuş olmasının yanında Urartu sonrası malzemenin de tespiti (Erzen 1972b:108) bu alanın iskân için uygun şartları barındırdığının kanıtıdır lakin yerleşmenin yakınında günümüze ait sadece parçalı yerleşmeler mevcuttur. Yaklaşık 560 $m^{2'}$lik alana inşa edilmiş yapının dış duvarları 120 cm, iç duvarlarından tespit edilenleri 100 cm ile 110 cm aralığındadır.

Kuzey ve güney duvarlarında destek amaçlı bastiyonlar eşit aralıklarla yer alır ki bu destek duvarları köşelerde de tespit edilmiştir. İç bölümlemesinde 90 dereceye yakın açılarla birbirine bağlandığı görülen duvarların, yapının dış duvar bağlantısında da aynı ince işçiliği yansıttığı tespit edilmiştir. Bu denli özenli bir yapının etrafında meskenlerin olmadığını kabul etmek zor olsa da yapının varsıl bir aileye ait bir konak olabileceği düşünülebilir. Köyün sıkışık meskenlerinden uzak ve geniş, bir yamaca kurulmuş bir konak yapısı olabileceğini düşündüğümüz Çermik yerleşmesinin sakini de Urartu'ya bağlı bir bey ya da ağa olabilir.

Yerleşmenin doğusundaki yamaçlarda bahçecilik ve besicilik yapan çiftlik tarzı küçük işletmeler günümüzde parçalı olarak bulunsa da bu alanlara mesken yapmanın kuzeydeki su tutmayan arzilerden gelebilecek sel tehlikesine davetiye çıkardığı açıktır. En yakın köy yerleşmesi bugünkü Çavuştepe Köyü'dür. Çermik, Sevin'in ileri sürdüğü gibi bir konaklama istasyonu olmak için diğer örneklerden[138] epey küçük boyuttadır. Köroğlu'nun (Köroğlu 2009: 384 vd.) Yoncatepe'nin "bey konağı" olarak tanımladığı özellikler Çermik'e daha uyumludur. Bir ağanın ya da beyin konağı olmak için yeterince büyük, Sardurihinili gibi krali bir kentin çok yakınında olabilmek için ise yeterince küçüktür. Yoncatepe ve Giriktepe yapıları kadar da teferruatlı ve özel işçilikli olmadığını da unutmamak gerekir.

Son olarak, Yoncatepe yapısını aşağı yerleşmesi ile beraber ele alacak olursak burasının krallık iskânı ile oluşturulmuş bir bekçi-korucu köy olduğunu düşünebiliriz. Van Gölü Havzası içerisinde bu tarzda başka bir köyün varlığından haberdar değiliz. Yerleşme, tek başına değerlendirilmesi gereken bir köy yerleşmesidir. Yerel kültürlerini devam ettiren çiftçi-çoban bir topluluğun iskân ettirildiği kabul edilebilir[139]. Gerek mezar mimarileri ve gerekse çanak çömlek alışkanlıklarını devam ettiren köy halkı krallık tarafından görevlendirilen bir yönetici-komutan tarafından idare ediliyor olmalıydı. İnşaat malzemesi olarak çok az işlenmiş taşların kullanıldığı

[138] Bingöl tesisi:29X39=1.131m^2, Genefik Kalesi:50X40=2000 m^2, Haroğlu: 30X60=1800 m^2, Maltepe Harebesi 50X50=2500 m^2, Zulumtepe Yapısı:87X44 =3828m^2

[139] Aslında hem höyükler üzerine kurulmuş Karagündüz köyü hem de Doni geçidini kontrol eden Yoncatepe köyü nekropol alanlarında bulunan mezar tipolojisine bakıldığında her iki köy yerleşmesi için de geleneksel gömü alışkanlıklarını devam ettirmektedir denilebilir (Konyar 2011).

meskenler ve ana yapının mimari izdüşümleri, bugünkü Yukarı Bakraçlı Köyü evlerinde görülebilir (Fotoğraf 289). Aşağı yerleşmesinin ve tepedeki kompleks iki katlı yapısının civara hakim yüksek bir alanda kurulması ve yerleşmenin güneyinin uçurum oluşu sur ile çevrili olmayışını da açıklar niteliktedir.

C- Yaylalar

Alp kuşağının içerisinde bulunan Anadolu, hem son derece arızalı hem de yüksek bir topografyaya sahiptir. Topografyanın arızalı olması da dağınık kırsal yerleşmelerin doğmasına sebep olmuş, geçimi tarım ve hayvancılığa dayanan kırsal nüfus, arızalı-dağlık alanlarda hububat ihtiyacını karşılamak için çoğu tarıma uygun olmayan alanlarda tarım yapmıştır. Arızalı alanlarda ekilip biçilecek arazi bulabilmek için dağlık alanlara dağılan köylüler kendileri için uygun buldukları dağ yamaçlarına, eteklerine, vadi taban, kenar ve ağızlarına yerleşmek zorunda kalmışlardır. Yetmeyen tarım arazileri için yeni yerleşim alanları bulmak zaruret halini alınca dağınıklık gitgide artmıştır (Atalay 1989:91-96; Geray 1968:5). Bu dağınık yerleşmeler içerisinde kabul edebileceğimiz "kom", bir veya birkaç ev ve bunların yanında birkaç hayvan ağılından ibaret bir köy altı yerleşme biçimidir ve iktisadi varlığı hayvancılığa dayanır (Fotoğraf 290). İktisadi olarak komdan ayrılan bir diğer dağınık yerleşme birimi olan mezra aslında kendi içerisinde küçük de olsa bir bütünlük oluşturur. Mezra, daya ziyade ziraatin yapıldığı ve ikincil olarak hayvancılık faaliyetlerinin sürdürüldüğü (Harita 4) birkaç meskenden oluşmaktadır[140].

[140] Mezra, Anadolu'nun doğu yarısının en tipik yerleşme şekillerinden biridir. Özellikle Siirt, Batman, Mardin, Diyarbakır, Bingöl, Elazığ, Tunceli, Malatya, Kahramanmaraş, Urfa ve Sivas illerinin sınırları içinde kalan sahalarda yoğunluk gösterirler (Tunçdilek, 1967:124). Mezranın kuruluş yeri tamamıyla topografya ile ilgili olup, mezralar rölyefin arızalandığı, platoların sıkça yarıldığı, oldukça engebeli (Atalay 1989:96) bu nedenle geçim sahasının dar olduğu kesimlerde, kümeler halinde ve çok sayıdadır. Mezraların çoğu bir veya birkaç kişiye aittir. Oysa bağlı bulunduğu köyde hemen herkesin ufak veya büyük bir toprağı mevcuttur. Mezranın sahibi genellikle eski oymak veya boybeylerinin sülalesinden gelir ve o mezranın bağlı olduğu köyde ikamet eder. Köyde de genişçe bir toprağı vardır. Dolayısıyla mezrasını işletecek zamanı ve imkanı pek bulamaz. Bu nedenle mezralar çoğunlukla kiracılar tarafından işletilir ki, bunlara "yarıcı" ismi verilmektedir (Yarıcıların yetiştirdikleri üründen ne denli kısıtlı faydalandıkları hususu için bkz. Başkaya 1991:123 vd.). Mezraların evrilerek köy halini alması biraz da mezralarda hayvancılıkla geçinemeyen ve zirai tarım yapacak alanları kısıtlı olan yarıcılar vesilesi iledir. Bazı mezralar yarıcıya verilmeyip, sahipleri tarafından sayfiye amaçlı olarak da kullanılırlar (Tunçdilek, 1967:126).

Günümüz için konuşacak olursak mezra, kabaca 50 kişiden fazla nüfusu geçindiremeyecek kadar küçük bir alanda ve bağlı bulunduğu köyün idari sınırları içinde olmasına rağmen, köyde yaşayanların daimi olarak kullandığı sahaların dışında kalan ve o sahadan mutlaka bir rölyef ile ayrılmış başka bir geçim sahasında, çoğunlukla tarım yapılan mevsimlik bir yerleşme ünitesidir (Yakar 2007:137). Urartu dönemi için varlığından bahsedebilmek çok iddialı veriler gerektirse de mezralar esas itibariyle yayla göçleri için bir kademe, bir intikal alanı olarak değer taşırlar ve yaylaya çıkış ve inişlerde topyekün belli bir süre iskân için kullanılması söz konusudur (Sözer 1972:24-25; Tunçdilek, 1967:125). Mezranın konumuzu ilgilendiren kısmı daha çok köy ile yayla arasında bir geçiş yerleşmesi olarak ele alacağımız tanımıdır.

Bir ara birim olarak zirai tarım ve kısmen hayvancılık yapılan (Fotoğraf 291) mezrada, iskâncılar zorunluluktan doğan bu yerleşim anlayışını kabullenmiş olsalar bile, alışkanlığın temelindeki baskın unsur iktisadidir. Mezraların kuruluş aşamasında 2-3 hane mevcuttur (Fotoğraf 292). Zamanla nüfus ve hane sayısı artarsa mezra artık karakterini kaybederek (Orhonlu 1963:33) bağımsız bir köye dönüşebilir[141] (Yakar 2007:138). Köylerin ortak geçim sahasının dışında kalan ve o sahadan mutlaka coğrafi bir engebe ile ayrılmış, başka bir geçim sahasıdır. Fakat, mezraları geniş toprak mülkiyeti içinde ele almak gerekir. Bu bakımdan herhangi bir geniş mülkiyet içindeki mezralar sosyo-ekonomik bağlarla birbirleriyle ilişki içerisindedirler. Yaylalar genellikle merkezi erkin devletleşmiş yapısının veya herhangi bir aşiretin tasarrufunda olmalarına karşılık mezralarda özel mülkiyet kavramı ortaya çıkmaktadır[142].

Her ne sebeple olursa olsun köyün mesken topluluğundan evini ayırıp daha yüksek alanlarda yaşamaya zorlanan yerleşimci köy ile yayla arasındaki toprakları ekonomiye dahil edecek faaliyetler içerisindedir. Katkıda bulunduğu sadece kendi ekonomisi olsa da verdiği zararın coğrafyaya göre değerlendirilmesi gerekmektedir.

[141] Nitekim Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki pek çok köyün kökeninin, gelişme imkanı bulmuş eski mezralar olduğu bilinmektedir (Sözer 1972:24). Bu bağlamda mezra, Doğu Anadolu'nun önemli bir yerleşme birimi olarak kabul edilmelidir.

[142] Beşikçi'nin de ifade ettiği gibi Urfa, Mardin, Diyarbakır, Elazığ ve Gaziantep gibi geniş toprak mülkiyetinin çok olduğu yerlerde mezralar da çoktur. Bu durumda Beşikçi'nin çıkarımına göre yaylalar aşiret sisteminin, mezralar da geniş toprak mülkiyetinin bir sonucudur (Beşikçi 1969:41).

Yaylaya yakın alanları zirai tarım için kullanmaya başladıktan sonra yaylacıların otlaklarının daralması verdiği zararların başında gelir. Ovada yeterince zirai alanın olmaması ve yaylaların çok yüksek alanlarda yer almamasıyla zirai tarımın mümkün oluşu belki de mezra tipi yerleşimlerin temel sebebidir.

Havza'nın doğusunda pek rastlanmayan bu yerleşim biriminin oluşum sebeblerinden biri de zirai tarım yapılan arazilerin köy yerleşmesine günlük ulaşım mesafesinden uzak olmasıdır. Tarla, bağ ve bahçelerine sabah gidip akşam evine dönemeyen çifçiler için ziraat alanlarına daha yakın meskenler inşa etmek kaçınılmaz olmuştur. Urartu'nun kurduğu yerleşimlerin zirai tarım potansiyeli olan ovaların kenarında olması ve Havza'nın doğusunun; batısı, güneyi ve kuzeyine oranla daha geniş zirai tarım yapılabilecek alanlara sahip olması mezraların Van Gölü'nün doğusunda tercih edilmeyen bir yerleşim tipi oluşunu açıklayabilir. Bunun yanısıra mezraların yayla ile kışlaklar arasında bir geçiş alanı olduğundan hareketle her iki yerleşmenin kültürel izlerini sürebiliyorsak, mezraların her dönemde işlevini yitirmeyecek kadar kilit bir yerleşme tipi olduğunu da rahatlıkla söyleyebiliriz.

Yaylalar[143] kır nüfusunun ağırlığının büyükçe bir bölümünü taşıyan bir alandır[144] (Tunçdilek 1964:17). Kelime anlamı olarak birçok karşılığı bulunduğunu tespit edebildiğimiz yayla (Sözer 1972:35) bir yerleşim birimi olması dolayısıyla en basit köy-altı yerleşme şeklinden kasaba veya kentlere kadar hemen her yerleşme şekliyle ekonomik bir bağ içerisindedir. Yayla sadece basit bir ikamet mahali olmayıp yaylaya çıkan topluluklarca sürdürülen ekonomik faaliyetlere de sahne olur ki bu özellik geçim kaynakları bakımından önemli kırsal sahalar olan yaylaların bölge ekonomisindeki önemini artırır.

[143] Doğu Anadolu yüksek platosunda çok sert bir karasal iklimin varlığı bölgenin tüm dağlarının ve vadilerinin meşe ağaçları başta olmak üzere karışık ağaç türleriyle kaplı olmasına sebeptir. Dağlar arasındaki depresyonlar ve vadi olukları dar olmakla beraber çok yüksek bir verim gücüne sahiptir. Özellikle plato düzlükleri ve volkanik topraklar tarla ziraati için çok uygun alanlar olup bol ve zengin çayırlar da hayvancılık için çok özel sahalardır (Yakar 2007:169). Doğu Anadolu'da dağların bitim noktalarındaki düzlükler yaylaları meydana getirir (Tunçdilek 1964:17).

[144] Şemseddin Sami, Kamus-u Türki'de yaylanın yazın çıkılan serin yer ve dağların üzerindeki yazlık ikametgah olarak tanımını yaparken yazlık mera olduğunu da eklemiştir. Bu durumda en basit şekliyle yaylaların teşekkülünde rölyef, iklim ve bitki örtüsü direkt olarak etki eden durumlardır diyebiliriz (Tunçdilek 1964:15).

Yaylalardaki ekonomik faaliyetleri sadece hayvancılıkla sınırlandırmamak gerekir zira mezralarda bulunan yerleşimcilerin sürekliliği ile ilintili olarak büyüyerek köy haline gelen alanlarda köylülere yetmeyen tarım alanlarının yaylaların meralarına doğru yayılması sık rastlanılan bir durumdur. Tarımsal faaliyetlerini yükseklik, iklim ve topografik özelliklere göre belirleyen kır yerleşimcileri, bulundukları coğrafyanın azami yükseklik limitine dayanabilen zirai faaliyetleri icra etmekten geri durmamışlardır. 2200 metrede yetiştirebildikleri buğdayın verimi her ne kadar da ova tabanındaki verimle kıyaslanamasa bile yerleştikleri mezra arazilerini yaylalara kadar hububat tarımı için kullanmak zorunda kalmışlardır. Daha yüksekte yetişebilen ve buğdaya nazaran daha soğuk şartlara dayanabilen arpanın çok yüksek olmayan (2300-2400 m) yaylalarda yetiştirilmesi tamamen yer darlığından ve ihtiyaçtan ileri gelen zorunlu bir üretimdir.

Yaylaların bulunduğu yükseltide ekim ve dikimin yapılabildiği bu alanlarda yerleşimciler mevsimlik geçici yerleşmeler yerine kalıcı meskenler kurarak mezralardan evrilmiş köy yerleşmeleri (Sözer 1972:42) oluşturmuşlardır. Hayvancılığın ve ziraatın birlikte yapıldığı bu yerleşim birimlerine yayla-köy diyebilsek bile bu, günümüz şartlarında alt yapı problemi halledilmiş alanlar için geçerli olur. Tarım arazilerinin paylaştırılmasında hayvancılığa ve zirai faaliyetlere sunulan alanların günümüz nüfus yoğunluğu (Tunçdilek 1986:17; Yakar 2007:138) ve özel mülkiyet durumu göz önüne alındığında çok da dengeli olmadığı açıktır. Hem yerleşecek alan sıkıntısı çeken ve hem de hayvanlarını otlatacağı alanları zirai arazilerinden uzakta seçmeye çalışan günümüz Doğu Anadolu köylüsü, alt yapı problemi kısmen çözülmüş çok yüksek olmayan yaylalarda yerleşik hayat kurarak -belki de yayla köyler oluşturarak- yaylacılık faaliyetlerini mevsimlik olmaktan çıkarmışlardır. Yaylalarda sürekli iskân, mevsimlik göçü hafifletir, hatta bazı yerlerde buna son verir (Tunçdilek 1964:27) ki bu durum yetersiz kalan meralar için bir çözüm olabilir.

Yaylacılığın, Van Gölü Havzası'nda süregelen bir kültürün devamı olduğuna ilişkin veriler için OTÇ'nda Kafkaslardan Anadolu'ya girdiği düşünülen kurgan kültürünü irdelemek gerekmektedir.

MÖ 4. binyılın sonunda yaşanan iklim değişikliği, Romanya – Ukrayna arasında görülen Cucuteni – Tripolye kültürünü sona erdirerek Yamnaya kültürünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Başka bir ifade ile Kalkolitik dönem kapanmış ve Erken Bronz çağı başlamıştır (Hoddinott 1986:122-123) Yamnaya öncesinde yaşanan bu dönüşüm, bir kısım Cucuteni – Tripolye kültür yaratıcılarını Kafkasları aşarak MÖ 3. binyılın son çeyreğinde Anadolu'ya kadar sevk etmiş olmalıdır (Magda Mandu 2000:18). Kafkaslarla – kuzey Karadeniz kültürleri (Maykop ve Tripolye) arasında özellikle çekiç ve kazma başlarındaki benzerlikler bu konuyu arkeolojik olarak da destekler niteliktedir (Stetsyuk 2008:216-217). Göçebe ve yarı göçebe çobanlık olarak tanımlanan bu kültürler pastoral bir yaşam tarzı sürdürmekte, geniş sınırlar içerisinde izlerini kurganlarıyla belli etmektedirler ve Kafkaslara geliş tarihleri 2400-2300'lerden sonra olmalıdır (Gimbutas 1963:831-822). Özfırat da benzer bir tarih üzerinde durur ve Orta Tunç Çağını temsil eden kurgan kültürlerinin Ağrı Dağı ve yakın çevresine, Kura-Aras kültürü üzerinden yaklaşık olarak MÖ 2400/2300 yıllarında girdiği ve Urartu Krallığı'na değin devam ettiğini ifade eder (Özfırat 2010:205).

Aras boyalıları olarak tanımlanan çanak çömlek kültürü Doğu Anadolu'ya Kafkasya yoluyla ulaşan Orta Tunç Çağı öncülü kültürlerdendir. Anadolu'ya girişi ve girdikten sonra yerel kültürleri ne şekilde etkilediğini çözümleyebilecek mimari verilerden şimdilik uzak olsak da daha çok buluntu ölçeğinde temsil edilen kültürü Güney Kafkasya, İran Azerbaycan'ındaki mezarlıklarda tanıyabiliyoruz. Güney Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu'da görülen kurgan tipi mezarların izleri sürülürse Aras Vadisi'nden Van Gölü Havzası'na değin aynı kültürün alt gruplarının temsil edildiği belirginleşecektir (Özfırat 2010:204 vd).

Aras Vadisi'nde yükseklerdeki kurganlardan elde edilen çanak çömlek ve metal buluntular, kültürün yayılım alanının kuzeydoğu Anadolu'da, Ermenistan ve Nahçıvan'daki merkezlerden farklı özellikler taşıdığını gösterir. Gerek Ermenistan'da ve gerekse Nahçıvan'da hem ova yüzeyindeki höyüklerde hem de dağların yamaçlarındaki tahkimatlı yapılarla temsil edildiğine inanılan Orta Tunç Çağı kültürleri Ağrı Dağı ve çevresindeki yüksek yaylalardaki kurganlar ile bilinmektedir

(Özfırat 2010:207 vd). Ova düzeyindeki temsilin tespitten uzak kalışı tamamen iklim değişikliklerine, yarı göçebe hayat tarzının benimsenerek yaylalarda hayvancılık yapılmasına ve iktisadi hayatın göçebe çobanlık olarak şekillenmesine ne kadar bağlanabilir bilemiyoruz. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta aslında ova düzeyinde kışlakları bulunması şart olan yarı göçebe çobanların ne kadar uzun mesafe kat ederek kışlak ve yaylaları arasında yolculuk yaptıklarıdır.

Birkaç örnekle temsil edilen Van Gölü Havzası her ne kadar kurgan geleneğinin dışında kabul edilse de ova düzeyinde höyüklerde İlk Tunç Çağı ile Urartu arası dönemi işaret eden mimari yapıların bulunamayışı ve bölgede yaşayan insanların yaşam koşullarının aynı coğrafi şartlar dahilinde değişemeyeceği göz önüne alınarak yarı göçebe çobanlığın devam ettiğini söylemek gerekir.

Erken Demir Çağı olarak adlandırılan ve Tunç Çağı sonlarında şekillenmeye başlayan dönemde gelişen iskân anlayışını tanımlayacak steril malzemeden yoksunuz. Surlu yerleşimlerin kuruldukları tepelik alanların eteklerinde veya daha düz alanlarda yer alan mezarların ve nekropol alanlarının sayıca çokluğuna bakılarak (Belli vd. 2005:173 vd) belirli bir nüfus artışından bahsetmek doğru olacaktır.

Aşiret merkezlerinde görülen Urartu öncesi alışkanlıklar ile yapılardaki özensiz işçilik topografyanın sundukları ile yetinmek zorunda kalan yarı göçebe iskâncıların ürünüdür. Kısmen işlenmiş ve hatta işlenmemiş taşlarla surlu yapılar, yüksek duvarlar ve hayvanlarını barındıracak yayla mekanları inşa etmek zorunda kalmışlardır. Mezarlarını toprağa açılmış çukurlar içerisine ördükleri duvarlarla oluşturdukları odalara gömmeye başlamış ve kurgan yapmaya devam etmişlerdir (Sevin 2003; 2004a; 2004b; 2005). Kurgan yapmaktan vazgeçmediklerini düşündüğümüz yaylacıların iskânları gibi mezarları da mevsimliktir.

D- Konutlar

Yerleşme temel taşı olarak ele almamız gereken mesken/konut tanımı için en ilkel barınakları örnek olrak verebildiğimiz gibi kullandığımız güncel kompleksleri de

işaret edebiliriz. Gerek korunak ve gerekse ihtyaçların giderildiği özel alanlar olarak inşa edilmiş konutların kullanılan malzeme, şekil ve düzen bakımından farklılıklar arzettiği görülmektedir. Coğrafi çevrenin şekillendirdiği bu farklılıkların bölgesel tanımlamalar ile sunumu ise çevre koşullarına uyumlarından kaynaklanır. Coğrafi koşulları en net sunan meskenler veya konutlar kırsal alanda açıkça ayrıt edilebilmektedirler. Gerek yapı malzemesi (Tanoğlu 1969) ve gerekse iktisadi faaliyetlerin (Denker Tolun 1977) bu meskenleri şekillendirecek denli baskın oluşu bu ayrımın temel özelliğini yansıtması bakımından önemlidir.

Kır konutlarında kullanılan malzeme temelde taş ve çamurdan ibarettir. Duvar bedenleri işlenmemiş ya da yarı işlenmiş taşların çamur harçla örülmesinden meydana gelir. Köşelerde bazen tüf ve bazalttan kesme taşların da yer aldığı görülür. Duvarların içine mukavemeti artırmak maksadıyla hatıllar atılır ki bu hatıllar ekseriyetle kavak ağacındandır. Duvarlar inşa edildikten sonra üstü düz veya hafif meyilli toprak bir damla örtülür. Kavak ağacından kirişler duvarların arasında yatay olarak dizilir ve üzerine kavaktan tahtalar döşenmek suretiyle görünen üst örtü oluşturulur. Bu tahtaların üzerine kuru ot veya yonca yerleştirildikten sonra en dışta kalan kısmın üzerine aralık kalmayacak şekilde toprak basılır.

Kapıları normal boyutlarda olan konutların pencereleri küçük ve kullanışsızdır (Yakar, 2007:144). 30X50 cm ölçülerindeki pencerelerin aydınlattığı odalar güneşli havalarda bile basık ve kasvetli görünürler ki bu duruma birbirine girmiş vaziyetteki evlerin yarattığı sıkışıklık da sebep olmaktadır.

Ana malzemesi kerpiç[145] olan duvar bedenleri ile oluşturulmuş evlerin durumu da taş konutlar ile aynı özellikleri ihtiva eder. Konforlu bir barınmadan söz edilemeyeceği gibi coğrafi olumsuzlukları alt etmeye yönelik uygulamalar hayat standartlarını da iyice düşürmektedir. Oda, mutfak, avlu, ahır, samanlık ve tezeklik gibi bölümlemelere

[145] Killi toprak ve saman karışımı çamurun kalıpla şekillendirilmesi suretiyle elde edilen kerpiç, Urartu döneminden günümüze kadar yaygın biçimde Van Gölü Havzası'nda kullanım bulmuştur. Genel itibariyle hammaddesinin kolay bulunabilmesi, masraflı olmayışı, üretimi için uzmana ve edinilmesi zor aletlere ihtiyaç duyulmaması gibi sebepler yapı malzemesi olarak kerpicin tercih edilmesini sağlamıştır (Çelebi 2012).

rastlanılan kır meskenlerinde yapı malzemesi ne olursa olsun günümüz teknolojik unsurları bir tarafa bırakıldığında kronolojik bir gelişim ve hatta değişim söz konusu değildir.

Köy evlerinden çok farklı olmayan komların[146] duvarlarında kullanılan taşların hemen hemen hiç işlenmediği görülmektedir ki bu durum hem daha çabuk ilerleyen bir inşa faaliyetine hem de daha külfetsiz bir maliyetin tercihine işaret eder. Mimari bölümlemeler açısından köy evleri ile aynı mimari özellikleri gösteren komların pencereleri daha küçük ve az sayıdadır (Tunçdilek, 1967:131-132).

Yayla ve mezra meskenleri, köy meskenlerine oranla daha derme çatma, daha basit ve daha az masraflıdırlar. Genellikle iki bölmeden oluşan bu meskenlerde barınım yılın belirli aylarıyla sınırlı olduğundan mimari özenden çok kullanım kolaylıkları gözetilmiştir. Ocağın bulunduğu alan hem mutfak hem de üretimin yapıldığı, yakacak malzemenin konulduğu, üretilen hayvansal besinlerin depolandığı bir alan olarak kullanılmakta ve diğer alan da yaylacıların oturma ve yatak bölmeleridir. Birkaç bölmeli hayvan barınağının etrafı çevrili olmasına karşın üzerinin kapatılması ihtiyacı yaylanın bulunduğu yerin sıcaklığına göre değişir.

Konutlarda kullanılan malzemelerin farklılığı ve bu malzemelerin oranlarının yapı inşasındaki miktarlarının değişkenlik arzederek kullanılmış olması inşaatı gerçekleştiren kişilerin ekonomik gücünü, bilgi ve kültür birikimini ve dolayısı ile inşa tekniklerindeki seviyeyi göstermesi açısından mühimdir. Bu halde denilebilir ki meskenlerin yapımındaki çeşitliliğin artışı kır hayatının kültür seviyesi ile paraleldir (Tunçdilek, 1967:50).

[146] Anadolu'nun doğu yarısına mahsus bir başka iskân şekli de kom'dur (Gümüş 1998:105). Aslında mezraya oldukça benzemekle birlikte kendisine has bazı özellikleri vardır. Komları mezradan ayıran ana karakteri, hayvancılığın ağırlığının hissedilmesidir (Yakar, 2007:138). Nitekim kom'u; köy sahasının dışında hayvan beslemek için yapılmış birkaç ağıl ve çoban kulübesinden oluşan bir iskân şekli olarak tarif etmek mümkündür (Tunçdilek, 1967:129). Öte yandan komlar mezralara nazaran çok daha küçük sahalarda yer almışlardır. Komlarda meskenlerin çoğu ağıllardan müteşekkildir. Hatta çok basitlerinde çobanın barınacağı ayrı bir mesken dahi yoktur ve çoban da ağılların içinde kalır (Tunçdilek, 1967:131). Komlar yaz devresinde genellikle boştur. Çünkü hayvanlar ilkbaharda kiralanan meralara götürülürler ve ancak kış başında kom'a geri dönülür (Tunçdilek, 1967:131 vd.).

Çevre şartlarının, jeolojik yapının, yükseltinin, bitki örtüsünün, iklimin, ve inşayı gerçekleştirecek kişilerin gelenek ve görenekleri ile ekonomik güçlerinin ve konutun kullanım amacının konut yapılırken dikkate alınması gereken hususlar olduğunu düşünürsek bu hususları kısaca açıklamak gereği doğmaktadır (Yakar, 2007:145-150). Buna göre; bir yerin jeolojik yapısı, oradaki konut tipini belirleyen önemli bir faktördür. Konuta malzeme temin eden ortamın Doğu Anadolu'nun dağlık alanları olduğu dikkate alındığında Urartu'nun taş kullanmaktan ve taş işçiliğinde ustalaşmaktan başka şansının olmadığı anlaşılmaktadır.

Ova tabanları genelde dağlar ve depresyon alanlarının aralarında kalmış ve dolgu depolarının bu alanlarda alüvyal depolar halinde bazalt ve kalker kütlelerinin üzerini önemli kalınlıklarda kaplamış olduğu görülür. Ancak bu dolgu alanlarının kenarlarında taş, çakıl ve moloz birikintileri bulunabilmekteyse de dolgu alanlarının merkezine gidildikçe taş ve çakıl malzeme ortadan kalkar (Yakar, 2007:141). Bu durumda konut inşası için tek yapı malzemesi olarak alüvyon[147] kullanılmak durumundadır (Tunçdilek 1967:51-52). Sahil ovaları ve deltalar için de geçerli olan bu durum Van Gölü Havzası'nda kerpiçten imal evlerin gerekçelerini açıklamakta yeterlidir (Yakar 2007:142). Kullanılan malzemenin çeşitliliği konusu ise yerleşimcilerin kültürel birikimlerinin düzeyini göstermektedir. Havza'da inşa edilen taş temel üzerine kerpiç bedenli ve ahşap ve toprak bütünlüğüyle oluşturulmuş üst örtülü konutlar, daha dayanıklı ve daha sağlıklı oluşları bakımından kerpiçten inşa edilmiş konutlara göre tercih sebebidirler. Ayrıca bu inşa tekniğini gerçekleştiren ekonomik güce sahip yerleşimcilerin gerek sahip oldukları kültürel birikimin kesintisiz şekilde günümüze değin örneklerinin varlığı gerekse bu örneklerin günümüz teknolojik koşullarıyla uyum içerisinde inşasının devam ettiriliyor oluşu jeolojik yapıya en uygun konut biçiminin belirlendiğini göstermektedir.

[147] Alüvyondan kasıt organik katkılı killi toprağın saman ve kireçli katkı ile kerpiç haline dönüşebilecek malzemenin temeli olmasıdır. Kerpiç yapılacak toprağın geleneksel bir bilgi aktarımı ile nesillerce bilindiği göz önüne alınırsa bu bilginin deneme yoluyla edinildiği de kabul edilebilir. Çakılsız olması gereken killi toprağın su ile yoğurulduğunda çatlaksız görünüm arzetmesi kerpiç için kullanılabilir olduğunu işaret eder. Killi toprağın içerisine katılan bitkisel artıklar ve kum, çakıl türü taş cinsi malzemeler kerpicin bağlayıcılığını ve sağlamlığını artırır. Kil oranı yüksek topraklarda kum katkısı kerpicin mukavemetini ve suya dayanılıklığını artırır.

Konutların yapı malzemelerini ve yapım tekniklerini etkileyen bir diğer faktör de yükseltidir. Yükseklik arttıkça konutlar kendilerini yükselti alanlarının coğrafi karakterlerine uyacak şekilde ayarlamak zorundadırlar lakin konutların şekil değişikliklerine uğramalarını salt yüksekliğin etkisine bağlamamak lazım gelir. Yükseklik arttıkça değişen iklim koşulları ve o çevredeki sosyo ekonomik yaşantıyı belirleyen unsurlar, konutlardaki değişimin yükseltiyle gelen sebepleridir.

Yükseltiye bağlı olarak değişen ısı şartları dikkate alınarak inşa edilen Doğu Anadolu evlerinin yüzlerce yıldır kalın duvarlı ve kalın toprak damlı oluşu mimari bir estetik olarak algılanmamalıdır. Alçak tavan yükseklikleri, ufak kapıları ve çok küçük ölçülerdeki pencere açıklıkları ile ısıyı içeride tutmayı amaçlayan mimari anlayış Urartu mimari anlayışıyla örtüşmektedir. İçten ve dıştan sıvanan duvar bedenlerinin temelden su basmanı dahil taştan, üst kısımları kerpiçten inşa edilmiş, duvar bedenlerinde ahşap hatılların kullanımı tercih edilmemiştir. Taş ve topraktan oluşan duvar bedenlerinin ısı geçirgenliği ahşap yapılara nazaran daha azdır. Bu nedenle yapıyı daha rahat ayakta tutabilecek ahşap hatıllar duvar bedeni dahilinde değil de konutların iç bölümlemelerinde tavan taşıyıcısı ve dam örtüsü olarak kullanılmışlardır.

Dikkat çekmek istediğimiz bir husus ise toprak damların halen değişmeden kullanım görmesidir. Tavanın ahşap malzeme ile kapatılması ve üzerine killi ve kireçli toprağın serilerek sıkıştırılmasının dam yapımındaki tercihi sadece fukaralıktan ileri gelen bir yöntem olmayıp damların bu şekilde inşası ısı faktörünün de dikkate alınarak yapıldığını göstermektedir.

Ova kenarları, ova tabanları veya eğimli yamaçlarda inşa edilen konutlarda, yaz ve kış aylarında ısının efektif kullanımı açısından, taş, toprak ve ahşap malzemenin birlikte kullanımı hassas bir detay ve önemli bir kültürel birikimdir. Urartu'nun bu birikimi kullanmamış olması düşünülemez ki aşağı yerleşmeler kurulurken kış ve yaz iklimsel şartları, rüzgar ve güneşin olumlu ve olumsuz etkileri dikkate alınarak imar planları hazırlanmış olmalıdır. Kuzeyden esen soğuk rüzgarlar nedeniyle kuzey duvarlarındaki pencerelerin küçük yapılması (Tunçdilek 1967:61) ve hatta birçok

yapının kuzey duvarında pencere olmaması soğuk ve sert rüzgarlarla açıklanabilir ki estetik kaygılarla yapıya eklendiği ifade edilen kör pencerelerin yapımındaki sebeplerden biri de bu iklimsel özellikler olarak düşünülmelidir. Nem faktörü düşünüldüğünde kurak alanlarda kerpiç malzemenin kullanılması duvarların dayanıklılığını artırmaktaysa da Havza'daki yağış durumu ve oranları da dikkate alınarak konutların temelleri taştan inşa edilmiştir.

Konutların inşasında dikkat edilmesi gereken en önemli unsur olarak görebileceğimiz güvenlik hususu özellikle dağlık Doğu Anadolu coğrafyasında gereklilik olarak ilk sırayı alır. Emniyet hususunun çözümü için bir arada inşa edilen konutlardan oluşan köy yerleşmeleri Van Gölü Havzası'nda Urartu döneminden bu yana sokakları dar, sırt sırta vermiş ev öbekleri görünümündedirler. Mal ve can güvenliği garanti altına alınmış alanlarda güvenlik endişesinin ön planda olmayışından hareketle konutlar geçim sahasının yani tarım alanının yakınına inşa edilmişlerdir. Urartu coğrafyasında sürekli ön planda olması icap eden güvenlik unsuru kentlerde; evlerin bitişik, toplu halde bir alanda ve sitadellerin kuruldukları tepeliklerin eteklerine inşasına neden olmuştur. Köy yerleşmelerinde ise sırt sırta vermiş evler dışarıdan gelecek tehlikeyi adeta bitişik nizam halinde karşılar nitelikte inşa edilmişlerdir. Köy konutlarının eklentileri gerekirse iki veya üç kat altında toplanmış, dağınıklıktan oluşacak kontrolsüzlük engellenmiştir. Konutların daha dayanıklı olması gerekliliği inşaat malzemelerini çeşitlendirmiş, taş, toprak ve ahşap unsurlar birlikte kullanılmak durumunda kalınmıştır. Ahşabın çift katlı ve hatta üç katlı evlerin yapımı için taş ile beraber kullanılması inşa teknikleri konusunda daha büyük binaların yapımı için gerekli bilgi birikimini oluşturmuştur. İnşa edilen sitadellerin kentlerin merkezleri olduğunu ifade etmiştik ki halkın oturduğu konutların işgal sırasındaki mukavemeti de kentlerin savunması açısından önemlidir. Düşman saldırısından öte bu konutların doğa şartlarına direncini vurgulamamız konutların yapımındaki özeni belirtmemiz ve kentlerin bütünlüğünü vurgulamamız açısından önemlidir.

Kırsal yerleşmeleri oluşturan meskenlerin eklentilerini oluşturmada da ekonomik faktörlerin önemli bir etken olduğu malumdur. Ekonomik faaliyetlerin gereklerine uygun olarak şekillenecek olan eklentilere bakılarak kır yerleşmeleri hakkında yapılacak yorumların önemini ifade edecek bir örnek verecek olursak; dağlık bir

alanda sırf hayvan bakmakla geçinen bir ailenin evi iki odadan daha çok olamayacaktır. Taştan yapılmış bir evde barınan aile fertlerinin barındıkları odanın yanında hayvanlar için ayrılmış bir oda bulunmakta ve bazen iki oda arasındaki duvara da gerek duyulmamaktadır (Tunçdilek 1967:81,82; Yakar 2007:141). Günümüz anlayışından epey uzak olan bu yaşam tarzı elbette ki çok kültürlü tarımsal faaliyetlerin yapıldığı modern zamanlar için söz konusu edilemez. Gayet basit ve konforsuz olan bu meskenlerin büyüklükleri ve sağlamlıkları ekonomik faaliyetin önemine işaret eder. Literatürde "dirheler" ve "dev evleri" olarak adlandırılan (Belli 2001a) yapıların bahsettiğimiz meskenler olabileceğini düşünmekteyiz. Gerek yerinde tetkik ettiğimiz ve gerekse yayınlardan taradığımız bu yapıların tek odalı veya iki odalı mekanlardan oluştuğunu biliyoruz. Duvarlarını oluşturan devasa taşların bazılarının yarı işlenmiş, bazılarının çok az işlenmiş ve hatta bazılarının hiç işlenmemiş oldukları göz önüne alınırsa hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe bir aile için meskenlerin inşası teferruatlı ve zahmetli olmayacaktır (Fotoğraf 293, 294 ve 295). Ayrıca üzerlerinde bir dam örtüsünün olmayışı ve herhangi bir dam örtüsüne ait yıkıntının meskenlerinin içinde veya yakınında bulunmayışı bu meskenlerin üst örtüsüz inşa edildiğini veya üst örtünün ahşaptan oluştuğunu göstermektedir. Ahşaptan oluşan üst örtü istenildiği zaman sökülüp kurulabiliyor olmalıdır. Bugün bile Ardahan yaylalarında taştan yayla evlerinin (Fotoğraf 296) değerli olan ahşap üst örtüleri, yaylayı terk ederek kışlaklarına dönen köylülerce sökülerek muhafaza altına alınmakta ve seneye tekrar yaylaya götürülmektedir.

Ovadaki meskenlerin genellikle bir ön avlu-salon tipi oturma alanı ve bu mekandan erişilen 2 odası bulunmaktadır (Çizim 30). Van-Gürpınar İlçesi'nde yer alan Giyimli Köyü'nün yaklaşık 4 km güneydoğusunda yer alan Giyimli evi ön avlu ve iki odadan oluşmaktadır Meskenin duvarlarının iç ve dış yüzleri kaba taşlarla örülmüş iç kısmı ufak moloz taşlarla doldurulmuştur. Dikkat çeken bir husus meskenin köşelerinde kullanılan daha iri blokların duvar bağlantılarını ve mukavemeti artırır yönde kullanımıdır. Dikdörtgen bir plan veren yapının doğusu ve güneyi kavisli olarak inşa edilmiştir (Tarhan-Sevin 1977b: 347-349). Bir diğer örnek mesken Gövelek evi olarak anılır ve Van-Merkez İlçesi'ne bağlı olan Gövelek Köyü'nün 1 km doğusunda yer almaktadır. Bu bölgede yüksek bir kayalık üzerinde genişçe bir alana yayılmış bir

yerleşme kalıntısı yer alır ki tepe üzerinde yer alan yapıların planları yüzeyden tespit edilebilmektedir. Bu alan üzerinde yer alan diğer mekanlarla bir bağlantı göstermeyen ön avlulu bir mesken, gerek plan gerek inşa tekniği açısından Giyimli evi ile benzer özellikleri göstermektedir. Ön avlu ve iki odadan oluşan meskenin dış duvar kalınlığı 0,90-0,80 metre arasındadır (Tarhan-Sevin 1977b: 349-350). Her ne kadar da Van Gölü Havzası dahilinde değerlendirmesek de Ağaçlık evi[148] de ön avlulu ve 2 odalı bir plan sergiler. Duvar kalınlıkları Giyimli ve Gövelek evi duvar kalınlıklarından farklı olan Ağaçlık evinin iki katlı olabileceği (Öğün 1984:57) 2 metrelik ölçülere bakılarak kabul edilebilir.

Urartu sivil mimari örneklerinden hareketle gerek Panz surlu yerleşmesinin batısında tespit edilen ve gerekse Ernis'in batısındaki aşağı yerleşmede yer alan dikdörgen planlı meskenlerin Urartu döneminde inşa edilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu iki aşiret merkezi örneğine Norgüh'ü de eklersek bu merkezlerin Urartu'ya evrildiğini daha net söyleyebiliriz. Norgüh aşağı yerleşmesinde birbirine girmiş aralıksız mesken kümelerinin arasında dikdörgen planlı yapıların varlığı görülmektedir. Bu yapılardan birinin boyutu 30x22 metre olarak ölçülmekte (Çilingiroğlu 1997: 82) ayrıca bir ön avlu ve iki odadan oluşan konutların da yer aldığı tespit edilmektedir (Tarhan-Sevin 1976-1977b: 352). Çetin kış şartları ve mukavemet ihtiyacı açısından duvar kalınlığı bu yerleşmenin meskenlerinde de 1 metre civarındadır. Bu konutları da Urartu sivil mesken örnekleri olarak değerlendirmek gerekir.

Yukarıda bahsi geçen örnekler kadar net planlara ulaşılamamış ise de Dilkaya meskenlerin duvar kalıntıları yerel mimariyle örtüşmektedir. Dilkaya Köyü'nde Ortaçağ yerleşimcilerinin tahrip ettiği M5 açmasında Orta Demir Çağ duvar kalıntıları

[148] Ağaçlık evi, Van İli Çatak İlçesi'ne bağlı Ağaçlık Köyü'ndeki kazılarda tespit edilmiştir. Yerleşmenin meskenlerinin bir kısmı tepeliğin doğu eteğinde bulunmaktadır. Düzgün bir plan vermeyen meskenlerin tepe üzerinde konumlanmış olanları oldukça sağlam durumdadır. Ağaçlık evi söz konusu sağlam yapıların yer aldığı tepenin üst bölümünde yer alır. Yapı büyük bir açık avlu ve iki odadan meydana gelmektedir. Mesken duvarlarının dış ve iç yüzleri iri bloklarla örülmüş ve orta kısımları ufak taşlarla doldurulmuş olup kalınlığı 2 metredir. Ara duvarlar ise 1,10-0,90 metre kalınlığındadır (Öğün 1984:57).

arasında Urartu çanak çömlek buluntuları ve hematitten yapılmış bir silindir mühür tespit edilmiştir. M5 açmasında Orta Demir Çağ tabakası kendinden önce var olan yoğun bir yangın tabakasının üzerine kurulmuştur (Çilingiroğlu 1988:231). Tahribata rağmen anlaşılmıştır ki Dilkaya meskenlerinde duvar bedenleri taş üzeri kerpiç bloklarla örülmüştür (Çilingiroğlu 1993:472).

Dilkaya 1984 yılı kazı sezonunda O5 açmasının kuzeydoğusunda ortaya çıkarılan kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu ve 40-50 cm genişliğindeki duvarın dış yüzünün dik olarak konulan plaka taşlarıyla kaplı olduğu görülmüştür (Çilingiroğlu 1986: 153). Urartu yapı malzemesi olarak kaba işçilikli taşların kullanıldığı duvar bedenlerinde rastladığımız bu teknik uygulama belirli bir estetik kaygısı güdülerek yapılmıştır ki aynı uygulama krali yapıların duvarlarında da görülür. Taşların kalitesi ve işçiliği ile ilgili bilgi olmamasına karşın uygulamanın Urartu mimarlığıyla kullanılmaya başladığını söyleyebiliriz. Köy yerleşmesi olduğundan yerleşme standartlarının yüksek olmadığını varsayarsak, krallığın mimari teknik anlayışını kendi ekonomik imkanları ile uygulamaya çalışan Dilkaya Köyü halkı bu geleneksel duvar kaplama anlayışını günümüze de taşımış olmalıdır ki Çilingiroğlu, aynı mimari kültürün günümüz modern Dilkaya Köyü'ndeki evlerde de devam ettiğini ifade etmiştir (Çilingiroğlu 1986: 153). Bu durumda, köyün kurulduğu ilk dönemden günümüze kesintisiz bir kültürel devamlılıktan bahsetmek yanlış olmayacaktır.

Kültürel devamlılığın ifadesi olarak İlk Tunç Çağı konutları olarak tanımlanan ön avlusu yuvarlak (Çizim 31) ve dörtgen planlı evlerin Van Gölü Havzasın'da Urartu'dan Osmanlı'ya kadar uzanan alışkanlıklara temel (Fotoğraf 297) oluşturduğunu da söyleyebiliriz[149].

[149] Çilingiroğlu 2012: 87. sayfa, resim 5; 1988: 236. sayfa, resim 2'de N5 açmasına ait çizimde verilen mekan planlarının Urartu sivil mimari örnekleri (Tarhan-Sevin 1977b:351) ile uyuştuğunu düşünmekteyiz. Tarhan ve Sevin'in araştırmaları neticesinde değindikleri eski Norgüh evlerinin planları için verilen resim 5a'daki örnek (Tarhan-Sevin 1977b: 352, res.5) bahsi geçen modele yakındır. Son olarak Eski Van Şehri'nde 2013 yılında ortaya çıkarılan Osmanlı sivil mimari örneklerini geleneğin temsilcileri olarak değerlendiriyoruz.

E- Mezarlar

Varlıklı ya da yoksul aynı alanlara gömülen kırsal yerleşme iskâncılarının ekonomik durumları mezar yapılarındaki inşaat külfetiyle değerlendirilse bile aynı sosyolojik birim içerisinde çok da uçurumların olamayacağı düşünülebilir. Aşiret merkezinin, köylerin ve köy altı iskân birimlerinin iskâncıları nitelik olarak aynıdır. Kırsal iskânın gereği olan çiftçi, çoban ve hizmetkarların yaşantıları arasında pek de farklılık olmadığı açıktır. Varsıllık ile farklılaşan yaşantının ağa ve maraba arasında ilişkiyi belirlediği düşünülürse zengin ile fakirin, yöneten ile yönetilenin meskenleri arasındaki farklılığın bu iki grubun mezarlarında da belirginleşmesi söz konusu olacaktır.

Yaşarken ne kadar varlıklı olduğu mezar inşaatının mimarisindeki özen, kullanılan malzemenin kalitesi ve mezar yapısının büyüklüğü ile denk olduğunu düşündüğümüz halkın mezarlarındaki masraf farkı yine de büyük uçurumlar içermez. Yapımı yıllar süren çok odalı krali kaya mezarları gibi büyük güç gerektiren mezar yapılarından ve krali mezarlara oranla daha küçük ve kötü işçilikli aşiret merkezi kaya mezarlarından çok daha basit ve masrafsız mezarları, halkın mezarları başlığı altında ayrıca değerlendirmeye çalıştık.

Halkın mezarlarını irdelerken mezarlık alanlarının seçimi, mezar tipolojileri ve gömü şekillerine göre incelemeye gayret ettiğimiz örneklerin halkın iskânına paralel özellikler sergilediğini gördük. Bu nedenle örnekleri ele alırken tek tek başlık altında değerlendirmek yerine benzer ve ayrımlı yanlarına değinmeye çalıştık. Ayrıca mezarlık alanlarının seçimi hususundaki öncelikli kriterleri, krali kentlerin aşağı yerleşimcilerinin mezarlarını anlatırken vermeye çalışmıştık. Kırsalın iskâncılarının mezarlarını değerlendiriken direkt olarak bu seçimleri örneklerle ele almaya gayret edeceğiz.

Kalecik mezarlık alanı, Tuşpa'nın 4 km kuzeyinde yer alan Kalecik yerleşmesinin 500 metre kuzeydoğusunda yer alır. Mezarlar kireç taşı ile sıkışmış çakıl taşlarının oluşturduğu bir tabakanın altındaki sert olmayan ve kolayca işlenebilen killi bir

katmanın (yumuşak kalker kayalık) içerisine kazılmıştır. Aşiret yerleşmesi olarak ele aldığımız Kalecik iskânının varlığını ifade eden Urartu öncesine dair keramiklere mezarlık alanında rastlanmasa da yerleşmenin Urartu döneminde krallığa dahil oluşuyla, mezarlık alanını ilişkilendirmek mümkün görünmektedir.

Ernis surlu yapısının kurulduğu kayalığın batısı haricindeki yamaçlarda tespit edilen mezarların aşiret merkezinin kronolojisini yansıtır nitelikte olduğu görülmektedir. Urartu öncesi ve Urartu dönemine ilişkin verileri içeren mezar hediyelerinin mezar yapılarıyla uyuşup uyuşmadığı Panz, Karagündüz ve Yoncatepe mezarlık alanlarında da sorgulanmaktadır.

Mezarların zirai tarım alanları üzerinde kurulmuş oluşu ve geniş bir alana yayılması planma açısından başarısız bir iskân örneğidir. Aşağı yerleşmenin meskenlerine 35-40 metre kadar yakın bir alanda inşa edilen mezarların kontrolsüz yayılımından bahsetmek gerekse de bu kontrolsüzlüğün sebebi genişleyen mezarlık alanı ya da aşağı yerleşmenin artan nüfusunun hesap edilemeyişiyle alakalıdır. Urartu öncesi kurulmuş yerleşimin Keçikıran Kenti iskân alanına maruz kalacağı elbette ki hesap edilemezdi. Keçikıran'ın mezarlık alanının Ernis mezarlık alanıyla birleşecek kadar yakınlaşması[150] her iki yerleşmenin de büyüdüğünü ve nüfusunun arttığını gösterir. Kaldı ki mezarlar arasında dönemin kültürünü yansıttığı ifade edilen verilerin yer alışı alanın kullanımındaki stratigrafiyi yansıtır niteliktedir.

Urartu dönemi yerleşmelerinin öncülsüz olduğunu kabul edersek Urartu öncesini işaret eden verilerin yanında Urartulu verilerin de varlığı, krallık kurulduktan sonra da kırsalın Urartu'ya evrildiği anlamı taşır. Köy mezarlıklarında görülen durum tam da bu durumu açıklar niteliktedir.

Dilkaya Höyüğü'nün 200 metre kuzeyinde yer alan mezarlık alanının kumlu yapısı da (Çilingiroğlu 2012:91) yer seçiminin iskân türünün işlevsel amacına yönelik olduğunu gösterir. Mezarlık alanındaki mezarlar ile höyükteki meskenlerin kronolojik

[150] Özfırat ve Marro bu yakınlaşmayı Ernis mezarlık alanının genişlemesi olarak yorumlamıştır (Özfırat–Marro 2005:305). Yorumu netleştirebilmek şu an için zor olsa da iki yerleşmenin geniş alanlara yayılan mezarlarından bahsetmek yanlış olmayacaktır.

olarak örtüşmesi Urartu (Çilingiroğlu-Derin 1992:405; Çilingiroğlu 1993:472; Köroğlu-Konyar 2005:26) ve sonrası için mümkün olup öncesi için söylenemez. İlk Tunç Çağı'na tarihlenebilecek mezar yapısının tespit edilemeyişi bu dönemin mezarlık alanının farklı bir alanda olduğunu düşündürür (Çilingiroğlu 2012:93).

Basit toprak mezarlar, oda mezarlar, sandık mezarlar ve urne gömülerin tespit edildiği mezarlık alanının batı kısmının Göl suları tarafından tahrip edildiği belirtilmiştir. Kumlu toprağa kazılan basit mezarların 6 tanesinde hoker gömü tespit edilmiş olup gömülerde yön kaygısı olmadığı görülmüştür. 1990 yılı mezarlık alanı çalışmalarında kum alanda tespit edilen 2 adet hoker gömünün yanında bulunan haşhaş başlı 2 adet tunç iğne, bir adet tunç yüzük ve boncuklar bu gömülerin Urartu dönemine tarihlenmesinde etkendir (Çilingiroğlu 1992: 409).

Erçek Gölü kuzeydoğu kıyısında yer alan Karagündüz Höyüğü üzerinde kurulan köy yerleşmesinin mezarlık alanı, höyüğün 2 km doğusunda inşa edilmiştir. Mezarlık alanının meyilli oluşu ve Höyüğe uzaklığı yer seçimi konusunda isabetli bir planlamayı işaret etmektedir. Höyüğün güneyinde ve doğusunda uzanan tarım alanlarının potansiyeli göz önüne alındığında bir köy yerleşmesinin ihtiyacından fazlasını karşılayacağı kesindir. Bu nedenle de mezarlık alanının tarım alanı üzerinde yer alışı planlama hatası olarak görülemez.

Yoncatepe ana yapısının inşa edildiği tepelik alanın kuzey eteklerinde yer alan mezarlık alanı, aşağı yerleşme iskâncılarının meskenlerinden yaklaşık 300 metre uzaktadır. Kazılar ilerleseydi, bu mesafe meskenlerin tepeliğin eteklerine kadar yaklaşma olasılığıyla daha da kısalacaktı. Çünkü mezarlık alanı ile Yoncatepe ana yapısı arasındaki kısa mesafe dikkate alınmadan inşa edilen mezarların, yer seçiminde bir zorunluluk olarak konumlandığı kabul edilmelidir. Tarım alanlarının bile ana yapının kuzeydoğusundaki yamaçlarda yer alan eğimli arazilere açılmış tarlalar olduğunu düşünürsek yerleşim alanındaki bu yakın planlama, yer darlığına bağlanabilir. Mezarlık alanının yamaçta seçilmesi mezar yapılarını da etkilemiş ve mezar odaları dikine bir inşaat seyri izlemiştir.

Mezar yapıları ve gömü tiplerine bakacak olursak kırsalın mezar iskânını daha net ifade edebiliriz. Dilkaya kazısı 1985 yılı kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan Büyük Oda Mezar'ın rapor edilen çıkarılış öyküsü (Çilingiroğlu 1987: 84)[151] mezarın niteliklerini anlamamız açısından faydalı olmuştur. Ön girişten iki basamakla geçilen mezar odası 2,40 metre genişliğinde ve 4,60 metre uzunluğunda dikdörtgen bir plana sahiptir (Çilingiroğlu 1988:232). Mezar odasının kireçtaşı bloklar ile örülmüş duvarları üzerinde iki adet kapak taşı yer alır. 11 bireyin iskeleti mezar odası içerisinde tespit edilmiş ise de ön girişin içinde ve dışında yer alan gömülerin durumu açık değildir (Çilingiroğlu 2012:92).

Mezarda ele geçen 6 adet tüm kabın iki grupta ele alındığı, birinci grubun kulpsuz ve tek kulplu testi ve çömleklerden, ikinci grubun ise keskin profilli kaseler ve kulplu çanaklardan oluştuğu belirtmiştir. Urartu'nun kırsal yerleşmelerinde varlığını sürdüren ve alışkanlıklarına geleneksel ölçüde bağlı kalarak yaşantılarını idame ettirmiş toplulukların, Urartu Krallığı döneminde de varlıklarını süregelen alışkanlıklarıyla devam ettirdiklerini biliyoruz (Köroğlu-Konyar 2005). Merkezi erkin hakimiyeti altında krallığın sunduğu yeni imkanlar ve teknolojik gelişmeleri edinerek yaşantılarına devam eden bu topluluklar gerek ölülerini gömerken edindikleri mimari alışkanlıklarını ve gerekse de günlük yaşantılarındaki maddi kültür değerlerini de yeni yaşantılarına entegre etmekten geri durmamışlardır. Tespit edilen 2 adet oda mezardan, 1986 yılı kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan Küçük Oda Mezarı'na, 190x95 cm ölçülerindeki kapak taşı kaldırılarak ulaşılmıştır. Mezarın duvar kalınlığı 75 cm olup mezar derinliği 170 cm'dir. Mezar içerisinde 30'dan fazla kafatası olduğu görülmüş ve aşırı tahribattan dolayı mezarın dromosu tespit edilememiştir. Mezar içerisinden, 2

[151] Kazı raporunda yer alan anlatımı olduğu gibi aktarıyoruz: "*Mezarlık alanında kazının kapanması için yapılan temizlik çalışması sırasında açmanın güneydoğusunda ortaya çıkarılan bir taş bloğu kazının uzamasına neden olmuştur. Kazı geliştikçe uzunluğu 3,20 metre, genişliği 1,60 metre ve kalınlığı 0,30 metre ölçülerinde bir taş bloğu ortaya çıktı. Yüksel inşaattan sağladığımız bir kaldırıcı ile yaklaşık 3 ton ağırlığındaki taş bloğu açma dışına çıkarıldı. Ancak ilk taşın altında, biraz daha küçük boyutlarda ikinci bir taş bloğu ile dağınık taşların varlığı saptandı. Taş blokları temizlenince şimdiye dek bu bölgede rastlamadığımız türde bir oda mezar ortaya çıktı. Genişliği 2.50 m. olan oda mezarın şimdiki uzunluğu 3,60 metredir. Yan duvarlar 1,65 metre yüksekliğe kadar korunmuştur. Mezara batı yönünde yer alan iki basamaklı bir kapıdan girilir. Kapı açıklığı dışta bir plaka taşla örtülmüştür. Mezarın çatısının nasıl örtüldüğü saptanamamıştır. Ancak daha önce gösterdiğimiz anıtsal taşların çatıyı örtmekte kullanıldığı kesindir*."

adet yılanbaşlı tunç bilezik, 1 demir asa başı, taş boncuklar ve mezarın dışından Urartu dönemine ait olduğu belirtilen tunç fibula bulunmuştur (Çilingiroğlu 1988: 232). Aynı mezar odası içerisinde tespit edilen kemiklerinin bir kısmının yanmış oluşu yakarak gömünün gerçekleştirdiğini de kanıtlar (Çilingiroğlu 2012:92).

Büyük Oda Mezar'ın 5 metre kuzeydoğusunda ortaya çıkarılan Küçük Taş Mezar'da ele geçen urne ve küçük bir çocuğa ait yakılmış kemiklerden arta kalanlar kremasyon gömü geleneğinin varlığını tespit edebilmemiz açısından önemlidir (Çilingiroğlu 1988: 232). Ayrıca "yakma yeri" olarak tabir edilen alanın nekropol sınırları içerisinde ortaya çıkarılması daha da önemli bir tespittir (Çilingiroğlu 1988: 233).

İçerisinde kremasyon ve inhumasyon gömülerin yapıldığı 7 adet taş sandık mezar tespit edilmiştir. İnhumasyon gömülerin yapıldığı 3 örnekten I nolu sandık mezar, 70x110 cm ölçülerinde olup içerisinde 8 iskelet bulunmuştur. Kapak taşı kaldırılarak girilen mezarda, iskeletlerden en öndeki hoker vaziyette bulunmuş diğer 7 tanesi ise arkaya doğru itilerek son gömüye yer açılmıştır. Olasılıkla bu 7 gömü de hoker pozisyonunda gömülmüştür. Demirden yapılmış bir saç iğnesi mezarın en önemli buluntusu (Çilingiroğlu 1986: 153,154) olarak değerlendirilmiştir. Diğer örnek III nolu mezar olarak adlandırılmıştır. Mezarda ortaya çıkarılan kırmızı renkli Urartu keramikleri ve çok sayıda taş boncuk (Çilingiroğlu 1987: 84) bu mezarın da Urartu dönemine tarihlenmesi açısından önemlidir.

Karagündüz mezarlık alanında tespit edilen mezarlar toprağa açılmış çukurlar içerisine örülen duvarların oluşturduğu odalardan müteşekkildir[152]. Odalara girişi sağlayan kapı önünde bir ön giriş bulunur. Ön girişten daha aşağıdaki odaya inebilmek için kapı açıklığını kapatmış sal taş bloğun kaldırılması gerekmektedir ki çoklu gömü için kullanılan mezar odalarının girişleri en çok kullanılan mimari alanlardır. İtinalı yapılmış ön giriş ve kapı aralığı kullanımdaki sıkılığı ifade eder gibidir.

[152] 1 basit toprak mezar dışında 9 adet oda mezar tespit edildiği ifade edilmişse de (Sevin-Kavaklı 1996b:2) K6-7 mezarı tek mezar (Sevin-Kavaklı 1996a:22) olarak değerlendirilmelidir.

Mezar odalarının tümünün tavanı tahrip olmuşsa da ortalama tavan yüksekliği 2,50 metre civarında tahmin edilmektedir. Duvarlar kaba işçilikli taşlarla örülmüş olup tek örnek olan K2 mezarı dışında tabandan tavana doğru bindirme tekniği ile birbirine yakınlaşan duvarların üst noktasında, kapak taşının kapayacağı alan daraltılmış ve mukavemet sağlanmıştır. Kapak taşlarının çok kalın olmadığı ve üzerine mıcır serildiği ifade edilmiştir. Odaların boyutları çok büyük farklılıklar göstermese de ortalama ölçüler dikdörtgen bir plan verir. Ortalama olarak fikir vermesi açısından mezar odalarından birkaçının ölçülerine bakıldığında, mezar üst örtülerinin bindirme tekniği ile hazırlandığı görülür. Mezar odalarının ortalama ölçüleri kısa kenarı 2,10 metre ve uzun kenarı 4,20 metre civarıdır. Diğer örneklerde ölçüler değişmektedir. Mesela; uzunluğu 3,30 metre olan ve tavanda 1,75 metre genişliğe sahip olan mezar odası tabanda 1,85 metre genişliktedir. Başka bir örnek 3,20 metre uzunluğa sahip olup, oda genişliği tabanda 1,50 metre, tavanda ise 1,30 metredir. Son örneğimiz 4,30 metre uzunluğa sahiptir. Odanın genişliği tabanda 1,65 metre, duvar ortasında 1,45 metre ve tavanda ise 1,25 metre şeklindedir. (Sevin-Kavaklı 1996a:15).

Yaklaşık 5 metrekare ile 9 metrekare arasında değişen mezar odaları, çoklu gömüye müsait alanlara sahiptir ki örneklerde gömü sayısı 5 ile 106 arasında değişmektedir. İncelenen mezarlarda toplam 284 gömü olduğu tespit edilmiştir (Sevim vd. 2002: 38). Öndeki iskelet son gömüyü temsil ettiğinden hoker pozisyonunda, insitu halde kalabilmiştir. Mezar odasının arka duvarına doğru yığın halde duran iskeletler, ilk gömüldükleri biçimi kaybetmişlerdir. K6-7 ve K5 mezarlarında öndeki gömü hoker pozisyonunda tespit edilebilmiştir. 1,00X1,10 metre ölçülerindeki ön girişle geçilebilen K5 mezar odası 1,30/1,50X3,20 metre ölçülerindedir. Mezarda 42 yetişkinin inhumasyon gömüsünün yanında çocuk kremasyon gömülerin de varlığı tespit edilmişti (Sevin-Kavaklı 1996a:17). Gömü alışkanlıkları bakımından farklılıkların görüldüğü mezarın uzun süre kullanılmış olabileceği sorgulanamalıdır.

K2 mezarı, tavanı düz ve tabandan 1 metre yüksektedir. Mezarın kuzeydoğu ucunda toprağa açılmış çukur, dolan mezar odasının imdadına yetişmiş gibidir. Nitekim benzer işlevli bir çukurun, K10 mezarı arka duvarı ortasına açılan geçitle,

mezara bağlandığı görülür (Sevin-Kavaklı 1996a:19). Benzer uygulama K6-7 mezar yapısında da görülmektedir. Mezar odasının (1,30X1,00X0,80X3,35 metre ölçülerinde) güneydoğu köşesine açılan 50X80 cm'lik geçişin bağladığı toprağa oyulmuş çukur içerisinden mezar odasındaki sayıya yakın gömü tespit edilmiştir (Sevin-Kavaklı 1996a:22).

İskeletlerin bazılarında omuz hizasında bulunan süs iğneleri, metal buluntular üzerindeki kumaş izleri ve çeşitli düğmelerden hareketle cesetlerin giysiyle gömüldükleri ifade edilmiştir (Sevin-Kavaklı 1996a:23; Konyar 2011:227). Karagündüz mezarlarında kadın ve erkek gömülerin aynı mezara gömüldüğü ve oranlarının yakın olduğu da diğer tespitlerdendir (Sevin-Kavaklı 1996a:24 vd.).

K1 mezarının güney uzun duvarı üzerinde yer alan niş, tek örnektir (Sevin-Kavaklı 1996a:15). Nişin yakarak gömü yapıldığına işaret ettiği düşünülmektedir. Yoncatepe M6 mezarında taban altına açılmış ve basamaklarla inilen derindeki oda ve yana açılmış diğer odanın da işlevi benzer ifade edilmiştir (Köroğlu-Konyar 2005:31). K1 mezarında ele geçen kandil diğer mezarlık alanlarında (Altıntepe, Adilcevaz, Kalecik, Karagündüz) olduğu gibi aydınlatma için kullanılmıştır (Sevin-Kavaklı 1996a:26).

Mezar hediyeleri içerisinde çanak çömlekler, süs eşyaları ve silahlar değişmez tür ise de Altıntepe örneğinden farklı olarak metal malzemenin sağlam olduğu, eğilip bükülmediği görülmüştür. (Sevin-Kavaklı 1996a:27). Çanak çömlekler iki grupta ele alınabilir. İlk gruptakiler pembe ve çark yapımı, ağız kenarı altı oluklu, keskin profilli çanaklar ve omuz üzerinde kabarcık motifli, S profilli çömleklerdir. İkinci gruptakiler ise parlak cilalı, kırmızı ve kahverengi astarlı, ağız kenarı dışa çekik, omurgalı çanaklar ve keskin silmeli çömlekciklerdir (Sevin-Kavaklı 1996a:45). Yılanbaşlı veya düz bilezikler, yuvarlak veya şerit halkalar, yuvarlak veya şerit yüzükler, süs iğneleri, hançerler, tek ağızlı bıçaklar, mızrak ucu ve topuz başı demirden yapılmış hediyelerdir. Tunçtan yapılmış süs iğneleri, yüzük ve küpelerin sayısı demir eserlerle kıyaslanamayacak derecede azdır. Ayrıca bir altın küpe, 2 taş mühür ve bol miktarda boncuk ele geçirilmiştir.

Çanak içerisinde sunulan etin yanında dar ağızlı çömleğin içerisindeki sıvı, ölenin onuruna verilen ziyafetten payına düşendir zira her mezarın bitişiğindeki ocak ve tandırların varlığı (Sevin-Kavaklı 1996a:25) dağıtılan miktarın sadece ölen için getirilmediğini düşündürür. Pişirme işleminin alt yapısının hazırlanmış olması, topluluğa verilen bir ziyafeti işaret etmektedir.

Ernis mezarlık alanında genel itibariyle toprağa açılmış mezar çukurlarına kaba işçilikli taşlarla örülmüş duvarlar inşa edilmiştir. Aşağıdan yukarıya gittikçe daralan duvarlar, bindirme tekniği ile inşa edilmiş, üst noktada kapak taşının kapatacağı alan daraltılmıştır. Üst kısımda kullanılan kapak taşları 0,30-0,55 metre arası kalınlıklarda, 2,10-3,50 metre arası uzunluklarda ve 0,60-1,95 metre arası genişliklerde işlenmemiş bloklardır. Mezar odalarının büyüklüğüne bakılarak çoklu gömü yapıldığı düşünülmekle beraber incelenen mezar yapılarının tamamına yakının tahrip olduğu görülmüştür.

Yön kaygısının olmadığı Ernis mezarları, birden fazla mezar çukurunun olduğu alanı çevreleyen dörtgen yapılar, tek bir mezar çukurunun olduğu alanı çevreleyen dörtgen yapılar ve etrafı çevrili olmayan mezar odaları şeklinde betimlenmiştir (Belli-Konyar 2003a:40). Mezarlık alanından elde edilen keramiklerden bazılarının Urartulu karakterleri yayınlarda ifade bulmuşsa da (Erzen 1964b:571; Çilingiroğlu 1983:28; Sevin 1996:443) daha önceye tarihlenen oda mezar mimarisinin bir anlamda Urartu öncülü olduğu kabul edilmelidir. Aralarında kurgan mezarların (Özfırat-Marro 2005:304) olduğundan hareketle, Ernis yeraltı taş örgü mezarlarının, surlu yerleşmesi gibi Urartu'yu öncesiyle beraber yansıttığını söylemek gerekir.

Kalecik mezarlık alanında, yüzeyin altına oyulmuş mezarlarda yön kaygısı yoktur. 25 adet mezar incelenmiştir. Ön girişlerin, yuvarlak olan Ka5 hariç, dörtgen planlı olduğu belirtilmiştir (Çavuştepe-Biber 2005:19). Ulaşılan kapı açıklıkları 45X65 cm ölçülerinde ve taş levhalarla kapatılmıştır. Ön girişin üzeri ise taş-toprak karışımı ile doldurulmuş, bir örnekte de (Ka3 mezarında) ön girişin üzeri yassı bir blokla kapatılmıştır.

Mezar odasına bir ya da birden fazla basamakla inilir. Ka12 ve Ka13 mezar odaları kare planlı, diğer örnekler oval ya da dikdörtgen planlıdır. Mezarların tavanları sıkışmış çakıl taşının oluşturduğu tabakadan müteşekkildir. Mezar odalarının yüksekliği 55 cm ile 150 cm arasında değişir zira killi toprak çökme tehlikesini artırmıştır. 9 mezar odasında niş ve seki yer alırken 15 tanesinde bulunmaz. Bu 15 mezarın sekili ve nişli olanlara oranla özensiz işçiliği dikkat çeker[153]. İskeletlerin Ka3 ve Ka21 mezarlarında geriye doğru yığılmış olduğu ifade edilmiştir. Gömülerin cinsiyet ayrımı içermediği görülmektedir (Yılmaz vd. 2009:623).

Sevin'in yayınladığı mezarın girişi kuzeye bakar. Dromos ölçüleri 110X125X 130cm'dir. 110X60 cm olan kapı açıklığından 2 basamakla 250X225 cm boyutlarındaki mezar odasına geçilir. Mezar odası yüksekliği en fazla 210 cm'dir. Girişin sağında alt alta 2 niş yer alır. Doğu ve güney duvarları önünde 70-75 cm genişliğinde 35 cm yüksekliğinde sekiler yer alır. Doğu duvarı önündeki sekiye açılan 214X50 cm boyutlarındaki çukur alan, 30 cm derinliğindedir (Sevin 1986:336).

Ön girişlerin 1 metre kuzeyinde açılmış kanal ve çanak şeklinde oyuklar bulunur. Kanalların 10-15 cm arasında derinlikleri ve 2,50 metre uzunlukları ölçülürken çanak olarak tanımlanan oyukların 5-10 cm derinlikte ve 20 cm çapında oldukları ifade edilmiştir (Çavuşoğlu-Biber-Başar 2009:274). Kanal ve oyukların libasyon için kullanılmış olabileceği ileri sürülmüştür.

Mezar buluntularına bakacak olursak kapların 3 grup halinde sınıflandırıldığını görürüz; kırmızı astarlı olanlar yonca ağızlı testi, kandil ve urne parçaları birinci grubu, devetüyünden kahverengiye değişen renkte hamurlu ve hamurunun renginde astarlı olanlar kaba kum katkılı, orta pişmiş, düz veya basit ağızlı kaplar ve hazneli-haznesiz

[153] Ka6: 4,50X2,40 metre; Ka11: 2,80X3,40 metre; Ka14: 1,70X3,80 metre; Ka15: 1,80X2,90 metre ölçülerindeki mezarlar büyük,
Ka8: 2,20X2,80 metre; Ka10: 1,90X2,60 metre; Ka12: 2,20X2,20 metre; Ka13: 2,70X3,80 metre ölçülerindeki mezarlar da küçük olarak nitelenmiştir (Çavuşoğlu-Biber 2005: 19).
Oysaki ölçülerine bakıldığında bu ayrımın neye göre yapıldığı anlaşılamamaktadır. Ka6: 10,8 m^2- Ka11: 9,52 m^2- Ka14: 6,29 m^2- Ka15: 5,22 m^2- Ka8: 6,16 m^2- Ka10: 4,94 m^2- Ka12: 4,84 m^2- Ka13: 10,26 m^2.

kandiller ikinci grubu oluşturuken üçüncü grup krem astarlı düz ya da dışa dönük basit ağızlı çanaklar, kısa boyunlu çömlekler ve S profilli testilerden oluşur.

Ayrıca altın kaplama iğne başı, gümüş küpe ve saç spiralleri, tunç ejder başlı bilezik ve pazubentler, tunç yüzük, küpe, fibula, kemer parçaları, umbo ve mühür, demir kılıç[154], bıçak, mızrak ucu, topuz başı, keski, spatula ve bilezikler metal buluntulardır (Çavuşoğlu-Biber-Başar 2009:275). Ayrıca akik, kornalin, cam, tunç ve taştan imal birçok boncuk buluntular arasındadır (Çavuşoğlu-Biber 2005:24).

Yoncatepe mezarlık alanında 7 oda mezar, 1 taş sandık mezar ve 10 basit toprak mezar tespit edilmiş olup mezarların yayılım alanı tam olarak tespit edilebilmiş değildir. 1 metreye yakın yüzey toprağı altında tespit edilen ön girişi doğuda olan oda mezarları tepeliğin kuzeye eğiminden dolayı doğu batı yönünde inşa edilmiştir. Toprağa açılan çukurların içi taşlarla örülerek mezar odasının duvarları oluşturulmuştur. Ön girişten itibaren dikine ilerleyen inşaat çok katlı odalar görünümündedir (Avcı 2002:41 vd).

M1 mezarı ön girişi 60X60 cm ölçülerinde ve sal taşları oluşturulmuştur. İki bölüm şeklinde olan mezar yapısında girişten sonraki ilk oda 1,20X1,70 metre ölçülerindedir. Yan duvarları bindirme tekniği ile yapılmış ilk odanın üst örtüsü sal taşları ile oluşturulmuştur. İkinci oda toprağa açılmış bir çukur olup (1,50 metre yüksekliğinde) üst örtüsü beşik tonoz şeklindedir. İlk odada insitu hoker gömünün baş ucunda bir çömlek ve bir çanak yer alır. İkinci odada, doğu uçta yığın halinde insan ve hayvan kemikleri yer alır ki bu yığın içerisinde mezar hediyesi kapların sağlam olmadığı görülür. Yakarak gömünün de yapıldığı mezarda, diğer mezar hediyeleri arasında demir bilezik ve iğne parçaları ile boncuklar yer almaktadır.

M2 mezarı ön girişsiz olup yapım tekniği ilk örnekle aynıdır. Bindirme tekniği ile örülmüş yan duvarlarının (1,20 metre) daha alçak oluşu mezarı diğer örneklerden farklı

[154]Ka10 mezarında ortaya çıkarılan demir kılıcın ahşap ve bronzdan yapılmış kını ve kelepçeli kabzasıyla tam halde ele geçirildiği ifade edilmiştir.

kılar. Üst örtüsünün büyük sal taşlarıyla oluşturulduğu mezar odasının 4,20X1,20 metre ölçülerinde olduğu görülmüştür. Gömülerin kenarlarda olduğu, odanın ortasında boşluk oluşturulduğu ve gömülere müdahale olmadığı için çanakların sağlam kaldığı söylenebilir.

M3 mezarı ön girişinde tespit edilen hoker gömü kaldırıldıktan sonra 63X93 cm ölçülerindeki sal taşın ön girişin tabanında yer aldığı görülmüştür. Mezar odası 1,60X1,20 metre ölçülerinde olup yapım tekniği M1 örneği ile aynıdır. Sert kalkerden olan doğu duvarı haricindeki duvarları taş örgülüdür. Tıpkı M1 örneğinde olduğu gibi mezar odası doğuya doğru meyillidir. Dağınık haldeki iskeletlerin, dip kısımda yığın oluşturduğu ve arasında yanmış kemiklerin bulunduğu tespit edilmiştir. Yivli, omurgalı ve tutamaklı kapların bazılarında yatay bantlar arasındaki zikzak boya bezemeler olduğu görülmüştür. Demir bıçak, kama, yüzük ve bilezik parçalarının yanı sıra tunç iğne ve yüzük parçaları eğilip bükülmemiş, doğal bir bozulma süreci yaşamıştır. Ayrıca çeşitli boncuklar ve altın küpe, mezar içerisindeki sınırlı sayıdaki buluntuları ifade eder.

M4 mezarı ön girişi de sal taşları ile oluşturulmuş, tabanı sal taşı ile kapatılmıştır. Sert kalkerli toprağa oyulan mezar odası güney kısımda olup duvarları itinasız inşa edilmiştir. Güney uçta yuvarlağa yakın plan veren mezar odasının kuzey duvarında, kalkerli toprağa açılmış 1,20X0,85 metre ölçülerindeki niş yer alır. Çanak ve çömleklerin haricinde bozulmuş demir ve tunç objeler tespit edilmiştir. İki adet köpek gömüsünün insan iskeletleri ile birlikte güney kısımda yer aldığı görülür.

Diğer örneklerden ebat olarak küçük M5 mezarı ön girişsiz üst örtüsü çökmüştür. En üstte çanak içerisine yatırılmış 1 adet köpek iskeleti in situ halde bulunmuştur. Mezar odasında insan iskeletleri yanında köpek iskeletlerine de raslanmıştır. 3 bölümden oluşan M6 mezarında ise 15 adet köpek kafatası dağınık halde bulunmuştur. Köpeklerin kesici bir aletle öldürülmedikleri dikkate alınırsa kurban edilmediklerini

söylemek gerekir (Onar vd. 2002). İnsanlarla aynı mezara gömülmüş olmaları köpeklere[155] verilen değeri işaret etmektedir.

M6I, mezar yapısının en üstteki odasıdır. Mezar odası diğer örneklerle benzer olup insan kemiklerinin yanında hayvan iskeletlerine de rastlanmıştır. M6II odasına 4 basamakla inilmekte ve oda M6I'in güneydoğusunda yer almaktadır. M6III odasına M6II'nin doğu duvarına açılan açıklıktan geçilmekte ve üst örtüsünün beşik tonoz şeklinde oluşturulduğu görülmektedir. Her iki odada da köpek iskeletleri yer almaktadır. Bu kadar çok köpek iskeletinin taşıdığı anlam iskânın iktisadi uğraşıyla ilişkili olmalıdır.

Yamaçlarda yer alan zirai tarım arazilerinin azlığı ve Erek Dağı üzerindeki yaylaların Yoncatepe'ye yakınlığı yerleşmenin köylülerini çobanlığa yöneltmiş olmalıdır. Özellikle Keşiş Göl yaylalarına kadar olan otlakların verimi köyün çobanlarına büyük kolaylıklar sağlamıştır. Hayvanlarını otlatmak için uzun mesafeler katetmek zorunda kalmayan çobanların işlerini kolaylaştıran diğer bir unsur da çoban köpekleri olmalıydı. Sürülerin kontrolü noktasında çobanların yardımcıları olan köpeklerin insan kadar önemsenmesi doğal bir gerekliliktir. Mezarlarda gömülü köpeklerin hepsinin çoban köpeği olmadığından hareketle yerleşmenin güvenliğini sağlamada, av ve yabani hayvan peşinde koşmada da köpeğe ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle Erek Dağı eteğine kurulu bir bekçi köyünün, bu işi en iyi yapan hayvanlarla içiçe yaşamasından daha doğal bir sonuç olmaz düşüncesindeyiz.

Kırsal yerleşmelerin mezarlık alanları olarak işaret ettiğimiz aşiret merkezlerinin ve köylerin mezarlık alanlarında görülen mezarların özelliklerini sıralayacak olursak; oda mezarı olarak ele alınan örneklerin "yeraltı taş örgü" ve "yeraltı kaya" mezarları şeklinde iki farklı mimari ayrımla adlandırılabileceği[156] (Konyar 2011:217) görülmektedir. Toprağa açılmış çukurların içi taş bedenli duvarlarla örülerek dikdörtgen bir oda oluşturulmuştur. Ana odaya girişi sağlayan bir ön giriş ve bu ön

[155] Toplamda 30'dan fazla köpek gömüden bahsedilmektedir (Belli 2006a:405)
[156] Çevik, yeraltı oyma oda mezarlar ve yeraltı örme oda mezarlar olarak sınıflamıştır (Çevik 2000:9).

girişi (dromos) odaya bağlayan kapı açıklığı yer alır. Dar ve alçak olan kapı açıklığı düz bir taş blok ile kapatılmış olup ön girişin üzeri gömü yapıldıktan sonra toprakla doldurulmuştur. Bazı örneklerde ön giriş çukuru birkaç sıra taş ile belirginleştirilmiştir.

Toprağa açılan çukura örülen duvarlar tabandan tavana doğru daralarak inşa edilmiş ve üst örtüyü oluşturacak kapak taşlarına kolaylık sağlanmıştır. Kapak taşlarının mezar odasının enine yatırıldığı kapak taşlarının sayısı, boyutları ve ağırlıkları değişmektedir. Çoklu gömü yapılan ön girişsiz ve kapısız örneklerde mezarın tekrar tekrar kullanımı kapak taşlarından biri kaldırılarak sağlanır (Yoncatepe M2, M5, M6; Ernis[157]). Kolay erişim sağlanması bakımından bu örneklerin yüzeye daha yakın olması gerekmektedir (Köroğlu-Konyar 2005:31).

Bazı örneklerde, ana odanın duvarlarından geçişlerle sağlanan toprağa açılmış oyuklar yer alır. Ana odadan daha küçük olan bu eklemelerin sayısı 1'den fazla olabilmektedir[158]. Bu oyuklara gömülerin ve mezar hediyelerinin konulduğu anlaşılmaktadır. Ana mezar odası ölçüleri değişkenlik göstermekle beraber yeraltı taş örgü mezarlarda 6 metreye ulaşan uzunlukta, 1,5-2 metre arası genişlikte ve 1,5-2,5 metre arasında yükseklikte olan örneklere rastlanmıştır (Konyar 2011:218)

Taş sandık mezarlarda gömü, **t**oprağa açılan çukur içerisinde dikine yerleştirilmiş yassı taş blokların çevrelediği alana yapılmıştır. Mezar yapısının üst örtüsü de sal taşlar ile oluşturulmuştur. Tekli gömülerin yanında Dilkaya örneğinde görüldüğü üzere çoklu gömü alanlarına da rastlanır.

Basit toprak mezarların en kısa tanımı, toprağa açılan çukur içerisine yapılan gömüler şeklindedir. Gerek toplu gömüleri ve gerekse giden için düzenlenen yemek

[157] Ernis mezar örnekleri için bkz. Belli–Konyar 2003b.

[158] Yoncatepe M4, M6, M8; Karagündüz K6-7, K10. Yoncatepe M6 mezarında üstte yer alan 5,80X1,70 metre ölçülerindeki odanın güneydoğu bölümüne ikinci bir oda eklenmiştir. İlkinden daha aşağıda açılan bu mezar odasına 4 basamakla inilmektedir. İnilen mezar odasının doğusunda üçüncü mezar odası ile karşılaşılır. Karagündüz mezarlarında görülen yatayda açılan küçük oyuklardan ayrılan bu mezarlar için dikeyde eklenmiş mezar odaları ana odaya yaklaşan boyutlarıyla dikkat çeker (Konyar 2011:222). Yoncatepe yeraltı taş örgü mezarlarının dikeyde açılan ekleme odalarının sebebini yer darlığına bağlamak doğru mudur bilemiyoruz lakin eteklerdeki alanın çok da geniş olmadığı görülmektedir.

seremonisinin izlerini basit toprak mezarlarda da görmek mümkündür. Yeraltı oyma ve örme mezarlardaki mezar hediyelerinin basit toprak mezarlardakilerle çok farklılık göstermemesi, kırsaldaki halk arasında ekonomik uçurumların olmadığına işaret eder[159].

Bu noktada yakarak gömünün de ekonomik, etnik ve inanç gibi etkilerle tercih edildiği düşünülürse kırsalda ve kentlerde görülen örneklerin varlığı açıklanabilir. Aslında basit toprak mezarlarda görülen örneklerden hareketle ekonomik unsuru eleyebiliriz. Bu durumda etnik ve inanç temelli bir tercih olduğunu düşünmek yakarak gömünün bu denli yaygın alanlarda uygulanışını açıklamaya yeter mi bilmiyoruz. Diğer taraftan salgın hastalıkları bertaraf etmek için yakıldığı yönündeki görüşler de makul görünmekteyse de aynı mezar odasında tespit edilen urne gömülerin aynı ailedeki hastalıktan etkilendikleri şüpheli bir çıkarımdır. Çıkarımın ihtimale dayanması mezar yapılarının aile için tasarlandığı fikrini de sorgulamayı gerektirir.

Kırsal ve kentlerin mezarlarına yaygın olarak uygulanan yakarak gömünün gerçekleştirildiği Dilkaya mezarlık alanında 4 adet sandık mezardan bir örnek II nolu sandık mezar olarak adlandırılmıştır. I nolu sandık mezarın güneyinde, kuzeybatı güneydoğu doğrultusunda yer alan II nolu sandık mezarın kapak taşı altında kremasyon bir gömüye ait 2 adet kemik ve çeşitli boncuk ve taşlardan oluşan bir kolyeye rastlanılmıştır (Çilingiroğlu 1986:154). Ayrıca Dilkaya genelinde urne mezar sayısı 24 adet olarak tespit edilmiştir. Ağız kısmı ters çevrilen bir çanakla kapatılmış urnelerin genellikle kırmızı açkılı çömlekler olduğu belirtilmiş ve bir tanesi üzerinde hamur yaşken yapılmış yılan şeklindeki mühür baskısı olduğu görülmüştür. Çömlek formundan farklı tek örnek yonca ağızlı küçük bir testi içindeki kremasyon gömüdür (Çilingiroğlu 1992: 410). Genel olarak urnelerin delikli olduğu ve üzerlerindeki delik sayısının en az bir olduğu tespit edilmiştir. 1987 ve 1989 yılı kazı çalışmalarında tespit edilen 6 adet urneden 1 nolu olanının içerisinde; bronz kemer parçaları, 1 yüzük, küpeler ve yılanbaşlı kırık bir bilezik bulunmuştur. Diğer örneklerin içerisinde 2 adet

[159] Yine de mezar inşaatında görülen farklılıkların malzeme, işçilik ve emek kavramlarıyla oluştuğu ve bunların da ekonomik imkanlarla paralel yürüdüğü göz ardı edilmemelidir (Çevik 2000:7).

tunç fibula, 1 sarmal tunç yüzük ve parçalar halinde 1 adet tunç iğne bulunmuştur (Çilingiroğlu 1991: 273).

Kalecik mezarlarında gözlemlenen tahribattan arta kalanlardan inhumasyon gömülerin yanında yakarak gömünün de yapıldığı ifade edilmiştir. Ka14 mezarı arka duvarında yer alan nişin üzerinde yer alan 15-40 cm arası çapları olan oyukların urne yuvaları olduğu ileri sürülmüştür. Ka15 mezarında, insitu bulunamasa da, tek delikli urnenin varlığı yakarak gömüyü işaret eder (Çavuşoğlu-Biber 2005:23,24;).

Karagündüz K8 mezarı öngirişi 1,30 X 1,15 metre boyutlarında olup 106 (Sevim vd. 2002: 38 tablo 1) inhumasyon gömünün yapıldığı tespit edilen mezar odası 7 metrekaredir. Aynı mezar odasında çocukların yakılarak gömüldüğü, tespit edilen dişlerden hareketle ifade edilmiştir. Yakarak gömülerde kül ve kemiklerin urneye konulmadan mezar odasına yerleştirildiği görülmüştür (Sevin-Kavaklı 1996a:24).

Yaygın olarak uygulanmasının sebeplerini tam olarak bilemesek de urnelerin genel özellikleri, zorunlu bir uygulamayı işaret etmez. Cesedin yakılmasından sonra kalıntılarının konduğu kapları ifade eden urneler, tunç ya da çoğunlukla pişmiş topraktan, kısa boyunlu, şişkin karınlı ve düz dipli (Derin 1994:49,50) olup ağızları ters çevrilmiş bir çanakla kapatılmıştır.

Yeraltı kaya mezarlarından yeraltı taş örgü oda mezarlarına, Taş sandık mezarlardan basit toprak mezarlara kadar geniş bir uygulama alanı olduğu görülür. Tek olarak toprağa gömüldüğü gibi mezar odalarında duvarlara açılmış nişlere ve bu nişler üzerindeki oyuklara konulduğu kabul edilmektedir. Omuz hizasındaki ruh deliklerinin sayısı 1-5 arasında değişebilen örnekler vardır.

Yakarak gömünün gerşekleştirildiği bir diğer mezar yapısı ise basit toprak mezarlardır. Dilkaya mezarlık alanında 277 basit toprak mezar içerisinde 6 tanesi Urartu dönemine, gerisi Urartu sonrası-Ortaçağ? olarak tarihlenmiştir (Çilingiroğlu 2012:91). Genele baktığımızda 6 basit toprak mezar, 2 oda mezar, 7 taş sandık mezar ve 24 urne mezarın tespit edildiği görülür ki yerleşim yerinin büyüklüğüne oranla az

olan bu sayının mezarlık alanının batısındaki tahribattan etkilendiği düşünülebilir. Göl'ün verdiği tahribattan dolayı mezar sayısı tam olarak belli değildir. Bu bilinmezliğe yakılarak gömülen bireylerin sayısının tahmin edilemeyişini de eklersek, mezarlık alanının köyün nüfusu hakkında bilgi vermesi mümkün görünmemektedir. Yine de mezar yapılarına ve az sayıdaki mezar hediyesine bakarak mezarlık alanının bir kent mezarlığından farkını dile getirmek mümkün.

Yoncatepe mezarlık alanında incelen 10 adet örnekte tekli gömülerin yanında ikili gömülerin de varlığı tespit edilmiştir. Mezar yapıları basit, ölü armağanı yönünden fakir ve çoğunlukla hoker biçiminde gömülerin görüldüğü basit toprak mezarlardan sadece 3 nolu örnekte mezar hediyesine rastlanmıştır. 3 nolu basit toprak mezarda cesedin sağ el parmakları üzerinde tespit edilen tunç yüzükler bir varsıllık işareti olamayacağından belki de bu tür mezarların iskâncıları topluluğun en fakirleri olabilir.

Genel olarak Urartu kırsalının iskâncıları, kullandıkları çanak çömlekleri ve demir malzemeleri bakımından kentlerdeki iskâncılardan farklı bir kültür çizmese de inşa ettikleri meskenleri ve mezar yapılarıyla Urartu öncesi kültürlerin geleneklerini devam ettiren izleri taşırlar. Höyükler üzerindeki meskenlerde yaşayan iskâncılardan aşiret yerleşmesinin kurulduğu yükseltinin yamaçlarına inşa edilen meskenlerin sakinlerine kadar aynı hayatın yaşandığı Urartu kırsalının kontrolü ne kırsal için ne de merkezi erk için mümkün olabilmiştir. Bugün bile aynı kontrolsüzlüğün yaşandığı coğrafyada mezarlık alanlarının iskân şeklinin de önemsenmediği görülmektedir.

Etrafı çevrilmeyen, çevre planlaması yapılmayan ve uzun vadede kapasitesinin yeterliliği sorgulanmayan alanlara kurulan kırsalın mezarlıkları kırsal yerleşme ilişkileri dikkate alındığında daha özenli olmalı diye düşündürür. Kırsaldaki birebir ilişkilerin yakınlaştırdığı bireylerin mezarlık alanlarına da aynı özen ve yakınlığı göstermeleri beklenirken çoğu mezarın rüzgarla taşınan toprağın altında kaybolup gittiğini görmekteyiz. Çok yakın döneme ait (1980, 1988 gibi) mezarların, Van Kalesi Höyüğü kuzeybatısındaki tarlalarda, 2010'da tespitinin ardından 2105'te şahide taşlarının toprakla kapanmış oluşu, önemsenmeyen mezarlık alanlarının tahribatına örnek olabilir. Kırsaldan farklı olmayan kenar mahallelerin mezarlık alanı olarak çok

yakın döneme kadar kullanılan bu tarlalar ekilip biçilmediği halde, mezarların bakımı da yapılmamaktadır.

Kırsaldaki mezarlık alanları da kırsalın yerleşmeleri gibi kentin kontrolünden uzak, kentle olan ilişkilerinden dolayı kentin yeniliklerine açık ama geleneksel varoluşundan vazgeçemeyen bir tarza sahiptir. Kimi mezarların dromoslu kimilerinin dromossuz oluşu her ne kadar ekonomik sebeplere bağlanabilirse de mimari tercihlerin inşaat kolaylığı ile alakalı olduğunu düşünüyoruz. Kenti kuranların birçok yerden devşirildiği düşünülürse oluşan melez kültürün ürünleri de çok çeşitli olacaktır. Nitekim farklı gömü şekillerinin aynı mezar içerisinde görülmesi bu melezleşmeye bağlanabilir.

Her bireyin denk olmayan ekonomik gücü mezar yapılarına da yansımış, mezar inşaatlarında kendini belli eden unsurlara dönüşmüştür. Öyle ki yeraltı oyma mezarların yanında taş sandık mezarların varlığı ve dahası bu mezarlara bitişik basit toprak mezarların inşası bu ekonomik unsurların aynı alanda seyrini mümkün kılmıştır. Urne gömülerin oyma kaya veya örme taş mezarların içerisinde görüldüğünden bahsetmiştik. Aynı gömü şeklinin basit toprak mezarlarda da görülmesi ekonomik durumu farklı olan benzer etnik yapı ya da inanca sahip bireyleri işaret ettiği söylenebilir. Meskenleri gibi mezar iskânları da ancak kendi aralarındaki küçük nüanslarla ifade edilebilen halkın sahip oldukları, krali inşaatlarla karşılaştırılamayacak kadar sadedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

URARTU KIRSAL-KENT DENGESİ

Urartu mimarlığında yerleşmeleri oluşturan konut birimlerinin birbirine benzemesi veya benzememesi durumları birçok nedenle açıklanabilir. Yerleşmeyi inşa edenlerin nitelikleri kadar coğrafi şartların da dikkate alınarak yerleşme özelliklerini tanımlamak doğru olacaktır. Gereksinmelerden ileri gelen konut yapımını gerçekleştirebilmek için belirli bir bilgi birikiminin varlığını kabul etmek şarttır. Yapılacak konutun yerinin seçimi, yapı malzemesinin sağlanması, konutun genel görünümünün saptanması, konut içi planın sosyo ekonomik yapıya uygun biçimde tertip edilmesi, ardından konut eklentilerinin kendi yapısal düzeni içinde oluşturulması, bilgi, beceri ve yeteneklerin birlikte kullanılmasıyla mümkün görünmektedir.

Aynı halk toplulukları bünyesinde aynı birikim ve çevresel şartların bile farklı konutların ortaya çıkmasına engel olamadığı aşikardır. Birbirine benzemeyen konutların her ne kadar coğrafi ortamların farklı fiziksel koşullarından ve farklı ihtiyaçlardan hareketle temellendiğini söylesek bile toplulukların kültürel birikimlerini ifade eden geleneksel yapının etkilerini de dikkate almak gerekir. Coğrafi şartların ileri sürdüğü fiziksel özelliklerin geleneksel konut anlayışıyla uyum içerisinde hayata aktarımı, yerleşmenin işlevinin değişmeden süregelmesini sağlamıştır.

Van Gölü Havzası'nda bilinen kır ve köy yerleşmelerini teşkil eden konut, ağıl, ahır, ambar ve hatta yayla çadırlarının günümüzdeki örnekleri öncüllerinden çok da farklı değildir[160]. Modern yapı malzemeleri bir kenara bırakıldığında kullanılan kerpiç, taş ve ahşap elemanlar değişime uğramadan günümüzde de kullanılmaktadır. Yine de denilebilir ki yangın, istila ve depremler neticesinde yerleşimcileri tarafından terk

[160] Yerleşme, "tabiat, insan ve onun eserlerinden meydana gelen bir mekan parçası" olarak tanımlansa da sadece üzerinde yaşanılan bir mekan parçası olarak anılmamalıdır. İçerisinde özel ve uzak ilişkileri, belli bir iş gücünü, sosyal kuruluşları, kültürü bulunan bir hale dönüşmüştür (Geray 1968:2). Yerleşme hususu, insan topluluklarının barınaklarını, oluşturdukları çevreyi, insan yaşantısının ve eylemlerinin oluşturduğu alanın tümünü kapsayan bir kavramdır.

edilerek kullanılmaz hale gelen yerleşim alanlarında sonradan inşa edilen konutlar, zamanın ve yeni yerleşimcilerinin katkıları ile hep ileri doğru evrilmiştir. Fiziki faktörler, insan unsuru ve kültür düzeyi temel anlamda bu evrilmenin başat unsurlarıdır.

Van Gölü Havzası'ndaki fiziki şartların şekillendirdiği insan ve kültürünün ürünü olan yerleşim birimleri de Urartu'dan bugüne kadar ciddi bir değişim geçirmemiştir. Çevreye uyum sağlamaya çalışan yöre insanı, değişmeyen coğrafi koşullar neticesinde konutlarını halen aynı malzemelerden inşa etmektedir. Edindiği kültürel birikimin gelenekselleştirdiği yaşam tarzının sürdürülmesindeki ısrarın sebeplerinin başında coğrafi ortamın değişmez gücü gelmektedir.

Coğrafi zorlukları alt edebilen yerleşimciler, zamanın getirdiklerine uyum sağlayarak kentlerin evrimini gerçekleştirmişlerdir. Kurulan Urartu kentlerinin iskân alanları, Urartu öncesinde de fiziksel ve ekonomik varlığını devam ettirebilecek özellikleri barındırmışlardır. Dolayısıyla Urartu'dan günümüze iskân gören alanların yerleşimcileri farklı olsa da hayatları büyük değişimler göstermemiştir. Coğrafyanın izin verdiği elverişli şartların korunduğu alanlarda evrilen kültürel birikimler iskân alışkanlıklarının sürekliliğini sağlamış olmalıdır. Öyle ki Van Ovası'nda kurulan Tuşpa'nın, Erçek Ovası'nda kurulan Anzaf'ın, Muradiye Ovası'nda kurulan Körzüt'ün, Gürpınar Ovası'nda kurulan Çavuştepe'nin yerleşim alışkanlıklarını devam ettiren modern yerleşmelere tanıklık edebiliyoruz. Kent olmanın gereklerini yerine getiren Urartu yerleşmeleri ile bunların yakınında yer alan günümüz iskân birimleri, coğrafyanın dayattığı aynı tarımsal potansiyelden de faydalanmışlardır. Sitadelleri olmadan köy yerleşmesinden farksız Urartulu birimlerin bugünkü benzerleri de kent olabilmek için kamusal yapılara ihtiyaç duymuşlardır.

Köy toplumlarından daha farklı bir toplumu barındıran kentler gerek idareci sınıfın varlığı ve gerekse dinsel öğeleri bünyesinde toplaması sebebiyle gelişigüzel yerleşmeler olmaktan uzaktır. Planlı ve kontrollü bir imar sistemi içerisinde oluşan ve gelişimi öngörülen kentler hangi devletin aidiyetinde olursa olsun kendi kırsalından, başka memleketlerden ve zorunlu nüfus yerleştirmelerinden payına düşeni almıştır. Bu

kentlerin, kırsalından tamamiyle ayrılan en belirgin yanı merkezi erk eliyle yapılmış kamu binalarının varlığıdır. Urartu için tanımladığımız kentin birimleri arasında yer alan tapınak, krali depolar ve idari yapıları kentin kamu yapıları olarak ele alırsak Urartu kırsalının farkına dikkat çekebiliriz[161]. Güncel bir tanımlama da kent hususunda kamu binalarının varlığını, nüfusun idaresi için öncelikli olarak ele almıştır. Kentin alan büyüklüğü yerine nüfus yoğunluğunu temel alan tanımlama yerleşmenin idareci tarafından planlanarak kurulmuş olmasını yerleşmenin adlandırmasına yeter bulmuştur (Göney 1984:1).

Hinterlandları ile sıkı iktisadi ve kültürel ilişkiler içerisinde bulunması icap eden kentlerin büyüklük ve önemini iktisadi alanlarının ve kültürel etki alanlarının genişliği ile değerlendirebiliriz. Muşaşir'i kültürel etki alanı geniş bir kent olarak ele almak ne kadar yanlış olmayacaksa her Urartu krali kentini de iktisadi ve kültürel anlamda geniş alanlara hükmeden kentler olarak değerlendirmek uygun olacaktır. Kırsalın üretemediklerini temin eden ve kırsalda üretilenlere ihtiyaç duyan hiçbir kent kendi kendine yeterli olamamış[162] aksine çevresindeki sahaların çeşitli hizmetlerinin odağı durumunda varlığını devam ettirebilmiştir. Karşılıklı olan bu hizmetlerin etki ettiği alanlar ne kadar büyürse kentin önemi de o denli artan bir seyir izler (Göney 1984:3). Urartu kırsalı ile krali kentleri arasında birbirini tamamlayan bir köprünün varlığı "karşılıklı fayda ilkesiyle" açıklanabilir.

Urartu kurulmadan önce de bölgede bulunan halklar, bahsettiğimiz kültürel birikimleri kendi olanakları ve güçleri nispetince kullanmışlardır. Urartu merkezi idaresi altına girmeden de tarla tarımı yapıyor, hayvan sürülerini otlatıyor, yaylalara çıkıyor, çanak çömlek yapabiliyor, maden işleyebiliyor, ihtiyaçları için ürün depolayabiliyor ve silahlı güçleriyle korunabiliyorlardı. İklim ve coğrafyanın hayata yansıyan çetin şartlarını ehlileştirmek zor ve sınırlı olsa da bu halklar yaşamlarını

[161]Şehir kavramı ülkelere, zamana, uygarlık düzeyine, sosyal yapıya, coğrafyaya hatta kişisel görüşlere göre değişmekle beraber bunun değişmeyen yönü kırsal yerleşme kavramının karşıtı olması ve öyle de kalmasıdır (Emiroğlu 1975:126-127).

[162] Kendi kendine yeten küçük ekonomiler tabiatı tahrip etmiş, hayvancılık ve ormancılık yaparak birçok alanı çıplaklaştırmış ve verimli toprakların akıp gitmesine sebep olmuşlardır. İlginçtir ki kentlerin ayakta durabilmeleri bir anlamda bu kapalı iktisadi hayatların sürekliliği ile mümkün olmuştur (Selen 1945:104)

idame ettirebilecek kadar başarılıydılar. Bugün bile aynı başarının daha az gayretle mümkün olmadığı kırsal alanların varlığı bilinmektedir. Doğu Anadolu kırsalında yaşayan ve dağınık kompartımanlar arasında kendine yetebilen halkların merkezi erk altında anılması ilk kez Urartu Krallığı ile mümkün olmuşsa bile bu çok çetin ve kısa süreli olmuştur. Krallık, Van Gölü Havzası'ndan ve dahası Doğu Anadolu coğrafyasından çekildiği vakit Urartu'dan önce var olan kırsal yerleşmelerin halkları yaşamlarına devam etmiş olmalıdırlar. Kırsal yerleşmelerin özel sayabileceğimiz bazı durumları, bu yerleşmelerin kentlerden daha uzun ömürlü olmalarına nedendir.

Göç alan, aldığı göçlere dayanamayarak yapısı zarar gören, istilalara uğrayan, savaşlar neticesinde ihtişamını kaybeden ve hatta yok olan kentlerin kırsal yerleşmelerden daha cazip ekonomik birikimlere sahip oluşu kaçınılmazdır. Sitadeli ve aşağı yerleşmesiyle kent olarak ele aldığımız Urartu krali merkezleri, hem merkezi erkin temsilcisi hem de çevresindeki hayatın ekonomik garantisidir. Krallığın sunduğu hizmetler ile tarımın daha sistemli ve zahmetsiz yapıldığı ve üretimin kırsala göre daha verimli olduğu bu merkezlerin krali depoları ile basit bir köy konutunda yer alan siloları karşılaştırmak olası değildir. Yine de sitadelin yüksek ve tahkimatlı duvarları ardında korunaklı halde bulunan depo odalarının savunulması daha zordur. Kentlerin savunması her ne kadar da güçlü sur duvarlarının ve askeri güçlerin varlığı ile garanti altına alınmış görünse de, kırsalın basit konutları, kentlerden daha uzun süre varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu durumda alışkanlıkların daha uzun yaşadığı söylenebilir.

Kentleri istila etmeye ve yağmalamaya karar veren güç, yağma ve yıkım işini, karşısında bir tehdit unsuru kalmayana kadar devam ettirmiştir. Bu yıkım sonrası kentin yeniden yapılanması için çok güçlü bir ekonomi ve uzun bir zamana ihtiyaç duyulmuştur. Kırsal alanlar ve buralardaki faaliyetlerin sürdürülmesi, istilacıların beslenme ihtiyaçlarını giderebilmeleri için önemlidir. Kırsal yerleşmelerin tahrip edilmemesi bir anlamda kırsal yerleşmelerin, varlığını devam ettirebilmek için ödedikleri karşılık niteliğindedir. Birikmiş servet bakımından fakir ama günlük faaliyetleri ile belli bir süre istilacıların ihtiyaçlarını karşılaması mümkün görünen kırsal yerleşmeleri yok etme fikri, istilacıların zararına görünmektedir.

Kırsal yerleşmeler, kentlerin ekonomilerinin ayakta kalabilmesi için gerekli unsurlar olmasının yanında kentler olmadan da varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Urartu hanedanının Van Gölü Havzası'ndan ayrılışından sonra karakteristik olarak bölgede olduğunu bildiğimiz ve günümüzde de varlığını sürdüren kırsal yerleşmelerin herhangi bir merkezi erk tarafından idaresi hem kolay olmamış hem de hakimiyet altında tutulması önemli bir konu olmuştur. Devletin kırsaldaki faaliyetleri kontrol edebilmesi hem ekonomik olarak hem de güvenlik açısından menfaatine olan bir konudur. Osmanlı zamanında bile kontrolsüz kullanılan otlakların verimsizleşmesi sebebiyle, göçebe aşiretlerden bir kaçının İran topraklarına geçmesi, göze alınamayacak bir kayıp olarak görülmüştür.[163] Gerek ekonomik olarak ve gerekse bu ekonomik getirinin sürekliliğinin teminatı olarak addedilen, kimi zaman esir, kimi zaman zorunlu işçi, kimi zaman da kiracı olarak tanımlanan bir insan grubu vardır ki bazı istisnalar dışında hiçbir devirde bağımsız bir varlık olarak kabul edilmemiştir. En basit tanımlamayla köylü ve toprak, bir bütün olarak yeni gelen gücün mülkü olmuş, devletten devlete el değiştirmiştir (Tunçdilek 1986:40).

Kendi kendine yetebildiğini (Childe 1983:47)[164] söylemiş olsak da merkezi erkin idaresine ve imkanlarına ihtiyaç duyan kırsal yerleşmelerin uzun ömürlü olması,

---

[163] **"***Van Beylerbeyisine hüküm ki Saruhan beyin taht-ı eyaletinde kendüye tabi aşiretinden Haldi nam cemaat yukaru canibe gittükleri istima' olunmağın serhadde olan sultanlar İle haberleşüp cemaat-i mezbureyi talep edüp gerü kadimî vatanlarına getürdüp temekkün ettirmesin emr edüp buyurdum ki vusul buldukta öte canibin serhadinde hâkim olanlar ile bu hususu müşâvere edüp göresin zikr olunan taife ol canib reayasından olmayup kadimî Saruhan eyaletinden olup bu zamana dek hukuk ve rüsûmatların bu canibe edâ edegelmişler iken celâ-yı vatan edüp varup öte canib toprağında tavattun etmişler ise ol makule eğer bu canibe redd olmak lâzım iken sulh ve salâha muğayir kabul etmeğe sebep nedür bu hususa mukayyed olup mezkûrları gerü esbâb ve emvâli ve ehl ü ıyyâlleriyle sulh ve salâh muktezâsınca gerü kadimî yerlerine gönderesin sen dahi gereği gibi bu babda mukayyed olup tarafeynde mün'akid olan ahd ü emâna muğayir bir ferde iş ettürmeyüp ol canibden bu tarafa gelmek isteyenlere ruhsat vermiyesiz.***"*** Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defterleri No: 26, 28 safer 982/19 Haziran 1574 hüküm. No: 78 s.29

Açıklama olarak; Van Beylerbeyi'ne gönderilen bu hükümle Osmanlı tebaasından Halidi adlı aşiretin İran tarafına gittiğinden, beylerbeyinden aşireti tekrar getirip eski yerlerine oturtması istenmektedir. Eskiden beri bu topraklarda yaşadıklarından ve vergilerini bu tarafa verdiklerinden dolayı tekrardan yerleştirilmeleri emredilmektedir. Yine anlaşmaya aykırı olarak İran tarafının bu göçebeleri kabul etmesini de eleştirmektedir. Bu göçebe aşiretin bütün efradıyla getirilmesi, bu konuda İran ve Osmanlı arasındaki anlaşmalara uyulması emredilmektedir. Ayrıca bu hükümle, İran tarafından bu tarafa aşiretlerin geçişinin engellenmesi istenmektedir.

[164] Kendi kendine yetebilen köyler konusunda Childe ile aynı fikirdeyiz. Eserinde bu durumu; "*her köy kendine yeterliydi. Kendi yiyeceğini yetiştirip, tüm alet ve gereçleri, köyün bulunduğu çevreden sağlanabilen malzemelerden yapabiliyordu*" cümleleriyle ifade etmiştir.

sunulan hizmetlerin sürekliliği ile mümkündür. Kırsal yerleşmesini yitiren kentsel alanlar ne kadar varlıklı olurlarsa olsunlar yoksullaşmaya ve ihtişamlarından kaybetmeye mahkumdurlar. Urartu Devleti'nin kırsal alanlarda yol, sulama tesisleri ve tarla ıslah çalışmaları yaptığını yazıtlardan bilsek de kırsalın tamamlayıcı unsurları olan yaylakların işletimi ve korunması hususlarını aydınlatacak arkeolojik verilerden yoksunuz. Her ne kadar arkeolojik verilerden yoksunluğumuz bu alanlardaki arkeolojik kazıların yokluğundan kaynaklansa da günümüz verileri değerlendirildiğinde, Doğu Anadolu coğrafyasına hakim olmak isteyen hangi eskiçağ toplumu olursa olsun ekonomik dengeyi kurabilmek ve üretimin sürekliliğini sağlayabilmek için kırsalın ekonomisini canlı tutmak zorundadır. Kırsalın gerek güvenliği ve gerekse sunulan hizmetlerin sürekliliği sağlanamaz ise olacakları tahmin etmek için arkeolojik verileri referans almaya gerek olmadığını söyleyebiliriz.[165] Bu bağlamda Jak Yakar'ın[166] (Yakar 2011:124) Urartu öncesi kırsalını anlamada referans alınmasını salık verdiği İran yaylaları yerine Van Gölü Havzası'nda kurulan krallığın kırsal yaşantısının, çok uzağa gitmeden, günümüz Van Gölü Havzası'ndaki yaylalarında etüt edilmesini önermekteyiz.

Toprak işletim sisteminin, Hititlerden Selçuklulara kadar, Selçukludan günümüze önemli bir değişikliğe uğramadan geldiği Anadolu topraklarında, günümüz teknolojik gelişmelerini bir kenara bırakarak kırsal yaşantıyı değerlendirmemiz kolay olacaktır. Özellikle Doğu Anadolu coğrafyasında binlerce yıldır değişmeyen iklim yapısının ve aynı coğrafyanın, kırsal yerleşme alışkanlıklarında ne denli önemli değişiklikler yaratmadığını görmek şaşırtıcı değildir.

Köyler kendi kendilerine yetmek tabirini tam anlamıyla karşılarlar. Tarla ve bahçe ziraatiyle beraber hayvancılık ve ormancılık gibi bütün tarım işlerini, iş bölümüne bağlı olmadan her köylü ailesi yapar (Selen 1945:100). Daha da dar bir kapsamla diyebiliriz ki; nüfusun az olduğu, toprakların nüfusa yettiği, nüfusun toprakları işleyebilecek kadar olduğu köy yerleşmeleri kendi kendilerine yeter.

[165] Konar-göçer aşiretlerin dağlık alanlardaki varlığı ile buraların üretim potansiyeli ekonomiye katılmış olmaktadır. Ayrıca Osmanlı'nın uyguladığı gibi dağlık alanlarda yer alan sınır bölgelerinde otlak ve tarla sahibi yapılan aşiretler buraların güvenliğinin de sağlanması hususunda etkili olmuşlardır

[166] Şayet anlaşılması gereken dönem Urartu Krallığı'nın kurulmasından öncesini kapsıyor ise, bu dönemde Anadolu'nun bu bölgelerindeki yerel güçlerin kimlik ve yapılanmalarına ilişkin pek az şey bilindiğinden, Urmiye'nin güneyinde konuşlanan Mana Krallığı karşılaştırma yapmak için en uygun modellerden biri olabilir.

Urartu açısından bakıldığında, kentlerin kurulumu bittikten, özellikle aşağı yerleşme konutları inşa edildikten sonra, nüfusun kente yerleştirilmesi mümkün görünmemektedir. Argişti oğlu Rusa döneminde aşağı yerleşme konutlarında standart bir uygulamadan bahsedebilsek bile yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla kurulan kentin ilk birimlerinin aşağı yerleşmenin meskenleri olduğu görülmektedir. Yıllar süren inşaat evresi için gerekli olan iş gücü getirilen esir nüfusla sağlanmış olmalıdır. Dolayısıyla kentin ilk yerleşimcileri bu esir nüfus olabilir. Esir nüfusun kentin inşası sırasında iskânı planlanmış ve kırsal ile ilişkisi başlamış olmalıdır. Kentlerden önce kırsal nüfusun kontrol altına alındığını düşünürsek yaylak ve kışlaklarda barınan ve tarımsal ekonomiyi ayakta tutan kırsal yerleşimcilerin merkezi erke bağlanması hususuna önem verilmiş olmalıdır. Aksi halde kentlerin inşa edilmesi ve ihtişamının sürekli kılınması için gerekli olan hinterlanttan mahrum bir sistemin en baştan ekonomik olarak varlığı mümkün görünmemektedir.

Kenti besleyen ana damarları tıkamak elbette ki istenen bir durum olmasa da kırsal alana sunulan hizmetin eksikliği ve daha kötüsü kırsalın hiçe sayılması devletin genelini etkileyecek olumsuz neticeleri de beraberinde getirmiş olmalıdır. Keza Osmanlı zamanında 16. yüzyılda bozulan kırsal alan yönetiminin neticelerinden biri olarak gösterilen Celali İsyanları, Osmanlı'nın, kır nüfusunu yeniden faal ve üretken hale getirmek ve düzenlemek için çaba göstermesini gerektirmiştir. Öyle ki kanunlarla bu işleyişin devlet güvencesine alınması zorunlu olmuştur. Her ne kadar da kır yerleşmelerinin düzene alınması için çabalanmış olsa da düzene alınarak varlığını korumuş ve günümüze değin gelen köylerin sayısı çok azdır. 16. yüzyılın yıkıcı etkileri tüm Anadolu coğrafyasında ciddi kargaşalara neden olmuş ve bu çalkantılar 19. yüzyıl içerisinde durulmaya başlamıştır. Yıkımlar sonucu çehresi değişen kırsal alan yerleşmelerinin günümüzdeki vasat halini alması bile ancak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde mümkün olmuştur (Tunçdilek 1986:63,76). Köy altı yerleşmelerin ve köylerin yer aldığı kırsal bünyenin yıkım sonrası etkileri ancak giderilebilmiştir. Bu durumu Urartu'nun merkezi idaresi altındaki kırsal alan için değerlendirecek olursak Urartulu yöneticilerin kırsal alanlarda var olan üretimin sürekliliğini sağlamak için epey gayret sarfetmiş olabileceklerini söylemeliyiz. Aksi durumda, Urartu'nun son dönemlerinde, göçlerle artan nüfusun kontrol edilemeyişiyle kentlerin

kalabalıklaşması, kırsal alanların sistemli kullanılmayışı ile işlevini yitiren tarımsal alanlar ve otlakların kullanıcılarının yer değiştirmesi ve böylece ortaya çıkan iç karışıklık ve nihayetinde Urartu'nun dışardan gelebilecek etkilere karşı zayıf ve açık oluşuyla gelen yıkımı açıklayamazdık.

Özellikle Urartu merkezi coğrafyasında, kır ve kent yerleşmelerinin birbirinden ayrı birimler olmadığı (Faroqhi 2014:14), aksine birbirini tamamlayan bir sistemin parçaları (Tunçdilek 1986:89) olduğu kabul edilmelidir. Van Gölü Havzası'ndaki kentlerin iskânında hemen her kentin kuruluşunda etkin rol oynayan unsurlar müşterek olsa da bölge insanının geleneksel bilgi birikimi, Urartu ile yeni bir kültürün varlığını ortaya koymuştur. Urartulu kent kurucularıyla beraber şekillenerek ortaya çıkan modelin ise coğrafyanın sunduklarıyla hayata tutunduğunu görmekteyiz. Tüketim fazlası ürünün yani artı kalan ürünün depolanma ihtiyacının karşılanması kentlerin sürekliliğini de karşılar nitelikte olduğundan Urartulu, coğrafi koşulları yumuşatmaktan başka seçeneği olmadığını bilmekteydi. Hakim olması gereken toprakların coğrafi özelliklerini tanımadaki ve kabullenmedeki başarısı, bu getirileri hayata aktarmasındaki ustalıkla açıklanmalıdır. Krallığın çekirdek bölgesi olan Van Gölü Havzası toprak örtüsünün neredeyse tamamının altı, ustalıkla işlemek zorunda olduğu, bazalt ve kalker kayaçlardan müteşekkildir. Bölgede ayakta kalmaktan kasıt coğrafyaya hükmetmek olduğundan Urartu'nun kentlerini planlarken kullandığı yapı malzemesi konusunda seçme şansının olmadığı bir gerçektir.

Urartu kentlerinin yönetici eliyle, dahası birer krali proje kapsamında inşa edildiğini kabul etmekteyiz. Alt yapısı çözümlenen yerleşmelerin sürekli hizmete ve kontrole ihtiyaç duyacağı varsayılırsa ekilen arazilerdeki ürünün cinsinden, yolların işlerliğine, meskenlerdeki asayişin sağlanmasından kırsal nüfusun sahadaki güven ihtiyacına, dinsel unsurların baskı aracı olarak kullanılmasından sınıfsal farklılıkların yer aldığı tebaanın memnuniyetine kadar birçok işin aynı anda işlerlik kazanacağı garantilenmiş olmaktadır. Tüm gücün tek bir elde toplanması demek olan anlayış belki de dağınık öbekler halinde yaşayan aşiretleri kontrol altına almaktan çok belli miktarlarda verilen işgücü, asker ve ticari meta ile bu toplulukların yaşamalarına izin vermek demekti. Yoksa başlarına kim ya da hangi devlet gelirse gelsin kendinden

başkasını tanımayan ve kendi geleneksel metotları ile yaşamlarına devam eden yerleşimciler-aşiretler, sürekli olmak kaydı ile güç kullanılarak bile, kolay kolay ortak bir paydada buluşturulamamışlardır.

Urartu krali kentlerinin ticari anlamda bir bağ içerisinde olduklarını varsayarsak hinterlandlarının da bu ilişkiden fayda sağladığını düşünebiliriz. Günlük kullanım eşyalarının Urartulu teknoloji ile hayata sunulmasının yanında MÖ I. bin Anadolu'sunun gereği olarak diğer yakın devletlerle de ticari ilişkilerin sürdürülmemesi için bir sebep görünmemektedir. Kaldı ki güneybatıdan ve batıdan geldiği açık olan malların kullanılması ve benzerlerinin yapılmasını ticaretten başka bir süreklilikle açıklamak kentleşmenin evrimine bir nokta da ters düşmektedir. İlgi odağı olan kentlerin cazibesinin kır sınırlarının ötesine taşınmasının Urartu'nun başka yerlere yaptığı yağma seferleriyle olduğunu düşünmektense Urartu'nun devlet olarak ticari faaliyetler yürüttüğünü kabul etmek diyalektiğe daha uygundur.

Kırsalın ihtiyaçlarını karşılayamayacak derecede kırsala yabancılaşan kentlerin devlet genelinde neden olduğu yıkım tartışmasızdır. Kırsalın istediği malzemenin kentlerdeki zanaatkarlar tarafından yapılamaması kırsal faaliyetlerin aksamasına, tarıma ayrılması gereken zamanda kırsal yerleşimcinin kendi kendine yetmeye çalışmak için alet edevat üretmesine neden olacaktır. Bu durumda ortaya çıkan manzara kırsaldaki yerleşimcinin ilkel ve kentleşmeyi yaşamasından evvelki döneminden daha kaba saba aletleri kullanmasıyla açıklanabilir. Kırsalını kaybeden kent ile kentinden soyutlanmış kırsalın neden olacağı kaosun getireceği felaket yıkımla neticelenmiştir.

Genel bir ifade ile diyebiliriz ki eskiçağda Anadolu'da kurulan devletlerin tarih sahnesine çıkışı aşamasında olduğu gibi yıkılması aşamalarında da kırsal alanın durumu önemli bir rol oynamıştır. Refah içerisinde yaşamını devam ettiren bir kırsal alana sahip olmayı başarabilmiş devletlerin genel durumu da olumlu bir şekilde gelişmiş aksi durum da ise iç karışıklıklar, iktisadi hayatın bozulması ve göçler kaçınılmaz sonuçlar içerisinde yer almıştır.

Bu bağlamda Argişti oğlu Rusa döneminde, kurduğu kentlerin yanında eklemelerle genişleyen seleflerinin kentlerinin Van Gölü doğusunu iskan açısından tercih edilen alanlar haline getirdiği söylenebilir. Sürekli göç aldığını düşündüğümüz kentler iskân kapasitesinin üzerine çıkınca planlama bozulmuş, kontrol mümkün olamamıştır. Kontrol edilemeyen kentin kırsal ile bağının kesilmesine sebep olarak göç ile gelenlerin kentin dışına yerleşerek oluşturdukları kalabalık güruhu işaret edebiliriz. Getirilen esir nüfusun yerleştirildiği birçok merkez de gelen yeni göçleri kaldıramamış olmalı ki hanedan bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Savaşarak terk ettiğine dair izlerin olmayışı planlı bir çekilmeyi işaret etmektedir. Kaldı ki kırsalına ulaşamayınca kentlerini de besleyemez duruma gelen krallığın kontrol edebileceği daha küçük alanlara çekilmesi hükmünü bir süre daha sürdürmek için aldığı önlem gibi algılanabilir.

SONUÇ

Van Gölü Havzası, her ne kadar da iklimindeki ılıman unsurları bölge insanına daha yaşanılır bir coğrafya yaratmak için kullanmış olsa da mevcut durum, teknolojinin bile üstesinden gelemediği zorlukları barındırmaktadır[167]. İnsan eliyle yapılanı her sene bozacak kadar iddialı bir coğrafyada var olabilmenin temelinde, doğaya hükmedecek sürekliliği sağlayabilmiş olmak gelir. Yerleşik bir düzen kurmaktan daha da zoru düzenin devamını sağlayabilecek gücü elinde tutabilmektir.

Urartu iktisadi hayatının temeli olan tarımsal üretimin gerçekleştiği tarla ve otlaklara hayat veren kar ve yağmur suları aynı tarla otlaklara su taşıyan kanalın yapısını tahrip etmekte, su biriken göletin duvarını yıkmakta bazen de toprağın altındaki kaynak suyun yatağını değiştirip farklı bir yerden yerüstüne çıkmasına sebep olmaktadır. Birçok sebebi olmakla beraber Göl'ün su seviyesinin artışı ile su altında kalan tarım alanlarının ve yerleşmelerin müsebbibi yine bu yağmur ve kar sularıdır. Aynı yağışların eksikliği hayatı durma noktasına getirir ki bu eksiklik yeni yaşama alışkanlıkları oluşturmuştur. Mevsimsel kültürlerin oluştuğu coğrafyada kontrol altına alınmayan her üretim aşaması yaşam döngüsünü kıracak kadar etkili yıkımları getirmiştir.

Suyun yükselmesi ile alakalı olarak planlama hatası gibi görülen Van Gölü kıyı kesimine yapılan Urartu iskân yatırımlarının gerekçesi yine coğrafi altyapı ile ilişkilidir. Dağları dikine yararak akan ve Van Gölü'ne ulaştıkları noktalara taşıdıkları alüvyonları biriktiren derelerin oluşturduğu verimli kıyı arazileri zirai tarımın zorunlu alanları olmuştur. Bu nedenle yerleşmelerin kuruluşunda tarımsal potansiyeli yüksek düzlüklere hükmedebilir oluşu esas alınmıştır.

Yerleşmenin büyüme hızı ve sınırları bahsi geçen ovaların tarımsal potansiyeliyle orantılı olarak planlanmış olmalı ki sistemli bir iskândan bahsedebilelim. Yerleşme, artan nüfusunu geçindirecek derecede yeterli olan tarım alanlarına bağlı olarak

[167] Konu hakkında teferreuatlı bilgi için bkz. Yücel 1960:35.

büyümüş ve gelişmiştir. Dolayısıyla Van Ovası'nın tarımsal potansiyeli Tuşpa, Toprakkale, Kalecik, Kavuncu, Kevenli yerleşmelerinin ihtiyaçlarını karşılayacak nicelikte olmalıdır. Gürpınar Ovası'nın tarımsal potansiyeli Çavuştepe'yi ve Norgüh'ü, Erçek Ovası'nın tarlaları Anzaf'ı, Gevaş-Gürpınar arasındaki alanlar Zivistan'ı, Muradiye Ovası Körzüt ve Keçikıran'ı, Adilcevaz Ovası Kef'i, Tatvan batısı arazileri ise ancak Tatvan yerleşmesini istihdam edebilecek kadar yeterlidir. Göl'ün güneyindeki dağlık alanlarda yer alan düşük potansiyelli zirai alanlar krali bir kenti besleyemeyecek durumdadır. Bu nedenle şimdiye kadar krali bir kent ya da daha öncesinden bir aşiret merkezi tespit edilmiş değildir. Günümüzde bu dağlık arazide keçi yetiştiriciliği yapan aşiretlerin varlığı söz konusu iken arazinin engebeli yapısı Urartu döneminde de bölgenin iktisadi hayatını şekillendirmiş olmalıdır.

İskân edilecek yerleşimcilerin başında Havza'nın asli unsuru aşiret oluşumlarının geldiğini söylemekte bir beis yoktur. Bölgenin kompartımanlar halindeki parçalı arazi yapısı bu parçalı araziye uyum sağlayarak yaşamını devam ettiren toplulukları da şekillendirmiştir. Asur yazıtlarında geçen krallıkların bu toplulukları işaret ettiği düşünülürse bahsi geçen krali kentlerin de bu toplulukların kırsaldaki merkezleri olduğu kabul edilebilir.

Bahsi geçen toplulukların kan bağıyla birbirine bağlı ve genelde dışarıya kapalı ilişki sistemlerini idare eden bir reislerinin olduğu görülmektedir. Aşiret tanımlamasıyla hayat bulan bu topluluklar ortak tehlike karşısında birlikte hareket edebilse bile geleneksel yapılarından vazgeçip, idari bir mekanizmayı merkezi bir devlet yapısına evriltmekten yoksundurlar. Bu nedenledir ki Uruatri ve Nairi gibi iki federasyonun aşiretleri birleşip tek bir konfederasyon adı altında merkezi bir devlet yapısı kurmuş olamazlar. İskânın temel unsuru olan nüfusu temin etmek I. Sarduri'nin bu aşiretleri zorla tahakküm altına almasıyla başlamış olmalıdır.

Aşiretleri iskâna tabi tutmaktan daha da önemlisi bu toplulukları kontrol altına alabilmek olmalıdır. Gerek yaşayış biçimleri ve gerekse yaşayışlarını temellendiren iktisadi uğraşları nedeniyle sürekli yerleşik olamayacak kadar hareketli olan aşiretlerin yazın yaylalarda kışın ise ovalarda sürdürdükleri yarı göçebe hayat biçimi iskânın

gerekleri arasında yer alır. Hayvan sürüleriyle Havza'nın geniş otlaklarında mevsimlik göçler yapan yarı çiftçi ve yarı çoban aşiretler coğrafyanın şekillendirdiği yaşam biçimleri ile iskânın kırsaldaki vazgeçilmez unsurlarıdır.

İktisadi faaliyetlerinin ismi yaylacılık, iskân yerleri yaylalar, iskân birimleri çadırlar ve kendileri yarı göçebe olan bu aşiretler, hem yüksekteki yaylaların ekonomiye katılımını hem de sınır sayılabilecek bu alanların savunmasını gerçekleştirecek bir yapıya sahiptirler. Hem ekonomik hem de güvenlik anlamında fayda sağlayabilecek bu iskâncıların yazlık iskânları çadırlar veya büyük boyutlu işlenmemiş taşlarla inşa edilmiş meskenler şeklinde tarif edilebilir. Hayvanlarıyla birlikte pastoral bir hayatın parçası olan ve yerleşik iskânın kurallarına uymakta zorlanan bu yarı göçebe aşiretlerin kontrolü her dönem zor olduğu gibi kaybı da tercih edilmemiştir. Hayvanlarına taze otlaklar bulmak için uzun mesafeler kat edebilen bu topluluklar, kullandıkları otlaklar için kira, vergi ödemiş, asker vermişlerse de, sınır bölgelerindeki yaylaların kontrolü daha önemli bir durum arz ettiğinden, çoğu zaman önemli imtiyazlar edinmişlerdir. Otlakları bedelsiz kullanım izni, vergiden muaf olma Osmanlı'dan bildiğimiz imtiyazlar olsa da Asur kralı Esarhaddon'un kızını İskit kralı Bartatua ile evlendirmesi belki de göçebe savaşçı aşiretlere verilen en mühim imtiyazlardandır.

Yarı göçebe aşiretlerin asıl uğraşları olan hayvancılık ve uğraşlarını devam ettirebilmelerinin gereği olan göç, Demirçağ öncesi toplulukların Anadolu'ya getirdiği bir yaşam şekli olarak kabul edilse de, bölgede yaşanan kültürün belli bir dönemde Van Gölü Havzası'na gelmiş olduğunu söylemek yanlış olur. Hayvancılık yapan aşiretlerin değişmeyen bu yaşama alışkanlıklarını coğrafyanın şekillendirdiğini söylemek gerekir. Mevsimlik göç olarak tanımlayabileceğimiz yaylak ve kışlak arasındaki hareketlerin dahi kontrol altına alınması ilk önce göç yollarının güvenliğinin sağlanması ile mümkündür. Güvenli olmayan göç yolları göçebeleri başka otlaklara yönlendirebileceğinden, göç yollarının güvence altına alınması çok önemlidir. Ayrıca yarı göçebelerin mahsul tarladayken ovaya inmeleri ve hayvanlarıyla zirai alanları tahrip etmeleri göze alınacak bir ihtimal değildir.

İskâna direnen yapısıyla yerleşik hayata zorlanan göçebelerin merkezi güç zayıflayınca eski alışkanlıklarına geri dönüşleri çok hızlı olmaktadır. Sürekli hareket içeren hayatları atlı askeri birlikler oluşturmalarına olanak sağlayan göçebelerin iskânı ise kısa süreler içen gerçekleşebilmiş ve Urartu ile Asur arasındaki alanlarda ancak iki tarafın da menfaatine olduğunu düşündüğümüz tampon vazifesi görmüştür. Geçici iskânların amacı her ne kadar da bu toplulukları durdurmak veya yavaşlatmak olsa da savaşçı göçebe karakterinin gereklerinden yağma ve ganimet edinme, sürekli hareket ve ilerleme ile mümkün olmuştur.

Aynı karakter tüm eskiçağ devletleri için bir iktisadi gerekliliktir. Urartu'nun da farklı davranmadığı her yıl yaptığı yağma seferlerinden anlaşılmaktadır. Her yıl yapılan bu seferlerin ganimetleri arasında yer alan küçükbaş, büyükbaş ve binek hayvanlar yanında sürülüp getirilen insanlardan da bahsedilir. Özellikle Menua dönemiyle artan esir nakli kurulmuş kentleri ihya etme, yeni tarım yatırımları yapma ve yeni kentler kurmak amacı taşıdığından, kralların rutin işleri, seferlerin doğal sonuçları olmuştur.

Yeni Asur'un sistematik olarak uyguladığı esir nakli Urartu tarafından kopya edilmiş olmalı ki yazıtlarında binlerle ifade edilen esirler; kadın, erkek, çocuk, savaşçı, genç savaşçı, ihtiyar, genç, seyis, taşçı ustası şeklinde ayrımlanmıştır. Urartu iskânının temel eksiği olan insan gücü karşılandıkça, krallığın daha çok yerleşmeyi daha çabuk kurması mümkün olmuştur. Her türlü inşa faaliyetinde kullanıldığını düşündüğümüz esirlerin meslek ve beceri sahibi olanları zanaatlarını icra ederken vasıfsız olanları da farklı bir hayat sürmüş olamaz. Getirilen esir toplulukların, Urartu ülkesinde nerede ve nasıl çalıştırıldıkları esir ve köle oldukları gerçeğini değiştirmemiştir. Yine de özellikle Argişti oğlu Sarduri (II. Sarduri) döneminde getirilen çok sayıdaki kadın esirin Urartu toplumunda belirgin bir melezleşme yarattığı söylenebilir. Bu melezleşmenin neticesinde esir nüfusun bazı temel haklara sahip olacak kadar Urartu sosyal hayatı içerisinde yer aldığını söylemek mümkündür.

Aynı etnik yapıdan esirlerin farklı bölgelerde iskân ettirildiği görülmekte yine de bu esirlerin kendi kültürlerinden vazgeçmeyerek Urartu kültürü içerisinde maddi kalıntılarla ayırt edilebilir halde kaldıkları gözlenmiştir. Öyle ki Çavuştepe'de bulunan İskit sanatından koşum takımına ait kemik parçalar ve ok uçları ile Mana bölgesi halklarının izlerini taşıyan Zernaki Tepe'de yer alan ızgara planlı yerleşim, esir olarak getirilenlere özgü ürünlerdir. Kendi imalat ve inşaat becerilerini kattıkları Urartu kültürü de tıpkı biyolojik melezleşmede olduğu gibi çeşitlenmiş olmalıdır.

Esir olarak getirilmiş halkların sosyolojik yapı içerisinde sınıf ayrımına giden yolu kolaylaştırdığı, askerler, işçiler, zanaatkarlar ve köleler şeklinde ayrımların yazıtlarda yer aldığı görülmektedir. Bir önceki seferin esirlerinden seçilen askerlerin yeni seferlerde yeni esirlerin sürülüp getirilmesinde kullanılmış olması sistemin kendi içerisindeki sürekliliğini ifade etmektedir. Sistemin temelinde *askeri kontrolün sürekliliği* olduğu kabul edilirse, iskân için gerekli nüfus artışını sağlayacak ve işgücünün bu artışını kontrol edecek kaynakların esir politikası ile temini düşünülmüş olmalıdır.

Uygulanan iskân politikasının sürekliliği iktisadi gereklerin yerine getirilmesine bağlıdır. Urartu iskânının temel iktisadi yatırımını oluşturan tarımsal alt yapı, merkezi erkin elinde verimin sürekliliğini sağlayacak kadar ince hesaplanmıştır. İskân yerinin kurulumundan önce hayata geçmesi planlanmış zirai tarım alanlarının işleyişi aynı zamanda kurulan iskânın teminatıdır. İşleyen sistemin sağlamlığı verimin kontrol altına alınması ile ölçülebilir. Zirai tarımın hayata geçebilmesi için kurutulan bataklıklar, ıslah edilen tarlalar, inşa edilen göletler, açılan kanallar, kurulan bağlar, yapılan meyve bahçeleri ve oluşturulan ormanlar krallık tarafından yürütülecek kadar önemli icraatlardır.

İskânın yazıtlardaki geçerli başlangıç cümlesi olarak alabileceğimiz *"yer çoraktı ve hiçbir şey yapılmamıştı"* gerek seçilen alanın durumu gerekse gerçekleştirilen işlerin vurgusu bakımından krallığın konuyu ne kadar çok önemsediğini ifade etmektedir. Daha önce hiçbir şey yapılmamış olmasıyla öncülsüz kabul ettiğimiz

Urartu kentlerinin inşasına başlanmadan zirai alt yapısı hazırlanmakta ve bu sıralama tüm krali kentler için geçerliliğini korumaktadır.

> *"Bu kanalı açtım. Bu şehri surlarla çevirttim ve "Menua Kenti/* Menuahinili*" adını verdim. Orada hiç bir şey yapılmamıştı. Ahaliyi sürüp getirdim ve oraya yerleştirdim. Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa…"*(Dinçol-Kavaklı 1979: 19-23, no. 3; Payne 2006: 87, 5.2.22; CTU: 215-216, A 5-24).

Van Müzesi'nde bulunan Karahan Yazıtı'nda ifade edildiği üzere, daha önce hiçbir imar faaliyeti yapılmayan ve bomboş olan topraklarda kent kurulmuş, güvenlik sağlanmış, tarım için alt yapı çalışması yapılmış, kentte yaşayacak ahali başka bir yerden sürülüp getirilmiş ve kente yerleştirilmiş. Urartu iskân politikasını özetleyen yegane anlatım budur aslında..

Yine yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla devlet eliyle kurulan iskân yatırımlarından bağ, bahçe ve fidanlık gibi zirai alanların özel mülkiyeti ifade eden adlandırmaları bu alanlardan sorumlu görevlileri ve bu alanların verildiği ayrıcalıklı kişileri işaret etmektedir.

Elde edilen ürün için oluşturulmuş depoların krali bir nitelik kazandığı sitadellerdeki denetimli depo salonları iskânı devam ettirecek iktisadi gücün kayıt altına alınmış şekli olarak düşünülmelidir.

Benzer kayıtların sefer sonrası edinilen ganimet içerisinde sayılan hayvanlar için de tutulduğu kabul edilebilir. Binlerce küçük ve büyükbaş hayvanın sürülüp getirildiğinden bahseden yazıtlar aslında iskân politikasının nasıl işlediği hakkında da bilgi verir niteliktedir. Esir nüfusun hemen ardından bahsi geçen hayvanların ciddi bir ekonomik açığı kapattığı düşünülebilir. Esir nüfusun Urartu ülkesinde asker, çiftçi, zanaatkar ve köle olarak çalışacağı düşünülürse canlı hayvanlardan oluşan ganimetin, ister kralın envanterine geçsin isterse askerlere dağıtılsın eninde sonunda üretim döngüsüne katılacağı kesindir. Öyle ki askerlere verilen canlı hayvan ganimetinin,

sürülüp Urartu ülkesine getirildiği ve sefer harici zamanlarda askerin geçimini sağlamaya yönelik olduğu makul bir öneridir.

Bölgede yapılan yaylacılığın koyunculuk ve keçi yetiştiriciliği ile direkt bağı yazıtlara yansımasa da ganimet olarak alınan küçükbaş hayvan sayısının çokluğu dikkat çekmiştir. Hemen hemen büyükbaş hayvanların iki katı oranında sürülüp getirildiği ifade edilen küçükbaş hayvanların Urartu ekonomisini yönlendirecek kadar önemli olduğu söylenebilir. Kurban sunularında da nicelik olarak büyükbaş hayvanlardan çok olan küçükbaş hayvanların bölge coğrafyasına uyan üretim şartları, krallık tarafından iskânın tarımsal altyapısındaki faydaya dönüştürülmüştür. Post ve yün kumaş gibi hayvansal ürünlerin de kayıt altına alındığı tabletlerin varlığı, hayvancılığın oluşturduğu hammadde ekonomisinin önemine dikkat çekmektedir.

Hayvancılığın kontrol altına alınması üretiminin tahmin edilebilir dengelerde tutulmasıyla mümkün görünse de Havza'nın yüksek platolarında yapılan otlak hayvancılığı için bu durum geçerli değildir. Yine de yaylalara iniş ve çıkış şeklinde ifade edilen mevsimlik göçün yol güzergahının güvenliği sağlanarak hem sürülerin hem de ovadaki zirai tarım alanlarının üretim döngüsü korunmuş olur.

Tarımdaki üretim döngüsünün korunmasına ilişkin başat unsur yatırımlarla kontrol altına alınmaya çalışılmış sulama işlevidir. Bir anlamda bölge tarımındaki eksik unsurun su inşaatlarıyla giderilmesi, iskânın iktisadi gereğinin temini anlamına gelmektedir. Merkezi erkin kontrolündeki yatırımlar yine merkezi erk adına yürütülen iskân politikasını hayata geçiren ilk adımı ifade eder. Su inşaatlarının yapımı, bakımı ve övüncü tamamen krala aittir ki tanrıların kutsadığı icraatlar kralın adıyla birlikte geçer. Menua, yaptırdığı kanalın inşa ve destek bloklarına yazdırttığı adını koruyanların tanrılar değil de kanal boyunca dizilmiş köyler olmasını planlamış mıdır bilemiyoruz ama kanaldan sulamada, değirmen mili çevirmede faydalananlar, yakın döneme değin kanalın bakımını da üstlenmişlerdir.[168]

[168] 2012 yılında Menua Kanalı'nın çıkış noktasından itibaren Van merkeze geliş güzergahını takip eden bir inceleme ve araştırma gezisinde, kanalın geçtiği köyler boyunca yaptığımız mülakatlarda, kanalın kullanımıyla ve bakımıyla ilgili çeşitli gözlemlerde bulunduk. Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi kanalın yakın zamanlarda kullanımıyla ilgili köylülerin, özellikle bahar aylarında, toplanarak kanalın dolan,

Kanalların tarla, bağ, bahçe ve otlakların sulanmasından başka kentlerin içme suyunu da taşıdıkları görülür. Özellikle Erek Dağı'ndan inen su kaynaklarının Tuşpa kayalığına hareketinin kerhizlerle kontrol altına alındığı ve kayalığın dibinden yüzeye çıkan su kaynaklarının çeşmeler yapılarak Van Gölü'ne doğru alçalan eğimin kanalların inşaatında faydaya dönüştüğü söylenebilir.

Kentin kuruluşundan önce faaliyete geçmesi gereken altyapının çalışmalarını gerçekleştiren kralın kent planlamadaki ustalığı bir sanat adamı olmasına yetmez belki ama iskânın belli bir sıra izlemesi, sistemin genel geçer kurallara bağlı işlediğini anlatır. Bu noktada Urartu kentlerinin kuruluşundaki yatırımları kralların özel çabası, sistemi ise evrensel bir işleyiş olarak kabul edebiliriz (Mumford 2007:51).

Keşiş Göl (Rusa Barajı/Göleti) su inşaatının yaptırılması, Eğimin hesaplanarak akıtılan suyun Sıhke Göleti'nde dinlendirilmesi ve buradan Toprakkale, Van Ovası ve Tuşpa'ya kadar su ihtiyacının karşılanmasının amaçlanması günümüzde de farklı bir planlama ve mühendislik becerisine ihtiyaç duyulmadan kabul görmektedir. Bu planlama ve mühendislik başarısı içerisinde çok mühim bir oran madeni kullanma becerisine bağlanabilir. Özellikle demirin doğayı dize getirecek kalıplara sokulması iskânın tüm imal ve imar işlerini kolaylaştırmıştır. Havza'da, çok küçük rezervler halinde, günümüz işletme değerlerinin altında kabul edilen demir yataklarının yaygın oluşu, kentlerin kuruluşundaki kolaylığı ifade edecek kadar açıktır. Urartu döneminde büyük işletmeler olarak tanımlayabileceğimiz Van Gölü güneyindeki demir galerilerine günümüzde bile yenileri eklenmekte ve galeriler işletime açılmaktadır.

Krallığın denetimde olduğunu düşündüğümüz demir ergitme merkezlerinden çıkan ürünün her krali kent için ulaşılabilir oluşu iskânın her aşaması için önem arzetmektedir. Bu nedenle Çavuştepe gibi birçok kentin kendi maden işleme atölyeleri olduğunu önermek yanlış olmayacaktır. Küçük rezervlerin kentin ihtiyaçlarına cevap

tıkanan kısımlarını temizlediğini, bakımını yaptığını öğrenmiş olduk. Ayrıca 1960'lara kadar kanal boyunca sıralı değirmenlerin varlığından bahseden köylüler suyun akış debisinin çok yüksek olduğunu da hatta bir camışı götürebilecek kadar güçlü aktığını ifade etmişlerdir.

veremediği durumlarda, Balaban, Pürneşe gibi daha büyük işletmelerden yardım almış olabileceği düşünülebilir.

Altyapısı ve ekonomik döngüsü hazırlanmış iskân biçimlerinin krallık eliyle öncülsüz kurulduğunu, kimilerinin ise planlamadan yoksun bir şekilde Urartu kurulmadan evvel Havza'da var olduğunu görüyoruz. Bu plansız iskânın Urartu dönemiyle krallığa öykündüğü ve hatta kralın eliyle revize edildiğini söylesek bile birbirine karıştıramayacağımız iki farklı iskân biçiminin varlığından söz edebiliriz. Krali ve kırsal iskân biçimleri olarak ayrılabilen bu yerleşmeler Urartu iskân anlayışını coğrafya ve zamanının ötesine taşıyacak kadar evrensel olgular içermektedir. Van Gölü Havzası'nın Urartu dönemi boyunca ihya edilen alanları, coğrafyanın zorlu şartlarını aşacak kadar birbirinin devamı yaşamları yadsımamıştır.

Coğrafyanın zor ve çetin şartları her ne kadar da Asur, Hitit, Yunan ve Bizans kentlerinden farklı kentler inşa ettirdiyse de Urartu için bölgesel bir kent tanımı yapabilecek verilere sahibiz. Sitadelindeki kralı ve aşağı yerleşmesindeki halkı bir araya getiren Urartu kenti, yönetenin ve yönetilenin ortak çabasıdır. Etrafı surlarla çevrili sitadelinde saray kompleksi, tapınak kompleksi ve mezarları bulunan kentin bu bölümü ovadan yukarıda ancak halkına bakar vaziyette inşa edilmiştir. Aşağı yerleşmesinde yaşayan halkın her an üzerinde hissettiği kralın eli, tanrısal azametiyle güven ve aynı zamanda korku da verecek kadar göz önündedir.

İç ve dış ticari organizasyonlarla ve dinsel baskı unsuru olan faktörlerle hareket kabiliyeti edinen, bünyesinde idari, askeri, dini ve konumlu insanları barındıran, zanaatkarların profesyonel anlamda iş bölümüyle ürünlerini verdiği, tarımsal potansiyelini işleyen kırsal nüfusu olmadan adım atması mümkün görünmeyen, sürekli üretim için sürekli hizmet verilmesinin bir nevi garantörü olan yüksek sur duvarlarına sahip sitadeliyle halkına güven veren, dahası halkını doyuran, barındıran ve halkı için endişelenen yöneticilerin oturduğu görkemli meskenleriyle baştan aşağı planlanan bir mimari ihtişamıyla Urartu kentleri, sürekli çalışarak hizmet etmeyi doğaları olarak varoluş amacı kabul eden köle işçilerle kurulmuş olur.

Tuşpa, Anzaf, Körzüt, Keçikıran, Kevenli, Çavuştepe, Toprakkale, Kef ve Ayanis kentlerinin, sitadelleri ile tarım alanları arasına iskân ettirilmiş olduğunu düşündüğümüz halkı, işinden başını kaldırdığında surları, kuleleri, tapınakları ve devasa taş blokları ile kralın gücünü karşısında bulur. Yöneticinin halka yaptırdığı inşaatların yine halkın hizmetine sunulması kral ve tebaanın ortak menfaatleri olarak görülebilir. İskânın başarısı da bu ortak menfaatin sürdürülebilir olmasıyla mümkündür.

Tarım toplumu olduğunu ifade ettiğimiz Urartu'nun kentlileşme kriterleri çevrenin sunduğu iktisadi potansiyeli temel alarak oluşmuştur. Ekip biçen, üreten, ürettiğini tüketen ve tüketimini kontrol altında tutarak bir sonraki yılın ne getireceğinden emin olamayan halkın yaşadığı yer, en basit anlatımla bir köy yerleşmesini işaret eder. Sitadelin sunduğu altyapı ile tarlaları ıslah edilen, sulama sorunu çözülen, gerekli alet edevatı temin edilen, bir sonraki yılın tohumluğu depolanan, güvenliği sağlanan ve aynı zamanda sürekli çalışarak kralını memnun etmeye çalışan insanların yaşadığı yer artık köy olmaktan çıkmış bir Urartu kenti olmuştur.

Ovanın tarımsal potansiyeli, su kaynakları, ulaşım imkanları dikkate alınarak daha önce iskân görmemiş kayalıkları sitadellere dönüştüren, aşağı yerleşmesindeki halkının ürettiğini depolayabilecek büyük tesisler tasarlayan, halkına kralının yüceliğini unutturmayacak ve halkının ruhunu dizginleyecek tapınaklar yaptıran, bu yapılarının etrafını yüksek ve aşılmaz duvarlarla çevreleyen ve yaptırdığı bu duvarların ardında ikamet ederek inşaatlarıyla özdeşleşen Urartu kralının kurduğu iskâna kent diyebiliriz.

Van Gölü Havzası'nda ilk planlı kent iskânının Tuşpa olduğunu söyleyebiliriz. Urartu sonrası gördüğü tahribatın, bugüne eksik algılar ve farazi tanımlar getirdiğini düşünsek bile inşa yazıtları, sitadeli, surları, saray yapıları ve aşağı yerleşmesi ile eksik olan tapınak kompleksine bakılmaksızın denilebilir ki krallığın en erken kent iskânı Van kayalığı ve etrafına kurulmuştur. Ardından Anzaf kenti ile devam eden kent plancılığı, iktisadi hayatı düzene sokan hamlelerle hızlı bir ivme kazanmıştır.

Tek bir sitadeli, tapınağı, saray kompleksi ve depo odaları bulunan Anzaf'ın, nerdeyse krallığın başından hanedanın Van Gölü Havzası'ndan çekildiği döneme kadar, kronolojik verileriyle Urartu iskânını yansıttığı görülür. Sitadel bünyesinde yer alması gerekli iskân birimlerinin inşasında kayalığın topografyası inşaata hazır hale getirilmiş, ana kayaya açılan duvar temel yataklarının üzerine taş bloklar örülmüştür. Kullanılan taşların bir kısmının sitadeldeki yataklardan söküldüğünü Tuşpa ve Ayanis örneklerine bakarak söyleyebiliriz. Kalker kayalıktan elde edilen taşlardan daha zor işlenen gösterişli bazalt blokların da en yakın ocaktan getirildiğini düşünebiliriz. Bazalt blokların veya çok iyi işlenerek pürüzsüz hale getirilmiş kalker blokların duvarın dış yüzünde adeta kaplama malzemesi gibi kullanılması, estetik kaygıların çoğu yerde fayda unsurundan öne geçtiğini düşündürür.

Sitadeldeki mekanların yerleştirilmesi her ne kadar da kayalığın yapısına göre şekillenmişse de gerekli bölümlemelerin birbiriyle bağlantıları belli standartlar içeren bir planlama ürünüdür. Krali konutların, tapınak kompleksi, depolar ve hizmet alanlarına yakın tutulmadığını planlamada geçişlerin uzun koridorlar ve denetimli kapılarla sağlandığı görülmüştür.

Benzer denetimin kent ile kırsal arasındaki farkı da keskinleştirdiği görülmektedir. Aşağı yerleşme konutlarını çevreleyen sur duvarları, kente giriş çıkışı kontrol altına alan bir planlamayı işaret eder. Anzaf, Körzüt, Çavuştepe ve Ayanis sitadel kapılarında vurgulanan görkemin aşağı yerleşme kapılarında olup olmadığını bilemesek de surlara açılmış kapı açıklıklarından haberdarız. Şimdilik sadece Tuşpa ve Anzaf aşağı yerleşmelerine ait kapılardan bahsedebilsek de bu eksiklik tespitlerin sınırlı oluşuyla ilişkilidir. Bir taraftan da her kentin aşağı yerleşmesinin sur ile çevrili olduğu söyleyemiyoruz. Sitadel kapılarının ya da başka bir deyişle ana kapıların aşağı yerleşmeye bakar vaziyette planlanmış olabileceği kazılacak yeni merkezlerle netleşecek olsa bile Tuşpa, Anzaf, Körzüt ve Çavuştepe sitadeli kapılarının aşağı yerleşmelerine bakar vaziyette inşa edildiğini düşünüyoruz.

Sitadel kapılarının güçlü ve ihtişamlı duruşlarını tamamlayan kulelerin de savunmaya destek verdiği söylenebilir. Yine de Van Gölü Havzası'ndaki sitadellerde

birkaç örnek dışında kapı girişlerinin, direkt saldırıları yavaşlatacak çok bölmeli odalar ve ara geçişlere ihtiyaç duyulmadan inşası, krallığın merkezi bölgesinde oluşan güvenlik algısının mimariye yansıması olarak değerlendirilebilir.

Sitadelde yer alan saray kısmı, Havza'daki örneklerde ortak özellikler gösterir. Denetimli geçişlerin koridorlar ve içe açılan kapılarla sağlandığı yönetici/yönetim birimleri, sarayın gündelik işlerinin yapıldığı depo mekanlarından, tapınak alanından ve işliklerden mümkün olabildiğince uzak mesafeli tasarlanmıştır.

Sarayın depo mekanları saray içerisindeki gündelik işler kapsamında ele alınsa bile denetimli giriş ve çıkışların bu alanlarda da olduğu görülür. Krali depoların sistemli bir depolama işlevini yerine getirebilmesi için tasarlanmış inşa ve dizilim planları standartlaşmış bir uzmanlığın ürünüdür. Depolanan ürün, nereden geldiği, kimden alındığı, miktarı ve cinsi belli bir halde ölçeği belli kaplar içerisine konulmaktadır. Ürün miktarı ölçek işaretleriyle, içeriği ise çivi yazısıyla pithosların gövde ile boyun kısmı arasına işlenmiştir. Ürünün nereden, ne kadar ve ne amaçla gönderildiği veya alındığı da bullalar üzerine yazılmıştır. Tüm bu kayıt işlemleriyle depolardaki denetimin, krali bir tasarrufu işaret ettiği söylenebilir. Artı ürünün kayıt altına alındıktan sonra günlük tüketimin veya hesapsız ihtiyaçların da bu depolardan karşılanmış olabileceği sistemin büyüklüğüne bakılarak görülebilir.

Krallığın kontrolünde olduğunu varsaydığımız keramik atölyelerinin ihtiyaç fazlası için ürettiği Ayanis keramik depolarından hareketle söylenebilir. Depolanan kapların salt kırmızı boyalı mallardan ibaret olmadığı, kahve, devetüyü ve krem astarlı kapların da depolandığına bakılırsa sarayın keramik depolarının sadece saraya hizmet etmediği düşünülebilir. Ayrıca IX nolu alanda ortaya çıkarılan keramiklerin tümlendiği zaman 8000 (Erdem 2014:150) gibi büyük bir sayıyı vermesi de fikrimizi destekler.

Anzaf ve Çavuştepe'de taş temel üzerine kerpiçten, Ayanis'te temelden itibaren kerpiçten örülmüş duvarları ve imalata dönük iç planlamaları ile sarayın gündelik yaşantısını ayakta tutan hizmet birimlerinin estetikten uzak dekorasyonu, Urartu

iskânındaki fayda unsurunu ön plana çıkarır. Saray kompleksi yapılarında ön planda gördüğümüz estetik öğeler nasıl ki mekanların işlevine yönelik tasarlanmışsa hizmet birimlerinin inşasında da işliğin faaliyeti ön plandadır.

Estetik unsurların öne çıktığı alanlardan biri olan tapınak kompleksleri, tapınak cellası, tapınak avlusu, tapınak salonu ve tapınak depoları ile sitadel içerisinde halkın hizmetine sunulmuş bir alan izlenimi verse de halkın tapınak alanına erişimi kuşkuludur. Öyle ki elitist olan din algısı, kendini tapınak kompleksinin şaşalı mimarisinde açıkça göstermektedir.

Getirilen esir nüfusun iskânıyla oluşan melez kültürün temsilcileri kentlerde aşağı yerleşme diye ayırdığımız alanda ikamet ederler. Kentin imarında çalışan, tarım alanlarını işleyen ve sitadelin gölgesinde varlığını sürdürenlerin meskenler topluluğundan oluşan ilk aşağı yerleşme örneği Van Kalesi Höyüğü'dür. Sitadelin kuzeyinde yer alan ilk yerleşim alanı, nüfus arttıkça doğuya, oradan da sitadelin güneyine doğru yayılmış olmalıdır.

Sitadelde çalışan ve kentlileşen insanlar, aşağı yerleşmelerde oturmakta ve sitadelde çalışmayanlarla sürekli iletişim halindedirler. Kentli olabilmenin adeta eğitimini alan sitadel çalışanlarının birçoğu gündelik meşguliyetleri haricindeki zamanlarında çok da özenli olmayan meskenlerine dönmek zorundaydılar. Herkesin eğitim almasına ve sarayda yaşamasına-çalışmasına gerek kalmadan birbirlerinden etkileşen çalışanlar zamanla kentli olmanın gereklerini öğrenmişlerdir.

Aşağı yerleşmedeki halkın, variyet baz alınarak farklı alanlarda iskân ettirilmediğini, zengin evlerinin yanında yoksul meskenlerinin varlığından anlayabiliyoruz. Aynı alanda ortaya çıkarılan meskenlerin kimilerinin ince işçilikli ve düzgün planlı olması, kimilerinin ise eklemelerle büyüyen, özensiz işçilikli mimarileri, zengin ve yoksulun yan yana ikamet edebildiğini düşündürür. Tuşpa (Van Kalesi) höyüğünde A Alanı'nda M26 açmasının Urartu meskenlerinde ortaya çıkarılan tabletin sarayda çalışan bir yazmanı işaret ettiği düşünülürse, N20 açmasında küllü yıkıntının

üzerine temel olarak tek taş sırası ardından da kerpiç ören kişinin de variyetli olmadığı, evini inşa ederken sergilediği özensizliğe bakılarak söylenebilir.

Menua döneminden Argişti oğlu Rusa dönemine değin aşağı yerleşmelerin iskânının hayata geçirilmesinde ekonomik farklılıkların hissedildiği açıktır. Körzüt gibi eklemelerle genişlemiş bir tasarıdan Ayanis gibi düzgün plan veren meskenlerin oluşturduğu aşağı yerleşme örneğine evrilmenin, güçlenen iktisadi yapıyla ilgili olduğu açıktır. Yine de kullanılan malzemenin temel yapısı değişmemiş, taş, kerpiç ve ahşabın birlikte uygulandığı mimariler geleneksel bir sürecin temsilcileri olarak Havza'nın yapı stoklarında geniş yer tutmaya devam etmiştir.

Bu yapı stoklarının kentsel alanlar dışında kurulmuş kırsal yerleşmelerde de görülmesi, yapı malzemesindeki benzerlikler ve dahası tarımın her iki ekonomide başat uğraş oluşu kırsal–kent ayrımında merkezi güç unsurunu ön plana çıkarmaktadır. Kentlerini öncülsüz kuran krallığın, kırsalı yeniden oluşturmasına gerek olmamıştır. Binlerce yılın verdiği yaşama alışkanlıkları ile var olan kırsal yerleşmelerin iskân anlayışını şekillendiren gelenekleridir. Her ne kadar kapalı olsalar da Urartu kırsalının kent kültüründen soyutlandığını söyleyemeyiz.

Urartu kırsalı, kentleri dışında kalan her yerdir. Kırsalında kontrol etmesi gereken sadece üretimin sürekliliği olmamış yerel ölçüdeki güçleri de sindirmek ve kendine tabi kılmak zorunda kalmıştır. Urartu'dan önce bölgede var olan bu güçler bölgenin yerel unsuru olan aşiretlerdir. Başlarındaki yöneticileri kan bağıyla bağlı oldukları reisleridir. Urartu'ya bağlılıkları bölgede varlıklarını devam ettirmek anlamına gelir ki bu bağlılıklarının göstergesi olarak seferlere asker, krali depolara vergi verirler.

Kısıtlı ekonomileriyle inşa ettikleri surlu yapıları nicelik ve nitelik olarak krali inşaatlardan ayrılan merkezlerin çok odalı kaya mezarlarıyla Urartu'ya öykündüğü görülür. Kralı taklit edebilmenin ölçütü elinde tuttuğu ekonomik gücün kaynağı ve büyüklüğü ile alakalıdır. Aşiret merkezinin kontrol altında tuttuğu tarım alanlarının, yolların ve yaylaların getirisi Urartu için öncelikli olmalı ki aşiret merkezlerinin yakınına bir kent kurmuştur. Yakınında kent kurulmamış olan Tatvan/Kaletepe,

Havza'daki çok odalı kaya mezarına sahip tek aşiret merkezidir. Aşiret merkezinin önemi, kontrol altında tuttuğu ovanın zirai tarım potansiyelinden çok ulaşımdaki stratejik konumudur. İktisadi uğraşı hayvancılık olan yarı göçebe aşiretin, reisi de yerleşik bir toprak ağası olmayıp varsıllığını hayvan sürüleriyle sağlar.

Urartu kırsalında şekillenen iki tür köy iskânından bahsetmek olasıdır. Birinci kısımda Urartu öncesi yerleşme alışkanlıkları ile var olmuş, krallık denetimi ile Urartulu karakterler taşımaya başlamış ve denetimden kurtulunca kendi alışkanlıklarına hızla geri dönmüş köyler yer alır. Dilkaya ve Karagündüz benzer iktisadi uğraşlara, benzer yapı malzemelerine, benzer konutlara ve benzer mezarlık alanlarına sahiptirler. Diğer kırsal yerleşmelerde mesken ve mezarlık alanlarının seçiminde görülen plansız iskân bu iki köy yerleşmesi için söylenemez. Höyükleşmenin nedeni olan yerleşme alışkanlıklarının değişmeyişi bu iki yerleşmenin Urartu sonrasında da niteliğini korumuştur.

İkinci tür örneğimiz, krallık tarafından bir amaca yönelik kurdurulmuş olup Urartu'dan sonra varlığını devam ettirememiştir. Havza'da, şimdilik Yoncatepe yerleşmesiyle örnekleyebildiğimiz köy iskânının, konumu, mimarisi, yöneticisi ve ahalisinden hareketle krallık eliyle kurulduğunu söyleyebiliriz.

Köylerin bölünmesi, kimi zaman tarım alanlarının yetersizliğinden kimi zaman da konut yapacak yerin kalmayışından dolayı olmaktadır. Ortaya çıkan yeni iskân birimi köy ile yayla arasında bir geçiş olan mezradır. Yerleşimcileri çiftçi-çoban olan mezraların -arkeolojik olarak kanıtlanamasa da- köy ve yayla arasında yer aldığı kesindir. Yarı göçebe olarak süren hayatları içerisinde meskenleri gibi mezarları da mevsimlik olan yaylacıların iktisadi uğraşları alışkanlıklarını değiştirmelerine izin vermemiştir.

Mevsimlik yayla meskenleri ovadaki köy meskenlerine göre daha derme çatma ve daha özensiz yapılmıştır. Kerpiç malzemenin görülmediği yaylalarda ekseriyetle taş kullanılan meskenler tercih edilmiştir. Mevsimlik olsa da çıkılan yaylanın

sahiplenilmesi söz konusudur. Bir gün terketme ihtimali meskenlerdeki özensiz işçiliği artırır. Her halükarda çadır yayla iskânının temel birimidir ve halen kullanılır.

Ova kenarlarındaki kır meskenleri taş temel üzerine kerpiç bedenli, yatayda veya dikeyde eklemeleri olan ve buna bağlı olarak duvar kalınlıkları değişen, yapılardır. Kalın duvarların ayrıca ısı muhafazası için tercih edildiği görülür. Dam örtüsü ve tavan taşıyıcısı olarak kullanılan ahşap malzemenin halen tercih edilişi ve ayrıca dam örtüsünün killi, kireçli toprak serilerek oluşturulması fukaralıktan değil de coğrafi gereklerden ileri gelir.

Kırsaldaki Urartu konutlarının ön avlulu ve iki odalı planı, Giyimli, Gövelek, Ağaçlık, Panz, Ernis, Norgüh meskenlerinde etüt edilecek kadar genel bir anlayışın ürünüdür.

İskânın diğer bileşeni olarak kabul edebileceğimiz mezar yapılarının inşası, kentin planlamasında ve kırsal iskânın şekillenmesinde etkin rol oynar. Krali mezar yapılarının erişilemez konumu, kentli halkın mezarlarının kentin yaşamını olumsuz etkilemeyecek tarzda tasarlanması birer gereklilik sonucudur. Kentlerde yerleşim yerini etkilemeyecek kadar uzakta, su kaynaklarına karışmayacak kadar kontrollü bir alanda, tarım arazilerini daraltmayacak biçimde ve hatta rüzgarın esiş yönü dikkate alınarak kurulan mezarlık alanları, barındırdıkları mezarların sahiplerine göre ayrımlanabilirler. Sitadel içerisindeki sarayının ihtişamını yeni evinde de arzulayan kral ve ailesinin mezarları anıtsal yapılar olup başkent Tuşpa'daki kayalığa oyulmuşlardır. Ancak bir kralın yaptırabileceği anıtsal mezar yapıları, kralın sarayının yansıması olarak değerlendirilmelidir. Krallık kurulduktan sonra Urartu'ya dahil olmuş yerel aşiret merkezi reislerinin tabi oldukları güce öykündükleri kaya mezarları da ne krallık yapısı kadar ihtişamlı ne de halkın gömü alanları kadar basit inşaatlardır. Kralla yarışmak noktasında eksik kalsa da en azından surlu yapısı ve mezar inşaatında krala öykünebilen aşiret reisinin inşaatının ihtişam sınırı da variyeti kadardır.

Kırsalın iskâncılarının uğraşlarıyla şekillenen yaşam standartları, mezarlarında da kendini mimariyle belli eder. Höyükleşmiş yerleşmeler üzerine kurulan köylerin

meskenleri geçmişin kültürüyle şekillenmiş ve mezarlık alanları da yerleşme yerini tehdit etmeyecek alanlara kurulmuştur. Urartu etkisiyle yeni alışkanlıklarının bir kısmını mezarlarına yansıtsalar da değişmeyen temel unsur Urartu'dan önce edindiklerini devam ettirme isteğidir. Kentli kültürden etkilenen kırsal yerleşimciler kullandıkları malzemelerde bu etkiyi sergilemişlerdir.

Birçok etnik yapı ve inancı barındıran, kentli olmaya zorlanmış, üretim öncelikleri krallığın isteklerine göre şekillenmiş halkın ister kırsalda, isterse kentte sürdürmeye çalıştığı hayatının yansıması da ölülerine tasarladığı alanlarda görülür. Yoksul ve varlıklı kimselerin aynı mahalledeki meskenlerini hatırlatan mezar yapıları, halk için tasarlanmış alanlardaki özensizliği vurgular niteliktedir. Kent ya da kırsalın iskâncıları için değişmeyen bu özensizlik her alanda olduğu gibi iktisadi güç ile doğru orantılıdır. Variyet, çok büyük ayrımlar oluşturmayan mezar yapıları inşa ettirse de kent ile kırsal arasındaki birincil-yüz yüze ilişkilerin şekillendirdiği kültürün ön plana çıktığı durumlar görülür. Altıntepe ve Adilcevaz kent mezarlıklarında görülen soyulmaya karşı deforme edilmiş mezar hediyelerinin Karagündüz, Ernis ve Yoncatepe gibi yerleşimcilerin birbirini tanıdığı kırsalın mezarlarında eğilip bükülmeden ve kırılmadan mezara bırakılmış oluşu kırsal-kent iskânlarının davranış biçimlerine örnektir. Mezar iskânları ancak kendi aralarındaki küçük nüanslarla ifade edilebilen halkın sahip oldukları, krali inşaatlarla karşılaştırılamayacak kadar sadedir.

Sahip oldukları sadelik, coğrafyanın ancak yaşanabilecek yeterlilikte imkanı sağlamasıyla ilintilidir. Urartu merkezi idaresi altına girmeden de tarla tarımı yapıyor, hayvan sürülerini otlatıyor, yaylalara çıkıyor, çanak çömlek yapabiliyor, maden işleyebiliyor, ihtiyaçları için ürün depolayabiliyor ve silahlı güçleriyle korunabiliyorlardı. Bu sadelikle merkezi bir güç kurmaktan yoksundular. Kurulan merkezi güç içerisinde varlıklarını devam ettirebilmenin tek koşulu üretime devam etmeleridir ki bunu yerine getirmek de kırsal için zor olmamıştır. Değişen tek şey ürettiklerine ortak olan gücün kim olduğudur. Üretimde ve ihtiyaçlarda karşılıklı bir memnuniyetin oluşturduğu dengeyi korumak krallığın devamı demektir. Nitekim bozulan denge, iskânın gereklerinin hayata geçmediği bir tablo çizmiş ve krallığın her alanda başarısını engeller boyutlara ulaşmıştır. Argişti oğlu Rusa'dan sonra çıkılamayan yağma seferleri, yeni iskân alanlarının kurulmasını engellediği gibi var olan iskânın yok olmasında da etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

Akgün, R.-G. : 2009, "Yazılı ve Arkeolojik Belgeler Işığında Urartu Krallığı'nın Yıkılış Süreci", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Aktüre, S. : 1994, **Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Aladag, C. : 1976, **Milli Mücadele ve Doğuda Feodalizm-Aşiret**, Özgürlük Yolu Yayınları, Ankara.

Alagöz, C.A. : 1938, 'Anadolu'da Yaylacılık', **CHP Konferanslar Serisi I**, no 25, Ankara.

Atalay,İ. : 1987, **Türkiye Jeomorfolojisine Giriş**, Ege Üniversitesi Yayınları, No: 9, İzmir.

1989, "Türkiye'de Kır Yerleşmelerinin Arazi Degredasyonu Üzerindeki Etkileri", **Ankara Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Coğrafya Araştırmaları**, cilt 1, sayı 1, Ankara:91-101.

Avcı, C. : 2002, "Van-Yoncatepe Kazılarında Ortaya Çıkarılan Demir Silahlar", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

2013, "Sardurihinili Kenti ve Yeni Değerlendirmeler", ***Tarhan Armağanı M.Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler***, (eds. O.Tekin- Mustafa. H. Sayar- E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul: 37-51.

Ayaz, G. : 2006, "Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Takıları", Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.

Ayman, İ. : 2013, “Urartu Krallığı’nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Bakırcı, M. : 2007, **Türkiye’de Kırsal Kalkınma Kavramlar-Politikalar-Uygulamalar**, Ankara.

Balkan, K. : 1960, “Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier entdecke Inschriften/ Patnos Yakınındaki Anzavurtepe2de bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri”, **Anadolu** 5: 99-158.

1964, “Patnos’ta keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı”, **Türk Tarih Kurumu Yıllık Konferansları I Atatürk Konferansları**, XVII. Seri, No. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:235-243.

Barfield, T. : 1993, **The Nomadic Alternative**, Prentice Hall.

Barkan, Ö.L. : 1939, “XV ve XV’ıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, sayı I, İstanbul: 397-477.

1949-50, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon metodu olarak Sürgünler”,**İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Bölüm I, cilt 11, İstanbul:524-569.

1951-52, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon metodu olarak Sürgünler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Bölüm II, cilt 13, İstanbul:56-78

Barnett, R.D. : 1963, “The Urartian Cemetery at Igdyr”, **Anatolian Studies**, XIII, İstanbul: 153-198.

1975, “Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age”, **The Cambridge Ancient History,** volume II, part 2, s: 417-438.

1982, "Urartu", **The Cambridge Ancient History**, second edition, volume III, part 1, s: 314-371.

Başarır, G. : 1992, "Van İli Coğrafyası",**Van Kütüğü,** Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara: 1-61.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defterleri No: 26, 28 safer 982/19 Haziran 1574 hüküm. No: 78 s.29.

Başgelen, N.-M. Payne : 2009, "Körzüt'ten Urartu Dönemi'ne Ait Bir Kale Yazıtı", **Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/ Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea**, (eds. H. Sağlamtimur- E. Abay- Z. Derin- A. Ü. Erdem- A. Batmaz-F.Dedeoğlu- M. Erdalkıran- M. B. Baştürk- E. Konakçı), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 125-132.

Başkaya, F. : 1991, **Paradigmanın İflası, Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş**, Doz Yayınları, İstanbul.

Baştürk, M.B. : 2012, "Eastern Sector at the Fortress of Ayanis: Architecture and Texture in the Pillard Hall", **Ancient Near Eastern Studies, Supplement 39, Anatolian Iron Ages 7- The Proceedings of the Sevent Anatolian Iron Ages Colloqium Held at Edirne, 19-24 April 2010**, (eds. A.Çilingiroğlu-A. Sagona), Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA:1-22.

Batmaz, A. : 2012, "Ayanis Kalesi'nden Hayat Ağacı İnancına İlişkin Yeni Bulgular", **Arkeoloji ve Sanat** 141, İstanbul:39-50.

2013, "A New Ceremonial Practice at Ayanis Fortress: The Urartian Sacred Tree Ritual on the Eastern Shore of Lake Van", **Journal of Near Eastern Studies**, Volume 72, Number 1, The University of Chicago Press: 65-83.

Batur, E.-M. Kadıoğlu-
M. Özkaya-M. Saban-
İ.Akın-Y.Kaya : 2008, “Van Gölü Su Seviye Modellemesi ve Ekstrem Seviyelerinin Tahmini”, **Van Gölü Hidrolojisi ve Kirliliği Konferansı Bildiri Kitabı**, (eds. H. Aydın- İ. Akın), Van:10-24.

Bayartan, M. : 2014, **Osmanlı Şehirleri Coğrafi Araştırmalar**, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.

Baykara, T. : 1999, “Anadolu’nun İlk Türk İskânında Kaleler”, **XII. Türk Tarih Kongresi**, III. cilt, 12-16 Eylül 1994, Türk Tarih Kurumu, Ankara:663-667.

Belli, O. : 1985, “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması”, **III. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara:365-378.

1987, “Demirçağ’da Doğu Anadolu Bölgesi’nde Demir Metalurjisi”, (ed. A. Çilingiroğlu), **Anadolu Demir Çağları** I, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir:89-109

1989, “Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri”, **Anadolu Araştırmaları** XI, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul:65-88.

1993, “1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, **14. Kazı Sonuçları Toplantısı** 14, Ankara: 441-468.

1994, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, 1992”, **15. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara: 417-444.

1995, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, 1993”, **16. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara: 287-312.

1996, “1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı”, **17. Kazı Sonuçları Toplantısı. I**, Ankara:379-408

1998, **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2000, "Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları", **İstanbul Üniversitesi'nin Türkiye Arkeolojisi'ne Katkıları**, Ankara:210-216.

2001a, "Research on the Giants' Houses in the South of Van Lake", **İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey**, (ed. O. Belli), İstanbul:346-351.

2001b, "Surveys of Monumental Urartian Rovk Signs in East Anatolia", **İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey**, (ed. O. Belli), İstanbul:365-369.

2004a, "Yukarı Anzaf Kalesi'nde Bulunan Bronz Disk Üzerindeki Tanrı Şiuini Betimi", **Anadolu'da Doğdu - 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan**, (eds. K. Taner-H. İşkan- G. Işın), Ege Yayınları, İstanbul:19-125.

2004b, "Bronze Quivers with Cuneiform ınscriptions from Van-Upper Anzaf Fortress, **A View From The Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney, Ancient Near Eastern Studies Supplement Series 12**, (ed. A. Sagona), Peeters, Leuven:277-298.

2006a, "Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü", **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı**, Ankara:381-431.

2006b, "2004 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", **27. Kazı Sonuçları Toplantısı** I, Ankara: 151-164.

2007, **Tarih Boyunca Van**, İstanbul.

2008, "2006 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı", **29. Kazı Sonuçları Toplantısı** I, Ankara:171-192

2009a, “2007 Yılında Doğu Anadolu Bölgesin’de Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, **26. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1. Cilt, Ankara: 307-312.

2009b, “2007 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Aşağı Kenti Kazıları”, **30. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1. Cilt, Ankara: 423-448.

2009c, “2007 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazıları”, **30. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1. Cilt, Ankara:449-470.

2010, “2008 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Aşağı Kenti Kazıları”, **31. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1. Cilt, Ankara: 95-120.

Belli, O.- A. M. Dinçol: 1982, “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları/Die Inschrift von Hazine Piri Kapısı und die Steinebrüche um der Burg von Nieder Zivistan”, **Anadolu Araştırmaları**, VIII, İstanbul:167-189.

Belli, O.- A. Ceylan : 2000, “1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, **21. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara:449-466.

2001, “1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları”, **22. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara:385-398

2002, “2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, **23. Kazı Sonuçları Toplantısı** 2. cilt, Ankara: 275-286.

2003, “2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, **24. Kazı Sonuçları Toplantısı** II, Ankara: 393-404.

2004, “2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, **25**. **Kazı Sonuçları Toplantısı** 2. cilt, Ankara:29-40.

2005, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, **26. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1. cilt, Ankara: 175-188.

Belli, O.-E. Konyar : 2003a, **Doğu Anadolu’da Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri/ Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Eastern Anatolia**, İstanbul, Arkeoloji Sanat Yayınları.

2003b, “Ernis- Evditepe: The Largest early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia”, **Tel Aviv Journal of the Institute of Archaelogy of Tel Aviv University**, Volume 30-2, Jerusalem:167-203.

Belli, O.- M. Salvini : 2003, “Two Clay Documents From Upper Anzaf Fortress Near Van”, **Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici** 45/2, Roma:141-152.

2004, “The Urartian Fortress of Kevenli and the Cuneiform Inscriptions by King Minua Found There”, **Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici** 46, Roma:155-174.

2006, “Pithoi with cuneiform and hierglyphic inscriptions from Upper Anzaf Fortress”, **Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici** 48, Roma: 55-72.

Belli, O-
M.Tozkoparan : 2005, “2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, **26 Kazı Sonuçları Toplantısı** II. Cilt, Ankara:189-203.

Belli, O.-
Ü. Yalçın : 1994, “Van-Yukarı Anzaf Urartu Kalesi’nde Bulunan Bronz ve Demir Silahların Arkeometalurjik İncelenmesi”, **IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara: 53-64.

Belli, O.-A.M. Dinçol-
B. Dinçol : 2005, “Bronze Door Rings With Cuneiform Inscriptions of Sarduri II From The Upper Anzaf Fortress”, **Anatolica** XXXI:217-226.

Belli, O- C.Avcı-
Z.Konuralp- İ.Ayman : 2005, "Iğdır Ovasında Urartu ve Erken Demir Çağ Kaleleri ile Nekropollerinin Araştırılması", **60. Yaşında Sinan Genim’e Armağan Makaleler**, (O. Belli ve B. B. Kurtel ed), Ege Yayınları, İstanbul:173-195. (Belli vd.)

Beşikçi, İ. : 1969, **Doğu Anadolu’nun Düzeni Sosyo/Ekonomik ve Etnik Temeller**, E Yayınları.
1992, **Doğu Anadolu’nun Düzeni II**, Yurt Yayınları, Ankara.

Beydilli, K. : 1999 “Kuruluştan Küçük Kaynarcaya”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Cilt I, Zaman Yayınları, İstanbul.

Bilgiç, E.-B. Öğün : 1964, "1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları - Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz, 1964", **Anadolu (Anatolia)** 8: 65-120.
1965, "Adilcevaz Kef Kalesi İkinci Mevsim Kazıları (1965), **Anadolu (Anatolia)** 9: 1-9.
1968, “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1967”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, sayı XVI-I, Ankara:45-49.
1974, “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, sayı XXI-I, Ankara:31-35.

Braudel, F. : 1986, **Civilization and Capitalism, XVth-XVIIIth Century, Volume I: The Structures of Everyday Life,** (çev. S. Reynolds), 2. Baskı, New York.

Bruinessen, van M. : 2003, **Ağa, Şeyh, Devlet**, (çev. B. Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul.

Burney, C.A. : 1957, “Urartian Fortresses and Town in the Van Region”, **Anatolian Studies**, 7, İstanbul: 37-53.

1966, “A First Season of Excavations on the Urartian Citadel of Kayalıdere", **Anatolian Studies** 16, İstanbul: 55-111.

1972, "Urartian Irrigation Works." **Anatolian Studies** 22, Special Number in Honour of the Seventieth Birthday of Professor Seton Lloyd, İstanbul:179-186.

Burney, C.-D. M. Lang : 1971, **The Peoples of the Hills**, London.

Burney,C.A – G.R.J. Lawson : 1960,“Measured Plans of Urartian Fortresses”, **Anatolian Studies** 10, İstanbul:177-196.

Büyük Larousse : 1992, “Aşiret”, **Büyük Larousse** Milliyet Yayınları, Cilt 2, İstanbul: 934.

Childe, V. G. : 1956, “Early Forms of Society” **A history of Technology**, volume I, (eds. C. Singer, EJ Holmyard and AR Hall), Oxford: 38-58.

1983, **Tarihte Neler Oldu**, (çev. Mete Tunçay, Alaeddin Şenel), Alan Yayıncılık, İstanbul.

Cocharro, L.P.– A. Rigamonti – L. Castelletti– A. Maspero : 2001, “Preliminary Report on the Plant Remains from Ayanis”, **Ayanis I Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998**, (eds. A. Çilingiroğlu-M. Salvini), Roma: 391-396. (Cocharro vd.)

Cuinet, V. : 2001, **La Turquie d’Asie Géographie Admeinistrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L’Asie Mineure**, **L’Anatolie orientale Trebizonde, Erzeroum, Bitlis, Van, Diarbekir**, Tome I, Reedition refondue de l’edition de 1891 (Paris) sans les cartes, Les editions Isis, İstanbul.

Curry, A. : 2013, “Archaeology: The Milk revolution, Nature International weekly journal of science”, http://www.**nature.com/news/archaeology-the-milk-revolution**-1.13471.

Çavuşoğlu, R.-B. Gökçe-K. Işık : 2010, “Urartu Krallığı’nda Harem”, **Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri** IX, İstanbul:153-168.

Çavuşoğlu, R.-H.Biber : 2005, “Van/Kalecik Urartu Gözlem Alanı ve Nekropolü”, **Arkeoloji ve Sanat** 120, İstanbul:17-29.

Çavuşoğlu, R.-H.Biber-F. Başar : 2009, “2004-2007 Yılları Van-Kalecik Kazıları”, **30. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 1. Cilt, Ankara:269-290.

Çelebi, M. R. : 2012, **Anadolu Kerpiç Mimarlığı**, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Çetin, A. : 2002, “Garp Ocaklarında Türk Varlığı”, **Türkler Ansiklopedisi, Cilt 9 Osmanlı**, (eds. H. C. Güzel- K. Çiçek- S. Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara:926-935.

Çevik, N. : 2000, **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Çevik, Ö. : 2004, “Anadolu’da Kentleşme Süreci”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

2009, “İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa’nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kenti-Ayanis”, **Altan Çilingiroğlu’na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat/ Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of Upper Sea**, (eds. H.Sağlamtimur-E. Abay- Z. Derin-A.Ü. Erdem-A. Batmaz-F. Dedeoğlu-M.Erdalkıran-M.B. Baştürk-E.

Konakçı), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul:195-201.

2014, “İskân Düzeni ve Konut Döngüsüne İlişkin Etnografik Bir Model: Van-Ayanis Köyü”, **Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi**, Ege Yayınları, İstanbul:281-298.

Çilingiroğlu, A. : 1983a, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", **Arkeoloji-Sanat Tarihi** II: 28-37.

1983b, "Urartu'da Toplu Nufus Aktarımları." **Anadolu Araştırmaları** IX, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul: 311-323.

1984a,"Van-Dilkaya Höyüğü Ön Çalışmaları", **Araştırma Sonuçları Toplantası** 2, Ankara: 159-161.

1984a, “Van Gölü Havzası’nda M.Ö. 2. Bin Kültürüne Ait Bazı Veriler”, **I. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, İstanbul:25-29.

1986, "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", **Kazı Sonuçları Toplantısı** 7, Ankara: 151-162.

1987, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları 1985", **Kazı Sonuçları Toplantısı** 8/ 1, Ankara: 81-94.

1988, "Van Dilkaya Höyüğü Kazısı", **Kazı Sonuçları Toplantısı** 9/1, Ankara: 229-247

1991, "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1989", **Kazı Sonuçları Toplantısı** 12/ 1, Ankara: 271-276.

1993, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış", **Kazı Sonuçları Toplantısı** 14/1: 469-491.

1994, **Urartu Tarihi**, İzmir.

1997, **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, İzmir, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

2001, “Temple Area”, **Ayanis I Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998**, (eds. A. Çilingiroğlu-M. Salvini), Roma:37-65.

2003. “Recent Excavations at the Urartian Fortress of Ayanis”, **Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond**, (eds. A. Smith - K. S. Rubinson), Los Angeles Cotsen Institute of Archaeology, UCLA: 197-212.

2004a, “Silah, Tohum ve Ateş”, **60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan. Anadolu'da Doğdu. Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag**, Ege Yayınları, İstanbul:257-267.

2004b, “How was an Urartian Fortress Built?”, **Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12, A View From The Highlands/Archaelogical Studies in Honor Of Charles Burney**, (ed. A. Sagona), Peeters:205-231.

2005, “Ritual ceremonies in the temple area of Ayanis”, **Anatolian Iron ages 5, (eds. A.Çilingiroplu-G. Darbyhire), British Institute at Ankara Monograph 31**, Ankara:31-37.

2006a, “An Urartian Fortress in Front of Mount Eiduru: Ayanis”, **Aramazd Armenian Journal of Near Eastern Studies**, Volume I, (eds. K. Aram, P. Armen)Yerevan:135-142.

2006b, “Ayanis Urartu Tapınağının Mülkleri”, **Anadolu Arkeolojisine Katkılar 65. Yaşında Abdullah Yaylalı’ya Sunulan Yazılar**, (ed. T. Takaroğlu), Hitit Color, İstanbul:75-79.

2007a, “Urartulu Argişti oğlu Kral Rusa: Bir başarı öyküsü”, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi** 10, Ankara:73-89.

2007b, “Ayanis Tapınak Alanında Bir Ocak ve Bereketlilik Kültü ile İlişkisi”, **Refik Duru’ya Armağan Studiea in Honour of Refik Duru**, (eds.

G.Umurtak-Ş. Dönmez-A. Yurtsever), Ege Yayınları:265-269.

2008a, “Ayanis Kalesi'ndeki Evsel Mekanlar”, **Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları. Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı**, İstanbul, Zero Yayınları, İstanbul:37-43.

2008b, “Ayanis Kalesi Depo Odaları ile İlgili Bazı Öneriler”, **Muhibbe Darga Armağanı**, (eds. T. Tarhan, A. Tibet and E. Konyar), İstanbul: 187–196.

2011, “Ayanis Kalesi-Ayanis Fortress”, **Urartu Doğu’da Değişim-Transformation in the East,** (eds. K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul:338-367.

2012a, “Ayanis”, **Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları**,(eds. A.Çilingiroğlu-Z. Mercangöz-G. Polat) İzmir:1-24

2012b, “Ayanis Kalesi”, **Aktüel Arkeoloji** 30, İstanbul:110-113.

2012c, “Dilkaya Höyük”, **Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları**, (eds. A.Çilingiroğlu-Z.Mercangöz-G. Polat), İzmir:77-94.

2013, “Ayanis Urartu Kalesi İç Aydınlatma İle İlgili Yeni Bulgular”, **Tarhan Armağanı M.Taner Tarhan’a Sunulan Makaleler**,(eds. O.Tekin-Mustafa. H. Sayar- E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul:157-163.

2014, “Ayanis Kalesi’nde Mısır Mavisi (Egyptian Blue)”, **Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin’e Armağan**, (ed. A. Özfırat), Ege Yayınları, İstanbul:137-145.

Çilingiroğlu, A.-
A. Ü. Erdem : 2007, “Ayanis Kalesi Kazıları 2005”, **28. Kazı Sonuçları Toplantısı** Cilt 1, Ankara: 123-136.

Çilingiroğlu, A.-
M. Işıklı : 2014 “25. Yılında Ayanis Kalesi Kazıları. Dün, Bugün ve Gelecek”, **Anadolu’nun Zirvesi’nde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı**, (haz. H.Kasapoğlu-M.A. Yılmaz), Ankara:309-324.

Çilingiroğlu, A.-
M. Salvini : 1995, “Rusahinili in front of Mount Eiduru‟ The Urartian Fortress of Ayanis (7th Century BC)”, **Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici** 35, Roma: 111-124.
1999, “When was the Castle of Ayanis Built and What is the Meaning of the Word ‘Šuri’?”, **Anatolian Studies**, Vol. 49, Ankara:55-60.

Çilingiroğlu, A.-
Z.Derin : 1992, "Van-Dilkaya Kazısı,1990", **Kazı Sonuçları Toplantısı** 13/ 1, Ankara: 403-422.

Çilingiroğlu, A.-
Ö. Çevik- A. Erdem-
E.Stone-Ö. Harmanşah-
N.Erol Işık-P. Zimansky-
A. Batmaz : 2009, “Van Ayanis (Ağartı) Köyü’nde Etnoarkeolojik Araştırma”, **Tübitak Projesi (106K224)**, İzmir. (Çilingiroğlu vd.)

Çolakoğlu, A.R.-Y. K. Kadıoğlu-
Y. Çiftçi- S. Kadıoğlu : 2009, “Hidrotermal Yatakların İncelenmesinde Yer Radarı: Pb-Zn(Hasbey- Van) ve Fe (Altınsaç- Van) Cevherleşmeleri”, **62. Türkiye Jeoloji Kurultayı**, 13-17 Nisan 2009, Maden Tetkik Arama, Ankara:234-235. (Çolakoğlu vd.)

Darkot, B. : 1967, "Şehir Ayırımında Nüfus sayısı ve Fonksiyon Kriterleri", **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, cilt 8, sayı 17, İstanbul:3-8.

Degens, E.T.- H.K. Wong-
F. Kurtman- P. Finckh : 1978, "Van Gölü'nün Jeolojik Gelişimi: Bir Özet", **The Geology of Lake Van**, (eds. F. Kurtman- E. T. Degens), Maden Tetkik Arama Yayınları No: 169, s.147-158.

Denker Tolun, B. : 1977, **Yerleşme Coğrafyası Kır Yerleşmeleri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Derin, Z. : 1994, "The Urartian Cremation Jars in Van and Elazığ Museums", **Anatolian Iron Ages**, III, (Eds. A. Çilingiroğlu-D. French), Ankara: 49-62.

1995, "Van Müzesi'nden Bir Grup Tunç Mobilya Aksamı ve Bunların Urartu Gömü Geleneği İle İlişkisi", **Arkeoloji Dergisi** IV, İzmir: 140-146.

Dinçol, A.M. : 1976, "Die neuen urartaischen Inschriften aus Körzüt", **Istabuler Mitteilungen**, Band 26, Tübingen:19-30

1978-80 "Urartäische Inschriften aus Çavuştepe-Sardurihinili", **Anadolu** XXI, Akurgal'a Armağan, Ankara: 95-104

1989, "Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları", **Anadolu Araştırmaları** 11, İstanbul:137-142.

Dinçol, A.M-
B. Dinçol : 1995, "Die Neuen Inschriften und beschrifteten Bronzefunde aus den Ausgrabungen von den urartäischen Burgen von Anzaf", **Studio Historiae Ardens, Ancient Near Eastern Studies Presented to on the Occasion of his 65th Birthday, Festschrift Ph. H. J. Houwink ten Cate**, İstanbul:23-55.

Dinçol, A.M-
E. Kavaklı : 1979, “Karahan Köyünde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı/Neuere Urartaeische Inschriften aus dem Dorfe Karahan”, **Anadolu Araştırmaları** VI, İstanbul:15-32-Lev.I-Xa.

Doğanay, H. : 1994, **Türkiye Ekonomik Coğrafyası**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No:767, Erzurum.

Drenka, A. : 2003, New excavations in the Chalcolithic Mine T of Timna Preliminary report of the excavations March-May 2001”, **Institute for Archaeo-Metalurgical Studies**, number 23, London:21-26.

Emiroğlu, M. : 1975, “Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus”, **Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Coğrafya Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara:125-158.

Elmacı, S. : 2010, “Çevreci Barajlara Geçmişten Bir Örnek: Turna (Keşiş) Gölü/An Example of Environment Dams from the Past: Lake Turna(Keşiş)”, **Doğu Coğrafya Dergisi/Eastern Geographical Review** Cilt 15, sayı 24, Erzurum:289-299.

Engin, N. : 2002, “Köle-Osmanlılar’da Kölelik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul:246-248.

Erdem, A.Ü. : 2009, “Van Gölü Havzası’nda Bulunan Demir Çağ Yivli Çanak Çömleği’nin Urartu Kaleleri’ndeki Varlığı”, **Altan Çilingiroğlu’na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat/ Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of Upper Sea**, (eds. H.Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A.Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M.Erdalkıran, M.B. Baştürk, E.

Konakçı), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul:299-307.

2014, "Urartu Kalelerinde Çanak Çömleğin Depolanmasıyla İlgili Uygulamalar", **Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan**, (ed. A. Özfırat), Ege Yayınları, İstanbul:147-154.

Erdem, A. Ü.-
E. Konyar : 2011, "Urartu Çanak Çömleği/Urartian Pottery", **Urartu Doğu'da Değişim** (eds. K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul:268-285.

Erdemir Tanyeri, T. : 2007, "The Temple And The King: Urartian Ritualspaces And Their Role In Royal Ideology", **Ancient Near Eastern Art in Context, Studies in Honor of Irene J.Winter by Her Students**, (eds. J.Cheng- M.H. Feldman), Boston:205-225.

Erdoğan, S. : 2006, "Minua Kanalı ve Urartu Bahçeleri", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.

Erinç, S. : 1952-1953, "Van'dan Cilo Dağları'na", **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, Cilt 2, sayı 3-4, İstanbul:84-106.

1953, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü, Yayın No:15, İstanbul.

1973, "Türkiye: İnsan ve Ortam", **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, Cilt 10, sayı 18-19, İstanbul:1-34.

Erkman, A.C. : 2008, "Van Dilkaya Erken Demir Çağı ve Orta Çağ Toplumunda Ağız ve Diş Sağlığı", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji (Paleoantropoloji) Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Erzen, A. : 1960, “Van Toprakkale Kazısı ve Bölgede Yapılan Araştırmalar”, **Belleten** cilt XXIV, sayı 96, Ankara:716-718.

1961, “1959 Van-ToprakkaleSondajları ve Bölgedeki Çalışmalar”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, sayı X-2, Türk Tarih Kurumu, Ankara:5-22.

1964a, “Van Bölgesi 1964 Çavuştepe Kazıları", **Türk Arkeoloji Dergisi**, sayı XIII-2, Ankara: 98-101.

1964b, “Ünseli (Ernis) Mezarlığı”, **Belleten** 111, Ankara:570-572.

1965, “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, sayı XIV-1-2, Ankara: 141-146.

1966, "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", **Türk Arkeoloji Dergisi,** sayı XV-1, Ankara: 55-57.

1967, “1959–1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları”, **VI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1967: 53 – 64.

1968a, “Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, sayı XVII-2, Ankara:77-90.

1968b, "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", **Belleten,** cilt XXXII, sayı 127, Ankara: 412-418.

1968c “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, sayı 15-1, Ankara:55-57.

1969 “Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı, **Belleten**, cilt 33, sayı 131, Ankara:402-413.

1970 “Çavuştepe 1969 Kazısı”, **Belleten,** cilt 34, sayı 135, Ankara:495-503.

1971 “Çavuştepe 1970 Kazısı”, **Belleten**, cilt 35, sayı 138, Ankara:334-340.

1972a, “Çavuştepe Kazıları”, **VII Türk Tarih Kongresi** I, Ankara:66-69.

1972b, “Çavuştepe 1970 Kazısı”, **Türk Arkeoloji Dergisi** XIX-II, 1970, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara:103-108

1976, “Çavuştepe Kazısı 1974 Çalışmaları”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, 23-2, Ankara:45-51.

1977a, “Çavuştepe Kazısı 1976 Çalışmaları”, **Belleten,** cilt 41, sayı 163, Ankara:621-622.

1977b, “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları”, **Anadolu Araştırmaları** IV-V, İstanbul:1-59.

1978a, **Çavuştepe I M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1978b, “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları”, **Anadolu Araştırmaları** VI, İstanbul:1-15.

1979, “Van Bölgesi’nde Yeni Urartu Araştırmaları (1974’ten 1976’ya kadar)”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara:251-262, levha 151-160.

1980, “Çavuştepe 1976 Çalışmaları”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, 25-1, Ankara:39-43.

1981a, “Çavuştepe Kazısı 1977 Çalışmaları”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, sayı XXV-2, Ankara: 65-68.

1981b, "Çavuştepe 1980 Yılı Kazıları", **Kazı Sonuçları Toplantısı** 3, Ankara:89-91.

1983, “Çavuştepe Kazısı Çalışmaları”, **Kazı Sonuçları Toplantısı** 4, Ankara:155-163.

1984a, “Çavuştepe 1983 Kazısı Çalışmaları”, **Kazı Sonuçları Toplantısı** VI Ankara:197-211.

1984b, **Doğu Anadolu ve Urartular Eastern Anatolia and Urartians**, Ankara.

Evliya Çelebi : 1999, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Bağdat 305 yazmasının transkripsiyonu – dizini**, 3. Cilt, 1093/1682, (haz. Kahraman S. A.- Y. Dağlı), Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul.

2001, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Bağdat 305 yazmasının transkripsiyonu – dizini**, 4. Cilt, 1093/1682, (haz. Kahraman S. A.- Y. Dağlı), Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul.

Eyice, S. : 2001, "Kale", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 234-242.

Faroqhi, S. : 1994, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, (çev. N. Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Forbes, T. B. : 1983, **Urartian Architecture**, B.A.R., Oxford.

Garbrecht, G. : 1980, "The Water Supply System at Tuşpa (Urartu)", **World Archaeology**, II–3, s:306-312

Geray, C. : 1968, Türkiye'de Dağ ve Orman Köylerinin Yerleşme Sorunları, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 23-1, Ankara:1-38

1978, "Köy düzeninde planlı Çalışmalar", **Şehircilik Sorunlar Uygulama ve Politika,** Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No 412, Ankara:797-938.

Gimbutas, M. : 1963, "The Indo-Europeans: Archaeological problems", **American Anthropologist**, Volume 35, No.4, s:815-836.

Gökbilgin, T. : 1957, **Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Göney, S. : 1984, **Şehir Coğrafyası I**, İstanbul.

Güçlü, K.-S.Yılmaz-H. Yılmaz : 1996, "Kentsel Doku İçinde Mezarlıkların Yeri, Önemi ve Erzurum Örneği", **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi,** 27(1), Erzurum:1-12.

Güleç, E. : 1986, "Van Dilkaya İskeletlerinin Paleoantropolojik İncelenmesi", **IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara:369-379.

Gümüş, E. : 1998**,** "Türkiye'de Yerleşme"**, Türkiye Coğrafyası,** Anadolu Üniversitesi Yayınları:87-113

Gürbüz, O. : 1994, "Van Gölü ve Çevresinin Coğrafyası (Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

1997, "Türkiye'de Göçebe Mesken Örneği: Çadır/A Nomadic Way of Housing in Turkey: The Tent", **Türk Coğrafya Dergisi**, sayı 32, İstanbul:185-195.

Grayson A. K. : 1972, **Assyrian Inscriptions, I: From the Beginning to Ashur-re-ha-ishi I**, Wiesbaden.

1976, **Assyrian Inscriptions, II: From the Tiglath-pileser I to Ashur-nasir-apli II**, Wiesbaden.

1991, "Sennacherip and esarhaddon", **The Cambridge Ancient History,** Volume III, part 2, Cambridge University Press: 103-141.

Halaçoğlu, Y. : 1991, "Aşiret", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 4, İstanbul: 9.

Hauptman, H. : 1974, "Norşun Tepe Kazıları, 1971", **Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları**, Seri I, No. 4, Ankara:72-82 ve levha 83.

Heredot : 1983, **Heredot Tarihi**, (çev. M. Ökmen), Remzi Kitapevi, İstanbul.

Helbaek, H. : 1972. “Samarran irrigation agriculture at Choga Mami in Iraq”, **Iraq 24,** Cambridge University Press, London:35-48.

Hell, X.H. de : 1855, **Voyage en Turquie et en Perse**, Tome I, (ed. P.Bertrand), Paris.

1860, **Voyage en Turquie et en Perse**, Tome IV. (ed. P.Bertrand), Paris.

Hoddinott,R.F. : 1986, “From the Chalcolithic to the Early Bronze Age in West and North Pontic lands”, **Anadolu Araştırmaları** 10, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul:118-129.

Hulin, P. : 1958, “Urartian Stones in the Van Museum”, **Anatolian Studies** 8, İstanbul: 235-244.

1960, “New Urartian Inscribed Stones at Anzaf”, **Anatolian Studies** 10, İstanbul: 205-207.

Huot, J.I. : 2000, “Dünyanın İlk Kentleri”, **Kentlerin Doğuşu,** İmge Yayınları, Ankara.

Işık, K. : 2015, “Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Van.

İbn Haldun : 1997, **Mukaddime** I, (çev. Zakir Kadiri Ugan), MEB Yayınları, 4. Basım, İstanbul.

İnalcık, H. : 1954, **Fetih Devri Üzerine tetkikler ve Vesikalar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Jakubiak, K. : 2003, **The Development of Defence System of Eastern Anatolia(The Armenian Upland) from the beginning of the Kingdom of Urartu to the end og Antiquity**, Warszawa.

2004, “An attempt to systematize the Gates in the Urartian fortresses”, **Iranica Antiqua**, volumen XXXIX, Gent:169-190.

Kadıoğlu, M. : 1995, "Van Gölü'nde Su Seviye Yükselmesinin Meteorolojik Faktörler ile Olan İlgisi", **Van Gölü'nün Su Seviyesi'nin Yükselmesi Nedenleri, Etkileri ve Çözüm Yolları Sempozyumu (20-22 Haziran 1995)**, Van:21-39.

Kanar, M. : 2003, **Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Derin Yayınları, İstanbul.

Kalelioğlu, E. : 1991, "Van Ovası'nın İklim Özellikleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi,** Cilt: 35, Sayı: 2, Ankara: 155-166.

Karpat, K.H. : 2003, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, (Çev: B.Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Kasaba, R. : 2012, **Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlı'da Göçerler, Göçmenler ve Sığınmacılar**, Kitap Yayınevi, İstanbul

Keleş, R. : 1961, **Şehir ve Bölge Planlaması Bakımından Şehirleşme Hareketleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyasi İlimler Doktora Tezi**, Ankara.

Kempe, S.-Khoo F.-Gürleyik, Y. : 1978, "Hydrography of Lake Van and Its Drainage Area", **The Geology of Lake Van**, Maden Tetkik Arama Enstitüsü Yayınları No: 169, s: 30-44.

Kılıç, O. : 2012, "Van", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, cilt 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul:505-510

Kılıç, S. : 2008, "Van Gölü'nün Güneybatısındaki Tatvan Kalesi'nin Yok Ediliş Öyküsü ve Uaiais Kalesi'nin Yeri Sorunu", **Muhibbe Darga Armağanı**, (eds. T. Tarhan-A. Tibet- E. Konyar) Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul: 291-300.

Kılıç, S.-
H. Çalışkan : 2006, “Van Gölü’nün Kuzeybatısı’nda İki Karaz Höyüğü: Giriktepe ve Çelebibağı”, **Arkeoloji ve Sanat** (Eylül- Aralık), sayı 123, İstanbul:131-140.

Kleiss, W. : 1978, “Bastam and the East of Urartu”, **Atti del Primo Simposio Intemazionale di Arte Armena Pergamo, 2S Ugiugno 1975,** G. leni and L. B. Zekiyan. Venice, San Lazzaro: 395-402.

1980, “Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B. C.”, **American Journal of Archaeology**, Vol. 84, No 3, s:299-304.

Kleiss, W.-H. Hauptmann-
R. H. Boehmer-P. Calmayer-
A. Erzen-A.V.Gladiss-
S. Kroll-M. Salvini-
G. Tiracjan : 1976, **Topographische Karte von Urartu**, (Archaeologische Mittelilungen Aus Iran, Erganzungsband 3), Berlin. (Kleiss vd.)

Konakçı, E. : 2006, “Urartu Krallığı’nda Toplu Nüfus Akatarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Konyar, E. : 2004, “Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

2006, "An Ethno-Archaeological Approach To The “Monumental Rock Signs” In Eastern Anatolia", **Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri**, İstanbul:113-126.

2007, “Anıtsal Kaya İşaretleri” ? Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler”, **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, Ocak 2007, Sayı: 23, İstanbul:1-5.

2008, "Urartu Coğrafyasında "Anıtsal Kaya İşaretleri": İşlevleri Üzerine Etno-Arkeolojik Bir Yaklaşım", **Muhibbe Darga Armağanı**, (eds. T. Tarhan - A. Tibet-E. Konyar), Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul:311-320.

2011, “Urartu’da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri”, **Urartu Doğu’da Değişim,** (eds. K. Köroğlu- E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul:206-231.

2013, "Urartu Kaya Kalıpları: Araba Tekerlekleri", **Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan’a Sunulan Makaleler**, (eds. O. Tekin - M.H. Sayar, E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul:239-246.

Konyar, E.-C. Avcı : 2014, “Van Tuşpa Excavations 2013”, **Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri** XIII, İstanbul:205-228.

Konyar, E.- C. Avcı-
B. Genç-R. G. Akgün-
A. Tan : 2013, “Excavations at the Van Fortress, the Mound and the Old City of Van in 2012”, **Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri** XII, İstanbul:193-210. (Konyar vd)

Konyar, E.-C. Avcı-
B. Genç-R. Akgün-
A. Tan : 2014, “Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2012 Yılı Çalışmaları,” **35. Kazı Sonuçları Toplantısı** II. Cilt, Ankara:358-370. (Konyar vd-1)

Köroğlu, K. : 2003, “The Transition from Bronze Age to İron Ages in Western Anatolia”, **Identifying Changes: The Transition fron Bronze to Iron Ages in Anatolia and**

its Neigbouring Regions, (eds. B. Fischer-H. Genz-E. Jean-K. Köroğlu), Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul: 231-244.

2007, "New Observations on the Origin of the Single-Roomed Rock-Cut Tombs of Eastern Anatolia", **Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA festschrift in Honour of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol**, (eds. M. Alparslan-M. Doğan Alparslan-H. Peker), Ege Yayınları, İstanbul:445-456.

2009 "Urartu Dönemi Bey Konakları", **Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/ Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea**, (eds. H. Sağlamtimur-E. Abay- Z. Derin- A. Ü. Erdem- A. Batmaz- F.Dedeoğlu- M. Erdalkıran-M. B. Baştürk-E. Konakçı), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 383-394.

2011, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", **Urartu Doğu'da Değişim,** Yapı Kredi, Yayınları, (eds. K.Köroğlu- E. Konyar), İstanbul:12-51.

Köroğlu, K.-E. Konyar: 2005, "Van Gölü Havzasında Erken Demir Çağı Problemi" **Arkeoloji ve Sanat** 119, İstanbul: 25-38.

2008, "Comments on the Early/Middle Iron Age Chronology of Lake Van Basin", **Ancient Near Eastern Studies 45. A Re-Assessment of Iron Ages Chronology in Anatolia and Neigbouring Regions**. Proceedings of a Symposium held at Ege University, İzmir, Turkey, 25-27 May 2005:123-146.

Lake, K. : 1940, "Van'da Yapılan Harfiyat, 1938," **Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi** 4, İstanbul:179-191.

Lewis, B. : 2006, **Ortadoğu'da Irk ve Kölelik,** (çev. Enver Günsel), Truva Yayınları, İstanbul.

Loftus, W.K. : 1855, "On The Geology of Portions of The Turko-Persian Frontier", **Quarterly Journal of The Geological Society 11**, s:247-344.

Luckenbill, D. D. : 1926, **Ancient Records of Assyria and Babylonia**, **volume I: Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon**, Chicago.

1927, **Ancient Records of Assyria and Babylonia**, **volume II: Historical Records of Assyria from the Sargon to the end,** Chicago.

Lynch, H.F.B. : 1901, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, Longmans Green, London.

Magda Mandu, C. : 2000, "Cucuteni-Tripolye culturel complex: Relations and synchronisms with other contemporaneous cultures from the Black Sea area", **Studia Antiqua et Archaeologica** VII, s:11-28.

Mangaltepe, İ. : 2005, "XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Mehmed Cemal : 1920, **Anadolu: İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya**, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet.

Melikishvili, G. A. : 1960, **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi**, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva. (UKN)

Merhav, R. : 1991, "Everyday and Ceremonial Utensils", **Urartu- A Metalworking Center in the first Millennium B.C.E**., (ed. R. Merhav), Jerusalem:199-244.

Muhly, J.D- R. Maddin- T. Stech- E. Özgen : 1985, "Iron in Anatolia and Nature of the Hittite Iron Industry", **Anatolian Studies** XXXV, İstanbul:67-85. (Muhly vd.)

Mumford, L. : 2007, **Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği**, (çev. G. Koca- T. Tosun), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Neil,W. H. Mc. : 1982, **The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since A.D. 1000**, University of Chicago Press, Chicago.

Oded, B. : 1979, **Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire**, Wiesbaden.

Onar, V.- A. Armutak- O. Belli- E. Konyar :2002, "Skeletal Remains of Dogs Unearted from the Van-Yoncatepe Nevropolises", **International Journal of Osteoarchaeology** 12, s:317-334. (Onar vd.)

Orhonlu, C. : 1990, **Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı**, Eren Yayıncılık, İstanbul.

Öğün, B. : 1967, "Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi", **Türk Tarih Kongresi** 6, Ankara: 65-71.

1970, **Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı**, Ankara.

1974, "Urartu Halk Mezarları", **Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı**, Ankara:443-469.

1978a, "Die Urartaischen Graber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", **The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology**, vol.I, (ed. E. Akurgal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara:61-67.

1978b, " Die Urartaischen Bestattungsbrauche", **Studien Zur religion Und Kultur Kleinasiens/ Festschrift für Friedrich karl Dörner zum 65.**

Geburtstag am 28. Februar 1976, (eds. S. Şahin-E. Schwertheim- J. Wagner), Band 2, Leiden:639-678, Taf. CLI-CLXV.

1984, "Urartu'lular", **Türk Ansiklopedisi**, Cilt XXXIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara:49-75.

Öngör**,** S. : 1964, Ortadoğu Ülkelerinde Göçebe Hayatının Bugünkü Şartları ve Göçebe Nüfusun Sedantarizasyonu, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt XVI, sayı 1, Ankara:145-160

Öz, M. : 2005, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 3, Sayı 6, Ankara:57-88.

Özdemir, H.- E. Konyar-
İ.Ayman **–** C. Avcı : 2013**,** "Comparison between archaelogical findings of Van Lake during Holocene- Holosendeki Van Gölü seviye değişimleri ile arkeolojik bulguların karşılaştırılması", ***International Journal of Human Sciences,*** Volume:10, Issue:1, s:959- 992 (Özdemir vd.)

Özer, A. : 1990, **Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni**, Boyut Yayıncılık, İstanbul.

Özfırat, A. : 2001.**Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Binyıl)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2002, "Van Gölü'nün Batı Kıyısında İki Urartu Merkezi", **Arkeoloji ve Sanat** 108, İstanbul: 21-26.

2005, "Transhumance of the Eastern Anatolian High Plateau in the second millennium BC", **Mountains and Valleys: A Symposium on Highland/Lowland interaction in the Bronze Age settlement systems in Eastern Anatolia, Transcaucasia and Northwestern Iran**, **Archäologische Mitteilungen aus İran und Turan** 37, Berlin: 139-152.

2010, “Doğu Anadolu Yüksek Yaylası Orta Tunç-Son Tunç/Erken Demir Çağ Kültürleri (M.Ö. 3. Binyıl Sonu-Erken 1. Binyıl)”, **Tübitak Projesi**, **105K063**, Antakya.

Özfırat, A.-C. Marro : 2005, “2003 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2**, Ankara: 299-316.

Özler, H.M. : 2008, “Van Akiferinin Hidrolojisi ve Van Gölü’nden Sodalısu Girişimi”, **Van Gölü Hidrolojisi ve Kirliliği Konferansı Bildiri Kitabı**, (eds. H. Aydın- İ. Akın), Van:37-54.

Page, S. : 1968, “A Stela of Adad-nirari III and Nergal-Ereš from Tell Al Rimah”, **Iraq** Volume 30, No.2, London:139-153.

Payne, M. R. : 2005, **Urartian Measures Of Volume**, Ancient Near Eastern Studies , Supplement 16, Peeters, Louvain-Paris-Dudley, MA.

2006, **Urartu Çiviyazılı Belgeler Katalogu**, , Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Piotrovsky, B. B. : 1966, **İl regno di Van (Urartu)**, Roma.

1969 **The Ancient Civilization of Urartu,** Geneva.

Parpola, S. : 1972, “A Letter from Šamaš-šumu-ukīn to Esarhaddon”, **Iraq**, Volume 34, No. 1, London:21-34.

Radner, K. : 2012, “Between a rock and a hard place: Muṣaṣir, Kumme, Ukku and Subria – The buffer states between Assyria and Urartu”, **Biainili-Urartu:The proceedings of the symposium held in Munich 12-14 October 2007, Acta Iranica LI**, (eds. S. Kroll- C. Gruber – U.Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), Leuven:243-264.

Roaf, M. : 2010, “Thureau-dangin, Lehman Haupt, Rusa Sardurihi and Rusa Erimenahi”, **Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern studies V/1,** Yerevan:66-82.

Sağlamtemir,H. A. : 2001, “Urartu Krallığı’nın Ekonomik Yapısı”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

Sağlamtimur, H. A. : 2009, “Urartu Krallığı’nda Fildişi Oymacılığı, Ayanis Kalesi Taş Kapları ve Haldi Tapınağı”, **Altan Çilingiroğlu’na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat/ Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of Upper Sea**, (eds. H.Sağlamtimur-E. Abay- Z. Derin-A.Ü. Erdem-A. Batmaz-F. Dedeoğlu-M.Erdalkıran-M.B. Baştürk-E. Konakçı), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul:485-499.

Salvini, M. : 1967, **Nairi e Ur(u)atri: Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu**, Roma, Edizioni Dell’Ateneo.

1973, “Urartäisches epigraphisches Material aus Van und Umgebung”, **Belleten** 37 (147), Ankara: 279-287.

1979a, “Die urartäische Tontafeln”, **Bastam** 1, (ed. W.Kleiss), Berlin:115-131.

1980, “Das Susi-Heiligtum von Karmir Blur und der urartäische Turmtempel”, **Archaeologische Mitteilungen aus Iran** 12, Berlin:249-269.

1987, “La formation de l’état urartéen, in Acta Anatolica E. Laroche oblata. Colloque anatolien, Paris, 1-5 juillet 1985 (Hethitica 8), Louvain-Paris: 393-411.

1989, “Le panthéon de l’Urartu et lefondément de l’état”, **Studi Epigrafici e Linguisti sul Vicino Oriente**, no.6, Paris: 79-89.

1993, “Le iscrizioni di Sarduri II a Karataş”, **Orientalia** 62(2), s:71-79.

2001, “The Inscriptions of Ayanis-Cuneiform and Hieroglyhic”, **Ayanis I, Ten Years Excavationsat Rusahinili Eidurikai 1989-1998**, (eds.Çilingiroğlu A .- M. Salvini), Roma: 253-270.

2006a, **Urartu Tarihi Ve Kültürü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2006b, “Le Due Stele di Rusa Erimenahi dal Keşiş Göl”, **Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici** 48, Roma: 209-272.

2008, **Corpus Dei Testi Urartei (Documenta Asiana 8**), Volume 1, Roma.

2010, “Margaret Payne, Urartian Measures of Volume”, **Ancient Near Eastern Studies** 16: 361-371

2011, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, **Urartu Doğu’da Değişim,** Yapı Kredi, Yayınları, (eds. K.Köroğlu- E. Konyar), İstanbul:74-101.

Sanamyan, H. : 2002, “Architectural Structure, Defensive Systems and Building Tecnique of the Fortifications”, **The North-Eastern Frontier Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin, The Southern Shores**,(eds. R. Biscione- S. Hmayakyan – N. Parmegiani), Roma:325-335.

Saraçoğlu, H. : 1989, **Doğu Anadolu Bölgesi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Selen, H. S. : 1945, “Türkiye’de Köy Yerleşmeleri ve Şehirleşme Hareketleri”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Yıl III, Sayı: VII-VIII, Ankara:97-110.

Sevim, A. –
C. Pehlevan –
A. Açıkkol –
H. Yılmaz –

E. Güleç : 2002, “Karagündüz Erken Demir Çağı İskeletleri”, **17. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara: 37-48. (Sevim vd.)

Sevin, V. : 1979, “Urartu Krallığı’nın Tarihsel ve Kültürel Gelişimi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.

1982, “Van Kalesi’nden Bir Kaya Mezarı ve Urartular’da Ölü- Yakma Geleneği/A Rock-Cut Columbarium From Van Kale And The Urartian Cremation Rite”, **Anadolu Araştırmaları** VIII, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul:151-166.

1986, “Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar”, **Anadolu Araştırmaları X/ Prof. Dr. U. Bahadır Alkım Hatıra Sayısı,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul:329-340.

1996, “Van/Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağ Çanak Çömlekleri”, **Anadolu Araştırmaları XIV/Prof Dr. Afif Erzen’e Armağan,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul:439-467.

2003, “The Early Iron Age in the Van Region”, **Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond**, (ed: A. T. Smith -K. Rubinson), Monograph 47, The Cotsen Institue of Archaeology, University of California, Los Angeles: 180-191.

2004a, “Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia”, **A View From the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney**, (ed. A. Sagona), Ancient Near East Studies Supplement 12, Peeters Press, Herent: 179-203.

2004b, “Doğu Anadolu Orta ve Son Tunç Çağı”, **ArkeoAtlas** 3, İstanbul: 104-129.

2005, “Son Tunç/Erken Demir Çağ Van Bölgesi Kronolojisi: Kökeni Aranan Bir Devlet Urartu”, **Belleten** LXVIII-252, Ankara: 355-400.

2006, “Keçikıran: Van Bölgesi’nde Yarım Kalmış Bir Urartu Projesi”, **Hayat Erkanal’a Armağan. Kültürlerin Yansıması. Studies in Honor of Hayat Erkanal. Cultural Reflections**,(eds. A. Erkanal Öktü – E. Özgen- S. Günel), Homer Yayınları, İstanbul:667-674.

2012, **Van Urartu Kral Mezarları ve Altıntepe Halk Mezarlığı**, Ege Yayınları, İstanbul.

Sevin, V.-E. Kavaklı : 1996a, **Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van Karagündüz/An Early Iron Age Cemetery**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

1996b, “Van/Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü”, **Belleten**, Cilt LX, sayı:227, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara:1-20.

Sevin, V.-A. Özfırat : 2000, “Van/Altıntepe Kazıları”, **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, Ankara:217-222.

Sevin, E.- A. Özfırat - E. Kavaklı : 2000, “1997-1998 Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları”, **21. Kazı Sonuçları Toplantısı,** Ankara:421-434.

Sinclair, T. : 1999, “Two Problems Concerning the Van Region: Arekel of Tebriz on Earthquake of 1646 and Evidence for the Rise in the Level of the Lake. Natural disasters in the Ottoman Empire”, **Halcyon Days in Crete III A Symposium Held in Rethymnon 10-12 January 1997**, s:207-218.

Smith A. T. : 1998, "Late Bronze/Early Iron Age fortresses of the Ararat and Shirak Plains, Armenia: Typological considerations", **Ancient Civilizations from Scythia to Siberia**, 5-2, s: 73-97.

1999, "The making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics", **American Journal of Archaeology**, Volume 103, No. 1, s:45-71.

Solmaz, T. - Dönmez Oybak, E. : 2013, "Archaeobotanical studies at the Urartian site of Ayanis in Van Province, eastern Turkey", **Turkish Journal of Botany** 37, Tübitak, Ankara: 282-296.

Sözen, M.– Eruzun,C.: 1996, **Anadolu'da Ev ve İnsan**, İstanbul.

Sözer, A.N. : 1972, **Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık, (Coğrafi İnceleme)**, Ankara.

Spendlingwimmer, R.- M.M. Jung-DI P.Kınner-DI M.Schonerkle : 2008, "Water Management for the River Basin of Lake Van, Samran Project: Development of Tourism and Related Infrastructure for the Lake Van Region", **Van Gölü Hidrolojisi ve Kirliliği Konferansı Bildiri Kitabı**, (eds. H. Aydın- İ. Akın), Van:90-100.

Stetsyuk, V. : 2008, "Sredniy Stoh veYamnaya Kültürleri"/Seredniy Stoh and Yamnaya Cultures, **Gazi Akademik Bakış**, (çev. Fatih Şengül), Cilt 1, Sayı 2, Ankara: 215-223.

Şemseddin Sami : 1996, **Kamus-i Türki**, Çağrı Yayınları, 7. Baskı, İstanbul.

Tan, A. : 2010, "Urartu Devleti'nin Kuruluşu", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Tanoğlu, A. : 1969, **Nüfus ve Yerleşme**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Tansuğ, K. : 1949, "Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri ve MÖ VII. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasebetleri", **Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi** VII/1-4, Ankara:535-550.

Tarhan, T. : 1978, "MÖ. XIII. Yüzyılda 'Uruatri' ve 'Nairi' Konfederasyonları", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.

1982, "Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri=Lapturi' Hakkındaki Yeni Görüşler" **Anadolu Araştırmaları** VIII, İstanbul: 69-114.

1986, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", **IX. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:285-301.

1994, "Recent Research at the Urartian Capital Tuspha", **Tel Aviv Journal of the Institute of Archaelogy of Tel Aviv University**, Volume 21, (ed. D.Ussishkin), Jerusalem:22-57.

2007, "Urartu Urnelerindeki Ruh Deliklerinin Sayısal Gizemi", **Refik Duru'ya Armağan/Studies ın Honour of Refik Duru,** (eds. G. Umurtak-Ş. Dönmez- A. Yurtsever), İstanbul:259-264.

2011a, "Başkent Tuşpa", **Urartu Doğu'da Değişim,** (eds. K.Köroğlu- E. Konyar), Yapı Kredi, Yayınları, İstanbul:288-335.

2011b, "Urartu Krallığı'nın Başkenti Tuşpa", **Aktüel Arkeoloji Dergisi** 21 **(**Anadolu Başkentleri Özel Sayısı), İstanbul:58-75.

2013, “Van Kalesi. Van Kayalığı Üzerindeki Kartal Yuvası: Başkent Tuşpa”, **Aygaz Dünyası Ek**/Sonbahar 2013, İstanbul:1-17.

Tarhan M.T.-V.Sevin : 1977a, “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler”, **Anadolu Araştırmaları** IV-V, İstanbul: 273-345.

1977b, “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II): Konut Mimarlığı”, **Anadolu Araştırmaları** IV-V, İstanbul: 347-361.

1994 “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları”, **Belleten** LVII, 220, Türk Tarih Kurumu, Ankara:843-861, resim 1-24.

Tuğrul, A. B -O.Belli : 1994, “Yukarı Anzaf Urartu Kalesi’nde Bulunan Bronz Sadakların Radyografi Tekniği ile Değerlendirilmesi”, **IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,** Ankara:65-76.

Tuğrul, A.B -S. Başaran: 2002, “Altıntepe (Van) Buluntusu Eserin Radyografi Teknikleri ile Değerlendirilmesi”, **17. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara:21-28.

Tunçdilek, N. : 1964, “Türkiye’de Yaylalar ve Yaylacılık”, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, Cilt 7, sayı 14, İstanbul:15-28.

1967, **Türkiye İskân Coğrafyası, Kır İskânı (Köy – Altı İskân Şekilleri)**, İstanbul.

1980, “Türkiye’de Kır Yerleşmelerinin Gelişimi ve Evrimi”, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi,** sayı 23, İstanbul:1-25.

1986, **Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi**, İstanbul.

Turoğlu, H. : 2006, “Yoncatepe (Van) Arkeolojik Sahası ve Onun Yakın Çevresi İçin CBS ve UA teknolojileri ile Paleo-Landuse Analizi, Paleo-landuse Analysis for Yoncatepe (Van) Archaeological Site and Its Close Vicinity Using GIS and RS Technologies”, **4. Coğrafi Bilgi Sistemleri**

Bilişim Günleri, 13 – 16 Eylül 2006 / Fatih Üniversitesi / İstanbul-Türkiye, **4th GIS Days** in Türkiye, September 13-16, 2006 / Fatih University / İstanbul-Türkiye.

Tümertekin, E. : 1994: **Ekonomik Coğrafya**,İstanbul.

1987, **Ulaşım Coğrafyası**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Tümertekin, E.-Özgüç, N. : 2005, **Ekonomik Coğrafya Kalkınma ve Küreselleşme**, Çantay Kitabevi, İstanbul.

Türkdoğan, O. : 1987, **Doğu Anadolu'nun Sosyal Yapısı**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara.

Uhri, A. : 2010, **Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi. Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri**, Ege Yayınları, İstanbul.

Uluçam, A.: 2000, **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

2002, **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ussishkin, D. : 1994, "The Rock-Cut Tombs at Van and Monumental Tombs in The Near East", **Anatolian Iron Ages 3,** (eds. A. Çilingiroğlu-D. French), Ankara:253- 263.

van Zeist, W.-H. Woldring : 1978, "A pollen profile from Lake Van: A preliminary report", **The Geology of Lake Van,** (eds. F. Kurtman-E. T. Degens), Maden Tetkik Arama Yayınları 169, Ankara:115-123.

Van Vilayet Salnamesi 1315 (1899), Van Belediye Başkanlığı Yayını, No. 1, Van.

Yakar, J. : 2007, **Anadolu'nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo Ekonomik Yapısı, (**çev. S.Hırçın), Homer Kitapevi, İstanbul.

2011, ‘Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu’nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı’ **Urartu Doğu’da Değişim,** (eds. K.Köroğlu- E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul:126-145.

Yalçınlar, İ. : 1967, “Türkiye’de Bazı Şehirlerin Kuruluş ve Gelişmelerinde Jeomorfolojik Temeller”, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, Cilt 8, sayı 17, İstanbul: 53-66.

Yavuz, F.- R. Keleş-
C. Geray : 1978, **Şehircilik Sorunlar-Uygulama ve Politika**, Ankara Üniversitesi SBF yayınları, No 412, Ankara. (Yavuz vd.)

Yıldız, M. Z.- O. Deniz: 2005, “Kapalı Havza Gölleri’nde Seviye Değişimlerinin Kıyı Yerleşimlerine Etkisi: Van Gölü Örneği”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:15, sayı:1, Elazığ:15-31.

Yılmaz, A.- C.Telci : 2010, “Türk Kültürü Terminolojisinde Göç Kavramı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 7, sayı 2, Ankara:14-33.

Yılmaz, H.- R. Çavuşoğlu-
İ. Baykara- T. Gültekin-
B. Gökçe : 2009, “Van Kalecik (Urartu) Toplumuna Ait Calcaneuslarda Artiküler Faset (Facies Articularis Talaris) Tipleri”, **Belleten** Cilt LXXIII, sayı 268, Türk Tarih Kurumu, Ankara:619-636. (Yılmaz vd.)

Yiğitpaşa, D : 2002, “Van-Altıntepe Nekropolü Sunu Kapları”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.

2011, “Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Sunu Kapları”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, XXVI, 8, Erzurum:111-146.

Yücel, T. : 1960, “Türkiye’de Şehirleşme Hareketleri ve Şehirler”, **Türk Coğrafya Dergisi**, yıl XVI, sayı 20, İstanbul:23-35

Zimansky, P.E. : 1985, **Ecology And Empire: The Structure of the Urartian State,** Chicago.

1995a, “The Urartian Frontier as an Archaelogical Problem”, **Neo-Assyrian Geography**- Quaderni di Geografia Storica, volume 5, (ed. Mariao Liverani), Universita di Roma, Rome: 171-180.

1995b "Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research** 299 / 300, s: 103-115.

2005 “Urartu Devleti’nin Gelişiminde Çevresel Etmenler”, **Arkeo Atlas** 4, İstanbul:110-11

2011, “Urartu ve Çağdaşları/Urartu and its Contemporaries”, **Urartu Doğu’da Değişim**, (eds. K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 106-121.

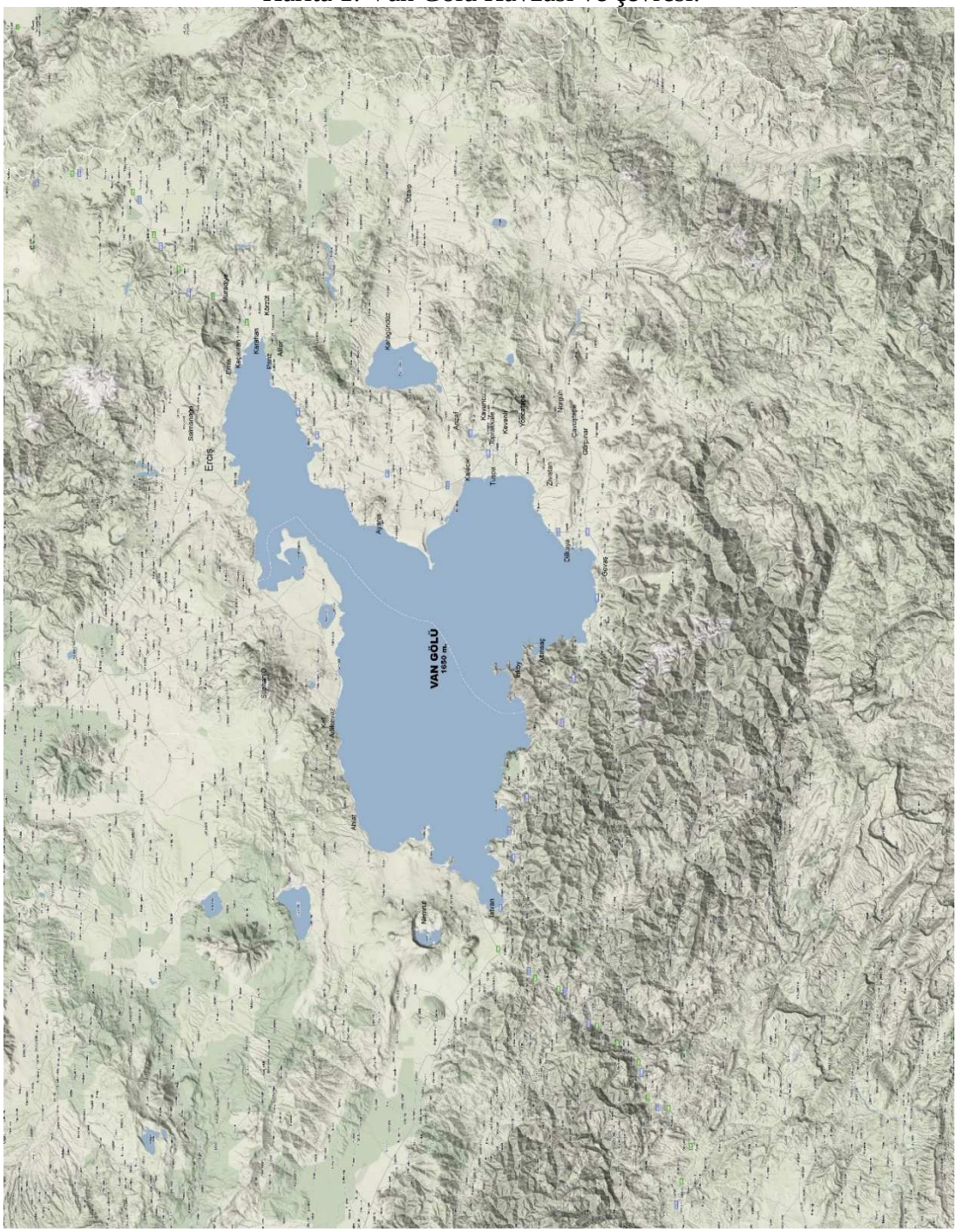
2012, Urartu as Empire Cultural Integration in the Kingdom of Van”, **Biainili-Urartu: The proceedings of the symposium held in Munich 12-14 October 2007, Acta Iranica LI**, (ed. S. Kroll- C. Gruber – U.Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), Leuven:101-110.

Zimansky, P.E-E.C. Stone : 2004, “Urartian City Planning at Ayanis.” **In A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney**, edited by Antonio Sagona. Ancient Near Eastern Studies Supplement 12. Louvain: Peeters Press, s: 233-243.

EKLER

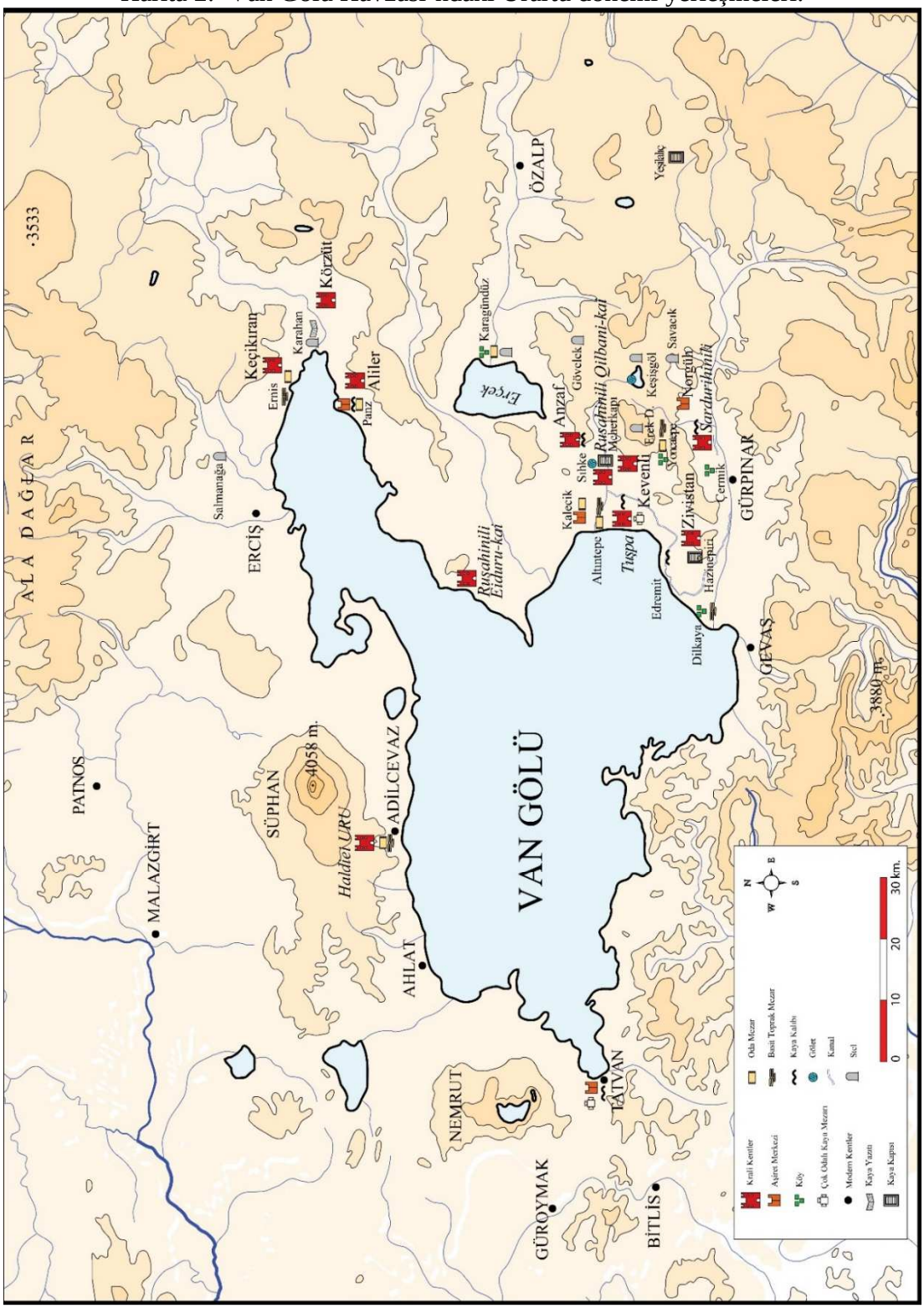
EK I- HARİTALAR

Harita 1: Van Gölü Havzası ve çevresi.

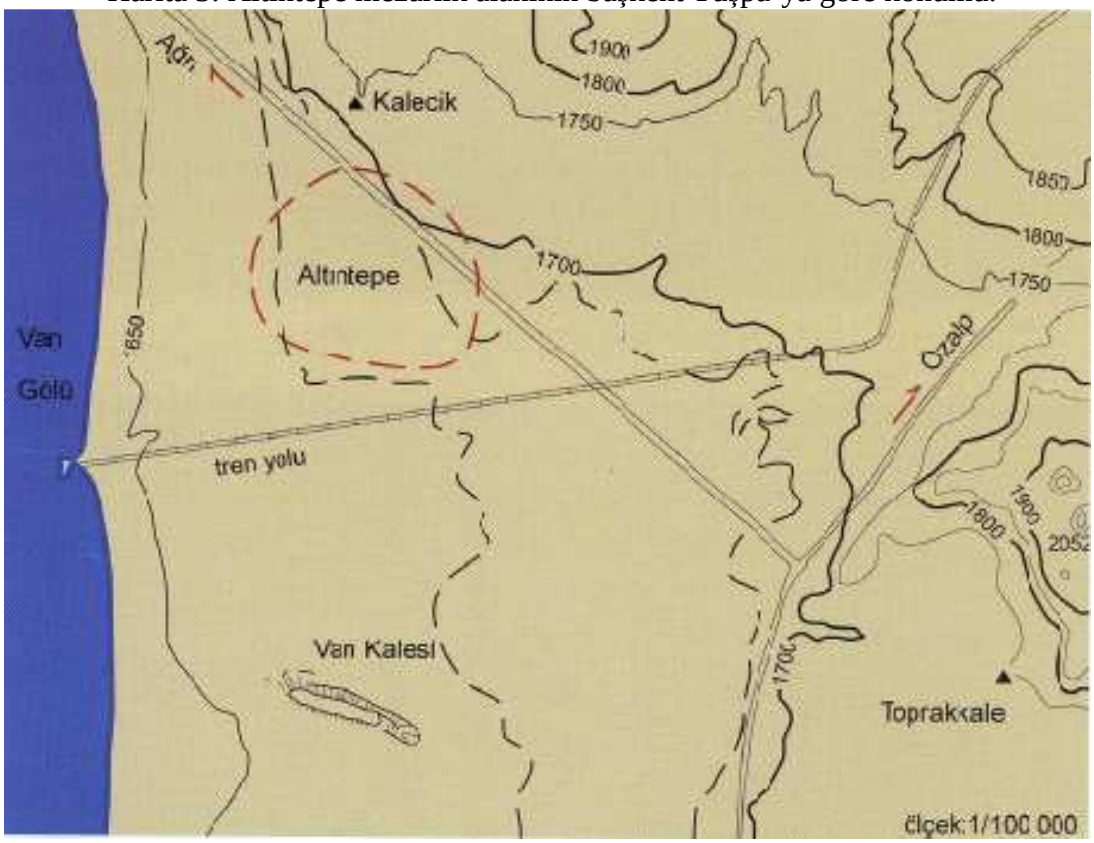

Kaynak: Google Earth arazi görüntüsünden işlenerek Rıza Gürler Akgün tarafından oluşturulmuştur.

Harita 2: Van Gölü Havzası'ndaki Urartu dönemi yerleşmeleri.

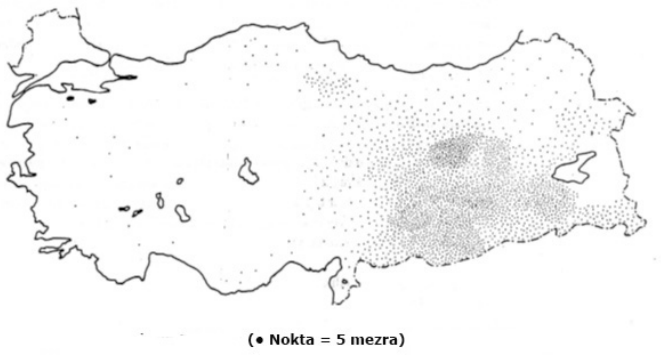

Kaynak: Armağan Tan-Rıza Gürler Akgün- Can Avcı.

Harita 3: Altıntepe mezarlık alanının başkent Tuşpa'ya göre konumu.

Kaynak: Sevin 2012:10, resim 11.

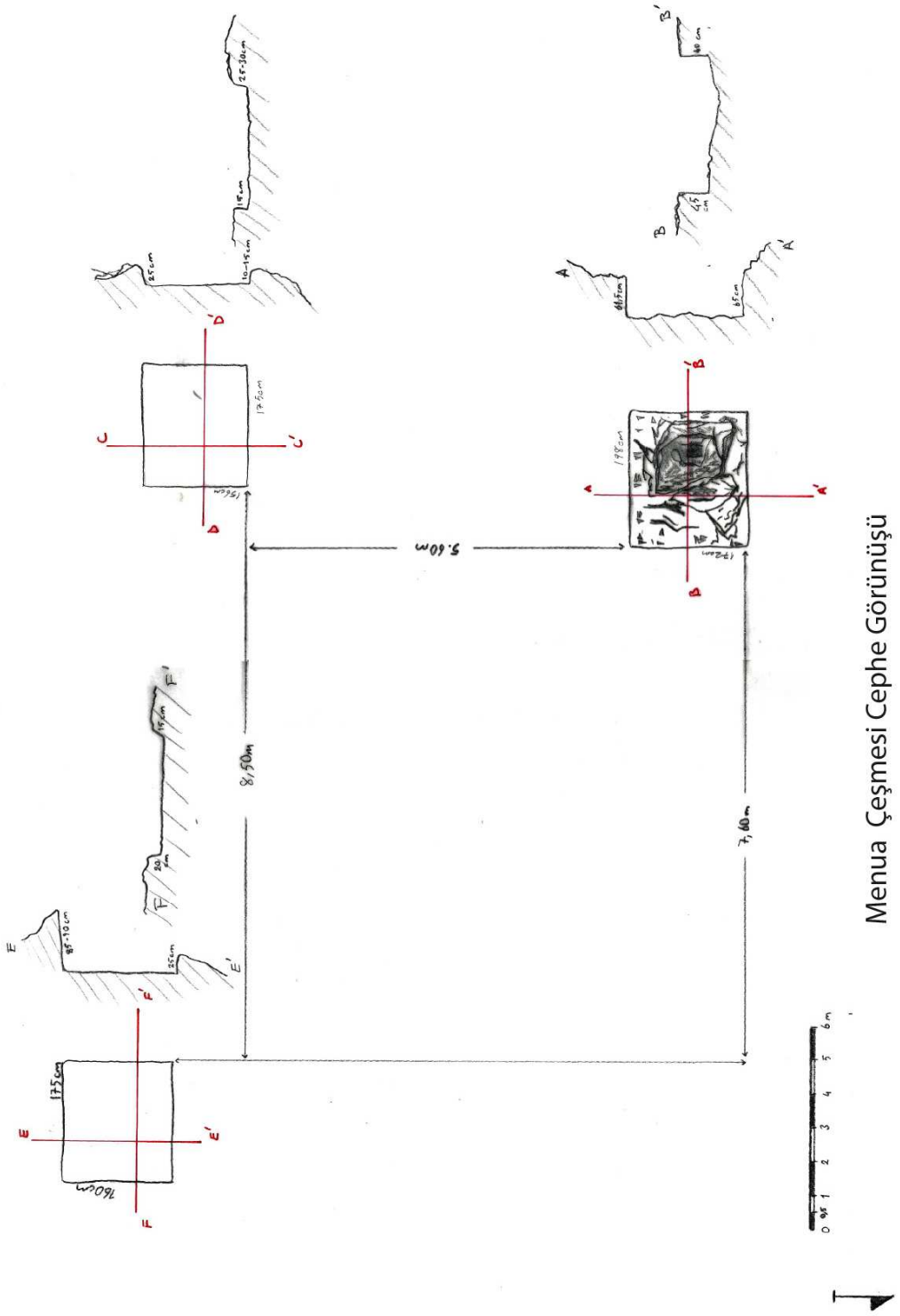
Harita 4: Mezraların Türkiye'de dağılım durumu

Kaynak: Gümüş 1998: 103.

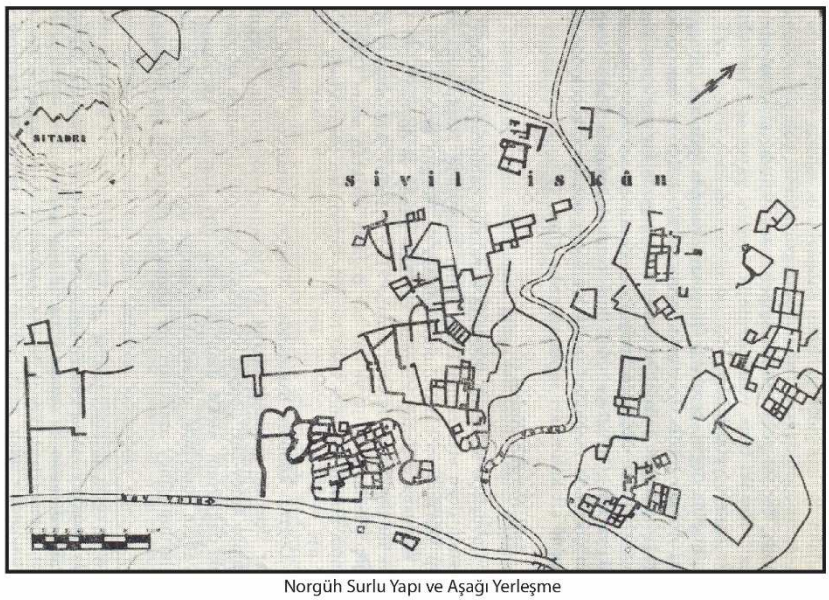
EK II- ÇİZİMLER

Çizim 1: Menua Çeşmesi yazıtlı panoların cepheden görünümü.

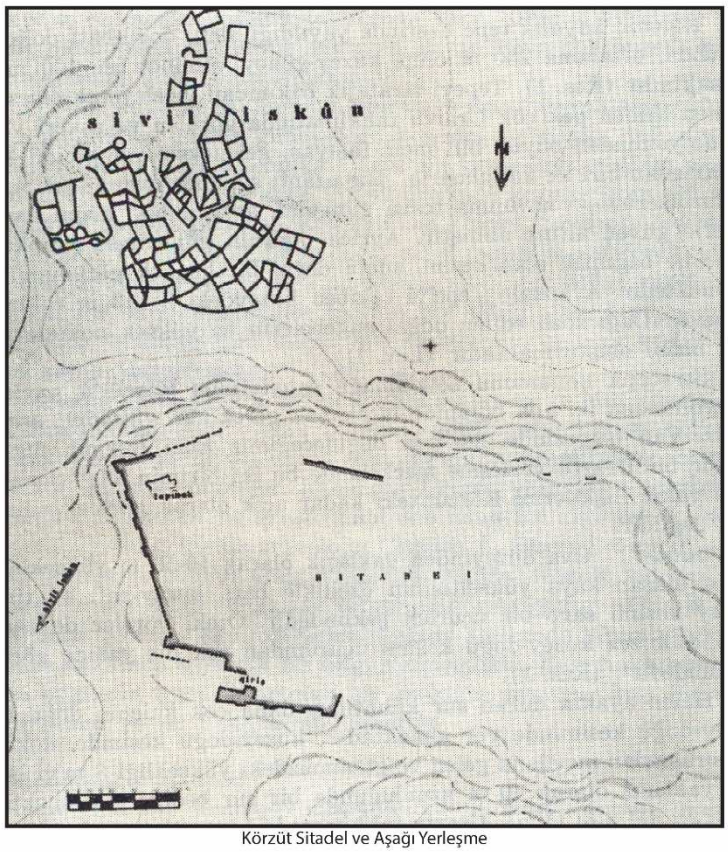

Kaynak:VANTAM arşivi.

Çizim 2: Körzüt ve Norgüh yerleşmeleri.

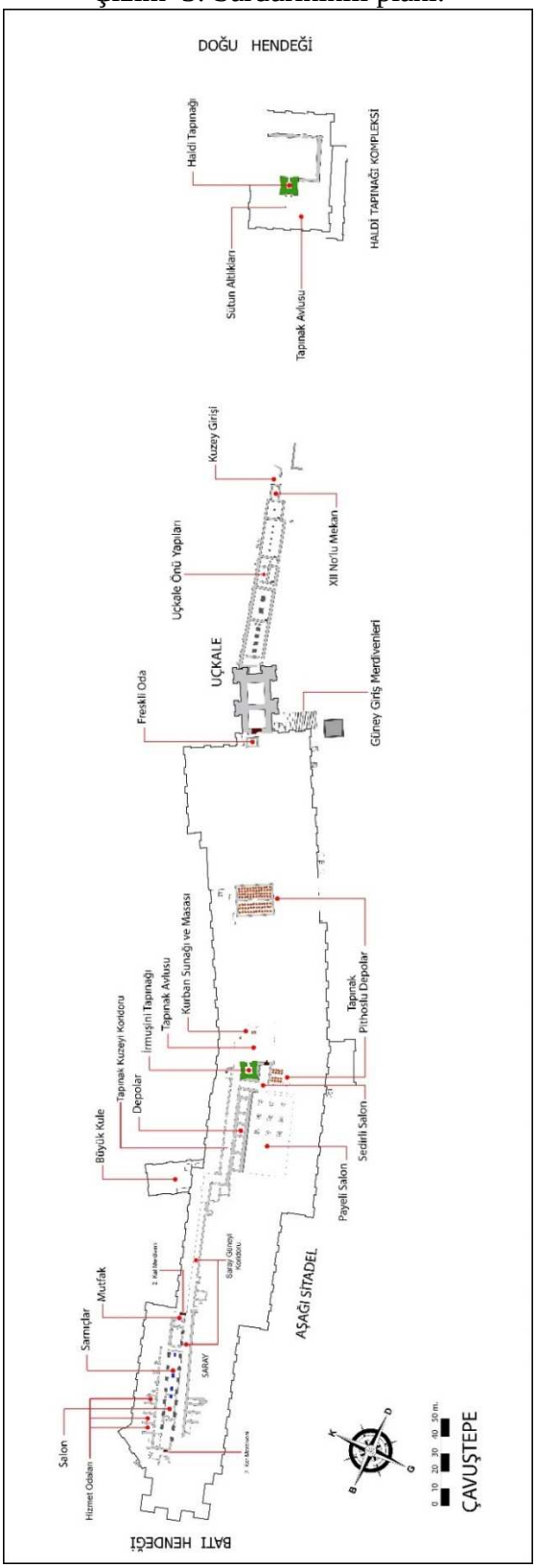

Norgüh Surlu Yapı ve Aşağı Yerleşme

Körzüt Sitadel ve Aşağı Yerleşme

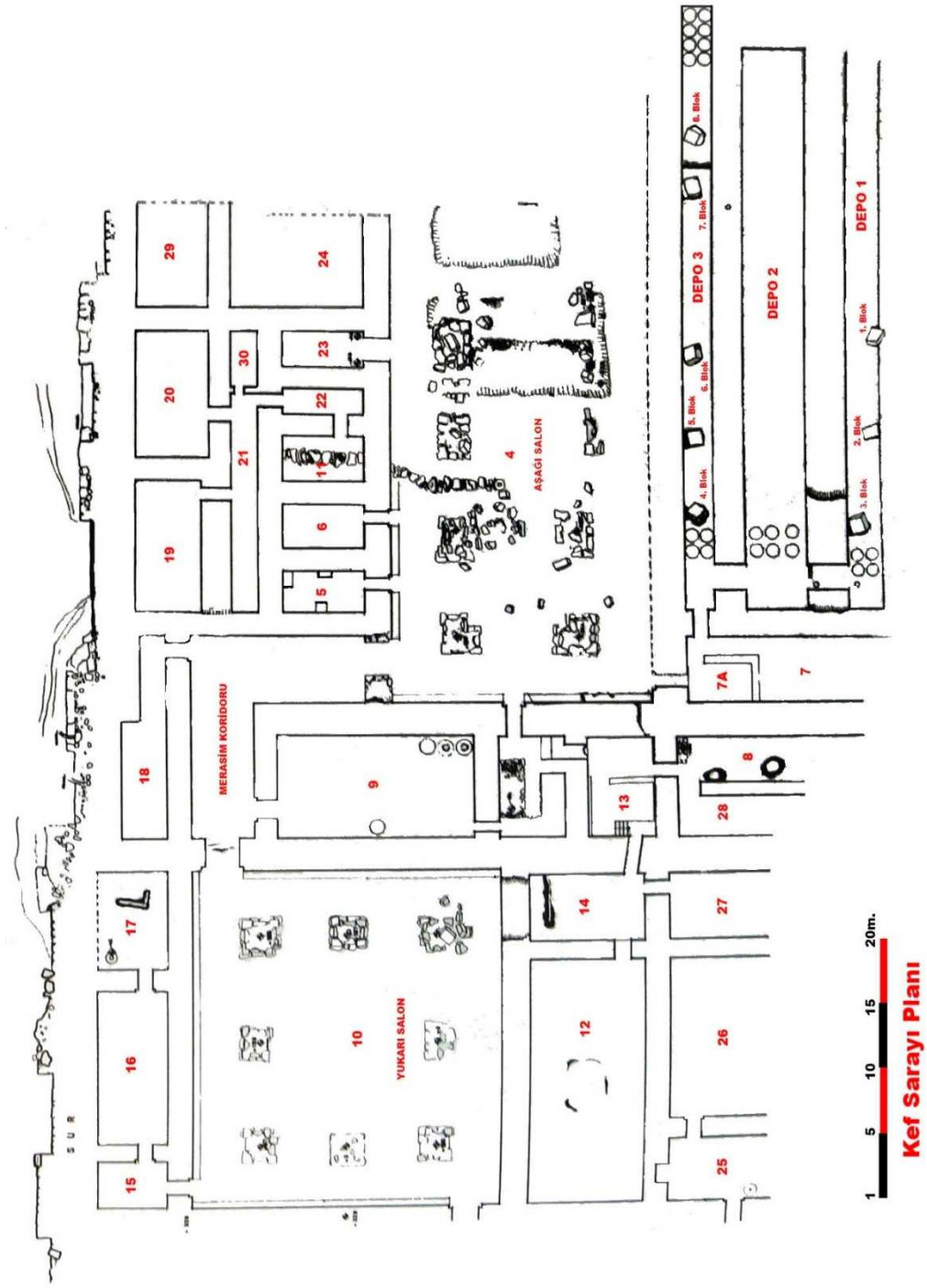
Kaynak:Tarhan-Sevin 1977:278, 288.

Çizim 3: Sardurihinili planı.

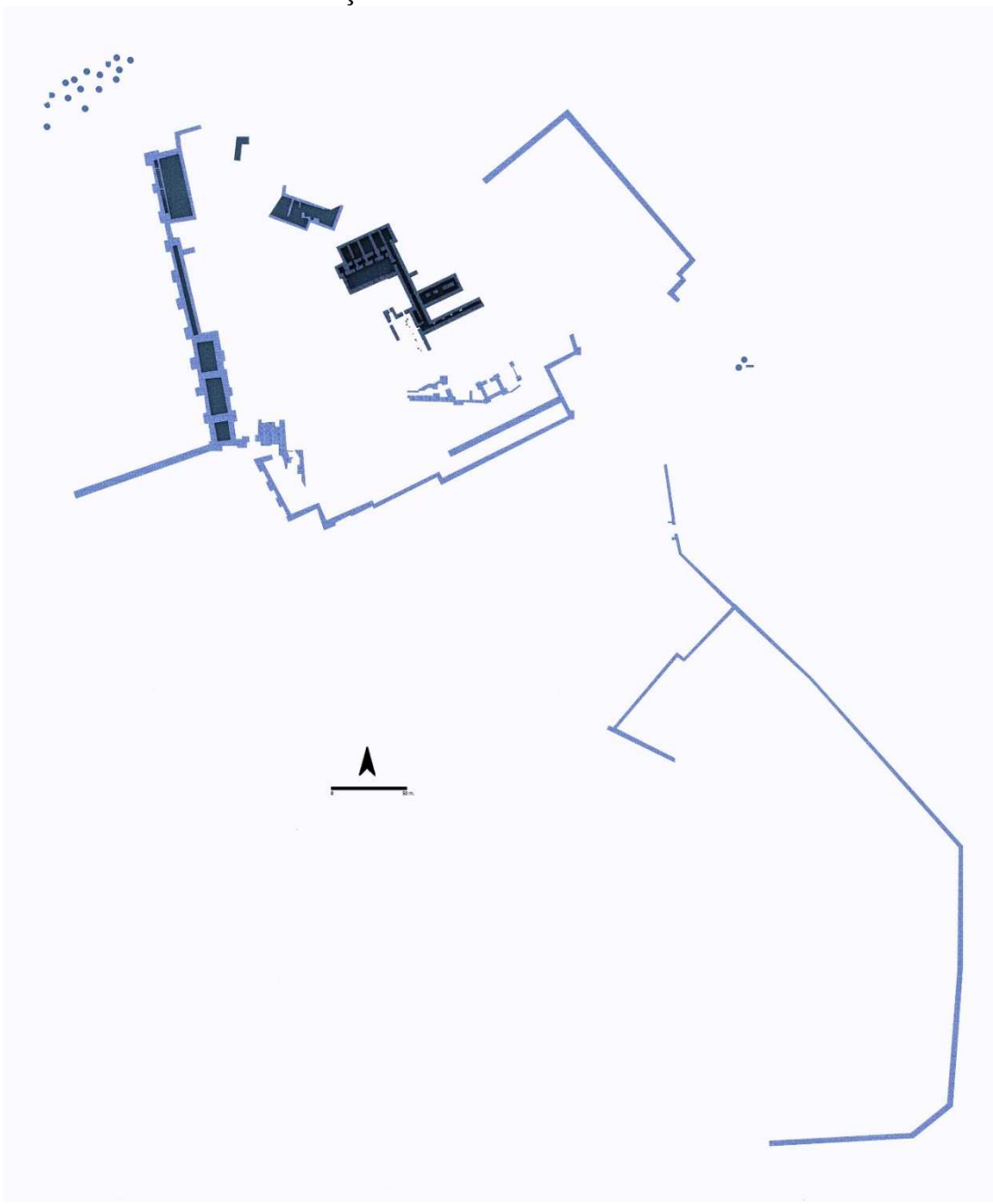

Kaynak: Erzen 1978'de yayınlanmış plana eklemeler yapılarak yeniden çizilmiştir. Can AVCI- Rıza Gürler Akgün.

Çizim 4: Kef/ Ḫaldiei URU Kur Ziuquni Sarayı

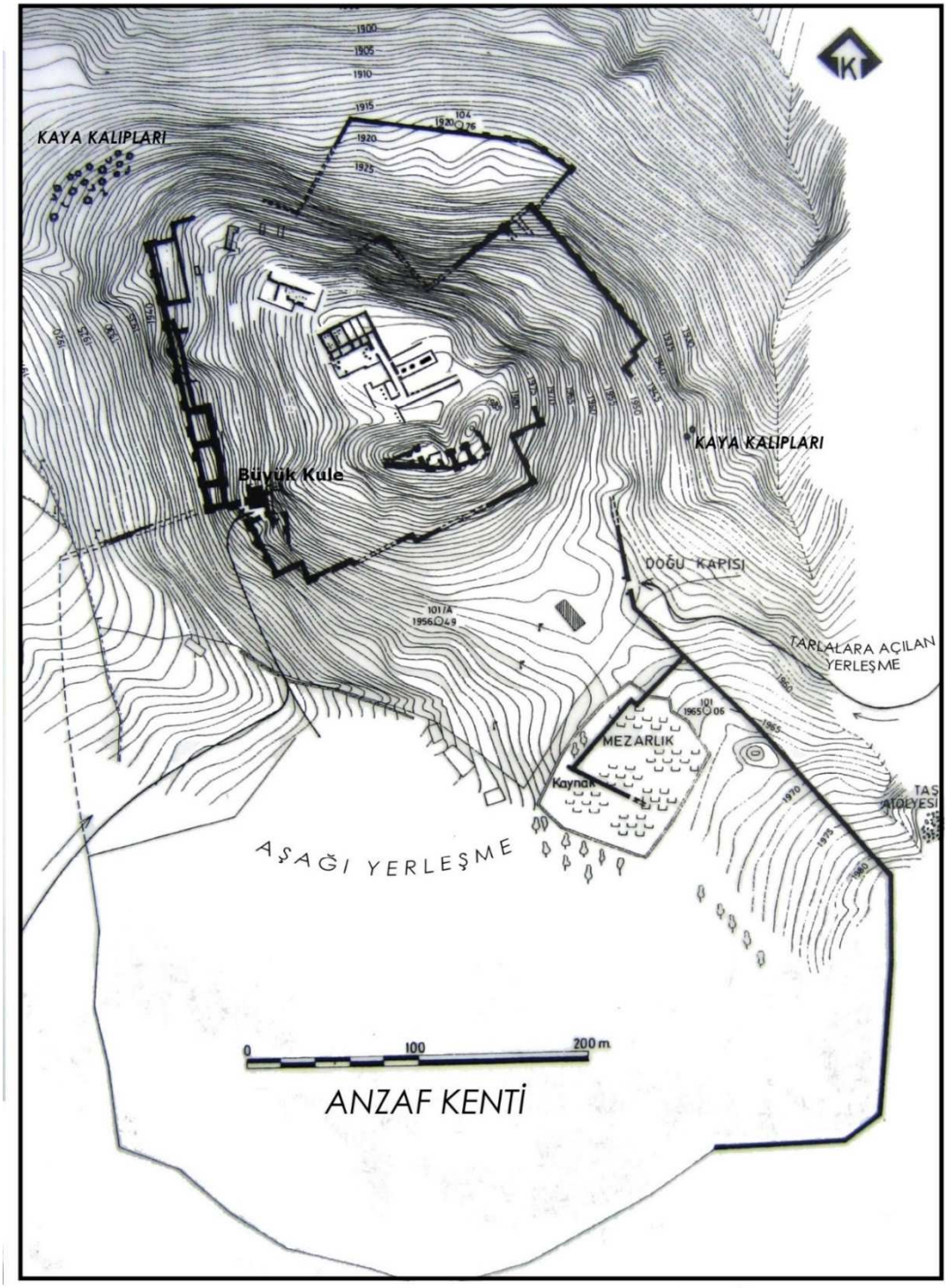

Kaynak: Öğün 1984:50'deki planın yeniden çizimi- Armağan Tan.

Çizim 5: Anzaf Genel Plan.

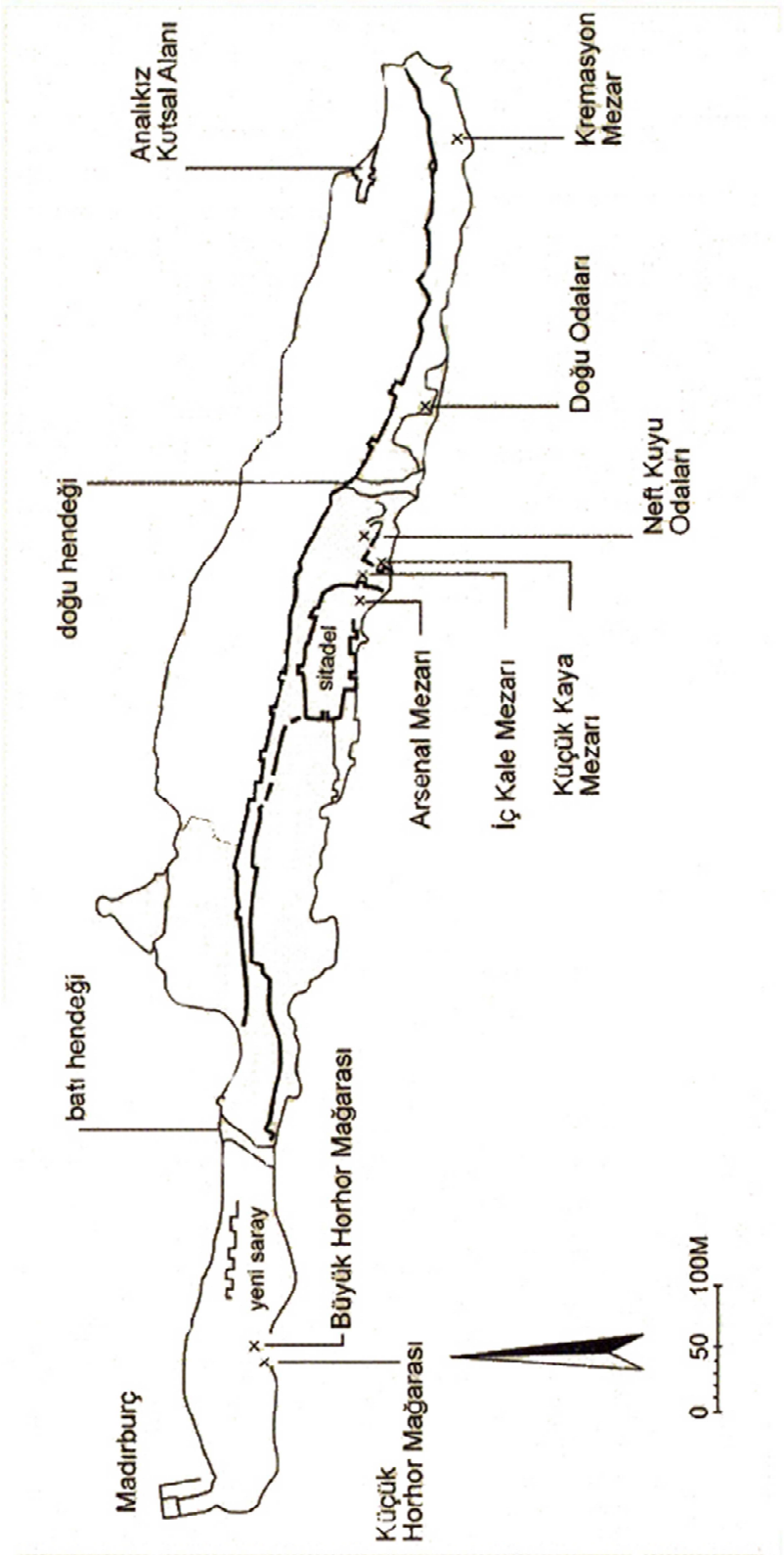
Kaynak: Belli 2008: 186, Çizim 1’den Rıza Gürler Akgün.

Çizim 6: Anzaf Topoğrafik Plan.

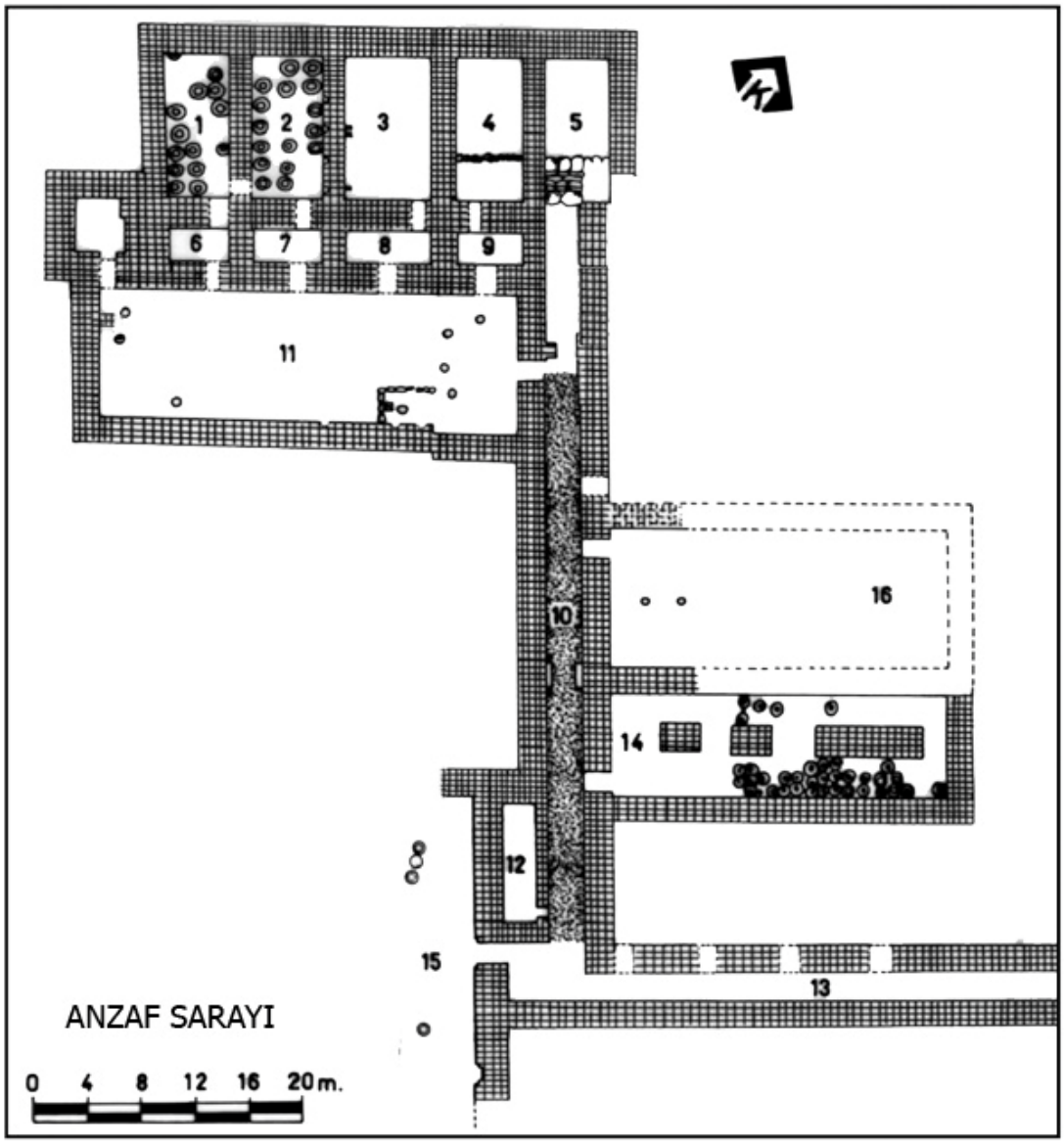

Kaynak: Belli 2008: 186, Çizim 1'e eklemeler yapılmıştır. Can Avcı - Armağan Tan.

Çizim 7: Tuşpa Sitadeli.

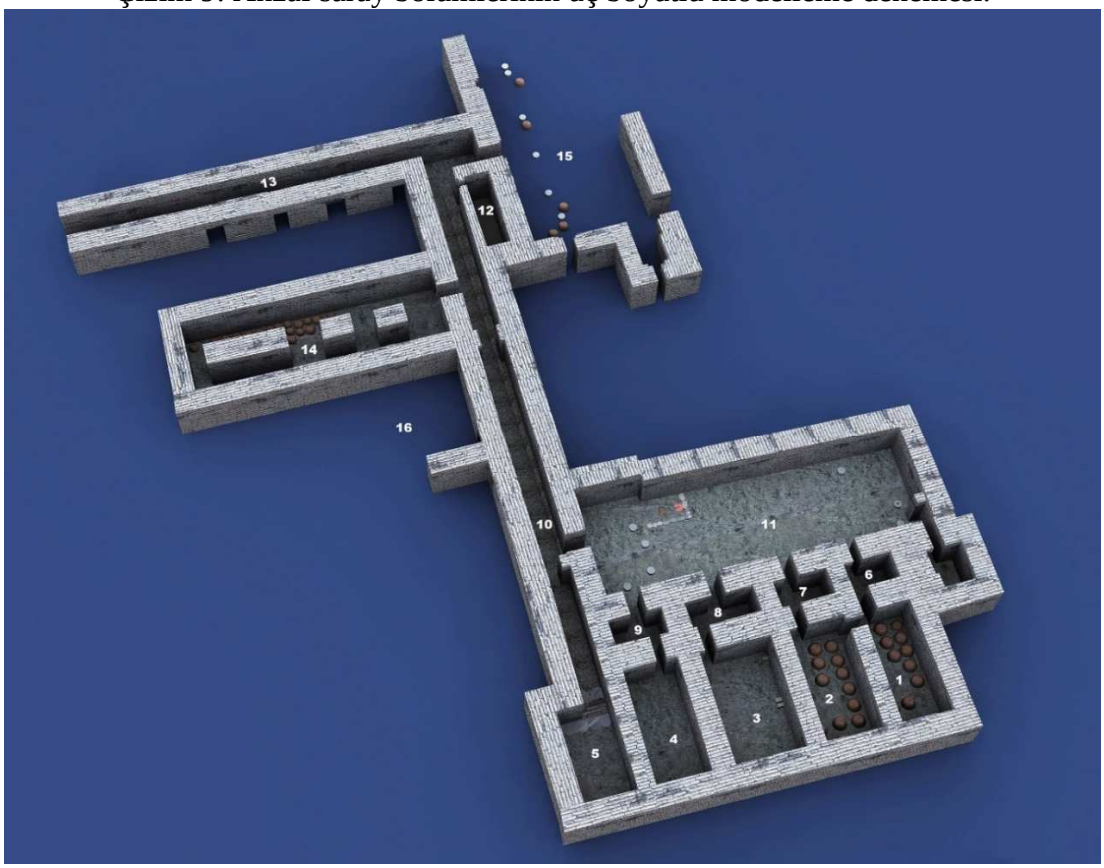

Kaynak: Sevin 2012:10, resim 11.

Çizim 8: Anzaf saray bölümleri.

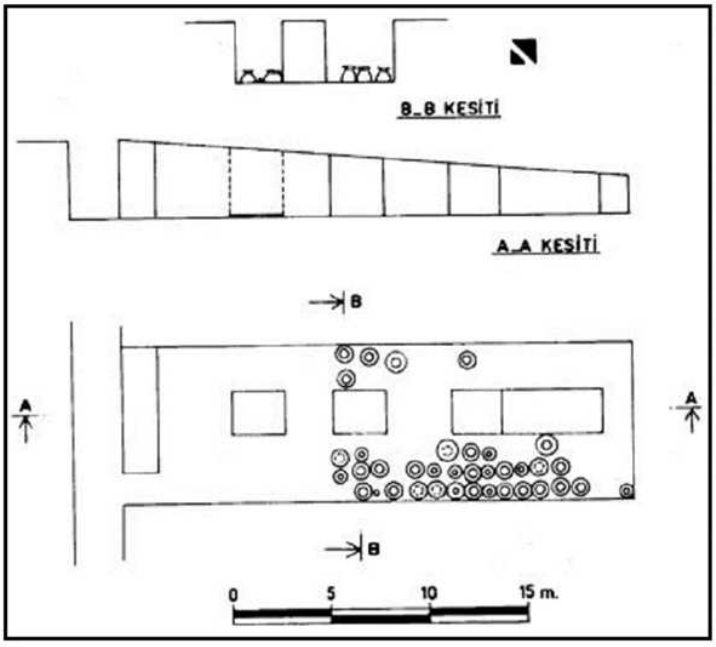

Kaynak: Belli 2008: 187'de Çizim 2'ye eklemeler yapılarak yeniden çizilmiştir. Can Avcı- Rıza Gürler Akgün- Armağan Tan).

Çizim 9: Anzaf saray bölümlerinin üç boyutlu modelleme denemesi.

Kaynak: Belli 2008: 186, Çizim 1'den Rıza Gürler Akgün.

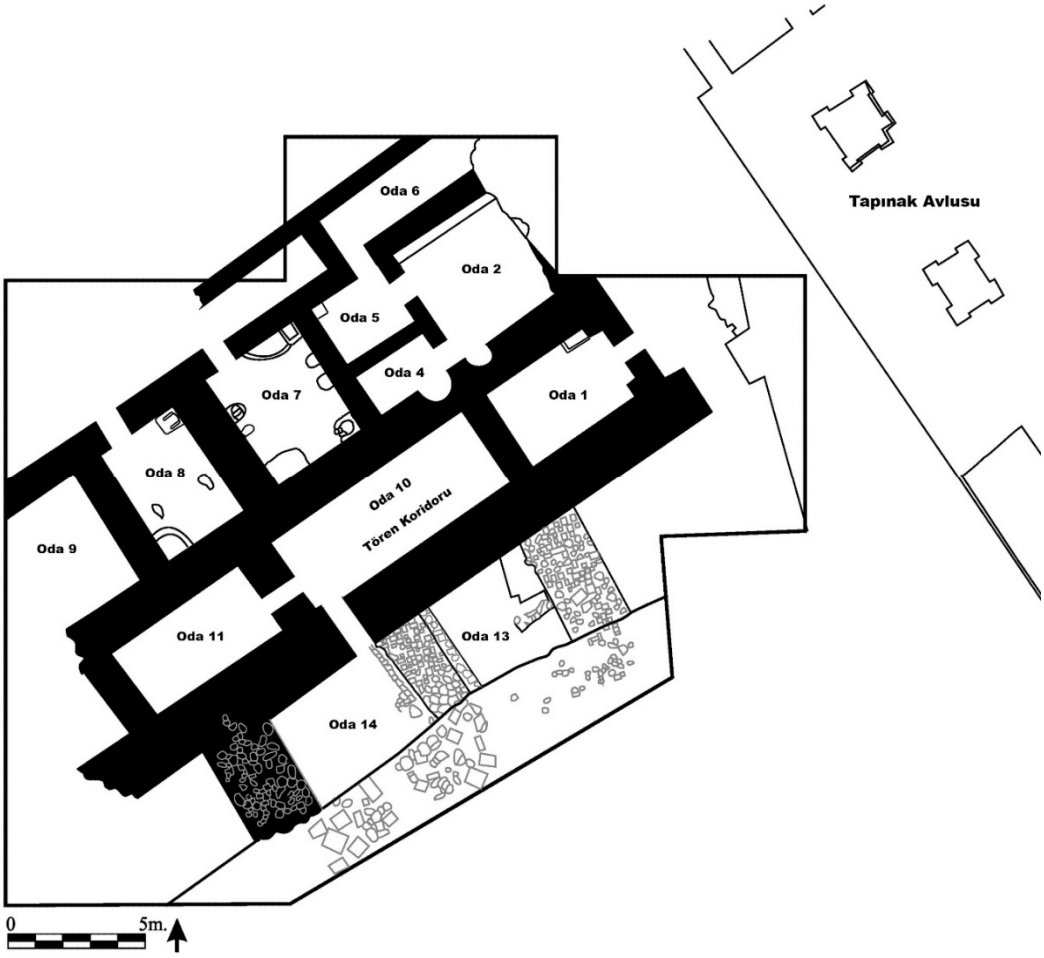
Çizim 10: Anzaf 14 nolu depo odası.

14 No'lu Payeli Salon'un plan ve kesitleri

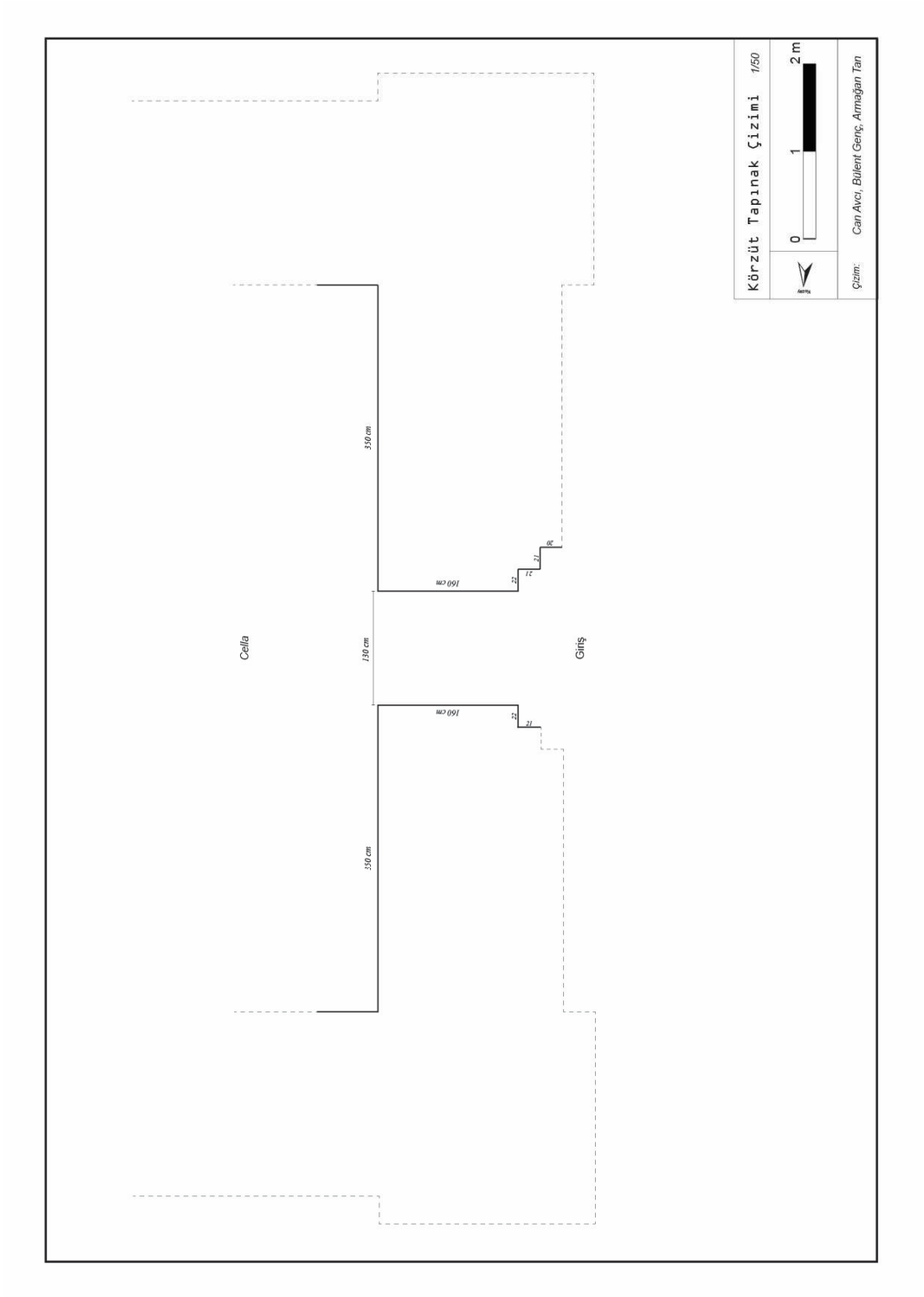
Kaynak: Belli 2008: 188, çizim 4.

Çizim 11: Rusahinili Eiduru kai hizmet mekanları -evsel-mekanlar-

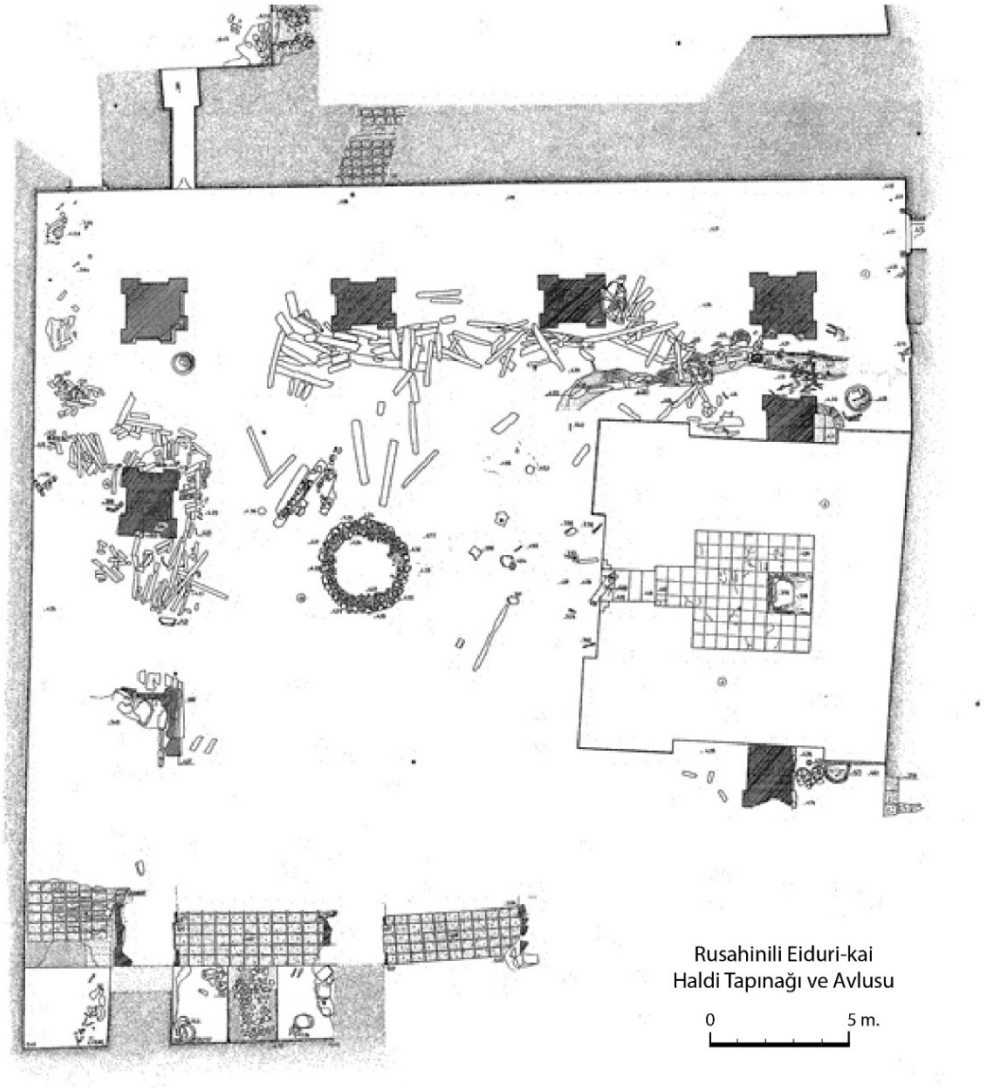

Kaynak: Batmaz 2013: 68, figür 6.

Çizim 12: Körzüt Tapınağı.

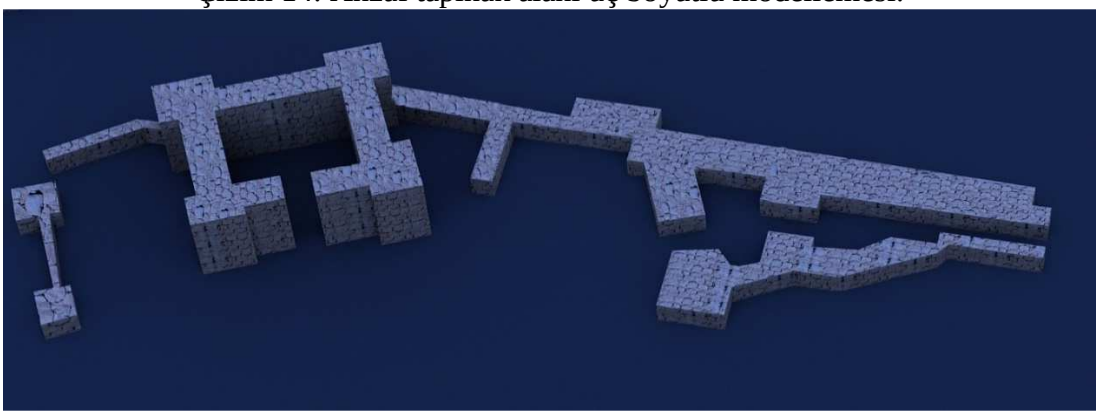

Kaynak: Bülent Genç- Armağan Tan- Can Avcı.

Çizim 13: Rusahinili Eiduru kai Haldi Tapınağı ve avlusunun planı.

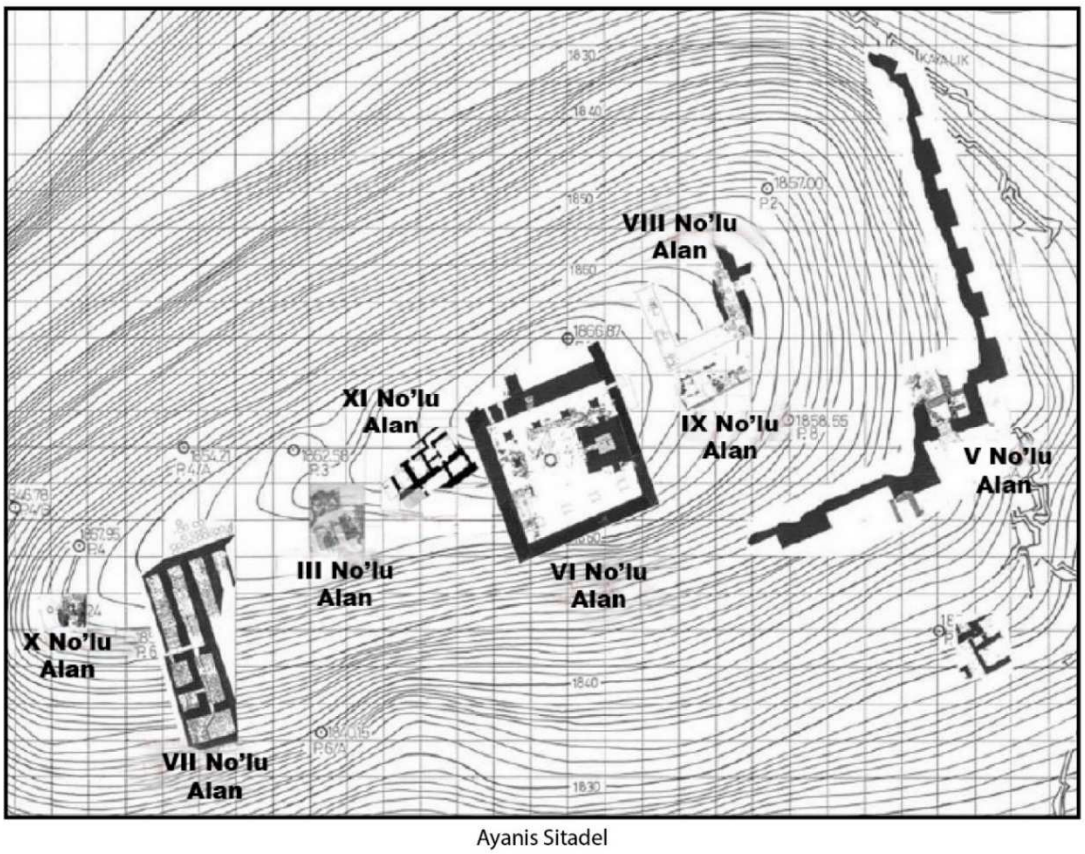

Kaynak: Çilingiroğlu 2001: figür 26.

Çizim 14: Anzaf tapınak alanı üç boyutlu modellemesi.

Kaynak: Belli 2008: 186, Çizim 1'den Rıza Gürler Akgün.

Çizim 15: Rusahinili Eiuduru kai sitadeli çalışılan alanları gösteren topografik plan.

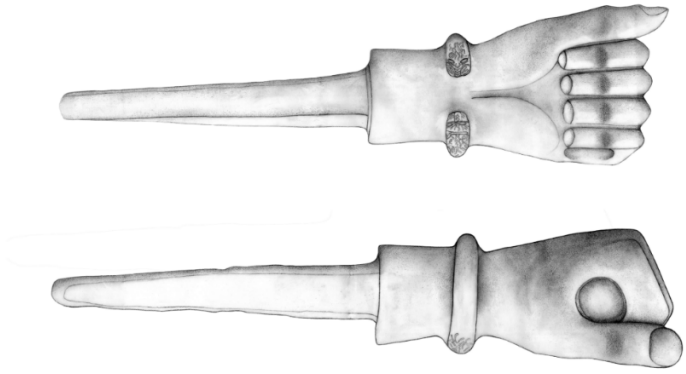

Kaynak: Çilingiroğlu vd. 2009:44, Resim 50.

Çizim 16: I. Argişti Mezarı planı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Çizim 17: Meşale tutamağı?

Kaynak: Çilingiroğlu 2013:162, resim 8.

Çizim 18: Neft Kuyu Mezarı planı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Çizim 19: Kurucular (İçkale) Mezarı Planı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Çizim 20: Kurucular ve Neft Kuyu mezarları vaziyet planı.

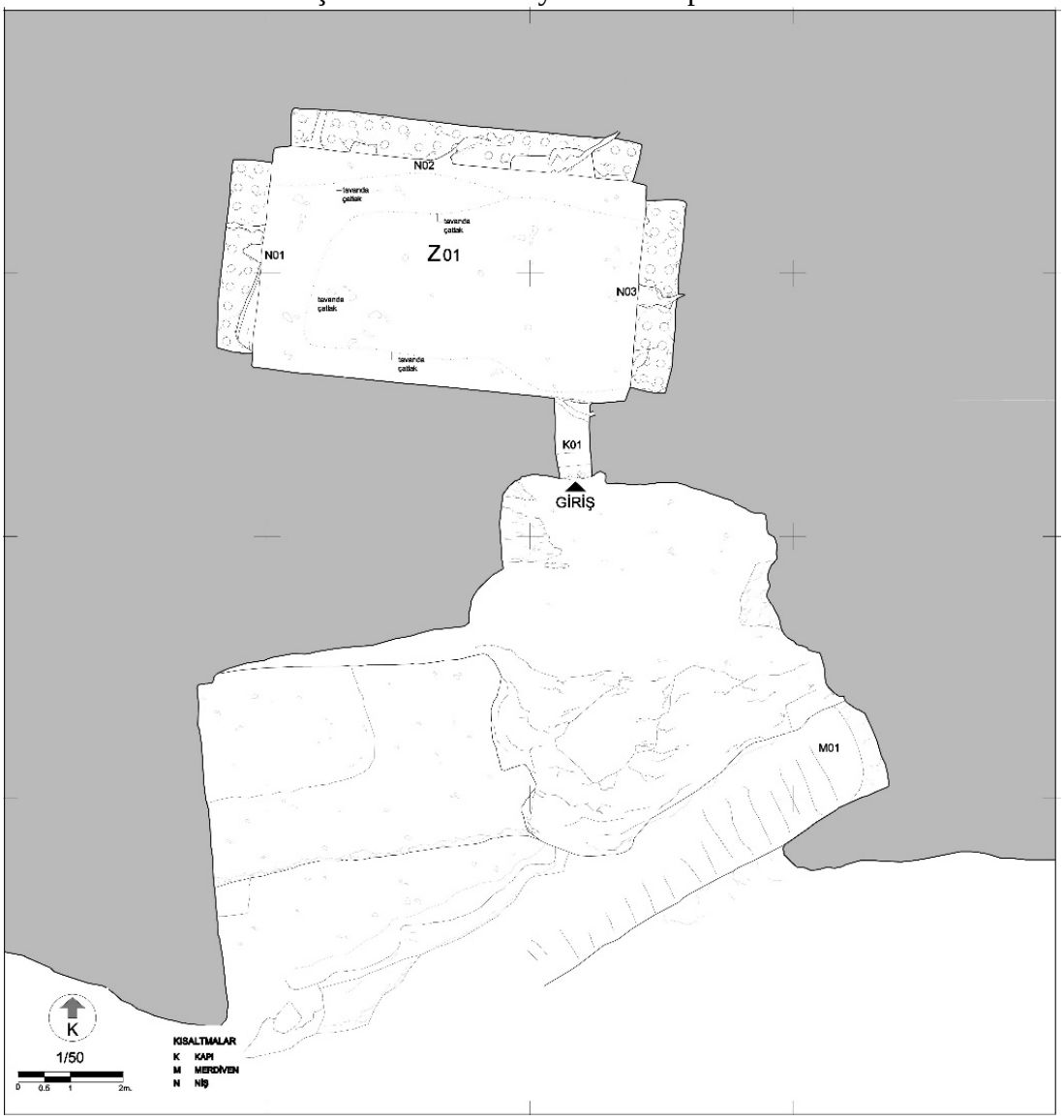

Kaynak: VANTAM arşivi.

Çizim 21: Doğu Mezarı/ Doğu Odaları Planı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Çizim 22: Kremasyon Mezarı planı.

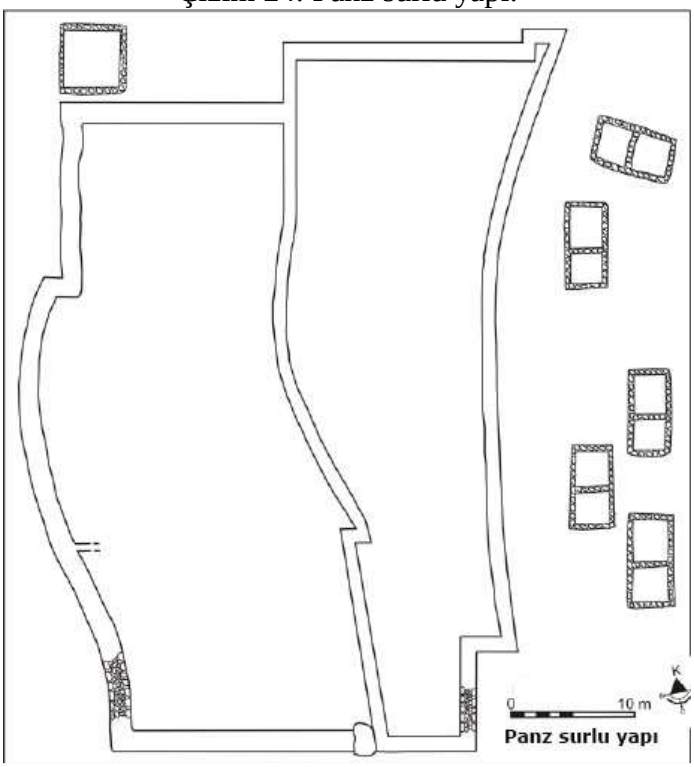

Kaynak: VANTAM arşivi.

Çizim 23: Panz topografik plan.

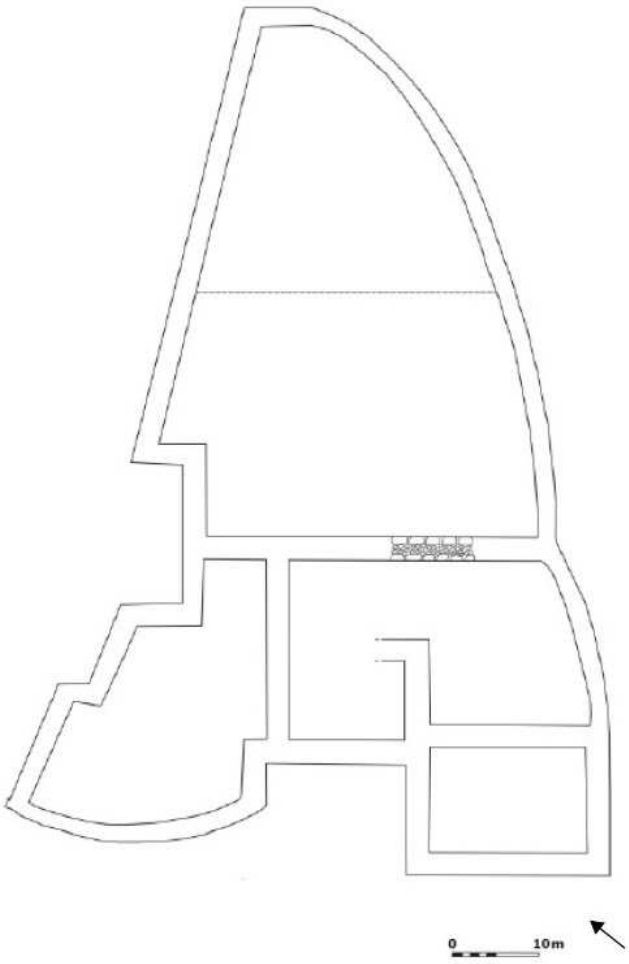

Kaynak: Özfırat 2010:159.

Çizim 24: Panz surlu yapı.

Kaynak: Özfırat 2010 159.

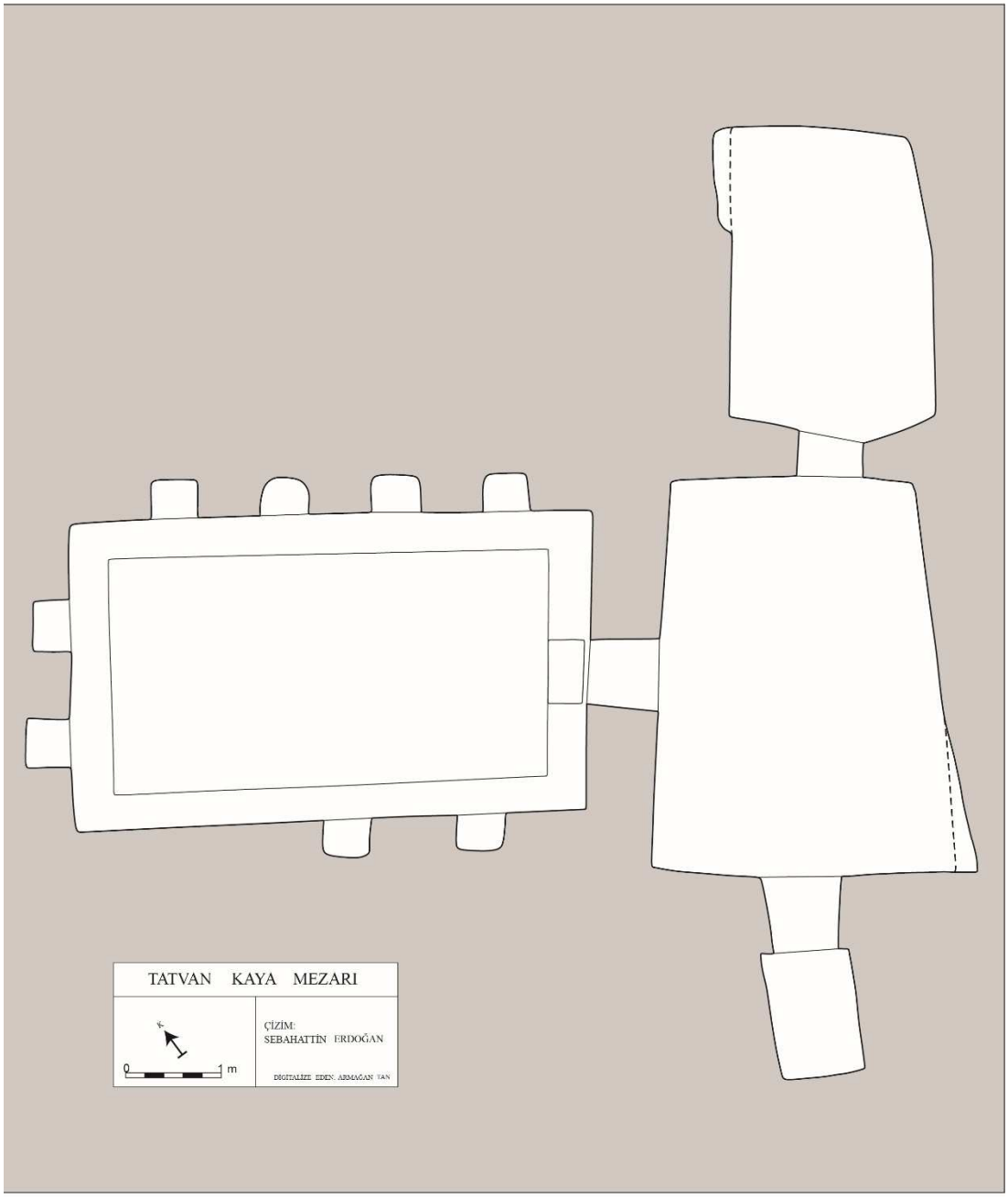
Çizim 25: Ernis surlu yapı.

Ernis Surlu Yapı

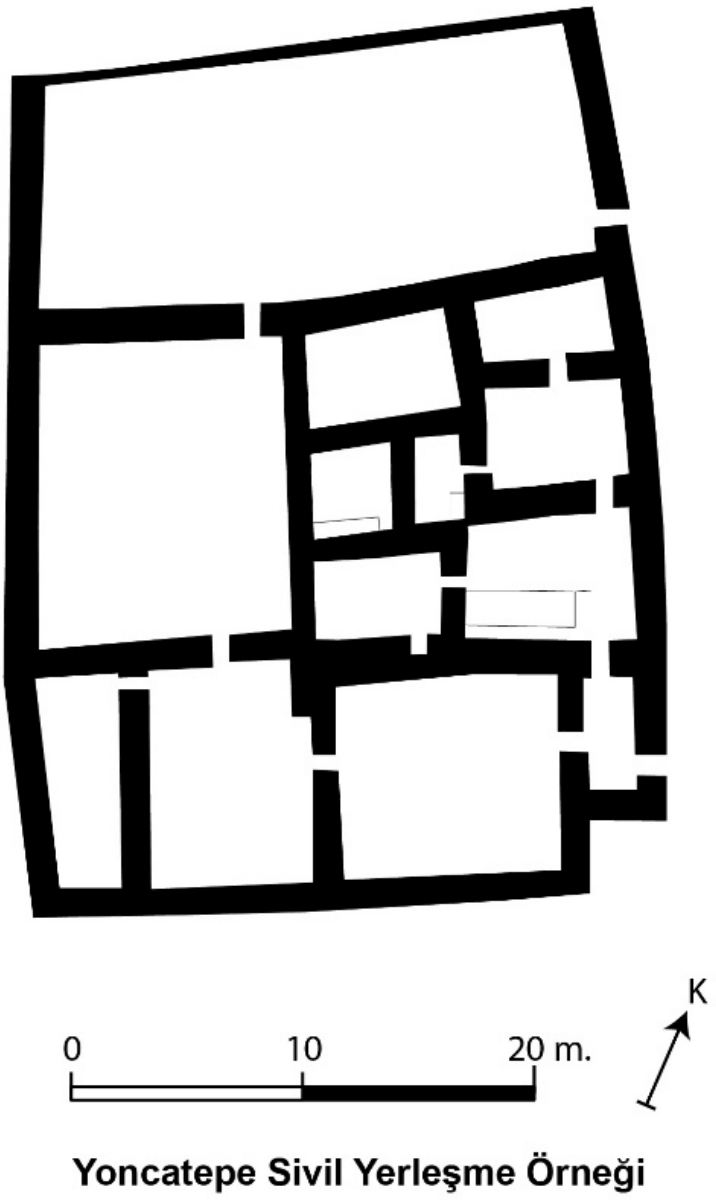
Kaynak: Özfırat 2010 153.

Çizim 26: Tatvan Kaya Mezarı.

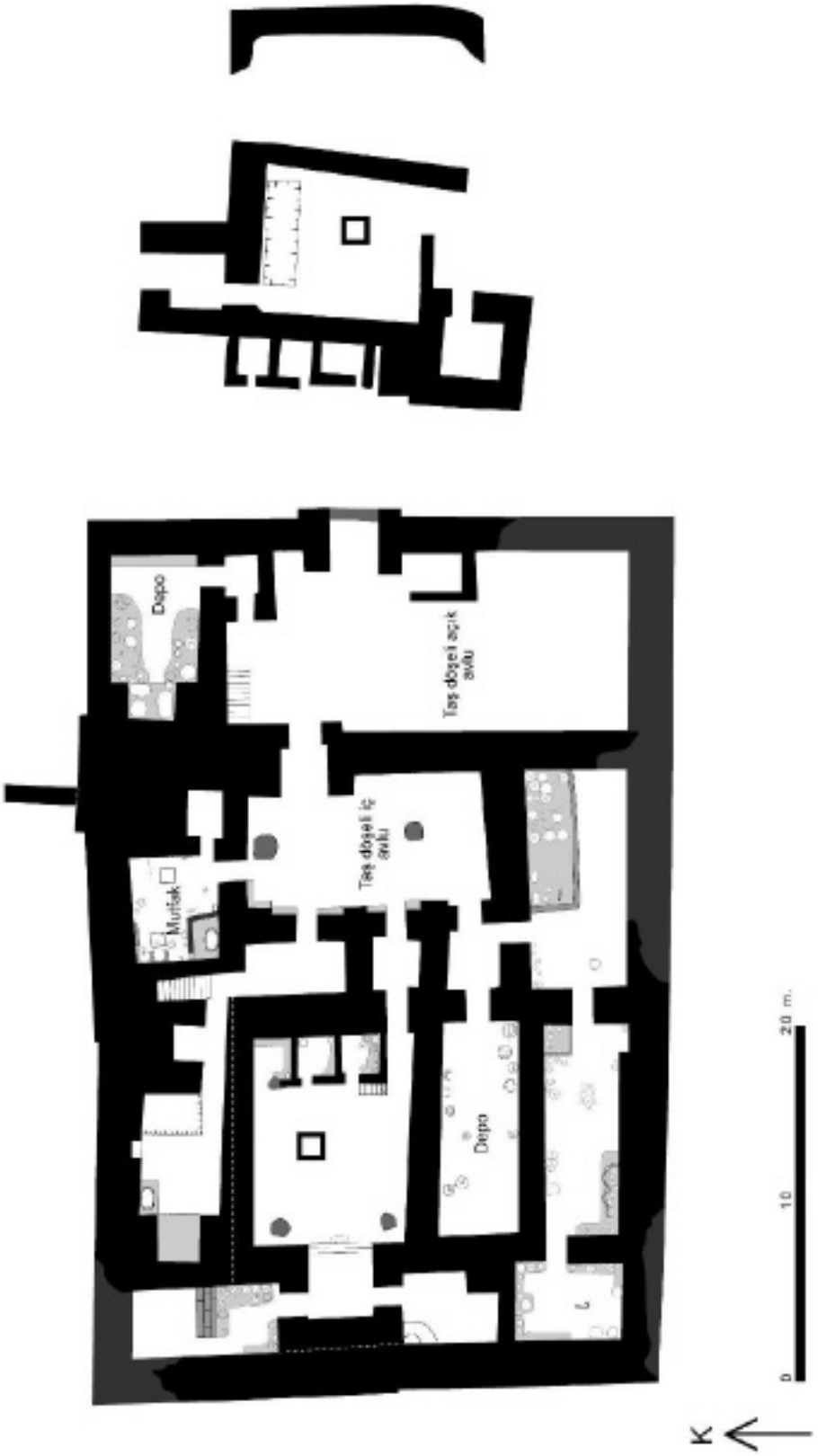

Kaynak: Çizim: Sabahattin Erdoğan- Dijital ortama aktaran: Armağan Tan.

Çizim 27: Yoncatepe aşağı yerleşme.

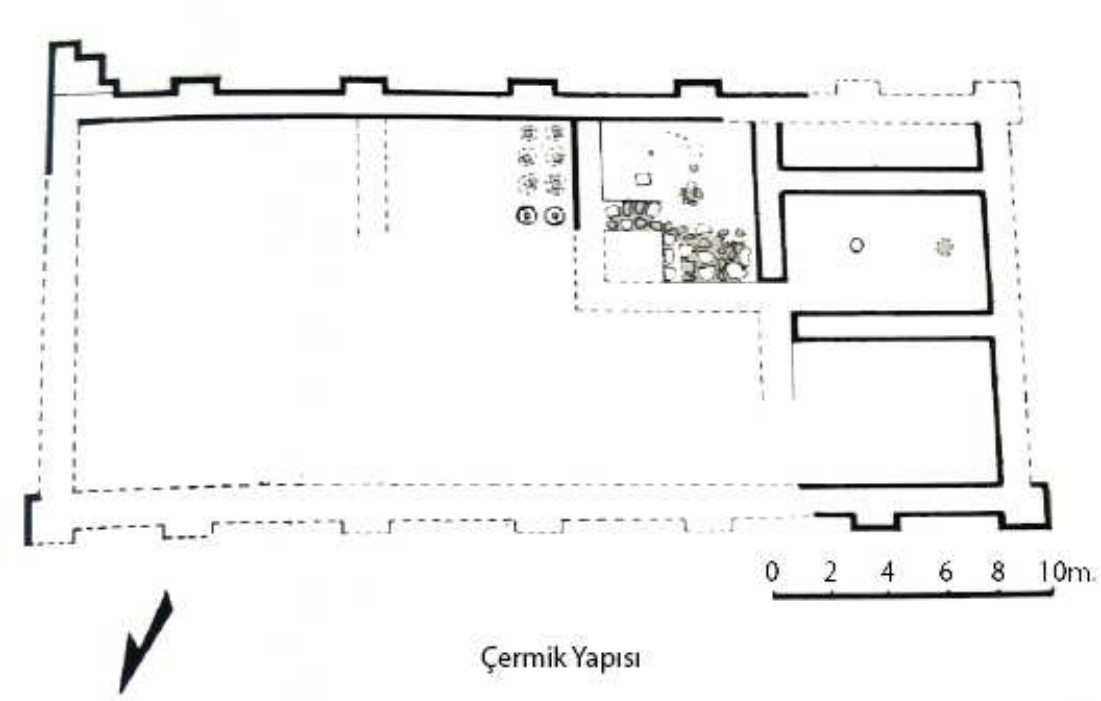

Kaynak: Belli 2010: 120’den yeniden çizen Armağan Tan.

Çizim 28: Yoncatepe ana yapısının planı.

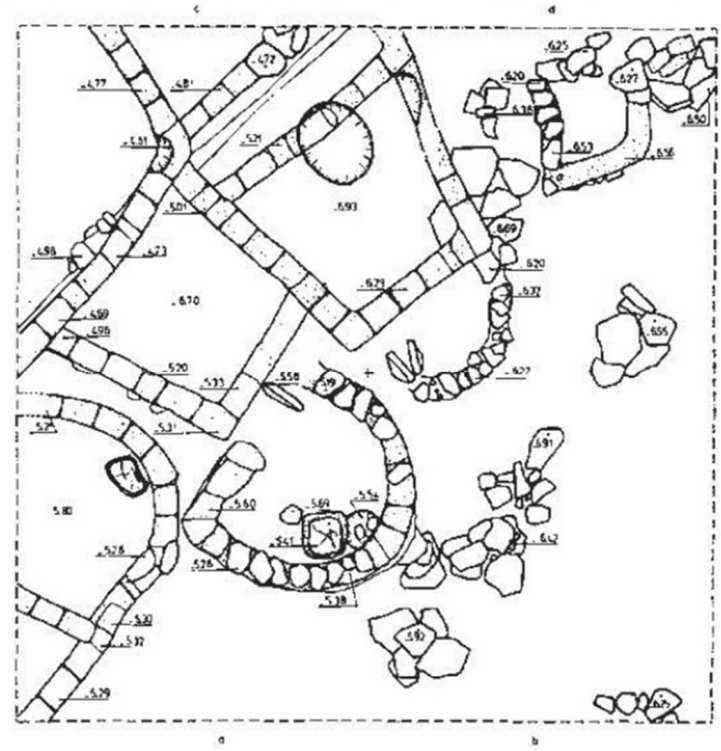

Kaynak: Akgün 2009: levha 43.

Çizim 29: Çermik yapısı

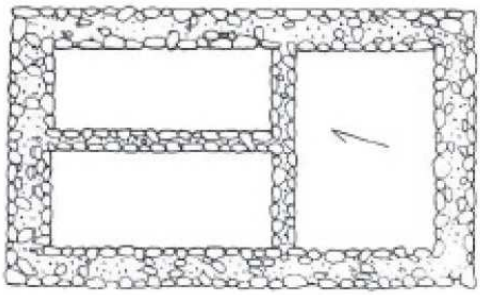

Kaynak: Erzen 1978:28, Res.13.

Çizim 31: Dilkaya yuvarlak avlulu ev

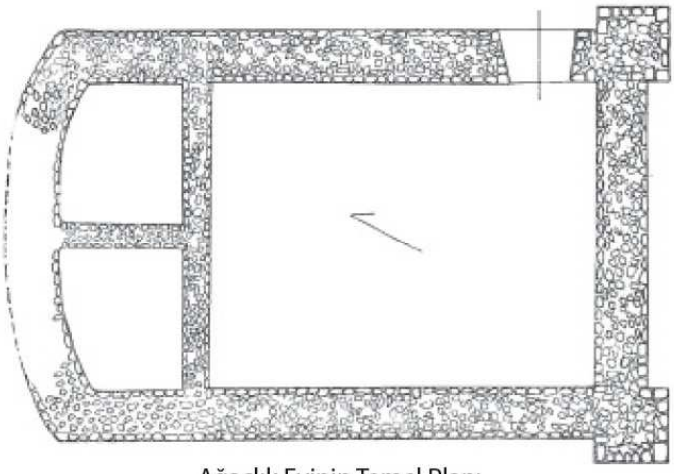

Kaynak: Çilingiroğlu 1993: 480, Resim 1.

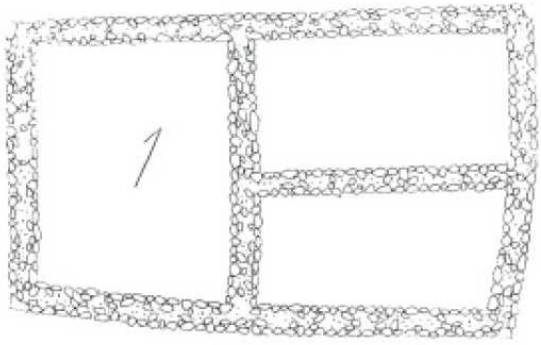
Çizim 30: Gövelek, Giyimli ve Ağaçlık evleri temel planları.

Gövelek Evinin Temel Planı

Ağaçlık Evinin Temel Planı

Giyimli Evinin Temel Planı

0 10 m

Kaynak: Tarhan-Sevin 1977:349,350,351.

EK III- FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Zernakitepe'den Erciş Ovası.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 2: Tuşpa, kuzeybatıdan ve Van Ovası.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 3: Tuşpa güneyindeki ova.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 4: Tuşpa'dan Toprakkale

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 5: Van Gölü doğusunda yapılan hayvancılık daha çok koyun yetiştiriciliği olarak adlandırılabilir. Yaylaya çıkan koyun sürüsü.

Kaynak: Ali İhsan Öztürk.

Fotoğraf 6: Ortig Köyü küçükbaş sürülerinin yayla ile köy arasında belirlenmiş komlarda günlük süt sağımı.

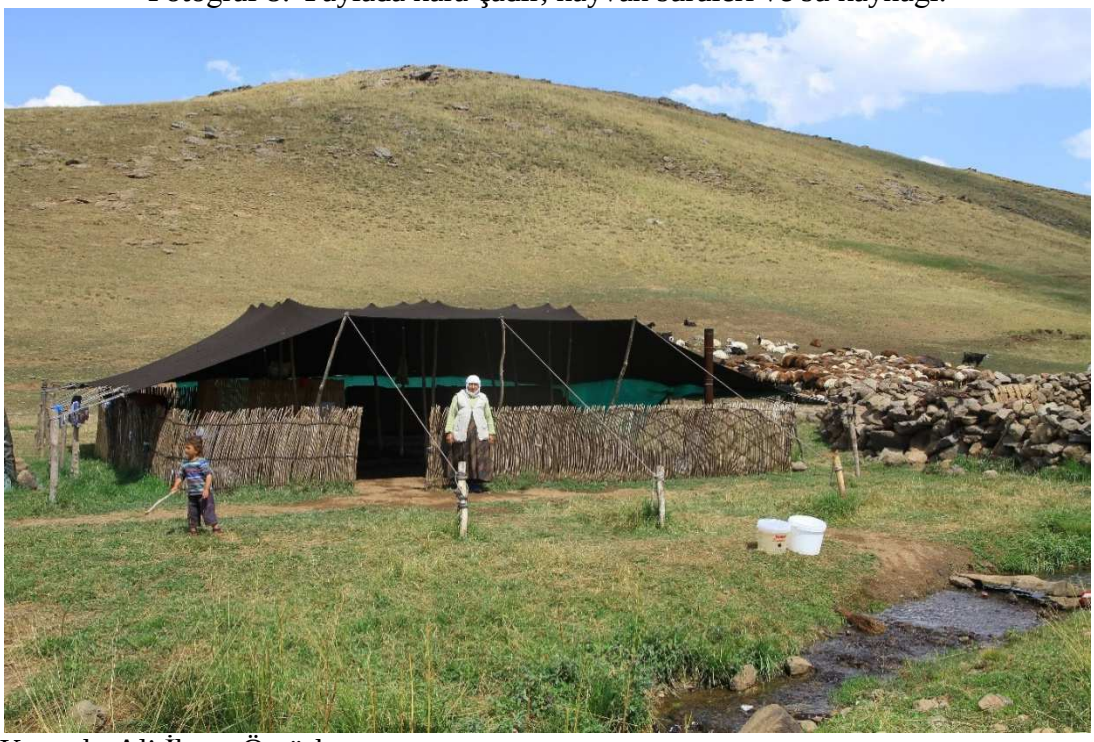
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 7: Kışlakta küçükbaş hayvanlar.

Kaynak: Ali İhsan Öztürk.

Fotoğraf 8: Yaylada kara çadır, hayvan sürüleri ve su kaynağı.

Kaynak: Ali İhsan Öztürk.

Fotoğraf 9: Keşişgöl yaylasında yarı göçebeler kara çadır.

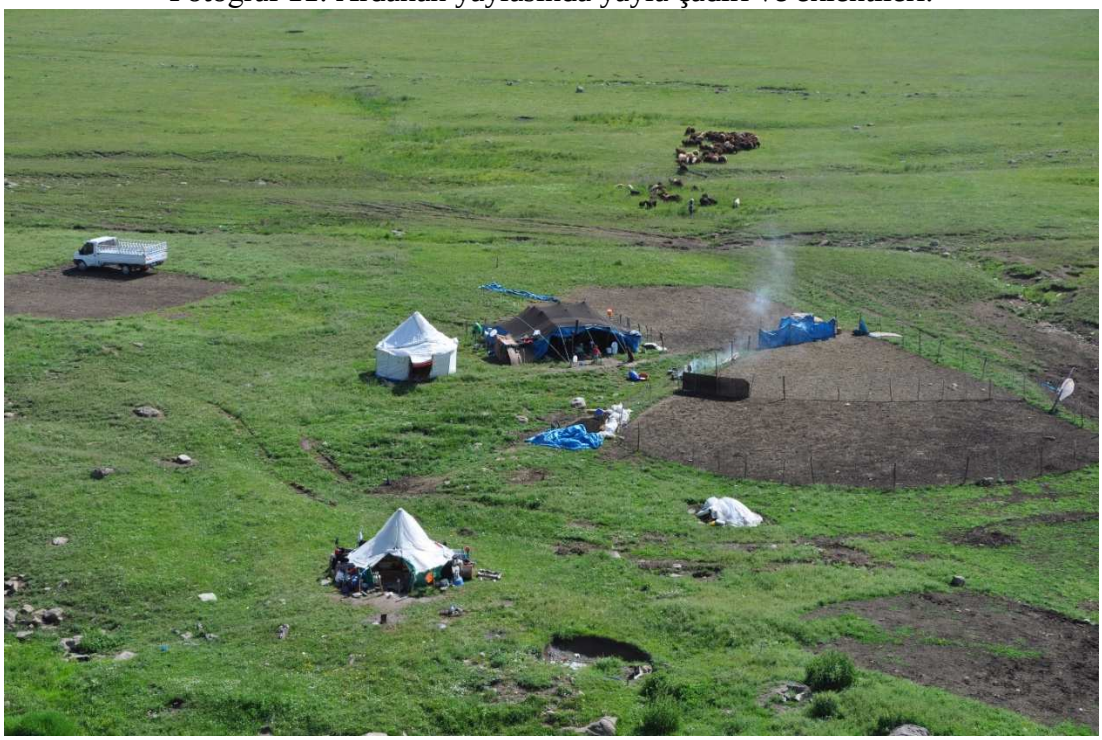
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 10: Ardahan'da günümüze ayak uydurmuş yaylacı çadırı.

Kaynak: Anıl Yılmaz.

Fotoğraf 11: Ardahan yaylasında yayla çadırı ve eklentileri.

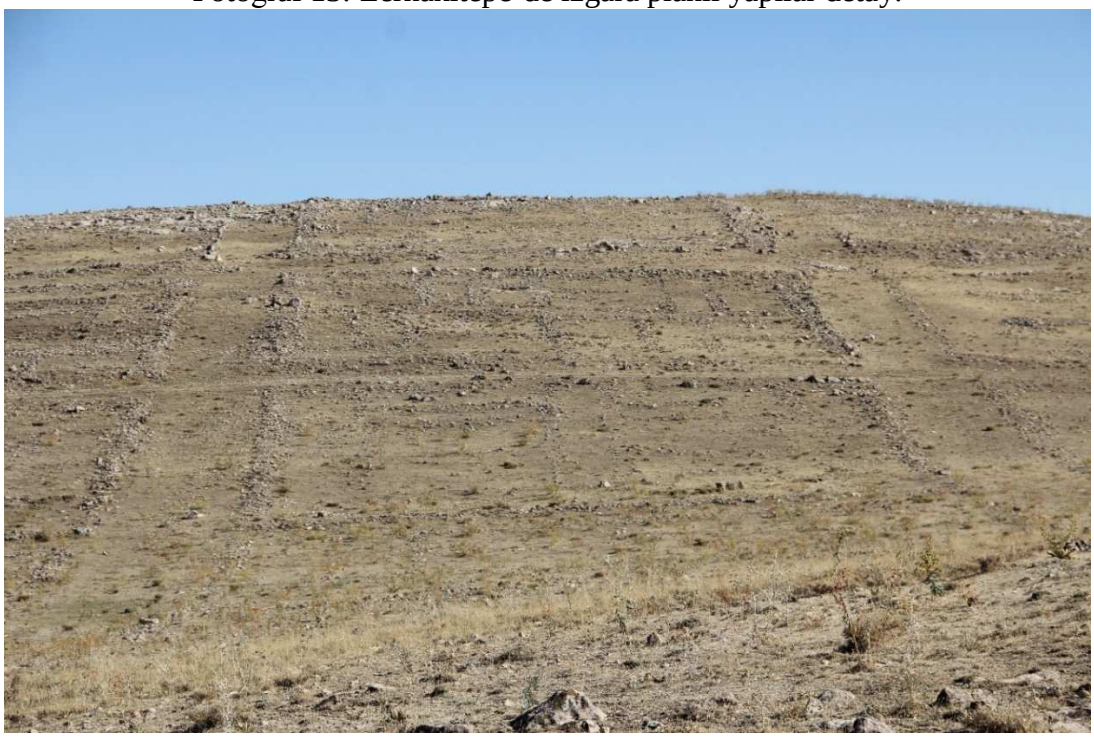
Kaynak: Anıl Yılmaz.

Fotoğraf 12: Zernakitepe'de ızgara planlı yapılar.

Kaynak: Google Earth Pro.

Fotoğraf 13: Zernakitepe'de ızgara planlı yapılar detay.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 14: Karataş Yazıtları.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 15: Karataş Yazıtları, detay.

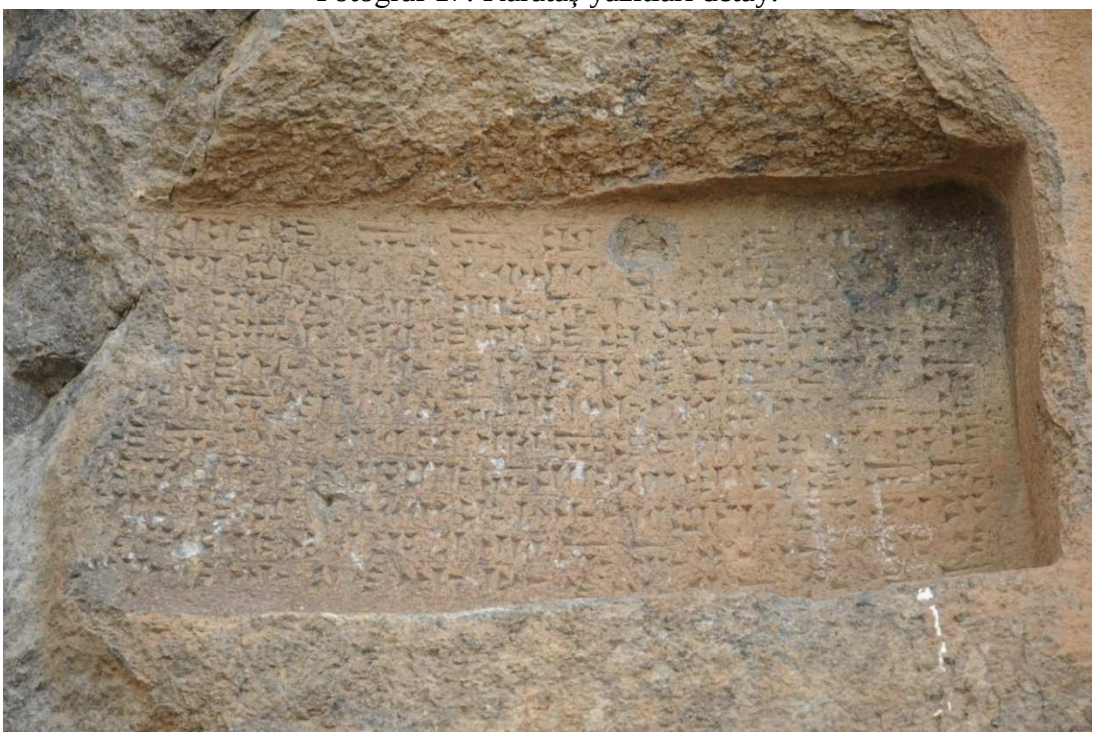
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 16: Karataş Yazıtları.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 17: Karataş yazıtları detay.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 18: Anzaf Sitadeli doğusundaki gölet.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 19: Anzaf doğusundaki araziler. Sol taraftaki yeşil arazi sazlık ve bataklık kısmı göstermektedir.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 20: Menua Kanalı destek duvarlarından örnek.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 21: Ḫaldiei URU Kur Ziuquni Kenti kuzeyindeki sulama kanalının destek duvarından örnek.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 22: Menua Kanalı etrafındaki köyler.

Kaynak: Rıfat Kuvanç.

Fotoğraf 23: Menua Kanalı ve kanal boyunca yer alan köyler.

Kaynak: Bülent Genç.

Fotoğraf 24: Menua Kanalı destek duvarı ve yeni kanal.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 25: Van İpekyolu güzergahında yapılan alt geçit çalışması sırasında tahrip edilen bir kerhiz, sağda

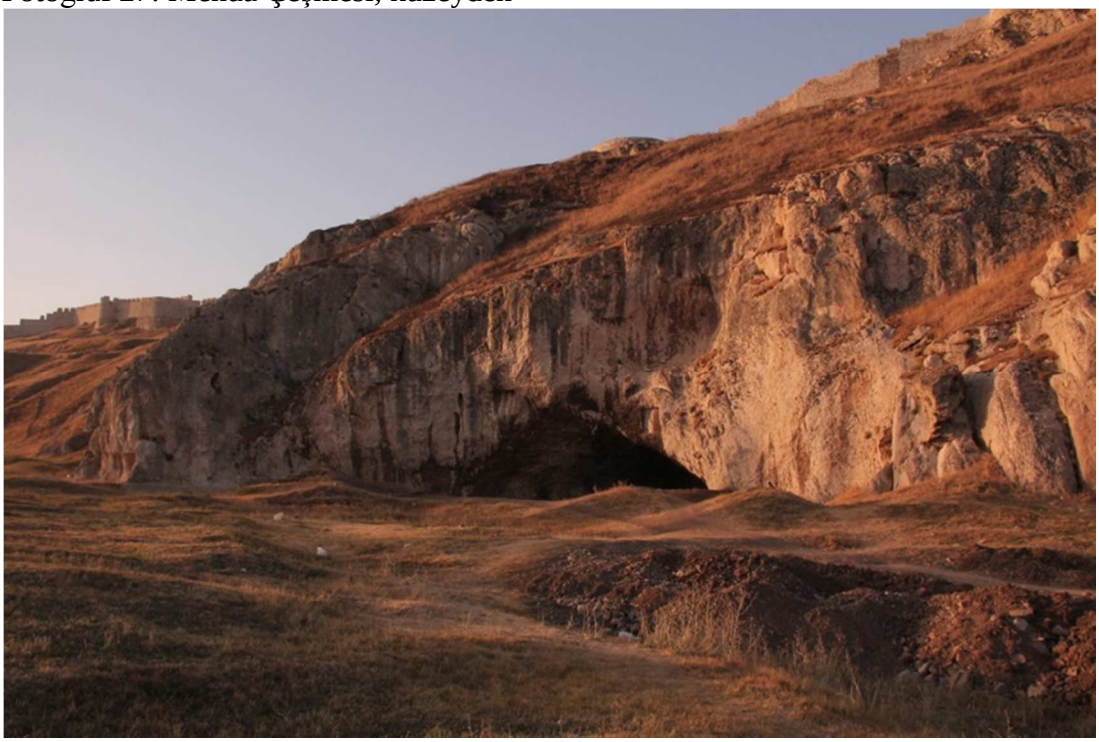

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 26: Kerhizin duvar örgüsü.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 27: Menua Çeşmesi, kuzeyden

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 28: Menua Çeşmesi yazıtlı panolar.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 29: Menua Çeşmesi yazıt detayı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 30: Keşişgöl, batıdan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 31: Keşişgöl batı duvarı.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 32: Keşişgöl batı duvarı, güneyden.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 33: Keşişgöl kuzeybatı savağı.

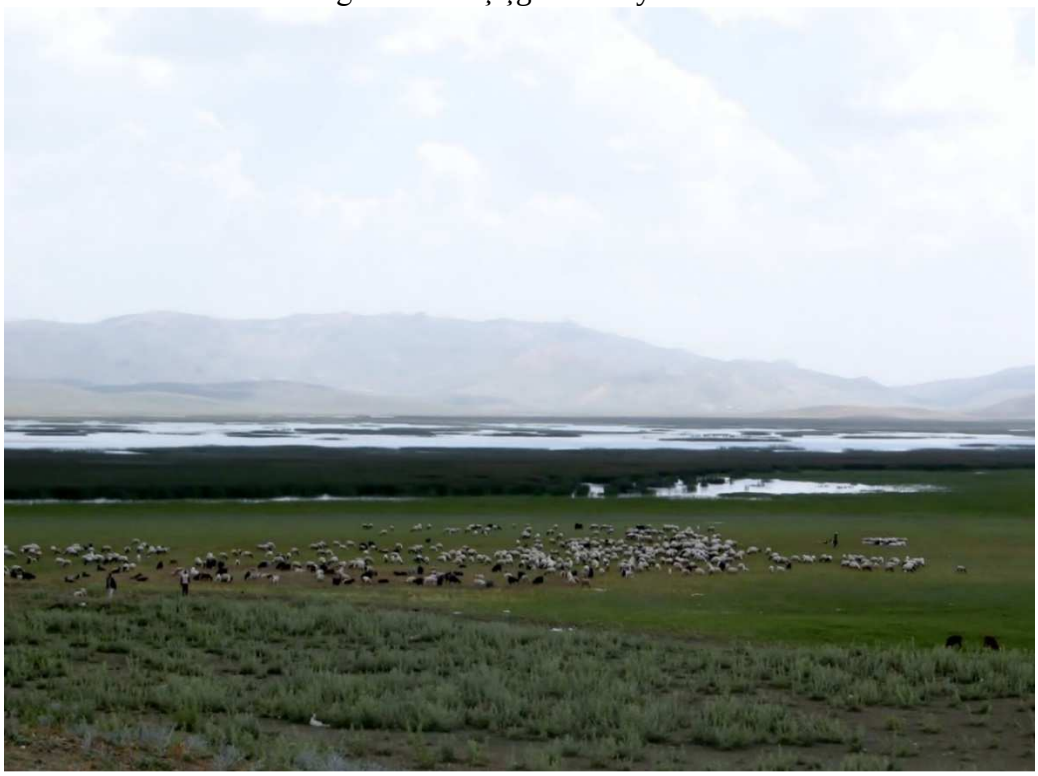
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 34: Keşişgöl'de yaylacılar.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 35: Keşişgöl'de hayvancılık.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 36: Çavuştepe güney eteğinde kayaya oyulmuş saban ve tekerlek kalıbı

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 37: Anzaf Kenti ve çevresi.

Kaynak: Google Earth.

Fotoğraf 38: Aşağı Anzaf doğu sur duvarları.

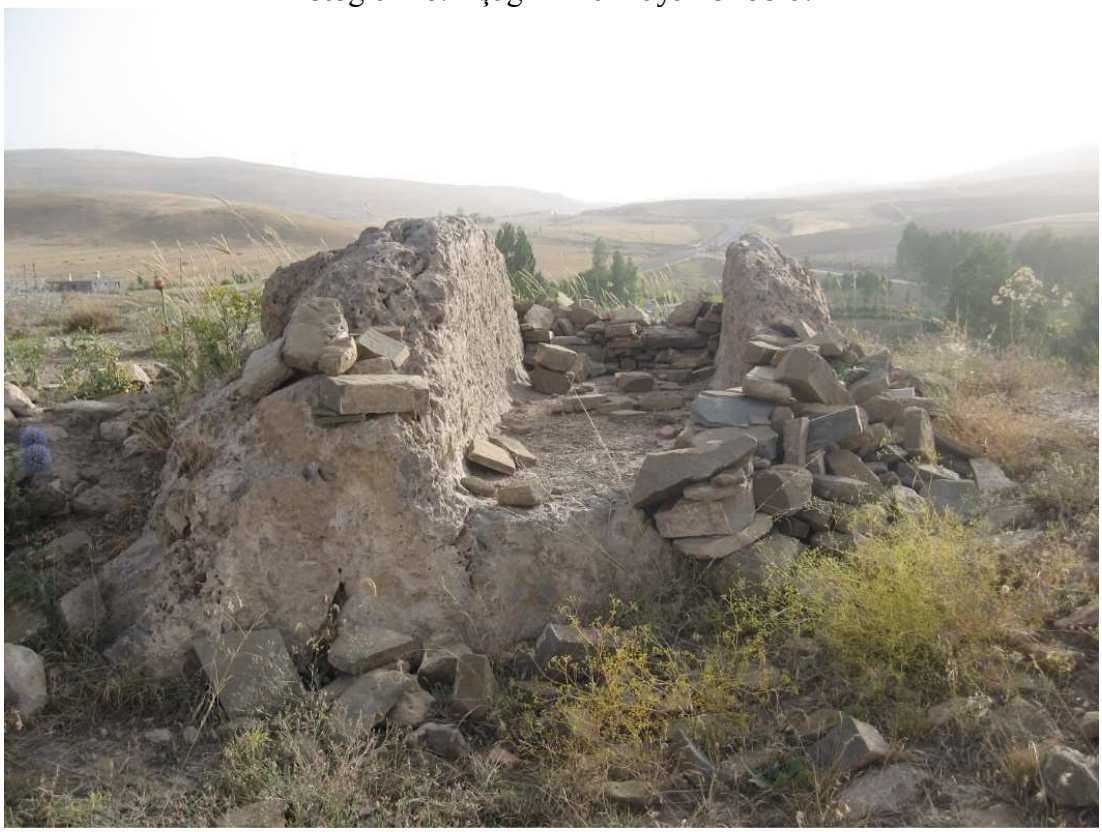
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 39: Aşağı Anzaf Urartulu karakter taşımayan yapıların restorasyon sonrası durumu

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 40: Aşağı Anzaf kaya koridoru.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 41: Yukarı Anzaf batıdan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 42: Anzaf aşağı yerleşme için işaret edilen bugünkü Dereüstü Köyü.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 43: Yukarı Anzaf ile Aşağı Anzaf arasında kalan alandaki yapı izleri.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 44: Yukarı Anzaf, beyaz taş tepeden.

Kaynak: Rıza Gürler Akgün.

Fotoğraf 45: Çavuştepe doğudan

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 46: Çavuştepe güneyindeki araziler.

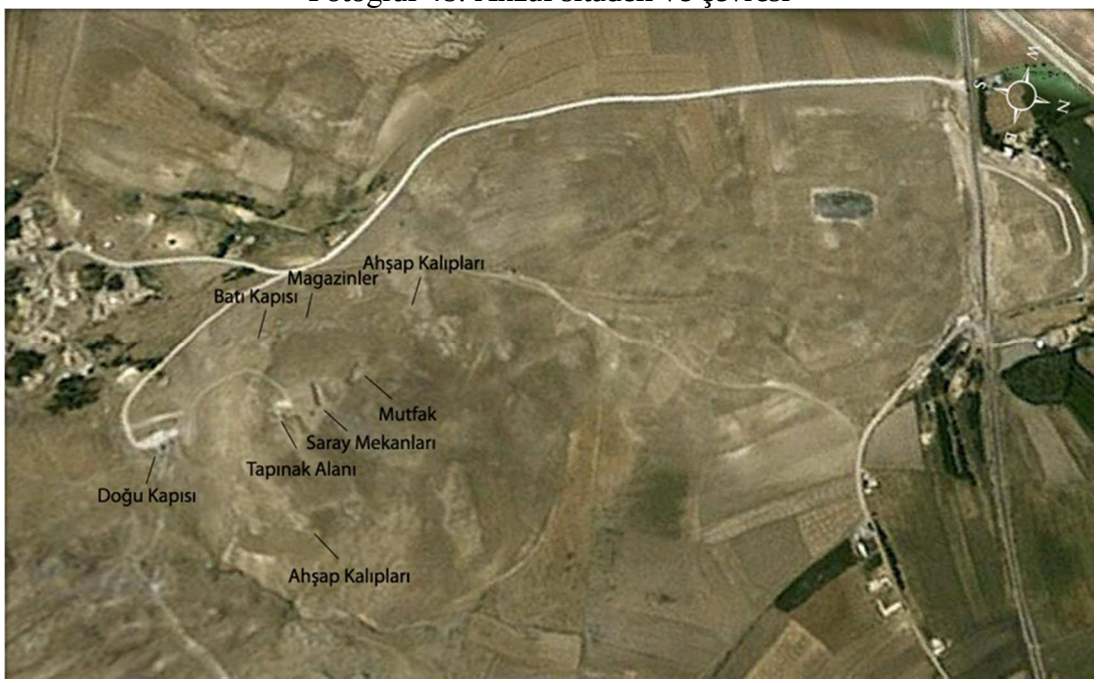
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 47: Sardurihinili aşağı yerleşmesi için önerdiğimiz alan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 48: Anzaf sitadeli ve çevresi

Kaynak: Google Earth.

Fotoğraf 49: Keçikıran Kenti batısındaki araziler.

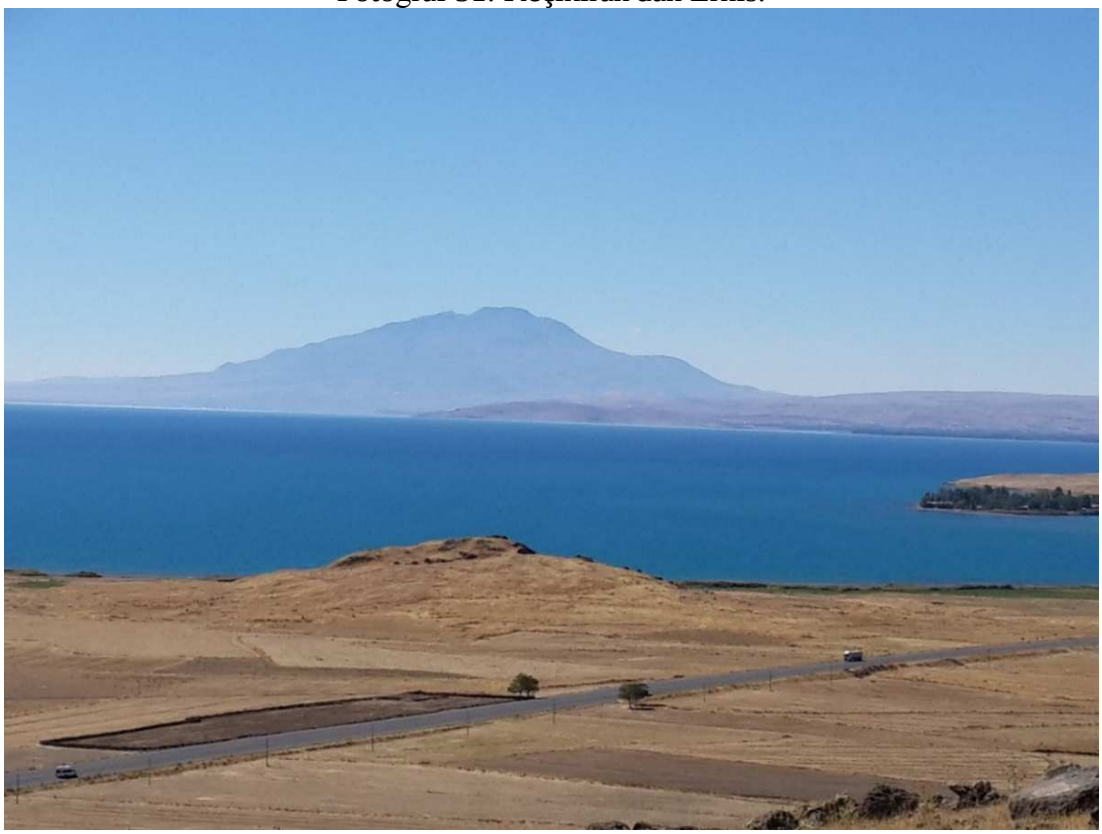
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 50: Keçikıran Kenti doğusundaki araziler.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 51: Keçikıran'dan Ernis.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 52: Körzüt kuzeybatısındaki tarlalar.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 53: Ayanis batısı arazileri.

Kaynak: Anıl Yılmaz.

Fotoğraf 54: Ayanis güneyindeki araziler.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 55: Ağartı Köyü.

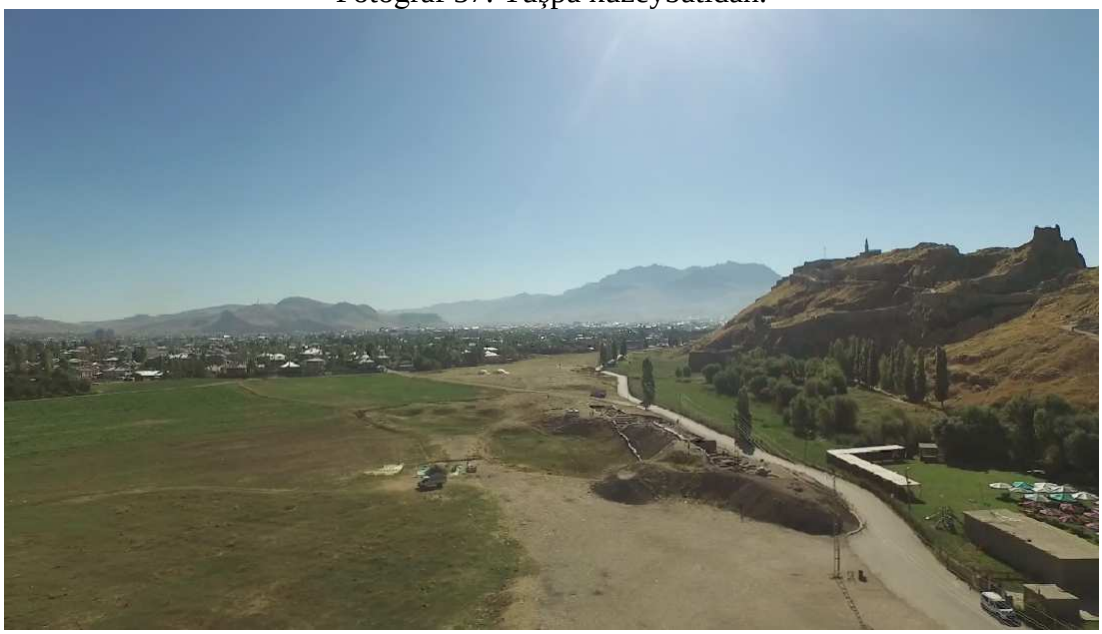
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 56: Ayanis bahçeleri.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 57: Tuşpa kuzeybatıdan.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 58: Sitadel ve aşağı yerleşme.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 59: Van Kalesi kayalığı

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 60: Sardur duvarı.

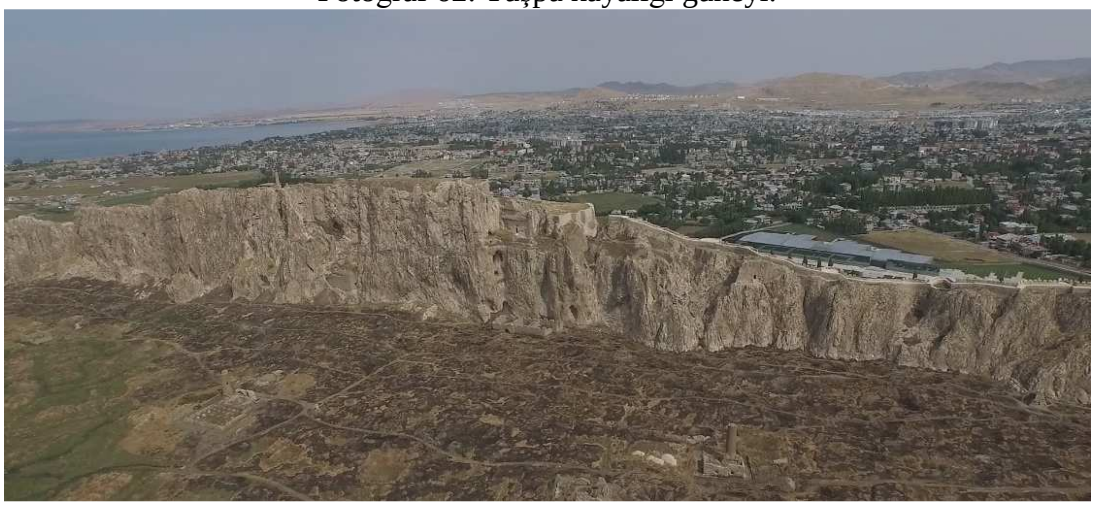
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 61: Tuşpa sitadeli, kuzeyden.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 62: Tuşpa kayalığı güneyi.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 63: Tuşpa Eski Saray, kuzeyden.

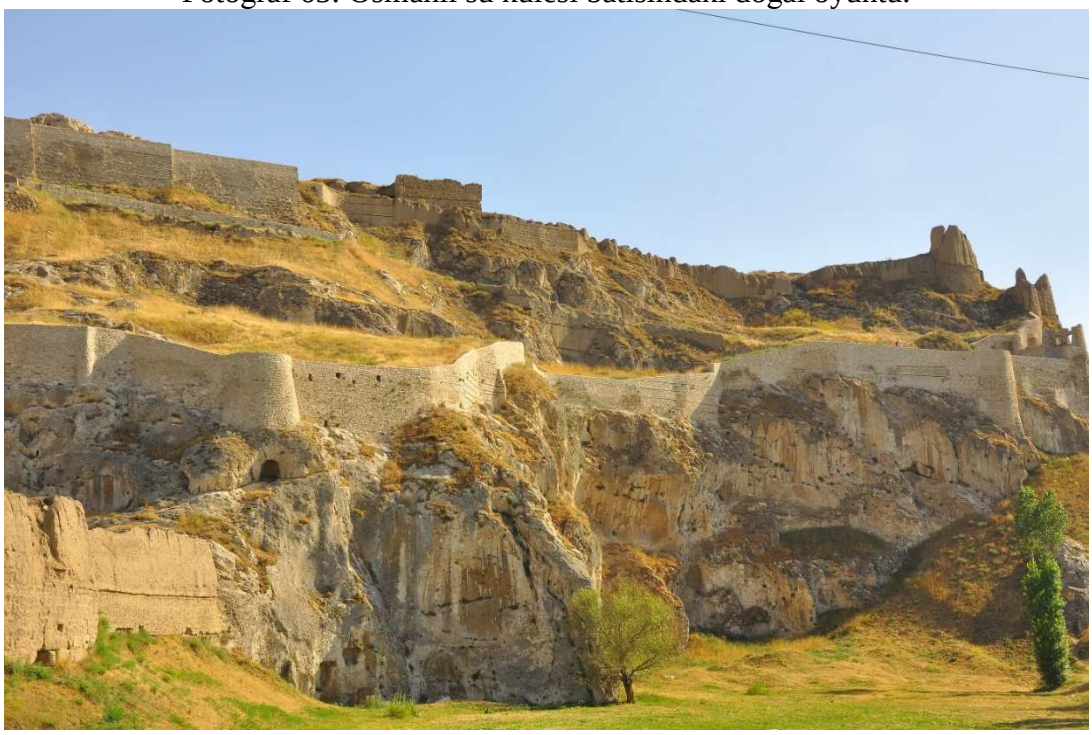
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 64: Sardur duvarı taşları.

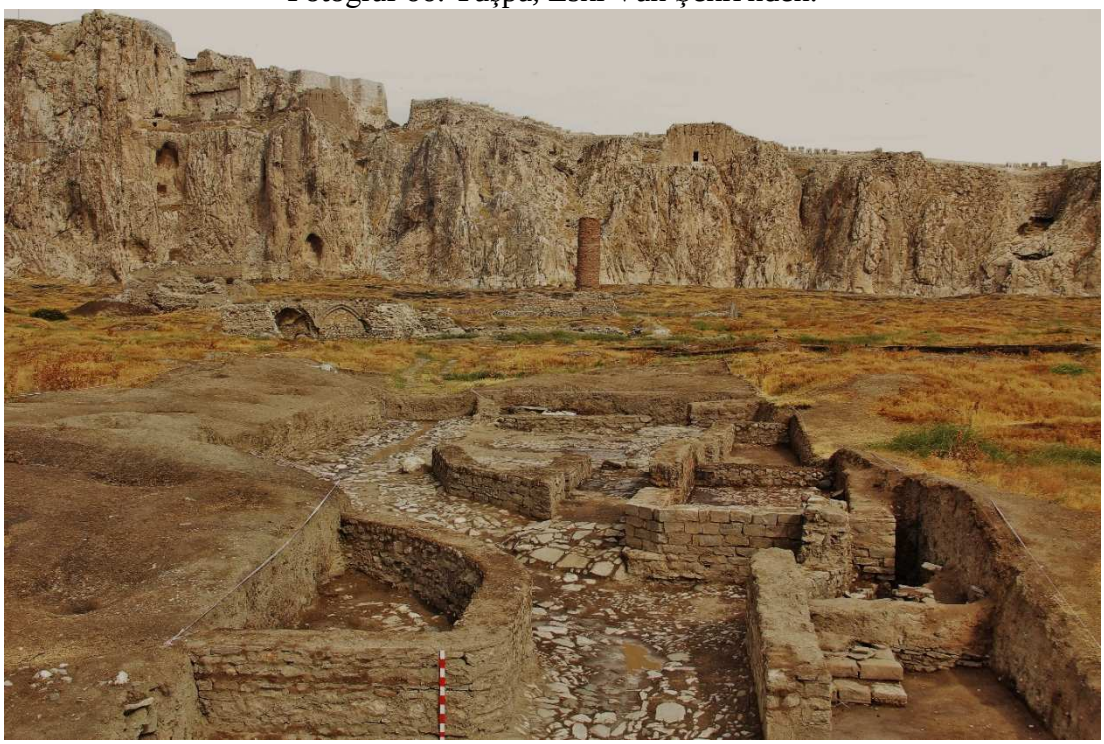

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 65: Osmanlı su kulesi batısındaki doğal oyuntu.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 66: Tuşpa, Eski Van Şehri'nden.

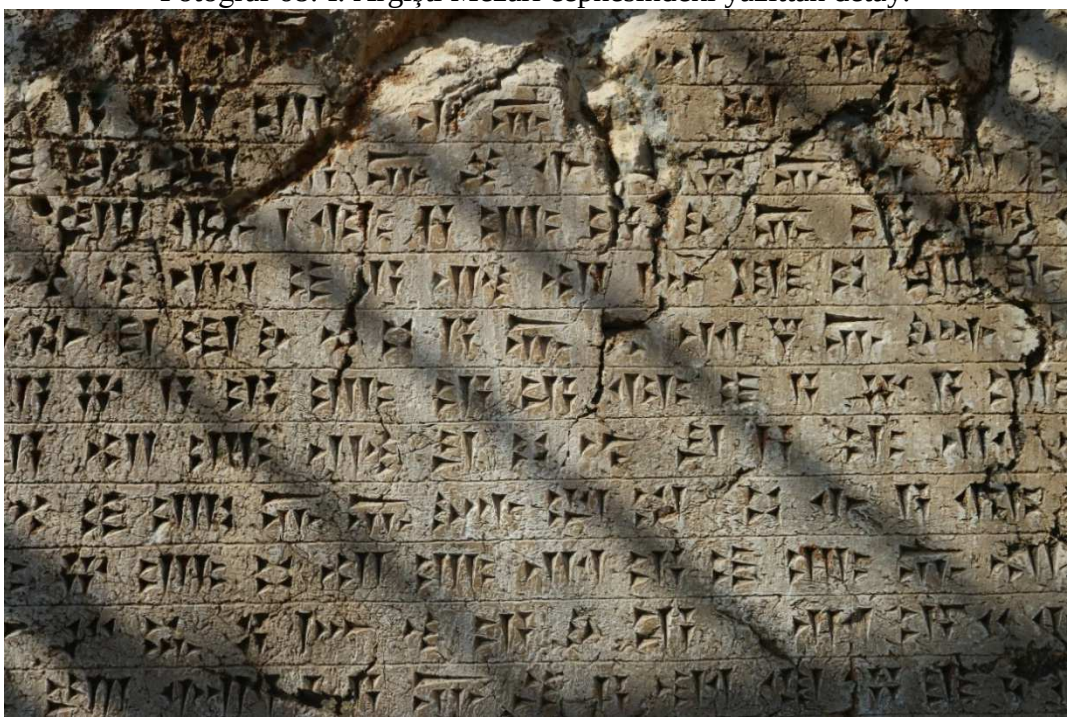
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 67: I. Argişti Mezarı cephesinde yazıt.

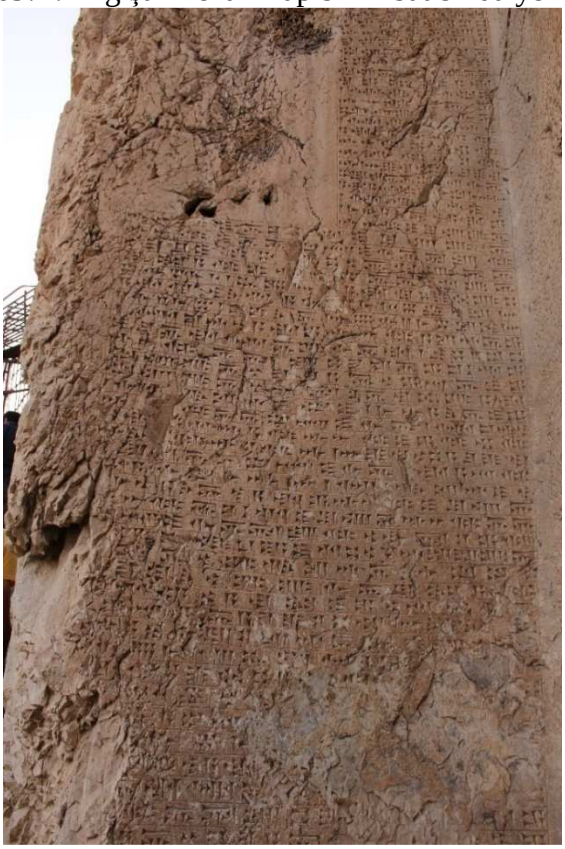
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 68: I. Argişti Mezarı cephesindeki yazıttan detay.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 69: I. Argişti Mezarı kapısının batısında yer alan yazıt

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 70: Analı kız kuzeyden.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 71: Analı kız detay.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 72: Analı kız doğudan.

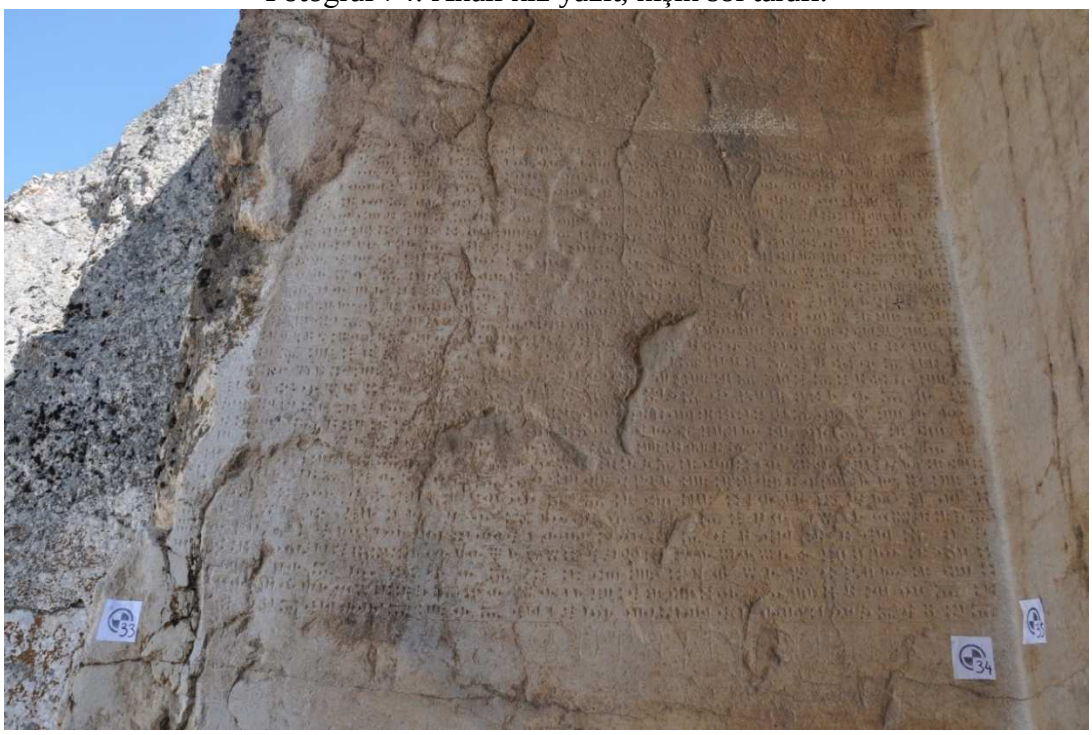
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 73: Analı kız doğudan, sekili alan.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 74: Analı kız yazıt, nişin sol tarafı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 75: Toprakkale.

Kaynak: Rıfat Kuvanç.

Fotoğraf 76: Toprakkale doğusundaki taş ocağı.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 78: Toprakkale sarnıcı.

Kaynak: Rıfat Kuvanç.

Fotoğraf 77: Toprakkale ortofoto (K50C24D)

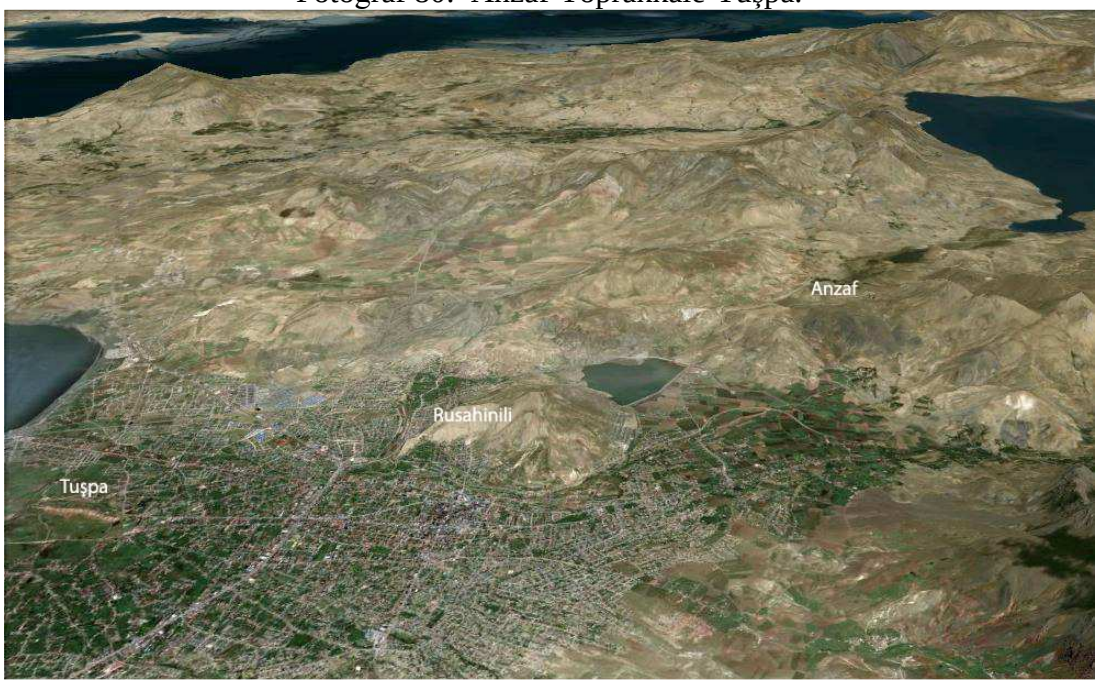
Kaynak: Kenan Işık.

Fotoğraf 79: Toprakkale sarnıç girişi.

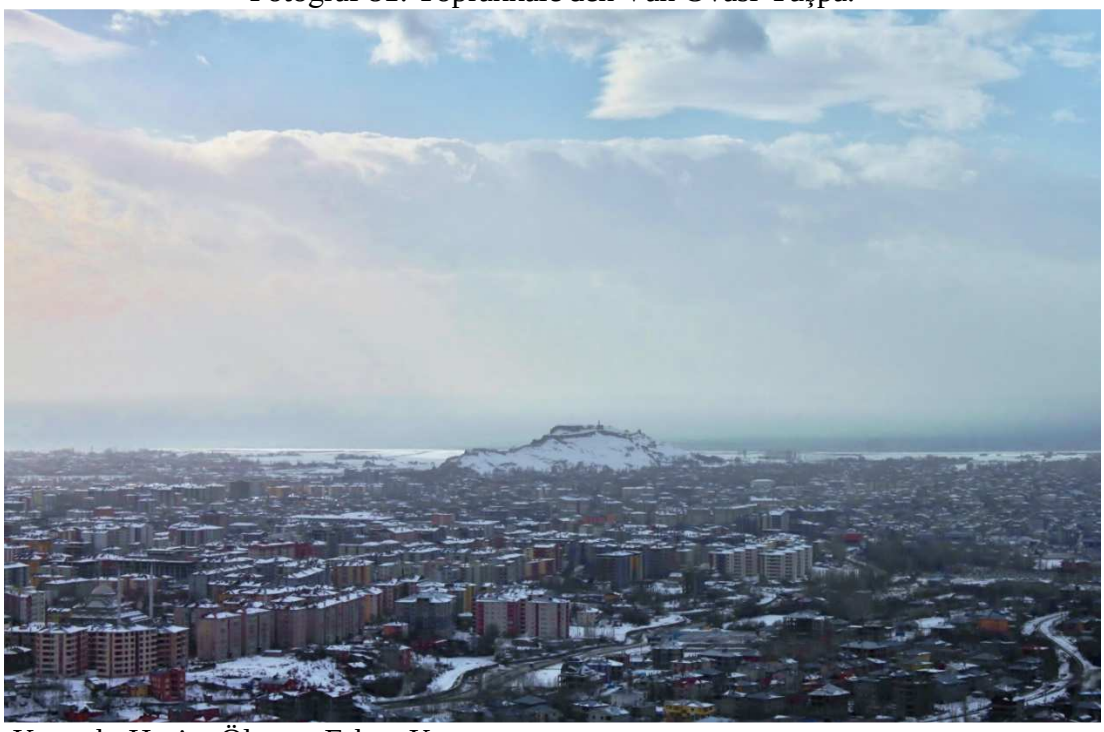
Kaynak: Rıfat Kuvanç.

Fotoğraf 80: Anzaf-Toprakkale-Tuşpa.

Kaynak: Google Earth.

Fotoğraf 81: Toprakkale'den Van Ovası-Tuşpa.

Kaynak: Haşim Ölmez- Erkan Koç.

Fotoğraf 82: Adilcevaz Ovası.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 83: Ḫaldiei URU Kur Ziuquni sitadeli ve batısındaki dere.

Kaynak Can Avcı.

Fotoğraf 84: Ḫaldiei URU Kur Ziuquni Kenti kuzeydoğusundaki su kaynağı: Keklikbulağı Pınarı.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 85: Ḫaldiei URU Kur Ziuquni aşağı yerleşme surları.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 87: Rusahinili Eiduru kai aşağı yerleşme alanı.

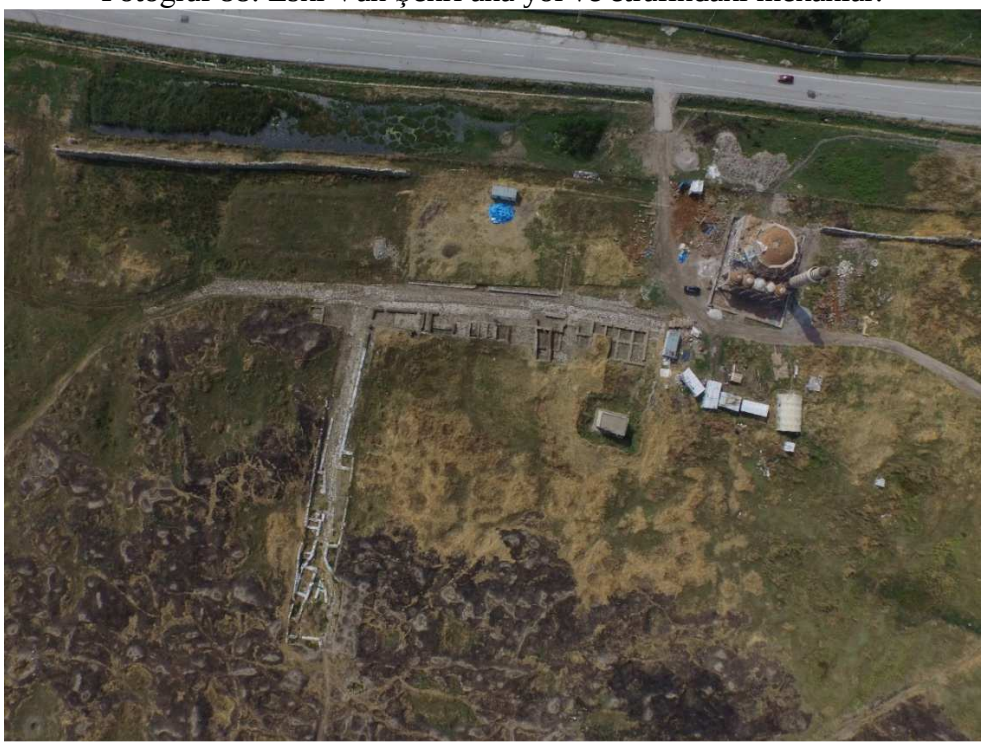
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 86: Rusahinili Eiduru kai, havadan.

Kaynak: Erkan Konyar.

Fotoğraf 88: Eski Van Şehri ana yol ve etrafındaki mekanlar.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 89: Eski Van.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 90: Topkapı Sarayı'ndaki Eski Van gravürü.

Kaynak: Topkapı Saray Müzesi.

Fotoğraf 91: Tuşpa güneyindeki aşağı yerleşme-Eski Van surları içerden.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 92: Eski Van sur kalınlığı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 93: Büyük kule önündeki daraltılan mekan kapıları ve mekanın tabanına serilen hayvan kemikleri.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 94: Anzaf magazinler, batıdan.

Kaynak: VANTAM arşivi.

. Fotoğraf 95: Körzüt Giriş Kapısından kuzeydoğudaki aşağı yerleşme yapıları.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 96: Körzüt sitadeli kapısı güneyi.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 97: Körzüt sitadeli kapısının kuzeyindeki kuleden kalanlar.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 98: Sardurihinili güneydeki giriş kapısına ulaşan merdivenler.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 99: Sitadelin ana girişinden ovaya inen merdivenler

Kaynak: Afif Erzen arşivi.

Fotoğraf 100: Çavuştepe Platform ve kuzeydeki sel alan araziler.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 101: Çavuştepe platform.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 102: Çavuştepe Platform, ana kayadan şekillendirilmiş kurtin ve bastiyonlar.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 103: Çavuştepe Kör Pencereler.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 104: Rusahinili Eiduru kai sitadeli giriş kapısı genişliği ve iki yanındaki kulelerden kalanlar.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 105: Rusahinili Eiduru kai ana kapı batısı kapatılmış kısım.

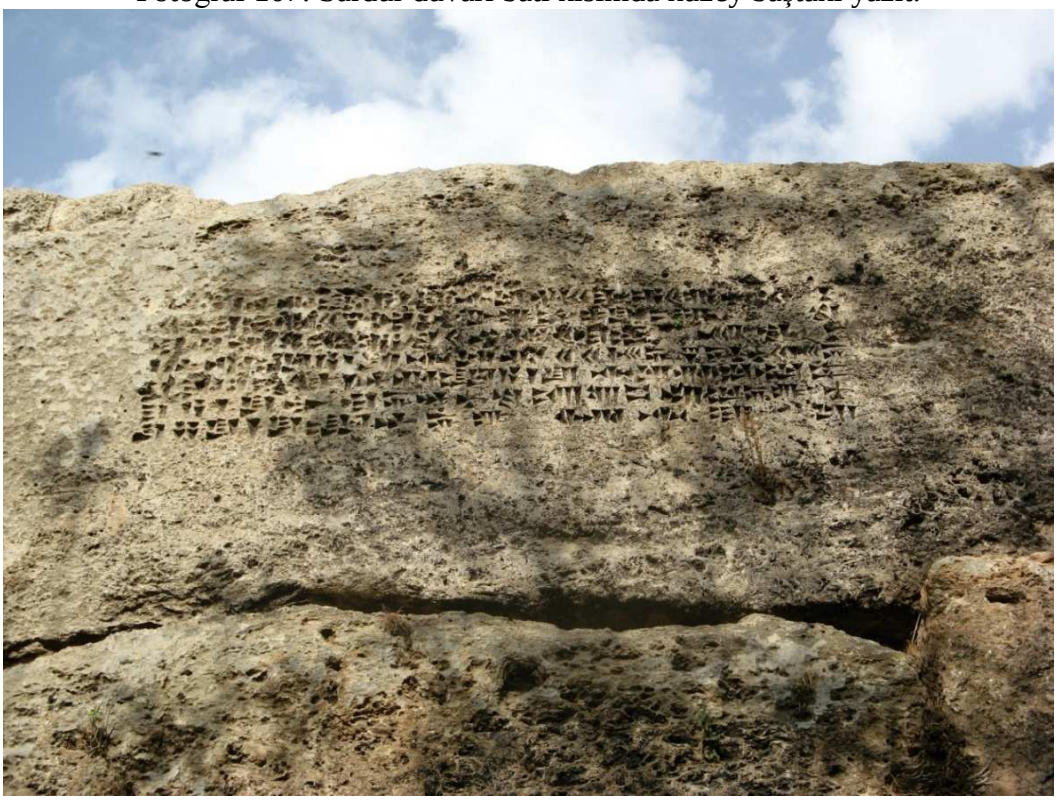
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 106: Sardur duvarı kuzeyden.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 107: Sardur duvarı batı kısımda kuzey baştaki yazıt.

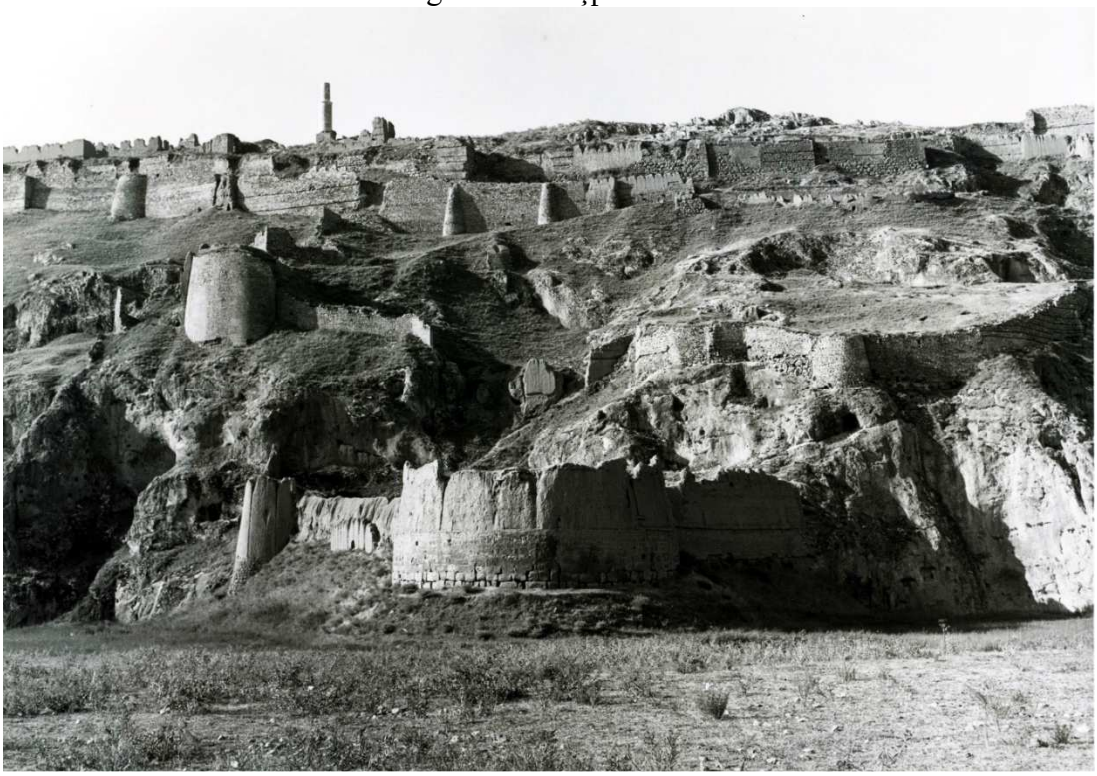
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 108: Sardur duvarı doğu kısımda güney uçtaki yazıt.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 109:Tuşpa teraslar.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 110: Zivistan sur duvarları.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 111: Zivistan Hazine Piri Kapısı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 112: Körzüt surlar havadan.

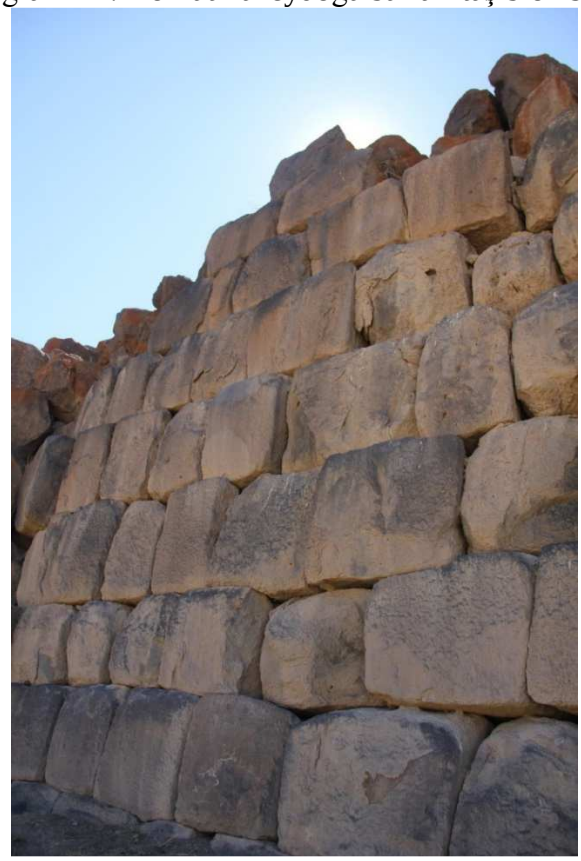
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 113: Körzüt kuzeydoğu surları, kuzeyden.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 114: Körzüt kuzeydoğu surları taş blok sırası.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 115: Körzüt kuzeydoğu surları destek duvarları-bastiyonlar.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 116: Körzüt kuzeydoğu surları duvar örgüsündeki bindirme tekniği.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 117: Körzüt kuzeydoğu surları ve tepeliğin eteğindeki taşlar.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 118: Sardurihinili sitadeli güney surları duvar temel yatakları.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 119: Sardurihinili sitadeli güney sur duvarlarındaki ince taş işçiliği.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 120: Sardurihinili sitadeli kuzey surları destek duvarları.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 121: Rusahinili Eiduru kai güney surları.

Kaynak: Anıl Yılmaz.

Fotoğraf 122: Rusahinili Eiduru kai doğu surları kurtin ve bastiyon örneği. Anakaya üzerinde yükselen duvarların özensiz taş işçiliği.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 123: Rusahinili Eiduru kai kuzey surları.

Kaynak: Erkan Konyar.

Fotoğraf 124: Rusahinili Eiduru kai doğu ve güney surları.

Kaynak: Anıl Yılmaz.

Fotoğraf 125: Rusahinili Eiduru kai doğu surları.

Kaynak: Anıl Yılmaz.

Fotoğraf 126: Rusahinili Eiduru kai güney surları taş duvar üzerinde kerpiç bloklar.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 127: Keçikıran Kenti güneydoğudan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 128: Keçikıran kuzeyindeki tarlalar ve sitadeldeki duvar örgüsü.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 129: Sardurihinili kaya yarıntısı, kuzeyden.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 130: Sardurihinili kaya yarıntısının güneyindeki kayaya oyulmuş basamaklar veya duvar temel yatakları

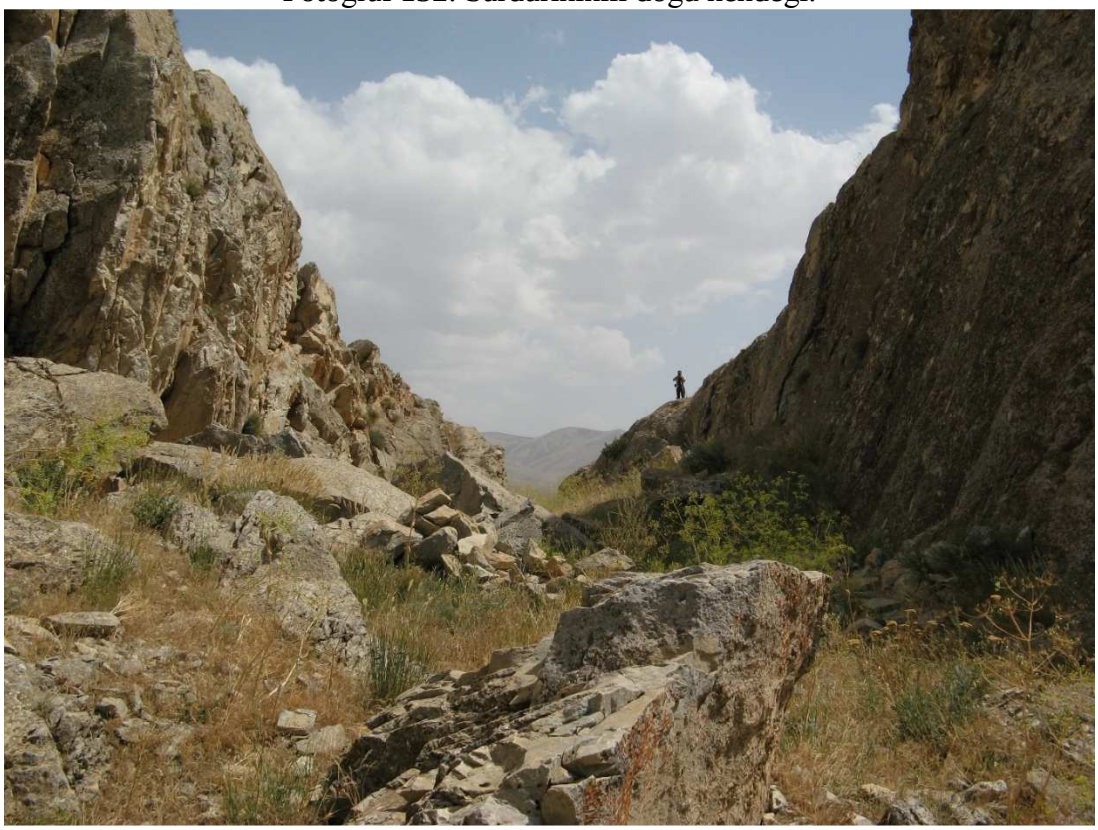
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 131: Sardurihinili kaya yarıntısının olduğu yamaç.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 132: Sardurihinili doğu hendeği.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 133: Anzaf saray kabı.

Kaynak: Rıza Gürler Akgün.

Fotoğraf 134: Anzaf 11 nolu salonda sonradan kullanımı gösteren mutfak

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 135: Anzaf 11 nolu salon, doğudan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 136: Anzaf 15 nolu salonun son durumu.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 137: Sardurihinili sarayı sarnıçlı salonun taban döşemesi.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 138: Sardurihinili sarnıçlı salon, doğudan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 139: Sardurihinili sarayı sarnıçlı salonun batı kısmındaki su kullanıldığını düşündüğümüz alan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 140: Sardurihinili sarayı batı kısmında 2. kata çıkan merdivenler.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 141: Ḫaldiei URU Kur Ziuquni sarayı Aşağı Salon son durumu.

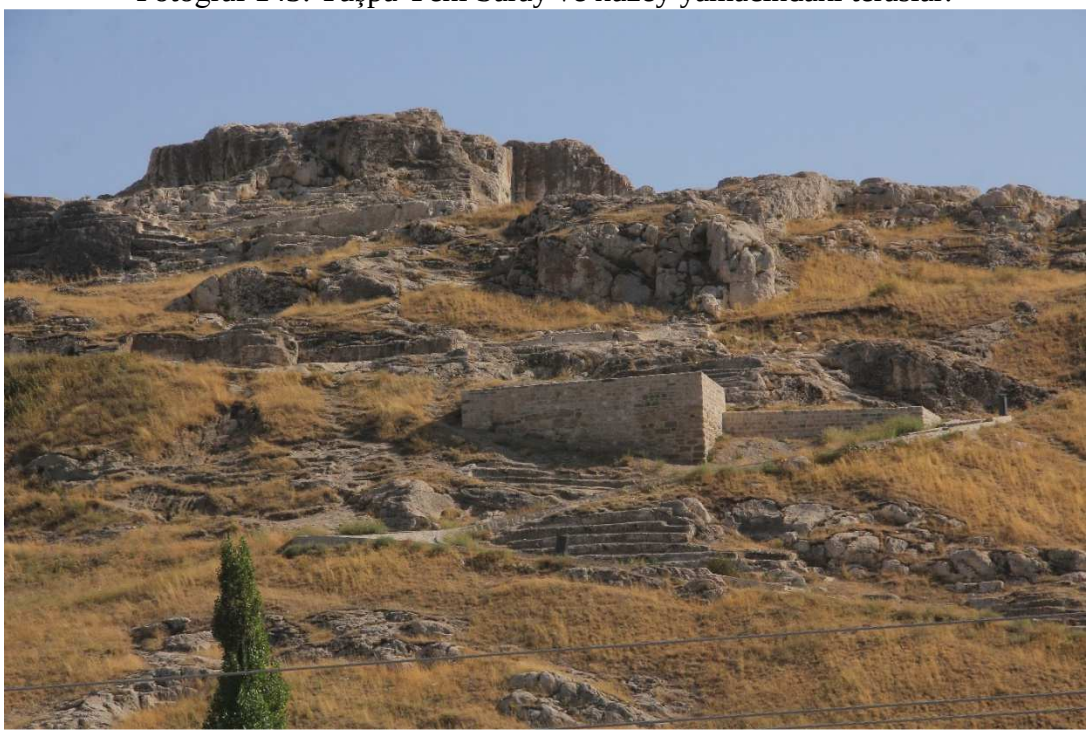
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 142: Ḫaldiei URU Kur Ziuquni sarayı Yukarı Salon'dan Adilcevaz ovası.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 143: Tuşpa Yeni Saray ve kuzey yamacındaki teraslar.

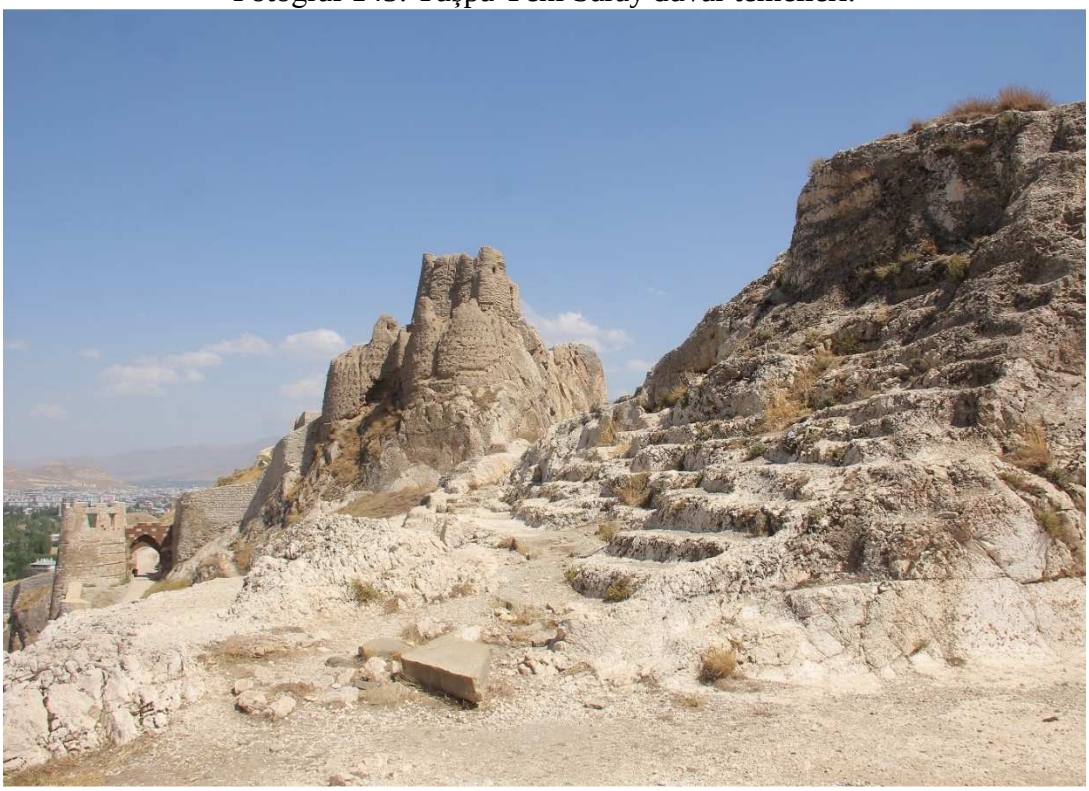
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 144: Tuşpa Yeni Saray alanı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 145: Tuşpa Yeni Saray duvar temelleri.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 146: Tuşpa Yeni Saray bodrum katından Van Gölü.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 147: Anzaf I nolu Depo Odası.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 148: Anzaf II nolu Depo Odası.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 149: Anzaf 10 nolu Ana Koridor.

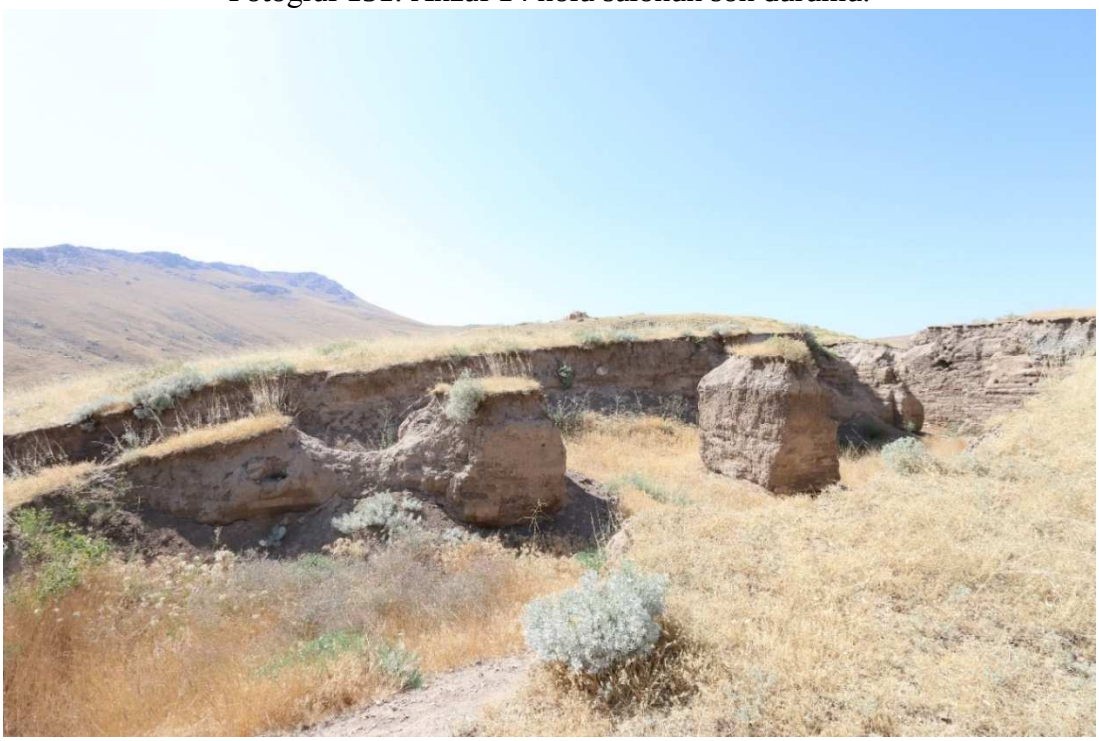
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 150: Anzaf 14 nolu salon, batıdan.

Kaynak: Rıza Gürler Akgün.

Fotoğraf 151: Anzaf 14 nolu salonun son durumu.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 152: Anzaf 14 nolu salonda tahrip edilen kerpiç payenin taban dolgusu.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 153: Anzaf 12 nolu oda kapısı.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 154: Anzaf 12 nolu oda.

Kaynak: Rıza Gürler Akgün.

Fotoğraf 155: Sardurihinili depo odası kazı esnasında.

Kaynak: Afif Erzen arşivi.

Fotoğraf 156: Sardurihinili depo odası son durumu.

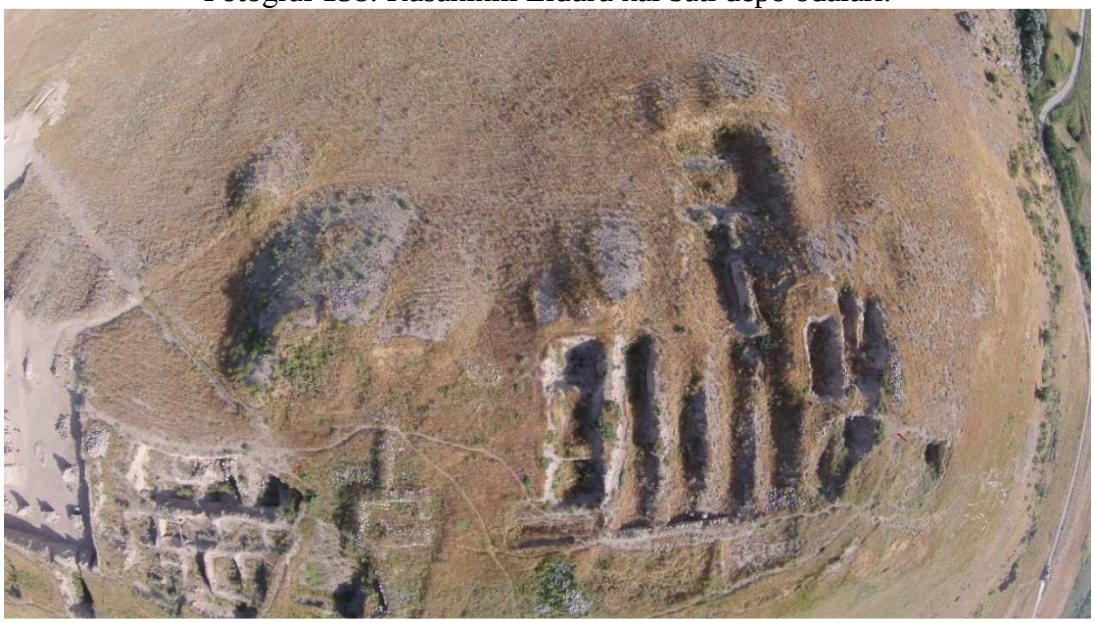
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 157: Sardurihinili Uçkale doğu duvarları.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 158: Rusahinili Eiduru kai batı depo odaları.

Kaynak: Erkan Konyar.

Fotoğraf 159: Rusahinili Eiduru kai batı depoları detay.

Kaynak: Çilingiroğlu vd. 2009:133.

Fotoğraf 160: Anzaf Mutfak.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 161: Sardurihinili sarayı ana salonun kuzeyindeki hizmet odaları, batıdan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 162: Sardurihinili sarayı mutfağı güney doğusundaki merdivenler.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 163: Sardurihinili sarayı ana salonun doğusundaki mutfak.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 164: Sardurihinili sarayı ana salonun doğusundaki mutfak ile ilişkili servis alanı.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 165: Rusahinili Eiduru kai tapınak avlusu ve hizmet birimleri-evsel mekanlar

Kanyak: Erkan Konyar.

Fotoğraf 166: Anzaf Haldi Tapınağı doğu duvarı.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 167: Sardurihinili Haldi Tapınağı, doğudan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 168: Çavuştepe Haldi Tapınağı, batıdan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 169: Anzaf Haldi Tapınağı (solda) ile saray kısmı (sağda) arasındaki kot farkı.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 170: Anzaf Haldi Tapınağı batısındaki kaya koridoru.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 171: Körzüt tapınak alanı olduğunu düşündüğümüz alanda yapılmış kaçak kazı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 172: Körzüt tapınağı girişi.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 173: Körzüt tapınağı girişi, zemin altı, üstte zemine döşenmiş kalın sal taş görülmekte.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 174: Körzüt tapınağı zemin altı, temel taş duvarları.

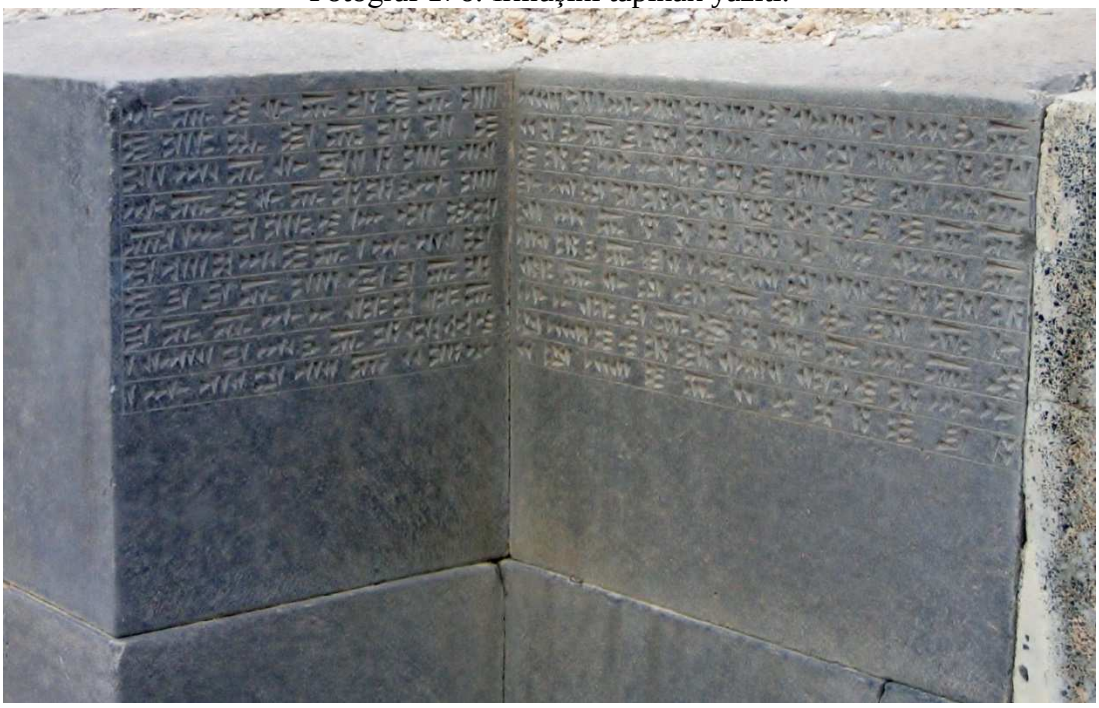
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 175: Körzüt tapınağı girişinin sağ tarafı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 176: İrmuşini tapınak yazıtı.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 177: İrmuşini Tapınağı doğudan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 178: İrmuşini Tapınağı cellası.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 179: Rusahinili Eiduru kai tapınak kompleksi

Kaynak: Erkan Konyar.

Fotoğraf 180: İrmuşini tapınak avlusunun taban döşemesi.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 181: İrmuşini Tapınağı, Avlusu ve Sunu Masası.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 182: Sardurihinili kuzey sur duvarları altından geçen tahliye kanalı.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 183: Anzaf Haldi Tapınağı doğusundaki oda temeli.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 184: Rusahinili Eiduru kai Haldi Tapınağı avlusu.

Kanyak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 185: Rusahinili Eiduru kai Haldi Tapınağı avlusu payeler.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 186: Rusahinili Eiduru kai Haldi Tapınağı avlusu yuvarlak alan.

Kaynak: Anıl Yılmaz.

Fotoğraf 187: Anzaf tapınak batısındaki kaya koridorunun dik olmayan duvarları.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 188: Anzaf tapınak batısındaki odalara açılan kapı açıklığı.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 189: İrmuşini Tapınağı kuzeyindeki koridor.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 190: İrmuşini Tapınağı batısındaki depo odaları.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 191: İrmuşini Tapınağı güneyi, sedirli salonun günümüzdeki hali.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 192: İrmuşini Tapınağı güneyindeki sütunlu salon

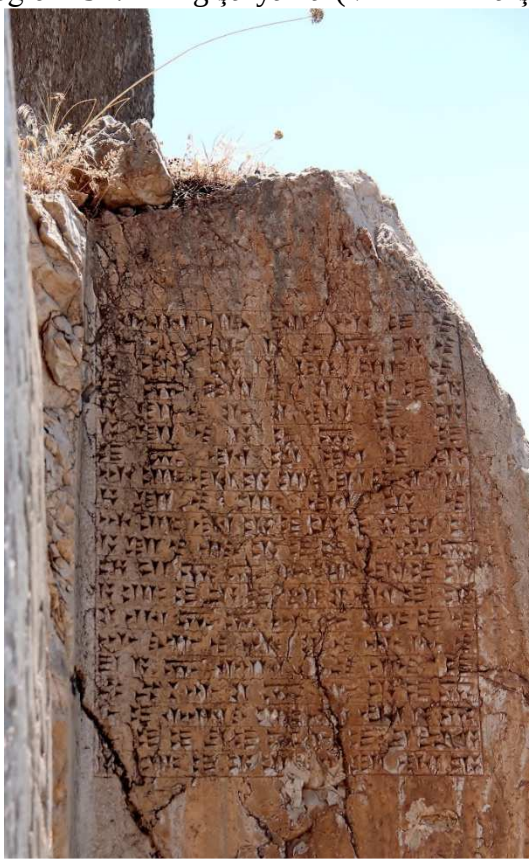
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 193: Rusahinili Eiduru kai Doğu Payeli Salon.

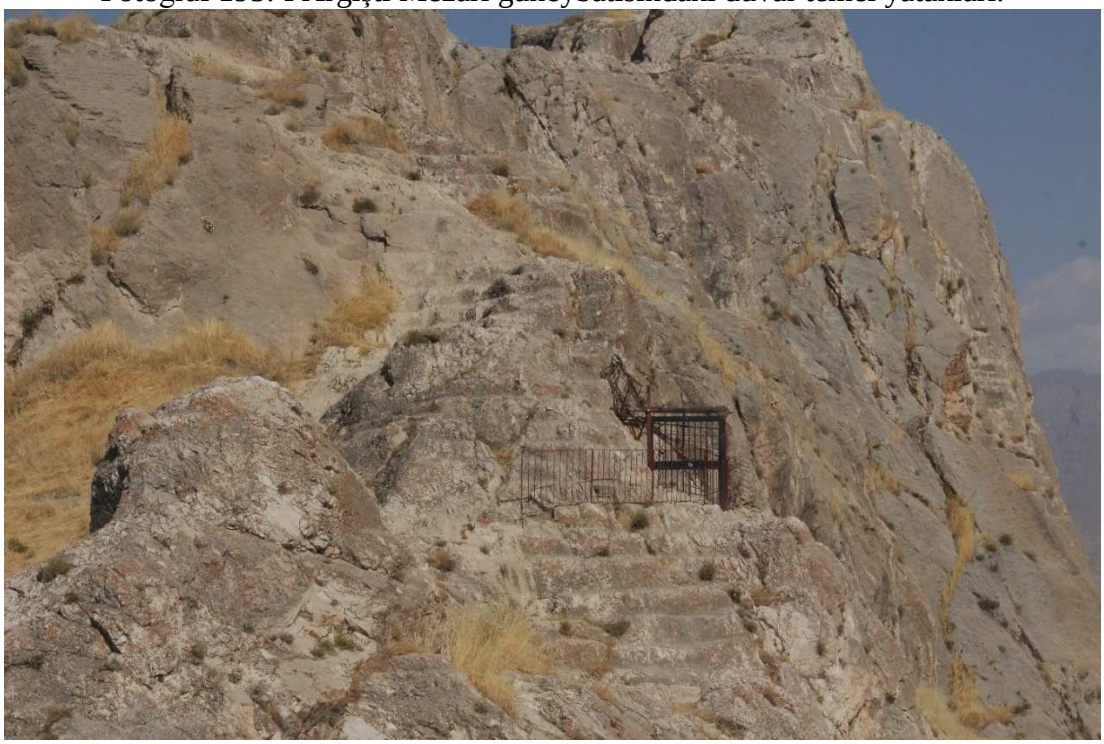
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 194: I Argişti yazıtı (VANTAM arşivi).

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 195: I Argişti Mezarı güneybatısındaki duvar temel yatakları.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 196: I. Argişti Mezarı dışındaki duvar temel yatakları.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 197: I Argişti Mezarı giriş kapısı mil delikleri.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 198: I Argişti mezar odası, batıdan.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 199: I Argişti Mezarı, doğudan.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 200: I Argişti Mezarı ana salon, güneyden.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 201: I. Argişti Mezarı salonundaki dikdörtgen sunu alanı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 202: I Argişti Mezarı aydınlatma aparat delikleri.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 203: I Argişti Mezarı'nda kaya arızasını gidermek için basamak şeklinde kesilmiş duvar temeli.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 204: I Argişti Mezarı 4 nolu odada kaya arızasından dolayı kesilen kısım.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 205: I Argişti Mezarı'nda aydınlatma aparatı deliği ve kesilen duvar.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 206: I Argişti Mezarı'nda sonradan eklenen çukur oda- Z3.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 207: I. Argişti Mezarı Z3 çukur oda, içeriden.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 208: I. Argişti Mezarı oda Z2.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 209: I. Argişti Mezarı oda Z4.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 210: I. Argişti Mezarı oda Z5.

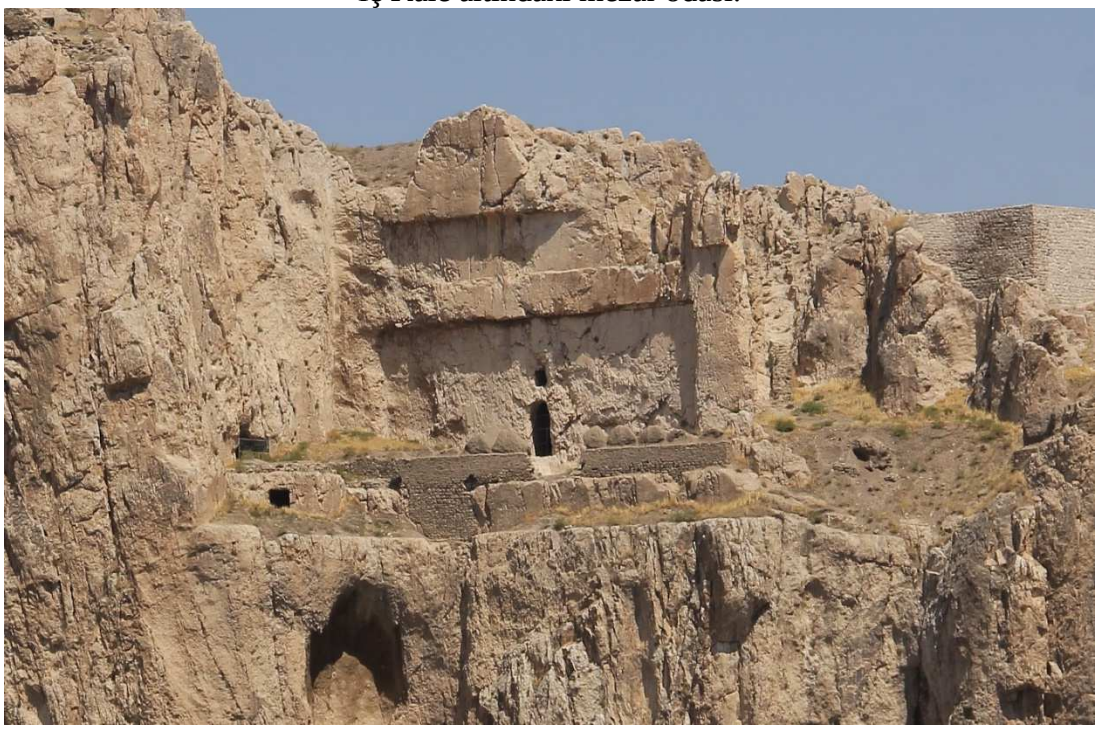
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 211: I. Argişti Mezarı Z6.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 212: Karşıda Neft Kuyu Mezarı, solda İç Kale (Kurucular) Mezarı, sol altta İç Kale altındaki mezar odası.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 213: Neft Kuyu ve İçkale mezarı önündeki platform

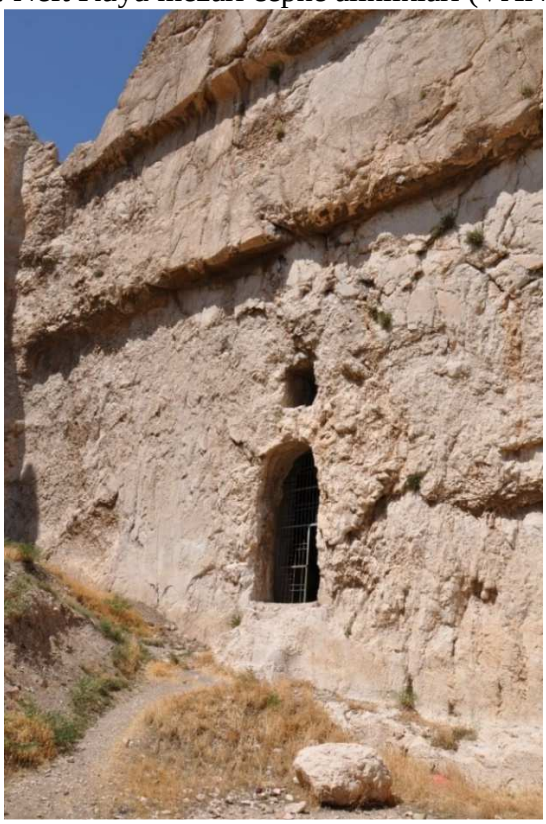
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 214: Neft Kuyu Mezarı girişi, kapı üzerindeki aydınlık, merdivenler ve seki.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 215: Neft Kuyu mezarı cephe alınlıkları (VANTAM arşivi).

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 216: Neft Kuyu Mezarı ön salon duvar çatlağı

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 217: Neft Kuyu Mezarı Z2, batıdaki oda.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 218: Neft Kuyu Mezarı Z3, kuzeybatıdaki oda.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 219: Neft Kuyu Z4, kuzeydeki platformlu oda.

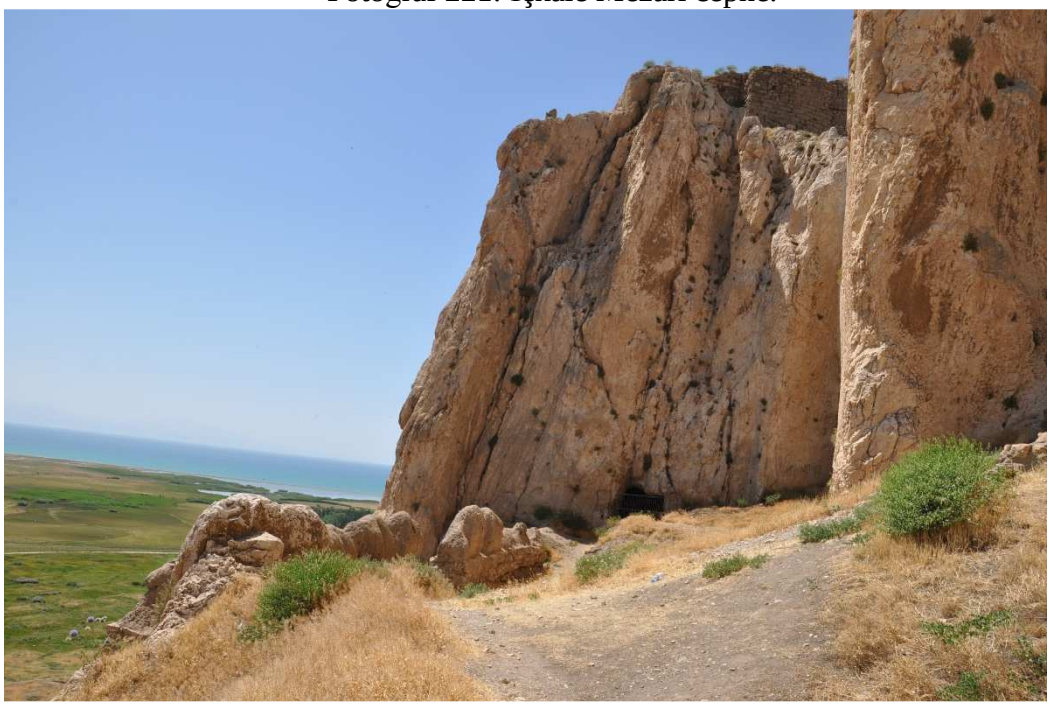
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 220: Neft kuyu Z5, doğudaki yarım bırakılmış oda.

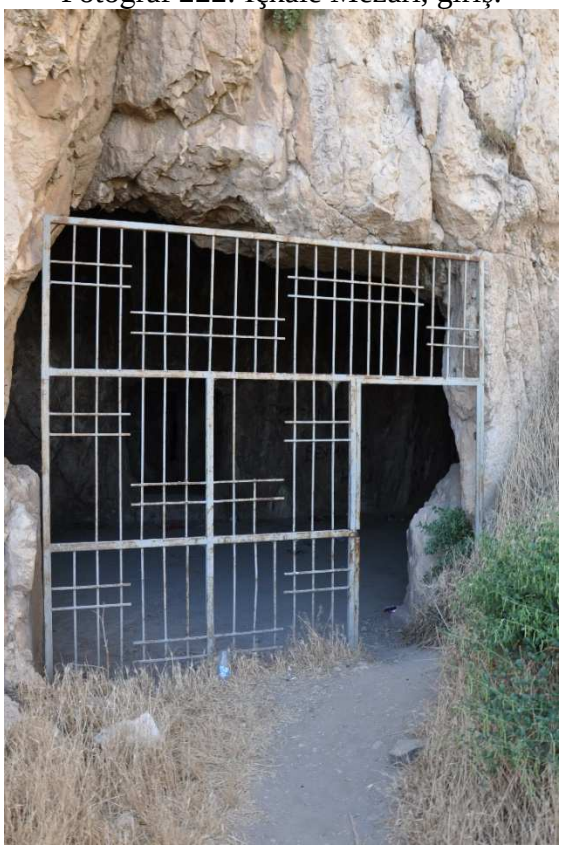
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 221: İçkale Mezarı cephe.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 222: İçkale Mezarı, giriş.

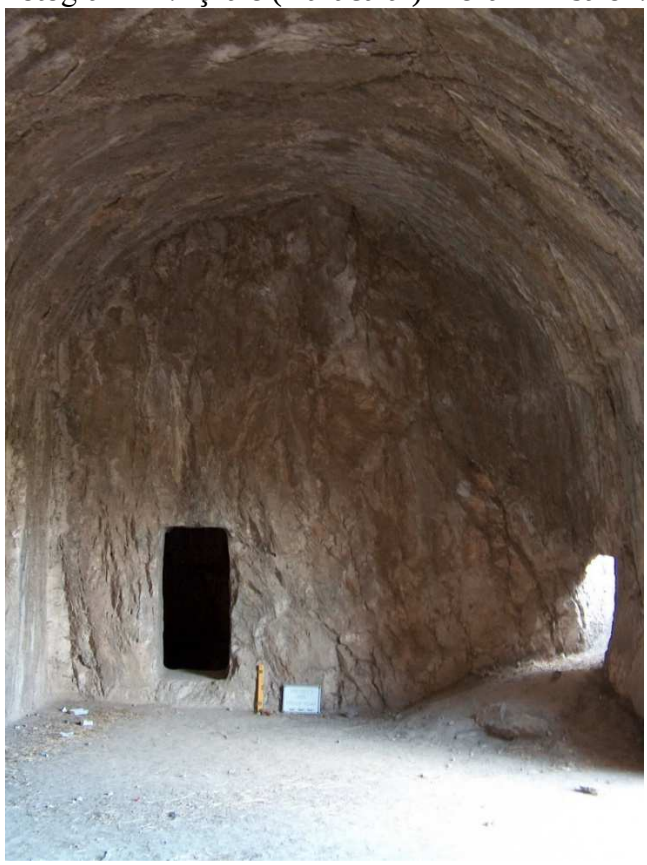
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 223: İçkale Mezarı giriş, batıdan.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 224: İçkale (Kurucular) Mezarı ilk salon.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 225: İçkale Mezarı girişin karşısındaki odalar, en sonda batı odası Z5.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 226: İçkale Mezarı Z5 odasında basamakla çıkılan platform.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 227: İçkale Mezarı ön salonun güneyindeki sekili oda- Z2.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 228: İçkale Mezarı ikinci salon güneyindeki odadaki (Z4 odasındaki) seki.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 229: İçkale Mezarı ikinci salon kuzeyindeki odadaki (Z6) platform.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 230: İçkale Z7 oda tabanı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 231: İçkale Mezarı ikinci salon Z3, kuzeyden.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 232: Doğu Mezarı, güneyden.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 233: Doğu Mezarı önündeki platform, batıdan.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 235: Doğu Mezarı girişi, merdiven ve iki yanda sekiler.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 234: Doğu Mezarı'na inen merdiven.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 236: Doğu Mezarı ön salon, batıdan (sağda giriş).

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 237: Doğu Mezarı Z3 odasında basamaklı platform.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 238: Doğu Mezarı Z2 odasında doğudaki uzun alçak niş.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 239: Doğu Mezarı Z2 odasında kare niş.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 240: Küçük Kaya Mezarı (büyük platformun altındaki mezar odası).

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 241: Küçük Kaya Mezarı batı niş.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 242: Küçük Kaya Mezarı doğu niş.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 243: Küçük Kaya Mezarı orta niş.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 244: I. Argişti Mezarı ve altındaki Küçük Horhor Mezarı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 245: Kserkses yazıtının yeri.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 246: Kserkses Yazıtı.

Kaynak: Ali İhsan Öztürk.

Fotoğraf 247: Van Kalesi Höyüğü batı uçtaki Urartu yapıları, yukarıdan.

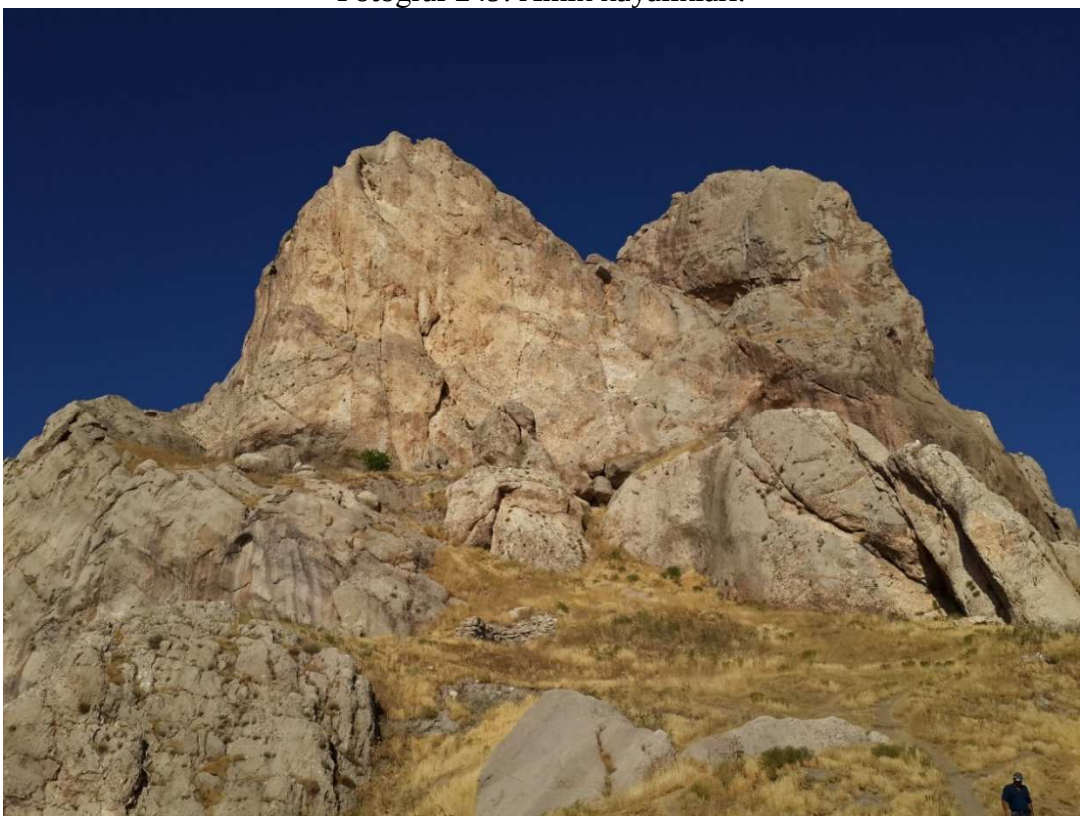
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 248: Van Kalesi Höyüğü Urartu yapıları, yukarıdan.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 249: Amik kayalıkları.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 250: Amik surları.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 251: Amik surları yakından.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 252: Amik surları- kireç harcıyla tutturulmuş bloklar.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 253: Anzaf Haldi Tapınağı güneyinde düzlenmeden bırakılan anakaya.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 254: Sardurihinili sitadeli güneyindeki sur önünde düzlenmeden bırakılan anakaya.

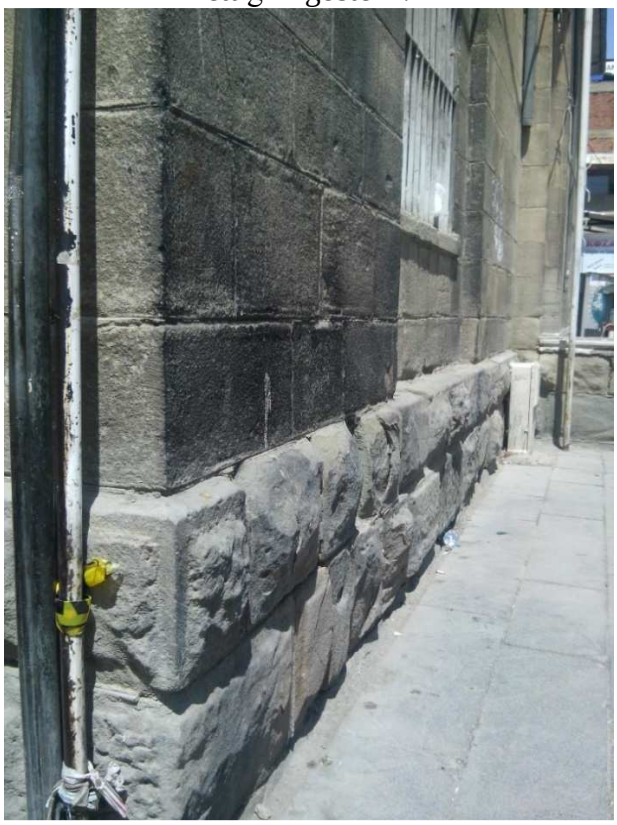
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 255: Rusahinili Eiduru kai sitadeli güney surları önünde düzlenmeden bırakılan anakaya.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 256:Van Tekel binasında kullanılan bombeli taş tekniği geleneğin devam ettiğini gösterir.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 257: Yukarı Bakraçlı köyünden bir ahır.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 258: Van Kalesi Höyüğü Urartu yapıları önündeki taşlık alan, sundurma.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 259: Eski Van dükkanlarının saklama çukurları.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 260: Dereüstü Köyü tandır evi.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 261: Dereüstü Köyü’nde tandır.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 262: Kremasyon Mezarı'nın bulunduğu yer

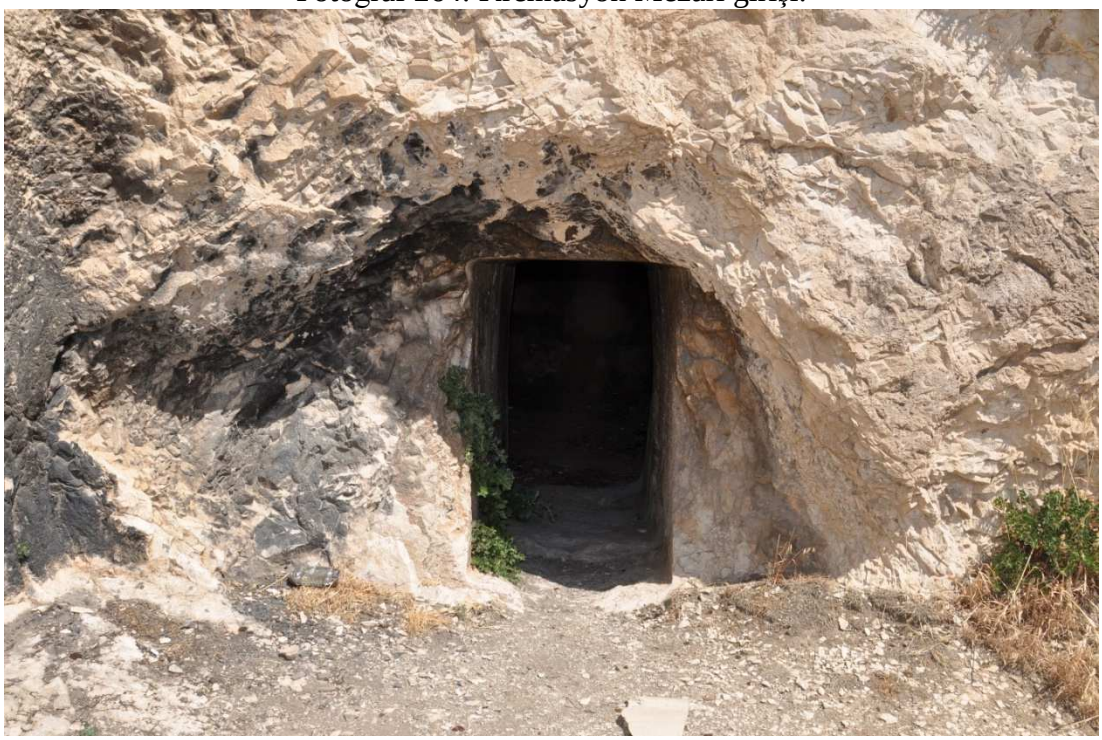
Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 263: Kremasyon Mezarı önündeki ve aşağısındaki platformlar.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 264: Kremasyon Mezarı girişi.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 265: Kremasyon Mezarı girişi, içerden.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 266: Kremasyon Mezarı urne oyuklarının yer aldığı nişler.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 267: Kremasyon Mezarı urne oyukları.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 268: Kaletepe’den Tatvan İlçesi.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 269: Panz, 3 metre kalınlığındaki sur duvar temelleri.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 270: Panz, batıdaki sur duvarlarının arazinin yapısına göre şekil almasıyla eğrilen duvarlar.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 271: Ernis kayalığı, güneydoğudan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 272: Panz aşağı yerleşme meskenlerin temelleri.

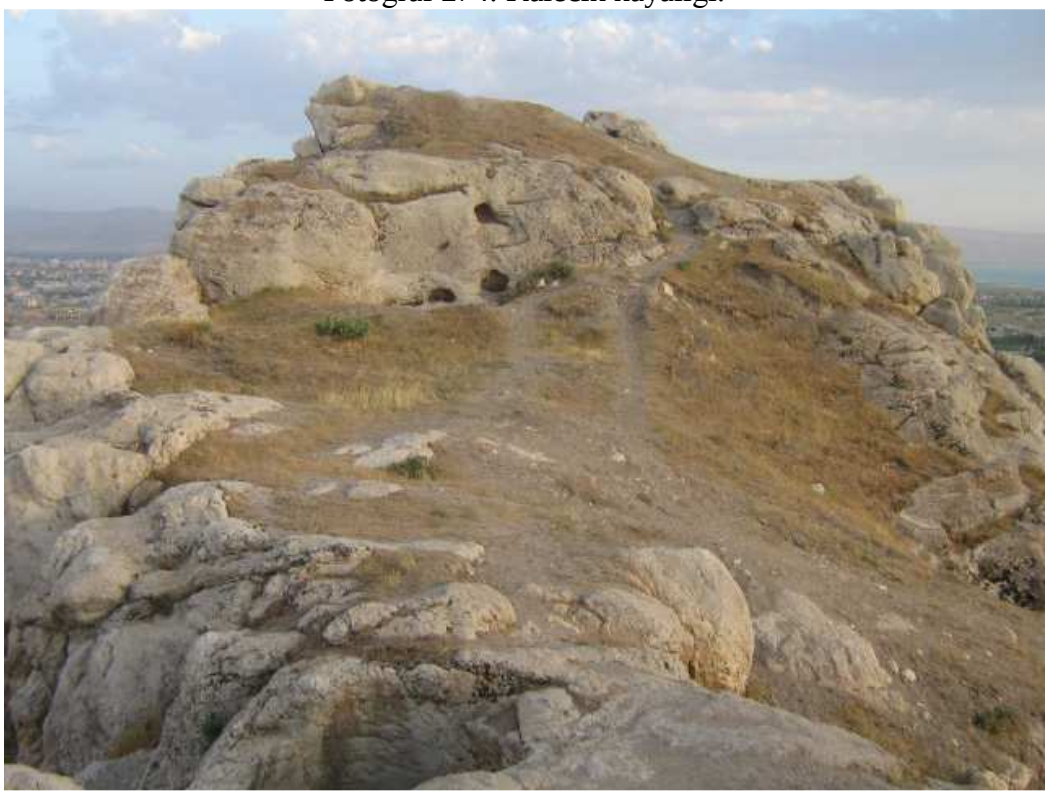
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 273: Ernis aşağı yerleşmede meskenler.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 274: Kalecik kayalığı.

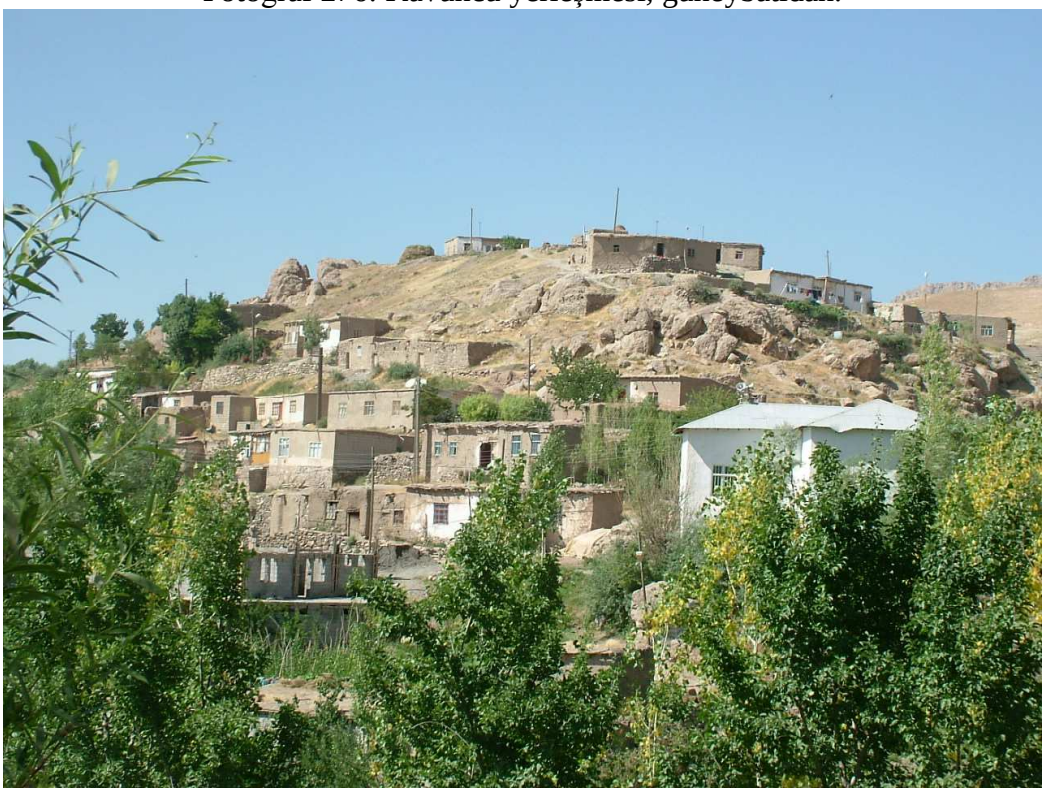
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 275: Kalecik sur temel yatakları.

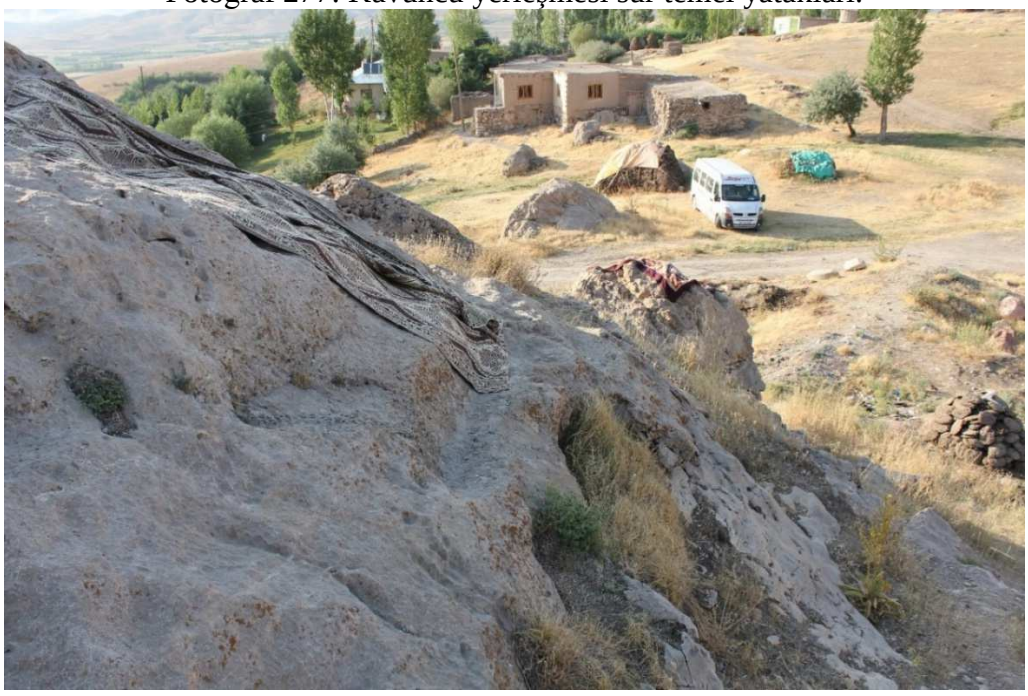
Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 276: Kavuncu yerleşmesi, güneybatıdan.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 277: Kavuncu yerleşmesi sur temel yatakları.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 278: Kavuncu kaya koridoru.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 279: Kavuncu batısındaki verimli zirai tarım alanları.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 280: Tatvan Kaya Mezarı girişi.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 281: Tatvan Mezarı salon.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 282: Tatvan Kaya Mezarı kuzey oda.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 283: Tatvan Kaya Mezarı nişler sekiler.

Kaynak: Sabahattin Erdoğan.

Fotoğraf 284: Yoncatepe yerleşmesi, kuzeydoğudan.

Kaynak: Rıza Gürler Akgün.

Fotoğraf 285: Yoncatepe ana yapısı, kuzeydoğudan.

Kaynak: Rıza Gürler Akgün.

Fotoğraf 286: Yoncatepe sivil yerleşmesi olarak adlandırılan yapılar.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 287: Yoncatepe sivil yerleşmesi olarak adlandırılan yapıların kuzey duvarı.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 288: Doni Vadisi’nden Yoncatepe.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 289: Yoncatepe-Yukarı Bakraçlı Köyü’nden taş duvar örgülü ev.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 290: Giyimli Köyü'ne bağlı, bahçe duvarı tezekle yapılmış bir kom örneği.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 291: Giyimli Köyü'ne bağlı, hem zirai tarım hem de hayvancılık yapılan bir kom yerleşmesi.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 292: Giyimli Hırkanis Köyü'ne ait mezra yerleşmesi.

Kaynak: Can Avcı.

Fotoğraf 293: Baltutan Mevkii'ndeki yayla meskeninden örnek.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 294: Baltutan Mevkii'ndeki yayla evi temel kalıntısı.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 295: Çatak Beşbudak arasındaki yayla evleri.

Kaynak: VANTAM arşivi.

Fotoğraf 296: Ardahan yayla evleri.

Kaynak: Anıl Yılmaz.

Fotoğraf 297: Eski Van Şehri, önünde üçgen avlusu olan mesken.

Kaynak: VANTAM arşivi.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Tarihi: Ağın, 1976

Eğitim:

Doktora:

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
"Van Gölü Havzası'nda Urartu İskan Politikası" (2015)

Yüksek Lisans:

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
"Van- Yoncatepe Kazılarında Ortaya Çıkarılan Demir Silahlar" (2000 -2002)

Lisans:

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (1995 – 1999)

Akademik Tecrübe:

Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı (2000-2006)

Uzman, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı (2012-)

Makaleler:

2003, "Doğu Anadolu'da Bir İstanbul Üniversitesi" **İstanbul'da 550 Yıl İstanbul Üniversitesi 550 Yaşında**, İstanbul: 20-25.

2004, "Törensel Urartu Bakraçları- Ceremonial Urartian Buckets", **60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan, Anadolu'da Doğdu, Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburstag**, (ed. T. Korkut), Ege Yayınları, İstanbul: 127- 133, (O.Belli ile birlikte)

2004, "Urartu Kaleleri", **İçel Sanat Kulübü Aylık Bülteni** 127, Mersin: 25-27.

2005, "Van Müzesi'nde Bulunan Urartu Bronz Kapları- Urartian Bronze Vessels in the Van Museum", **Gündağ Kayaoğlu Hatıra Kitabı, Makaleler**, (eds. O. Belli- Y. Dağlı), Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlendirme Vakfı Yayınları, İstanbul: 53- 60, (O.Belli ile birlikte).

2005, “Iğdır Ovası’nda Urartu ve Erken Demir Çağ Kale ve Nekropollerinin Araştırılması”, **60. Yaşında Sinan Genim’e Armağan- Makaleler**, (eds. O. Belli- B.B. Kurtel), İstanbul: 172-195, (O Belli- İ.Z.Konuralp- İ.Ayman ile birlikte)

2012, “Excavations at the Mound of Van Fortress-2011”, **Colloquium Anatolicum** XI, İstanbul:219-245.(E.Konyar, İ.Ayman, D.Yiğitpaşa, B.Genç, R.G.Akgün ile birlikte).

2013, “Comparison between archaelogical findings of Van Lake during Holocene- Holosendeki Van Gölü seviye değişimleri ile arkeolojik bulguların karşılaştırılması”, **International Journal of Human Sciences**, Volume:10, Issue:1:959- 992 (H.Özdemir, E. Konyar, İ.Ayman ile birlikte)

2013, "Van Kalesi Höyüğü 2011 Yılı Çalışmaları", **34. Kazı Sonuçları Toplantısı** 2, Ankara: 127-136. (Konyar, İ. Ayman, D. Yiğitpaşa, B. Genç, R.G.Akgün ile birlikte)

2013, “Excavations at the Van Fortress, the Mound an the Old City of Van in 2012”, **Colloquium Anatolicum** XII, İstanbul:193-216.(E. Konyar, B.Genç, R.G.Akgün, A. Tan ile birlikte).

2013, “Sardurihinili Kenti ve Yeni Değerlendirmeler”, **Tarhan Armağanı M.Taner Tarhan’a Sunulan Makaleler**, (eds. O.Tekin- Mustafa. H. Sayar- E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul: 37-51.

2014, “Eski Van Şehri Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2013 Çalışmaları”, **36. Kazı Sonuçları Toplantısı** 2, Ankara: 265-286 (E. Konyar ile birlikte).

2014, “Van Kalesi Höyüğü 2012 Yılı Çalışmaları”, **35. Kazı Sonuçları Toplantısı** 2, Ankara: 358-370 (E. Konyar- B. Genç- R. G. Akgün- A. Tan ile birlikte).

2014, “Van-Tušpa Excavations 2013”, **Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri** XIII, Ege Yayınları, İstanbul:205-228, 2014 (E. Konyar ile birlikte).

Kitabiyat:

2002, "Oktay Belli, Nahçıvan Bölgesi'nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü", **Anadolu Araştırmaları** XVI, İstanbul: 623-631.

2002, Kitabiyat: Anadolu Tanrıçaları **Tarih Dergisi** 37,İstanbul: 391-394.

2004, "Urartu: Savaş ve Estetik", (Kitap Tanıtımı, ed. Filiz Özdem), **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, sayı. 17, İstanbul:7-8.

2005, "Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu", (Kitap Tanıtımı, ed. O.Belli), **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, sayı:19, İstanbul: 5-6.

2005, Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi, (Kitap Tanıtımı, O. Belli), **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, sayı:20, İstanbul: 6-7.

Yayın Kurulu Üyeliği:

İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000, (ed. Oktay Belli), İstanbul, 2001.

Projeler:

- Avrasya Arkeoloji Projesi kapsamında "Kırgızistan'da Arkeolojik Çalışmalar" başlığıyla Prof. Dr. Oktay Belli'nin Ağustos -Eylül 2001 tarihlerinde yürüttüğü çalışmaya Demirçağ Uzmanı olarak katılmıştır.

- **"**Van- Yoncatepe Kazılarında ortaya Çıkarılan Demir Silahlar" başlıklı Yüksek Lisans Tez Projesi'ni Ekim 2000- Temmuz 2002 tarihlerinde tamamlamıştır

- **"**Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası" başlıklı Doktora Tez Projesi (BAP Proje No: T-403/08032004) tamamlanmıştır.

- "The Cultural Heritage of Hittite Anatolia: An International and Interdisciplinary Project for a Historical Atlas" başlığıyla Yrd. Doç. Dr. Metin Alparslan'ın başkanlığında yürütülen projede 2011-2012 arasında; Veri tabanı ve web sayfası tasarımı, Araştırma verilerinin veri tabanına işlenmesini gerçekleştiren ekip içerisinde yer almıştır.

- “Urartu Başkenti ve Krali Yapılarında Sitadel ve Aşağı Yerleşme İlişkilerini Belgeleme Projesi İstanbul Üniversitesi BAP 14225”de 2012’de Yardımcı Araştırmacı olarak görev almıştır.

- “Van Kalesi Urartu Krali Mezarları'nın Belgelenmesi İstanbul Üniversitesi BAP 24874”de 2012’de Yardımcı Araştırmacı olarak görev almıştır.

- “Van Sitadeli Ve Urartu Anıt Yapılarını Belgeleme İstanbul Üniversitesi BAP 33181”de 2013’de Yardımcı Araştırmacı olarak görev almıştır.

Bildiriler:

8 - 11 Nisan 2004 tarihinde Mersin’de düzenlenen ‘Urartu Günleri’ kapsamında 10 Nisan’da “ Urartu Kaleleri” başlıklı bildiri.

19 - 21 Nisan 2004 tarihinde ‘İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları-4’ kapsamında 21 Nisan da “Çavuştepe Kalesi ve Küçük Buluntuları” başlıklı bildiri.

8 - 10 Eylül 2004 tarihinde Van’da düzenlenen ‘I. Van Gölü Havzası Sempozyumu’ kapsamında 8 Eylül’de “Urartu Savunma Silahları” başlıklı bildiri.

Katıldığı Arkeolojik Kazılar

1998-1999	"Van-Karagündüz Höyüğü" Kazısı (Prof. Dr. Veli Sevin başkanlığında)
1998-1999	"Van-Altıntepe Urartu Nekropolü" Kazısı (Prof. Dr. Veli Sevin başkanlığında)
2000-2005	"Van-Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri" Kazıları (Prof. Dr. Oktay Belli başkanlığında)
2000-2005	“Van- Yoncatepe Nekropolü ve Kalesi" Kazıları (Prof. Dr. Oktay Belli başkanlığında)
2010-	“Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları” (Yrd. Doç. Dr. Erkan Konyar başkanlığında)

Katıldığı Yüzey Araştırmaları:

2000-2005	"Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi"nde Erken Demir Çağ Kale ve Nekropollerinin Araştırılması" (Prof. Dr. Oktay Belli başkanlığında)
2000-2005	"Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması" (Prof. Dr. Oktay Belli başkanlığında)
2009-2011	"Kahramanmaraş İli Yüzey Araştırması" (Yrd. Doç. Dr. Erkan Konyar başkanlığında)
2010-2012	"Kars ve Çevresinde Yer Alan Ortaçağ Ermeni Kiliseleri (Ani hariç)" (Yrd. Doç. Dr. Güner Sağır başkanlığında)

Arazi Çalışması :

2009	Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Merkezleri Araştırması (Prof Dr. Kemalettin Köroğlu, Doç. Dr. Erkan Konyar, Armağan Tan ile birlikte)

Poster Sunumu:

2015,	"Archaeogeophysics Studies in Old Van (Tuspha), Which is Capital City of Kingdom of Urartu", **Environmental and Engineering Geophysical Society, Archaelogical Geophysics Session, SAGEEP** 22-26 March 2015, Austin, Texas, USA. (Nihan HOŞKAN, İstanbul Üniversitesi (Türkiye)- Fethi Ahmet YÜKSEL, İstanbul Üniversitesi (Türkiye)- Kerim AVCI, Geometrik Mühendislik Müşavirlik Yeraltı Araştırmaları (United States)- Erkan KONYAR, İstanbul Üniversitesi (Türkiye) ile birlikte)